

Anca Tanașoca
Nicolae Șerban Tanașoca

UNITATE ROMANICĂ ȘI DIVERSITATE BALCANICĂ

UNITATE ROMANICĂ ȘI DIVERSITATE BALCANICĂ
Contribuții la istoria romanității balcanice

**Lucrare apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor**

© Editura Fundației PRO
București, România, 2004

ISBN: 973-8434-47-5

Toate drepturile rezervate Editurii Fundației PRO.
Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată
în scopul comercializării fără permisiunea scrisă
a Editurii Fundației PRO.
Drepturile de distribuție în străinătate
aparțin în exclusivitate Editurii Fundației PRO.

ANCA TANAȘOCA

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

UNITATE ROMANICĂ ȘI DIVERSITATE BALCANICĂ

Contribuții la istoria romanității balcanice

Cu un cuvânt înainte al autorilor

2004

Coperta: CRISTIAN CRISBĂȘAN

Lector: Lucia CRĂCIUN
Tehnoredactor: Dan RĂDULESCU
Corector: Ovidiu VITAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

TANAȘOCA, ANCA; TANAȘOCA, NICOLAE-ȘERBAN

**Unitate romanică și diversitate balcanică – Contribuții la istoria
romanității balcanice / Anca Tanașoca, Nicolae-Șerban Tanașoca**

București: Editura Fundației PRO, 2004

ISBN 973-8434-47-5

324 p.

ABREVIERI

AK	= Vjekoslav Klaić, <i>Acta Keglevichiana annorum 1322-1527</i> , Zagreb, 1917 („Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium“, XLII)
Aromânii	= Neagu Djuvara și colaboratorii, <i>Aromânii. Istorie, limbă, destin</i> , București, 1996 (prima ediție, în limba franceză, Paris, 1989)
<i>Codex diplomaticus</i>	= <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> , inițiată de Tadija Smičiklas, vol. I-XVI, Zagreb, 1904-1976
<i>Commissiones et relationes venetae</i>	= Sima Ljubić și – de la tomul IV – Grga Novak, <i>Commissiones et relationes venetae 1433-1680</i> , I-VII, Zagreb, 1876-1977, MSHSM, VI, VIII, XI, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI
ConvLit	= Convorbiri Literare
Dragomir, Vlahii	= Silviu Dragomir, <i>Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu</i> , București, 1959
F.Šišić, <i>Nekoliko isprava</i>	= F.Šišić, <i>Nekoliko isprava iz početka XV st.</i> , „Starine Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti“, XXXIX, Zagreb, 1938
FHDR	= Fontes Historiae Daco-Romanae, București
Glasnik ZM, Sarajevo	= „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu“, Sarajevo
Glasnik ZMBIH	= „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo
MGH SS	= Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
MHJSM	= Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium
<i>Monumenta Ragusina</i>	= <i>Monumenta Ragusina. Libri reformationum</i> , I-V, Zagreb, 1879-1897, în <i>Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium</i> , X, XIII, XXVII, XXVIII, XXIX, editate de J. Gelcich
MSHSM	= Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium

- N.Iorga, *Notes et Extraits* = N.Iorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-e s.*, I-III, Paris, 1899-1902, IV-VI, București, 1915-1916,
- N.Klaić, *Položaj vlahi* = N.Klaić, *Položaj vlahi u XIV i XV st. u hrvatskim zemljama (prema štampanoj gradji i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*, „Simpozijum“, Sarajevo, 1973
- Onciul, *Scrieri istorice* = Dimitre Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, 2 vol.
- Radovi ANUBIH = „Radovi Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine“, Sarajevo
- Starine JAZU = „Starine Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti“, Zagreb
- Vlahia Mare* = George Murnu, *Vlahia Mare*, București, 1912
- Zak.spom.* = St.Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrad, 1912
- ZUJASN = Zbornik za Istoriju Jezik i Književnost Srpskog Naroda
- ZUJASN = Zbornik za Istoriju Jezik i Književnost Srpskog Naroda, Belgrad

CUVÂNT ÎNAINTE

Contribuțiile la istoria romanității balcanice adunate în volumul de față au fost concepute de noi, de-a lungul anilor, individual ori în colaborare, majoritatea în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române.

Studiile intitulate *Vlahii balcanici apuseni. Izvoare și probleme istorice, Despre accepțiunile termenului „vlah” în istoriografia iugoslavă, Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVII și Contribuția lui Silviu Dragomir la cercetarea romanității balcanice* au fost elaborate de Anca Tanașoca. *Este posibilă o istorie a romanității balcanice?, Vechimea și răspândirea „cătunului” vlah în Peninsula Balcanică în Evul mediu și Croați și vlahi în secolele XIV-XV: Keglević contra Silanić* aparțin ambilor autori. Celelalte lui Nicolae-Șerban Tanașoca.

Trei dintre studiile despre aromâni se întemeiază pe izvoare inedite, transcrise în vederea editării lor în *Documentele renașterii macedo-românilor*, lucrare inițiată de Cezar Papacostea și continuată de Victor Papacostea, cu ajutorul lui Mihail Regleanu, prețios corpus de surse care nu a fost încheiat și nu a ajuns să fie publicat sub egida Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București, așa cum se proiectase, ci a fost doar valorificat parțial, de autorii

lui, în diverse periodice. După ce am avut prilejul să salvăm de la distrugere manuscrisul lucrării, intenționăm să ducem până la capăt această importantă întreprindere științifică.

Intervențiile în textele deja publicate sunt minime și, mai ales, de natură stilistică. Am simțit nevoia să folosim, pe alocuri, în acord cu harta politică actuală a Peninsulei Balcanice, sintagma „fosta Iugoslavie“ în loc de „Iugoslavia“.

Rămânem îndatorați Editurii Fundației PRO pentru publicarea acestui volum și pentru răbdătoarea colaborare la editarea unui text nu ușor de tehnoredactat, din pricina numeroaselor semne diacritice.

Anca și Nicolae-Șerban Tanașoca

17 noiembrie 2004

ESTE POSIBILĂ O ISTORIE A ROMANITĂȚII BALCANICE?

Istoria romanității balcanice nu poate fi despărțită de istoria poporului român nu numai pentru că tradiția științifică națională și străină a văzut în *vlahii* din Peninsula Balcanică *români*, ci și pentru temeinice motive obiective. Toți străinii care au venit în contact cu romanitatea balcanică au dat reprezentanților ei același nume etnic pe care l-au folosit și pentru desemnarea românilor din vechea Dacie – *v(a)lahi*, *vlasii*, *olachi*. Romanicii din Balcani și-au dat ei înșiși același nume ca și cei din nordul Dunării – lat. *Romani*, evoluat și diversificat dialectal: *armâni*, *rămăni*, *rumeri*. Ei au conservat și exprimat cu mândrie conștiința individualității lor etnice și a originii lor romane, atât în formele rudimentare ale mentalității populare, cât și în formele erudite ale culturii superioare, dezvoltând, în chip asemănător cu dacoromânii, ideea romanității lor și punând-o în serviciul propriei afirmări distincte în plan politic sau cultural. Structurile și instituțiile sociale fundamentale, primordiale, ale romanicii din Balcani sunt, în esență, aceleași cu ale celor din vechea Dacie: întâlnim și aici aceleași *Vlahii*, adică *Romanii*, „țări românești“ cu relativă autonomie, admirabil intuite de Nicolae Iorga, aceleași *cnezate* și *voievodate*, cărora diversitatea denumirilor ce li se atribuie în diferitele limbi de cultură sau vorbite din Balcani, deosebite de la o regiune la alta din pricina dezvoltării lor în medii alogene și alofone, nu le poate ascunde trăsăturile comune. Îi găsim pe *vlahii* din Peninsula Balcanică angajați în aceleași îndeletniciri tradiționale ca și *vlahii* din vechea Dacie, pe care le practică în chip aproape identic. Graiurile lor

vădesc pregnant unitatea lor lingvistică originară cu dacoromânii, faptul că și unii și ceilalți au vorbit neîntrerupt aceeași latină vulgară danubiană, evoluată romanic și diversificată regional, influențată de același substrat tracic, la care s-a adăugat, în aceeași perioadă istorică, influența aceluiași adstrat vechi grecesc, precum și înrâurirea aceluiași superstrat sud-slav. Aspectul „balcanic” al românei este unitar – susținea Theodor Capidan – din Carpați până în Pind, iar lexicul de bază, fondul principal al vocabularului, este același la dacoromâni și la toți romanicii din Peninsulă, mărturisind nu numai despre unitatea lor de origine și comunitatea – până la un moment dat – de evoluție în cadențele aceluiași ritm de dezvoltare, ci și – pentru că limba exprimă și modulează totodată cugetarea și simțirea – o impresionantă unitate de mentalitate. Iată de ce idiomurile vorbite de *vlahii* balcanici pot fi socotite, așa cum a demonstrat recent, cu argumente noi, Matilda Caragiu-Marioțeanu, dialecte istorice ale limbii române comune.

Față de aceste câteva argumente fundamentale în sprijinul ideii unității de origine și a comunității inițiale de viață istorică, de limbă și destin a întregii romanități danubiene, din care descind deopotrivă, ca „frați” sau „veri primari”, dacoromânii și românii balcanici, devine accesorie împrejurarea că românii balcanici sunt cei dintâi despre care vorbesc mai pe larg izvoarele scrise, începând din secolul al X-lea, cu aproape trei secole înainte de a consemna știri despre dacoromâni. Să reamintim totuși că prima menționare a *vlahilor* într-un izvor istoric, prima atestare a conștiinței identității lor etnice romanice și cea dintâi invocare a romanității lor ca temei de integrare în comunitatea Europei medievale creștine, cele dintâi inițiative de politică majoră la scară europeană, cea dintâi dovadă documentară certă despre organizarea unei ierarhii ecleziastice în cadrul unei episcopii proprii, cea dintâi descriere a vieții lor pastorale transhumante și, totodată, cea dintâi mărturie despre participarea vlahilor la viața urbană, cele dintâi confirmări scrise ale rolului lor economic și militar în această parte a lumii, ba chiar primele nume de personalități reținute de istorie îi privesc, toate, pe românii balcanici. Firește, această prioritate se datorează împrejurărilor istorice, faptului că ei au trăit în strâns contact cu strălucita civilizație a Bizanțului, atrăgând asupra lor atenția erudiților istorici bizantini, ca și faptului că au stârnit cei dintâi interesul factorilor politici de decizie din Răsărit ca și din Apus și au făcut obiectul unor reglementări legale din partea unor state și biserici puternic birocratizate, ale căror bogate arhive

s-au păstrat într-o măsură îndeajuns de mare ca să păstreze date despre ei. Prezența masivă și importanța rolului romanității balcanice în viața Peninsulei, atât de bine atestată prin informații scrise de certă autenticitate, i-a impresionat atât de mult pe cercetători, încât nu numai adversarii politici ai românilor din Transilvania, care le contestau drepturile istorice asupra pământului acesteia, dar și învățați de bună credință și-au pus întrebarea dacă nu cumva, într-adevăr, românii din vechea Dacie nu s-au statornicit aici venind dinspre sudul Dunării, din Peninsula Balcanică, la o dată târzie, marcați de îndelungata lor simbioză cu slavii și bulgarii.

Istorici, lingviști, etnologi au demonstrat lipsa de temei a tezei discontinuității românilor în Dacia veche, arătând că masivitatea și anterioritatea prezenței românilor balcanici în izvoarele scrise nu este un argument suficient în favoarea ei. În fapt, chiar romanitatea balcanică apare în aceste izvoare surprinzător de tardiv, izbitor de brusc și cu un mod de viață pastoral de nivel incredibil de modest în comparație cu ceea ce fusese, până în secolul al VII-lea, stilul de viață și civilizația lumii romane de expresie latină din jumătatea septentrională a Peninsulei Balcanice, zonă de intensă dezvoltare urbană, presărată cu reședințe episcopale, înfloritoare pe plan cultural, bază de operații militare și nesecat izvor de forțe ostășești, patrie a câtorva dintre cei mai străluciți împărați – Aurelian, Dioclețian, Constantin cel Mare, Iustinian – și a unor oameni de cultură de anvergură europeană – Dionisie cel Mic, Ioan Cassian, Nicetas din Remesiana. S-a putut, așadar, vorbi, cu titlu de ipoteză, și despre coborârea *vlahilor* balcanici peste Dunăre, dinspre nord, din vechea Dacie, abandonată de Imperiu, de unde ei vor fi plecat după încheierea procesului etnogenezei tuturor românilor. Și această teorie, care și-a avut susținătorii de bună credință, ca și adepții interesați, s-a vădit însă fragilă din punct de vedere științific. Astăzi, majoritatea învățaților văd în romanitatea balcanică și în cea dacică două componente ale masei etno-lingvistice romanice, inițial unitare și relativ omogene care, la nordul, ca și la sudul marelui fluviu, prin evoluție sincronă, dezvoltând tendințe similare, a dat naștere poporului român. S-a observat, pe bună dreptate, că aria de predominanță a limbii latine ca mijloc de comunicare curentă în părțile răsăritene ale Imperiului roman din epoca anterioară ruperii *limes*-ului danubian de către barbari coincide întru totul cu aria răspândirii istorice a vlahilor, fie ei balcanici, fie dacici. Chiar dacă s-au înregistrat deplasări de straturi de populație romanică, rezultat al micilor

migrații interioare, mișcările metanastasice descrise de Iovan Cvijić, al expansiunii unor nuclee romanice și al stingerii altora, al extinderii formațiunilor politice ale slavilor și bulgarilor statorniciți aici și al asimilării unor mase de romanici de către alogeni, zona geografică de răspândirea a romanității balcanice, mult restrânsă astăzi, nu a depășit niciodată și nicăieri, cu excepția mării enclave vlahe din Pind, a cărei origine rămâne și azi o enigmă, teritoriul străvechii *Romanii* latine balcanice. Prezența masivă a vlahilor în Balcani nu este deci rezultatul unei revărsări de populație românească peste Dunăre, al unei emigrări, după cum nici prezența românilor în Dacia nu este rezultatul unei imigrări tardive de români balcanici. Este vorba de un bloc autohton, traco-roman, învârstat cu numeroase elemente slave care, în Peninsula Balcanică s-a erodat și s-a fragmentat, în vreme ce, în vechea Dacie, s-a consolidat și extins neconținut. În acest sens, se poate spune că *romanitatea balcanică este componenta sud-dunăreană a poporului român, urmașul direct al întregii romanități danubiene*.

Dacă astăzi unitatea de origine a românilor din nordul și sudul Dunării pare neîndoielnică, nu e mai puțin adevărat că românii balcanici, cum a socotit potrivit să-i numească istoriografia noastră, se deosebesc în multe privințe atât între ei, cât și față de „frații” lor dacoromâni, de care au fost separați, vreme de secole, după statornicirea slavilor și, mai ales, a bulgarilor în Peninsula Balcanică, dar înainte de stabilirea ungarilor în Panonia. *Există evidente particularități ale evoluției istorice a romanității balcanice în raport cu cea dacică*. Romanitatea balcanică a cunoscut, de-a lungul vremurilor, un proces de *dezmembrare*. Zonele de compactă așezare ale populației romanice rurale, angajate mai cu seamă în păstorit, sunt zone de munte din Balcani, separate prin zone ocupate de mari mase de alogeni slavi, greci, albanezi, turcici. S-au constituit mai multe grupuri istorice ale acestei romanități, distincte și prin grai: *grupul românilor balcanici apuseni*, ai căror unici supraviețuitori, deplasați spre nord, sunt istroromânii, *grupul românilor din Haemus*, ai Asăneștilor, care au dispărut, probabil, prin asimilarea lor de către bulgari, *grupul aromânilor*, cel mai important numeric și istoric, al cărui nucleu principal e zona Pindului și *grupul meglenoromânilor*, a cărui origine este controversată. *Dislocarea și dispersiunea*, determinate nu atât de nevoi și tendințe inerente păstoritului transhumant, cât, mai ales, de presiunea factorilor

externi – persecuții, năvăliri, conflicte cu autorități locale, calamități naturale, deplasări datorate sărăciei solului sau închiderii căilor de comunicație tradiționale între văratecele montane și iernatecele campestre, integrarea în viața orașelor, dominate, în general, de neromanici – constituie altă particularitate a istoriei romanității balcanice. *Diversificarea* culturală și lingvistică a grupurilor ce constituie romanitatea balcanică este rezultatul imediat al dezmembrării, dislocării și dispersiunii lor și o tendință permanentă, care imprimă și ea particularități distinctive evoluției acesteia față de evoluția romanității dacice. Un rol însemnat în această diversificare l-a avut desigur – ca pretutindeni în *Romania*, dar în forme bine caracterizate balcanic – *divizarea și izolarea* românilor balcanici prin încadrarea lor în sisteme politice și culturale străine, diverse și, nu o dată, antagonice, cum au fost regatele și bisericile slave, Imperiul și biserica bizantine. Încadrați în aceste ansambluri de civilizație, românii balcanici nu au dezvoltat nici forme de viață de stat proprii, nici o cultură națională în propriul lor grai. Dacă, în plan instituțional și juridic, ei s-au străduit să-și păstreze anumite forme de autonomie, trăind sub regimul lui *ius Valachicum*, tot mai îndeaproape încercuit de sistemele de drept dominante, în plan cultural, ei au adoptat formele de manifestare și limba literară a societăților în care trăiau ca minoritari: elina și slava veche, în Evul mediu, limbile slave, greaca, albaneza, în epoca modernă. De aici, o anumită dedublare a conștiinței lor de sine: pe de o parte, ei au fost puternic animați de sentimentul identității lor etnice romanice și au manifestat voința tenace de a și-o păstra, pe de altă parte, și-au însușit însă valorile, idealurile, stilul și tendințele promovate de cultura dominantă în regiunile în care și-au dus viața. Astfel, ei au devenit purtători și promotori ai unor culturi străine de ființa lor și, păstrând conștiința *vlahității*, au pierdut-o treptat pe aceea a comunității cu românii din vechea Dacie. *Criza de identitate* este un fenomen caracteristic, recurent în istoria românilor balcanici. De aici și cele două tendințe majore care s-au manifestat în viața lor spirituală: cea dintâi este propensiunea către cosmopolitism și ecumenism și e consecința firească a condiției lor istorice, caracterizate prin mobilitate, ubicuitate, angajare în procesele de schimb, nevoia de libertate, contacte cu medii umane diverse, bilingvism și chiar poliglosie, cea de a doua este receptivitatea față de curente care promovează particularismul și naționalismul și e determinată fie de atașamentul față de propria lor identitate, mereu amenințată, fie de scrupulul exagerat de a-și dovedi

lealitatea deplină față de statul și cultura în care sunt încadrați, altfel spus de „complexul alogenității” caracteristic și altor minoritari. În chip aparent paradoxal, în cazul românilor balcanici, spre deosebire de al celor din vechea Dacie, *propășirea și progresul nu au stimulat dezvoltarea identității lor romanice*, ba chiar, dimpotrivă, au accelerat distrugerea ei, căci implicau, în împrejurările balcanice cunoscute, adoptarea unor forme de civilizație străine, asimilarea cu națiunea dominantă. Lingviștii au studiat cu multă competență și cu rezultate convingătoare acest proces pe tărâmul dialectelor balcanice ale limbii române, care se încarcă, treptat, pe măsura creșterii nivelului de civilizație al vorbitorilor lor, cu elemente lexicale străine, pentru ca ulterior, covârșite, în condițiile bilingvismului, de limbile de cultură străine, să se stingă. Nu se constată, în viața istorică a românilor balcanici, *tendințe de uniificare* a masei etnice romanice, inițial unitare și relativ omogene, în jurul unui centru politic și spiritual, ci numai explozii de afirmare a individualității lor și o îndelungată defensivă etnică și culturală. Doi factori au contribuit vreme îndelungată la *menținerea unității și specificității romanității balcanice*. Cel dintâi a fost modul de viață pastoral tradițional, patriarhal, care a înlesnit contactele reciproce dintre diversele comunități de *vlahi*, prin deplasările transhumante pe care le implica și care le-a izolat totodată de mediul ambient străin, prin întreținerea caracterului lor închis, în numele unor tradiții foarte strict respectate. Al doilea factor a fost reprezentat de marile imperii care i-au grupat pe toți sau pe cei mai mulți dintre *vlahi* sub o singură stăpânire politică, într-o singură biserică, sub un singur regim juridic. Din acest punct de vedere, trebuie să facem însă o distincție între Imperiul bizantin creștin, în care comunitatea de religie și de limbă de cultură a favorizat totuși asimilarea vlahilor cu romeii greci și, în orice caz, înstrăinarea lor de românii din vechea Dacie și Imperiul otoman, în care alteritatea confesională a înlesnit, până la un punct, conservarea identității lor romanice, iar interesele politice au determinat chiar, la un moment dat, ocrotirea afirmării *vlahilor* ca români, susținuți de statul național român. Modernizarea societăților balcanice, biruința individualismului liberal, triumful democrației, adoptarea modelului politic occidental al statului național au accelerat deromanizarea și asimilarea romanității balcanice, pe măsura distrugerii stilului patriarhal de viață și al cadrelor vieții medievale, mai îngăduitoare față de particularismele locale și etnice. Omogenizarea conținutului etnic al statelor balcanice, preconizată

principal de toate, a fost adesea brutală și i-a lovit dramatic, în primul rând, pe ultimii supraviețuitori importanți ai romanității balcanice, pe aromâni. Istoria romanității balcanice este, așadar, istoria stingerii prelungite pe mai multe secole a unei lumi și, totodată, istoria unor extraordinare manifestări de energie creatoare, puse însă în serviciul altor națiuni și civilizații. Povestea balcanică a pierderii unui capital energetic cu totul excepțional de către lumea romanică.

Având în vedere toate aceste particularități, trăsăturile comune care-i unesc pe românii din vechea Dacie și pe românii balcanici, precum și particularitățile lor deosebitoare, care imprimă sensuri divergente evoluției lor istorice, e locul să ne întrebăm: este posibilă o istorie a romanității balcanice, a acestei lumi de comunități romanice patriarhale, multă vreme predominant pastorale, lipsite de coeziune politică și culturală? Nu cumva sunt românii balcanici sortiți să devină numai obiect de studiu etnografic, fie el cât de pasionant? Și, de asemenea: este posibilă o istorie unitară a acestei romanități? A avut ea, prinsă cum a fost, în sisteme de civilizație străine și diverse, antrenată pe orbite diferite și, până la urmă, separată, diversificată și asimilată de alogenii înconjurători, un ritm istoric comun, în pulsațiile căruia să evolueze, fie chiar și către propria ei stingere? Este, adică, posibilă o istorie a românilor balcanici, de vreme ce ei nu au ajuns să constituie o națiune, să edifice un stat național și o cultură în propria lor limbă? Dar, mergând și mai departe: este posibilă oare, la urma urmelor, istoria unei agonii, este ea legitimă, poate fi Istoria și altceva decât povestea propășirii și progresului, în timp, ale unei etnii, are ea dreptul să fie cronica unei morți? Și care ar putea să fie etapele acestei istorii?

Nu suntem cei dintâi care să fi încercat să răspundă acestor întrebări. Atât istorici români, cât și istorici străini care și-au concentrat atenția în chip special asupra romanității balcanice, asupra *vlahilor*, au fost nevoiți să le înfrunte. Dificultatea implicată de ele a fost transgresată în chip diferit. Învățații români din generațiile mai vechi – un Ion Arginteanu, un Ion Nistor – care au încercat să cuprindă în lucrări de sinteză istoria romanității balcanice au crezut că pot depăși dificultatea alcătuirii unei istorii unitare a acesteia prin confundarea arbitrară a tuturor grupurilor romanice din Peninsula Balcanică într-o masă omogenă, identificată cu aromânii, cărora le-au atribuit o foarte vie conștiință națională românească, revendicându-i pentru istoria noastră națională chiar pe aceia care s-au manifestat ca promotori înflăcărați ai elenismului sau slavismului și ridicând la rangul de stat toate *Vlahiile* întâlnite izvoare. Acest

mod de a concepe romanitatea balcanică și istoria ei deforma evident realitățile în spiritul naționalismului romantic; el se datorează, în mare măsură, și influenței climatului cultural și politic al vremii, interesului foarte puternic al statului român pentru ceea ce societatea românească numea reînnoirea națională a aromânilor și recuperarea lor de către națiunea română, iar oficialitățile balcanice considerau, cu suspiciune, a fi propagandă românească între aromânii din Balcani, servind nemărturisite țeluri de expansiune politică.

Naționalism și actualism și-au făcut simțită prezența și în scrierile unor învățați străini consacrați romanității balcanice. Dominați de preocuparea omogenizării conținutului național al statelor lor și proiectând în trecut stări de lucruri, instituții, mentalități proprii vremurilor moderne, istoricii balcanici au căutat să demonstreze că *vlahii* izvoarelor nu sunt o etnie, români sau romanici, ci o stare socială. Acești învățați fixează în trecutul cel mai îndepărtat data încheierii procesului, real altminteri, de deromanizare a romanității balcanice. În același timp, ei se mulțumesc să-i cerceteze numai pe *vlahii* întâlniți în istoria propriilor lor națiuni, desprinsă de contextul ei balcanic și fac cel mai adesea abstracție de ceilalți *vlahi* din Sud-Estul european. Deformarea imaginii romanității balcanice constă, de astă dată, în neglijarea semnificației etnice a termenului *vlahi* și supraaprecierea particularităților strict regionale ale comunităților vlahe, altfel spus în supraevaluarea diversității balcanice a *vlahilor* și minimalizarea unității lor romanice. O altă categorie de cercetări asupra romanității balcanice, rod al anchetelor pe teren întreprinse de învățați peregrini, animați de aspirația cunoașterii dezinteresate a realității, în virtutea dezvoltării impetuoase a etnografiei la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea, au produs un bogat și prețios material de analiză și reflecție, dar au acordat totodată prioritate problemelor etnografice, în detrimentul celor istorice.

Înlesnită de cercetări sistematice și animată de spirit științific autentic, o eventuală sinteză de istorie a romanității balcanice trebuie să depășească deopotrivă, după opinia noastră, deformările românizante, excesul romanistic și pe cele deromanizante, naționalismele balcanice, să transgreseze totodată etnografismul și regionalismul excesiv în abordarea *vlahilor*. Credem că elaborarea unei istorii a romanității balcanice în întregul ei este posibilă, sub condiția reconsiderării concepției noastre despre istorie însăși și metodele ei.

Inițiată de balcanologi ca George Murnu și Victor Papacostea, această reconsiderare își găsește un sprijin teoretic în pledoaria lui Fernand Braudel pentru istoria globală.

E vorba, în primul rând, de raportul dintre istorie și etnografie. Combătând etnografia structuralistă, care tindea să negligeze evoluția, chiar dacă aproape imperceptibilă, a structurilor unei societăți, mai ales structurile societăților lipsite de cultură scrisă și de viață de stat proprii și apărând, în schimb, drepturile imprescriptibile ale istoriei, fundamentate pe însuși statutul ontologic al omului, fiindă istorică prin excelență, Fernand Braudel distingea cel puțin trei „palieri” ale devenirii realităților umane în timp: *istoria structurilor de lungă durată*, *istoria conjuncturilor*, *istoria evenimentială*. *Structurile de lungă durată* sunt realități de mare stabilitate, aproape imobile și impersonale, adevărate permanente; *conjuncturile* sunt fenomene de serie, de durată mai scurtă, mai particularizate în timp și spațiu; *evenimentele* politice, militare, culturale constituie aspectul cel mai mobil, mai particularizat și mai divers al istoriei, ele se desfășoară în ritmul cel mai alert și însumează o imensă și foarte variată mulțime de acțiuni și actanți.

Teoria braudeliana despre evoluția istorice, în fond nu foarte nouă, dar foarte binevenită, limpede și nuanțat expusă, ne sugerează căi de înțelegere mai profundă și mai senină a istoriei romanității balcanice. Într-adevăr, istoria acestei romanități este, în primul rând, una a lungii durate, istoria unor structuri anonime și stabile până la imobilism. Ea se confundă, multă vreme cu istoria *păstoritului balcanic*, în care *vlahii* dețin întâietatea, ca practicanți ai unor forme particulare ale acestei îndeletniciri, cu rădăcini în păstoritul tracic și iliric. *Păstoritul vlah* s-a desfășurat în același ritm și în același stil specific veacuri de-a rândul. Generații după generații au repetat, fără să inoveze prea mult, gesturile strămoșilor. Dacă vom compara o pagină din Kekaumenos, scriitor bizantin din secolul al XI-lea, cu una din A.J.B.Wace și M.S. Thompson, călători englezi din secolul XX sau din Gustav Weigand, romanistul și balcanistul german din secolul al XIX-lea, vom constata că păstoritul transhumant sau semi-nomad vlah nu și-a schimbat nici ritmul, nici stilul, nici traseele. Element definitoriu pentru românii balcanici, păstoritul îmbracă aceleași forme la toți *vlahii*, de la aromânii din Pind la *vlahii*, astăzi dispăruți, din Croația și de pe coasta dalmată. El determină statul, fie că este vorba de Imperiul bizantin, fie de regatul Serbiei, fie de regatul Croației, fie de Imperiul

otoman, să elaboreze reglementări similare de natură fiscală. Păstoritul transhumant vlah stârnește același tip de conflicte cu oamenii din zonele de iernatec, fie că este vorba de călugării din Muntele Athos, fie de orașenii din Șibenik, care se plâng deopotrivă de invazia vlahilor, cu turmele lor, pe malul Mării Egee sau pe țărmul Mării Adriatice, spre tulburarea liniștii locuitorilor acestor regiuni și părăduirea bunurilor lor funciare. Atunci când constată însă foloasele pe care le pot trage de pe urma prezenței acestor păstori pe domeniile lor, aceiași locuitori se grăbesc să încheie convenții similare cu vlahii pentru a-i fixa pe domeniile lor: așa se întâmplă cu cetățenii orașelor dalmate, tot așa cu monahii cutărei mănăstiri din Tesalia. Motivul cel mai frecvent al conflictelor, și ele foarte caracteristice, dintre vlahi și autoritatea centrală, este, în toate vremurile și în toate regiunile Balcanilor, agravarea fiscalității; așa se întâmplă, în 1066, la Larissa, în Tesalia, unde vlahii se răzvrătesc, împreună cu bulgari și romei din regiune împotriva fiscalismului abuziv al împăratului Constantin al X-lea Doukas, așa, în 1185, în Haemus și la Anchialos, unde un grup de vlahi asociați cu bulgarii și aliați cu cumanii din nordul Dunării se ridică, din pricina sporirii impozitelor de către Isaac al II-lea Anghelos, împotriva Bizanțului și proclamă un imperiu local, româno-bulgar, devenit mai târziu regatul românilor și al bulgarilor, apoi al doilea țarat bulgar, așa în Rodope, în 1299, unde vlahi localiucid un reprezentant al fiscului bizantin, așa în Tracia, în 1285, de unde împăratul Andronic al II-lea Paleologul hotărăște să-i strămute pe vlahi în Asia Mică, temându-se de posibila lor alianță cu tătarii, nu însă înainte de a-i deposea, prin grele impozite, de averile lor. Și tot o criză a păstoritului, provocată, de astă dată, de colonizarea refugiaților greci din Asia Mică în Macedonia, după războiul greco-turc, schimbul de populație dintre Grecia și Turcia, convenit în 1925 și distrugerea marelui domeniu funciar, propriu pășunatului, prin reforma agrară menită să-i împrădierească pe noii veniți, a determinat, în anii 1925-1935, emigrarea unor aromâni din Macedonia în România, spre a fi colonizați în Dobrogea de sud sau angajarea celor rămași la casele lor în alte ocupații. A cuprinde sinoptic toate datele despre păstoritul vlah din Peninsula Balcanică rămâne o sarcină a viitorului. Ancheta poate fi continuată până în zilele noastre, când istoria, dându-și mâna cu etnografia, poate studia, de pildă, pe teren, persistența structurilor vieții pastorale aromânești la *sărăcăcianii* deromanizați și elenizați care rămân, și azi, purtătorii acelorași forme de viață pastorală consemnate, în secolul al XI-lea,

de bizantinul Kekaumenos. Ancheta întreprinsă de Theodor Capidan asupra păstoritului zis „nomad“ al aromânilor, formă particulară de păstorit transhumant care implică deplasarea sezonieră, între munte și câmpie, a proprietarului de turme împreună cu întreaga sa familie și inventarul de bază al gospodăriei, trebuie extinsă asupra tuturor *vlahilor* din Peninsula Balcanică.

Din păstorit derivă direct *cărvănăritul* vlahilor, atât de obișnuiți cu deplasările transhumante și atât de familiarizați cu drumurile muntoasei Peninsule, adesea greu accesibile și primejdioase. Cunoscut mai bine în forma în care l-au practicat aromânii până, cel puțin, în secolul al XIX-lea, cărvănăritul a fost o ocupație de bază și a vlahilor din ținuturile iugoslave, ca și, desigur, a celor din Haemus. Un izvor occidental din secolul al XIII-lea îl caracterizează pe Ioniță-Caloian drept crescător de cai și mai mare peste grajdurile imperiale bizantine, răspunzător de hergheliile imperiale. Cunoaștem mai bine drumurile cărvănărilor vlahi aromâni care ajungeau până în Europa centrală, la Viena, dar nu sunt mai puțin vrednice de atenție cele ale *turmarilor* vlahi din Croația, transportori și negustori de sare, plumb, mirodenii, vin, salpetru și alte mărfuri, agenți ai schimburilor dintre cetățile dalmate și regiunile din interiorul Peninsulei. Există, așadar, și la nivelul structurilor cărvănăritului vlah, puternice elemente de unitate romanică, pe care diversitatea balcanică a formelor particulare în care această îndeletnicire se desfășoară în diferite regiuni istorice ale Peninsulei nu o poate ascunde cu totul.

Legate strâns de păstorit este și *industria de prelucrare a laptelui și a lânii*, produsele de bază ale acestei îndeletniciri de bază a vlahilor. Și în această privință, unitatea romanității balcanice este evidentă: pe coasta dalmată, cașul vlah, numit, în latina cancelariei raguzane, *caseus vlachescus*, *brence*, era tot atât de prețuit în secolul al XV-lea, cât era pe piața constantinopolitană în al XII-lea, după spusele poetului bizantin Theodor Ptochoprodromos, care-l numește, în greaca vorbită, în care scrie, *vlachiko tyri*, cum i se spune și azi în Grecia, iar țesăturile femeilor vlahe erau cunoscute deopotrivă în Macedonia slavă, în secolul al XIII-lea, unde găsim menționată *cerga* (gr. *tserga*) și în Constantinopolul Comnenilor, în secolul al XII-lea, unde se vorbește de *căpele* (gr. *kappai*), „mantalele“ ieșite din mâinile lor. Alăturate și urmărite în evoluția lor, structurile de lungă durată ale păstoritului vlah din Peninsula Balcanică,

practicat, în forme ușor diversificate regional, ne oferă imaginea unei societăți relativ unitare, care evoluează sincron, deși e fragmentată în grupuri regionale, diseminate între alogeni.

Aceeași unitate și aceeași sincronie poate fi urmărită însă și la nivelul *structurilor social-instituționale*. Pretutindeni, în Peninsula Balcanică, vlahii trăiesc în comunități proprii, riguros închise față de străini și care beneficiază de largi drepturi de autoadministrare, în schimbul unor servicii ostășești față de autoritatea politică locală sau centrală din teritoriul pe întinderea căruia trăiesc. Diversitatea denumirilor pe care le primesc, în diferitele limbi și regiuni ale Peninsulei Balcanice, instituțiile specifice vlahilor ascunde adesea observatorului neprevenit identitatea esenței lor, unitatea tradițională a sistemului lor instituțional de origine romanică. *Cătunul*, de pildă, formă elementară de organizare a comunității, nu este, cum credea Silviu Dragomir, o particularitate a vlahilor din zona iugoslavă. Atestat de izvoarele bizantine cu un secol mai înainte, el a fost cunoscut și de aromânii din Peninsula Calcidică, și de cei din Tesalia. Pretutindeni, în Peninsula Balcanică, regimul juridic al *vlahilor* este reglementat de o variantă specifică a așa-numitului *ius Valachicum*, „dreptul românilor“, întâlnit oriunde s-au aflat români sub stăpâniri străine, romanici sub control barbar. Acest regim, desemnat în slavă prin sintagmele *zakon vlahom* sau *vlaški običaj*, în turcă, prin *adet-i eflakije* sau *adet-i eflakije üzere*, „legea vlahă“, „cutuma vlahă“, a rezultat din reciproca adaptare a dreptului dominant la realitatea romanică a vlahilor, a vlahilor romanici la dreptul dominant. *Ius valachicum*, expresia acestei reciproce adaptări, capătă forme diverse de la un stat balcanic la altul. El este însă, în esență, unul și același, constituind o structură social-juridică perpetuată în timp și moștenită, prin secole, de stăpânitorii peste vlahi. Privilegiul prin care banul Croației Hanž Frankapan reconfirmă, în 1436, în 28 de articole de lege, drepturile și îndatoririle vlahilor de pe Cetina, de pildă, este stilizată în spiritul feudalismului apusean; vlahii sunt aici feudatari de rang inferior, o mică nobilime. Vlahii din Bizanț, în schimb, cunosc o altă formă de adaptare a dreptului imperial la realitatea de ei reprezentată. Așa, cei din Vlahia Mare, ale căror privilegii sunt formulate de Ioan Cantacuzino în hrisovul din 1342, prin care-i acordă lui Ioan Anghelos conducerea acestei provincii, a cetăților și ținuturilor din cuprinsul ei, ca demnitate viageră, netransmisibilă ereditar, sub condiția unor servicii militare și politice de credincioasă slujbă față de

împărat, inspirate, și ele, în parte, din dreptul feudal apusean. Împăratul își rezervă dreptul de a întreține relații directe cu *arhonții* din Vlahia, pe care nimeni nu are voie să-i împiedice de a i se adresa direct sau de a căpăta slujbe de la el. Regimul de relativă autonomie de care se bucură vlahii balcanici continuă să existe și sub otomani, așa cum se poate vedea din studiul special consacrat acestei probleme în volumul de față.

Există însă și *structuri mentale* de lungă durată specifice întregii romanități balcanice. Toți vlahii balcanici dispun, de pildă, de un sistem etnonimic propriu, încă insuficient studiat, a cărui remarcabilă unitate se datorează originii sale latine. Faptul că toți *vlahii* își dau lor înșile, cum am amintit, numele etnic de *români* (lat. *Romani*), în variante evolute și diversificate dialectal, dar, asemenea strămoșilor lor latini, îi numesc pe grecii din toate vremurile *greci* (lat. *Graeci*), iar nu *romei*, cum își spun bizantinii, nici *elini*, cum au ales să-și spună grecii moderni dovedește pregnant caracterul unitar și romanic al acestui sistem. Lucru interesant de observat în treacăt, în vreme ce slavii au preluat de la români numele etnic de *greci*, cu care îi desemnează pe *romeii* bizantini chiar și în actele slavone oficiale, otomanii au împrumutat, dimpotrivă, pentru a-i desemna pe bizantini chiar numele pe care aceștia și-l dădeau ei înșiși, *Rum* (gr. *Rhomaioi*), năzuind să-și exprime și astfel calitatea de cuceritori, stăpânitori și succesori legitimi ai fostei împărății bizantine, definite în sensul cel mai deplin al conceptului bizantin de Imperiu roman. Dacă sistemul etnonimic reprezintă o structură mentală elementară, toposul romanității vlahilor balcanici, recurent în cultura orală și în cea scrisă și care înglobează propriul lor nume etnic, ideea originii lor romane, tradițiile și argumentele care o dovedesc, afectele care-i însoțesc afirmarea, funcțiile care i se atribuie, este și el o structură mentală de lungă durată, proprie tuturor românilor; lenta ei evoluție merită să fie cercetată, după modelul admirabil oferit de Adolf Armbruster, la nivelul ansamblului romanității balcanice, pe durata întregii ei dăinuiri istorice. În toate momentele în care românii de pretutindeni se înscriu în nume propriu în istoria evenimentială, acest topos capătă dezvoltări erudite și devine un element ideologic cu valoare politică. Așa s-a întâmplat, în cazul *vlahilor* din Haemus, la sfârșitul secolului al XII-lea, când Ioniță-Caloian cere papei Inocențiu al III-lea, invocând romanitatea sa și a poporului său, să fie primit în Biserica romano-catolică și încoronat ca împărat al românilor și bulgarilor. Tot astfel s-a întâmplat, la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului

al XIX-lea, cu intelectualii aromâni din coloniile stabilite în Europa centrală – George Roja, Constantin Ucuta, Mihail Boiagi – care, datorită și contactului cu reprezentanți ai Școlii ardelene, au redescoperit ideea romanității lor și au încercat să o pună în serviciul afirmării aromânilor ca o componentă a națiunii române. Și tot astfel s-a întâmplat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când intelectuali aromâni, formați în România, în strânse legături cu liderii revoluționari pașoptiști, s-au pus în fruntea mișcării pentru redeşptarea națională a aromânilor ca români.

Constatăm, așadar, la nivelul modului de viață, al îndeletnicirilor tradiționale, al instituțiilor, al conștiinței identitare și al mentalității, că romanitatea este principalul factor care a conferit caractere de unitate structurilor de lungă durată ale tuturor *vlahilor* menționați de izvoare, în vreme ce împrejurările balcanice ale existenței lor istorice au fost acela care a imprimat grupurilor de *vlahi* diversitatea, tot mai accentuată pe măsura divizării, dispersării și integrării lor în diferite ansambluri de viață politică, culturală și spirituală neromanice. Cu toate acestea, în pofida divizării, dispersării și simbiozei lor cu neromanicii, grupurile de *vlahi* balcanici au evoluat totuși sincron, în pulsațiile aceluiasi ritm, care este ritmul devenirii istorice a popoarelor din întreaga Peninsulă. Putem constata acest lucru, ca să folosim în continuare termenii lui Fernand Braudel, chiar la nivelul istoriei conjuncturilor și al evenimentelor.

Al conjuncturilor, mai întâi. Așa, de pildă, aromânii participă foarte activ, ca negustori și bancheri, în simbioză cu grecii, dar păstrându-și conștiința identității proprii, la dezvoltarea mercantilismului și burgheziei în întreg Sud-Estul european și chiar în Europa centrală, în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea, fenomen tipic de istorie conjuncturală. Aria lor de activitate economică depășește limitele Peninsulei Balcanice: îi întâlnim nu numai în orașele care se dezvoltă în Epir și Macedonia din vechile așezări pastorale aromânești, pe marea arteră de comunicație continentală ce leagă Orientul de Occident sau în cele din Serbia, dar și în Imperiul habsburgic, la Viena, Budapesta, Miskolc, Timișoara, Sibiu sau Brașov, unde fac parte din companiile grecești de negustori sau constituie, în jurul bisericilor de rit ortodox, comunități grecești sau greco-vlahe. La fel de frapantă este participarea creatoare a aromânilor la dezvoltarea tendințelor înnoitoare, neoaristotelice și luminate, din cultura grecească a epocii, sub influența cugetării europene apusene.

La nivelul istoriei evenimentțiale, apoi. Începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, aromânii participă din plin, ca ideologi, oameni politici, luptători cu armele, la mișcările revoluționare de emancipare a popoarelor creștine din Imperiul otoman și constituirea statelor lor naționale, cărora le dăruiesc personalități de frunte, perfect integrate în fiecare dintre națiunile balcanice. Contribuția *vlahilor*, termen prin care trebuie să-i înțelegem acum pe aromâni, la edificarea statului grecesc modern și a culturii neoelenice este cu deosebire importantă. Este suficient să amintim că erau aromâni prin naștere: părintele ideologic al Eladei moderne, Rigas Velestinlis, marele om de stat Ioan Coletti, premierul regelui Oton I și ideologul „marii idei”, al direcției politice vizând refacerea Bizanțului sub forma unui stat național grecesc modern, nenumărații *armatoli* și *clefți* din satele vlahe din Pind și Macedonia care au militat pentru izbânda revoluției declanșate în 1821, celebrați în baladele populare ca și în istoriografia cultă grecească, în sfârșit, numeroși intelectuali, istorici, poeți, precum Spyridon Lambros, Aristotelis Valaoritis sau Kostas Krystallis, care au jucat un rol decisiv în dezvoltarea culturii neoelenice. Același lucru se poate spune și despre participarea aromânilor la dezvoltarea politică și culturală a statului sârbesc modern, în aceeași perioadă. Nu mai puțin importantă este însă și participarea aromânilor reintegrați în națiunea română – fie individual și întâmplător, prin imigrarea lor și a familiilor lor în spațiul românesc nord-dunărean, fie în masă și sistematic, prin aderarea la amintita mișcare de renaștere națională a aromânilor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – la dezvoltarea statului și a culturii românești. A reconstitui contribuția aromânilor la dezvoltarea statelor și culturilor naționale moderne din întreg Sud-Estul european rămâne o îndatorire de viitor a istoricilor acestei zone a lumii. Nu este ultima justificare a acestui demers special faptul că, și în epoca modernă, chiar după deromanizare și pierderea conștiinței proprii romanități, aromânii, ultimii reprezentanți ai romanității balcanice care s-au manifestat ca un factor de istorie vrednic de luat în seamă cu toată seriozitatea, și-au păstrat-o, vreme îndelungată, cu o tenacitate impresionantă, pe aceea a particularismului lor, a *vlahității*, deși s-au integrat deplin în națiunile în mijlocul cărora au trăit.

Unitatea romanică a lumii *vlahilor* și sincronicitatea evoluției diferitelor lor grupuri fac, așadar, posibilă cuprinderea istoriei romanității balcanice într-o istorie unitară. Nu numai o istorie a stucturilor de lungă durată, ci și o istorie a conjuncturilor, a evenimentelor și a personalităților. Ea trebuie să țină seama,

firește, de marea diversitate regională a grupurilor de *vlahi* care o constituie, de ritmurile diferite ale manifestării și devenirii lor în timp și, mai ales, de realitatea incontestabilă a integrării lor depline, în națiunile moderne în mijlocul cărora trăiesc, la a căror viață politică, culturală și spirituală participă activ și creator, sfârșind prin a se deromaniza și asimila complet acestora. Nu poate fi vorba nici de anexarea forțată a vlahilor balcanici la istoria românilor, nici de contestarea conștiinței naționale grecești, sârbești, albaneze sau românești a acestor *vlahi*, nici de tratarea lor ca o națiune romanică și balcanică aparte. Dacă renunțăm, și trebuie să o facem în cazul de față, la prejudecata potrivit căreia numai principiul național este singurul principiu legitim de sinteză istorică, vom reuși să surprindem, în toată bogăția ei, istoria romanității balcanice, ultima secvență a istoriei acțiunii Romei, ca factor de unitate și civilizație, în Peninsula Balcanică.

Comunicare susținută în cadrul sesiunii consacrate romanității balcanice de Secția de Științe Istorice a Academiei Române, la 15 decembrie 1989.

AFIRMARE ȘI ALIENARE ÎN ISTORIA ROMANITĂȚII BALCANICE

Peninsula Balcanică datorează structurii și așezării sale geografice, ca și împrejurărilor istorice prin care a trecut de-a lungul veacurilor o compoziție etnică de singulară diversitate și complexitate. Neamuri deosebite se învecinează și se întrepătrund pe teritoriul ei într-o textură inextricabilă, unică în lume. Această situație a generat, pe de o parte, rodnice apropieri și schimburi de valori între oameni de diferite naționalități care au dus până la apariția unei mentalități și civilizații balcanice relativ unitare, comune tuturor. Pe de altă parte însă, la răstimpuri, aspirația către menținerea individualității etnice, confruntată cu tendința contrară, de omogenizare națională, dezvoltată de unul sau altul dintre statele constituite în Peninsulă a dus la aprige înfruntări între componentele mozaicului de popoare de aici, la conflicte de proverbială violență, întreținute adesea de marile puteri interesate în dominația întregii zone. Mai puțin aspre în vremurile mai îndepărtate, în cadrul marilor formațiuni imperiale cu aspirații la universalitate care au înglobat popoarele Peninsulei Balcanice, aceste înfruntări au sporit în intensitate după apariția și dezvoltarea statelor naționale moderne și au avut ca efect, nu o dată, deznaționalizarea unor însemnate grupuri de alogeni, dacă nu a tuturor celor cuprinși în granițele lor.

În contextul etnic balcanic, alături de sârbi, bulgari, sloveni, croați, albanezi, greci și turci, ca să vorbim numai de componentele etnice principale ale Peninsulei, de cele creatoare de state proprii și de culturi naționale scrise, îi întâlnim, de-a lungul vremurilor, răsfirați mai pretutindeni pe întinsul acesteia,

pe reprezentanții romanității balcanice, numiți de popoarele între care și-au dus viața, **vlahi**, vorbitori ai unor idiomuri romanice, derivate direct din latina răsăriteană și purtători ai unei culturi populare tradiționale specifice, cu rădăcini în fondul autohton paleobalcanic.

În secolul al XIX-lea, acești vlahi mai erau încă o puternică realitate etnolingvistică distinctă, conștientă de individualitatea ei și dornică să și-o păstreze, la adăpostul formelor aproape rituale și al instituțiilor tradiționale ale unei vieți patriarhale, desfășurate în comunități relativ închise, îndeletnicindu-se cu păstoritul de tip transhumant și cu meșteșugurile legate de el, prelucrarea lânii și a laptelui, comercializarea produselor lor, dar și cărăușia. Trei erau principalele grupuri prin care mai trăia această romanitate balcanică: **aromânii**, grupul cel mai numeros și mai compact, din sudul Peninsulei Balcanice, răspândit în Pind, Tesalia, Acarnania, Etolia, Epir și Macedonia, **meglenoromânii** din câteva localități situate în nordul Greciei și sudul actualei Republici Macedonia și foarte puțin numeroșii **istroromâni** din Peninsula Istria. Ele supraviețuiesc și astăzi, dar se află într-un foarte avansat stadiu de deromanizare, asimilându-se într-un ritm tot mai intens, accentuat de condițiile vieții moderne și de împrejurările politice și culturale locale, popoarelor majoritate care dau caracterul național al statelor în care se găsesc: grecilor, slavilor, albanezilor. Coloniile de aromâni din România și din alte părți ale lumii (Europa, Statele Unite, Canada, Australia) sunt supuse și ele asimilării progresive. În trecutul mai îndepărtat, numărul grupurilor de vlahi din Peninsula Balcanică era însă mult mai mare. Au dispărut cu totul vlahii din Haemus, cei care se întindeau cândva de-a lungul văilor ce coboară din acest masiv muntos până în zona de coastă a Mării Negre, în Tracia și în Rodope și care au participat intens la restaurarea țaratului bulgar în secolele XII-XIII, căruia i-au dat dinastia domnitoare a Asăneștilor și, pentru o vreme, caracterul de regat vlaho-bulgar, recunoscut, în schimbul unirii religioase cu Roma, de papalitate. Au dispărut, de asemenea, vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, din Serbia, Bosnia, Muntenegru și Croația, de pe litoralul dalmatin, atestați, ca un important factor economic și militar, până în pragul epocii moderne, de numeroase izvoare de diferite proveniențe. Urmele lăsate de aceste două din urmă grupuri dispărute de vlahi, cei din Haemus și cei din nord-vestul

Peninsulei Balcanice, în toponimia romanică a regiunilor locuite de ei odinioară și în onomastica notată de izvoare scrise arată că ei vorbeau un grai propriu, mai apropiat decât al celorlalți de româna din vechea Dacie.

Majoritatea covârșitoare a celor care, în momente diferite din istorie și în calități diferite, au venit în contact cu *vlahii* din Peninsula Balcanică au fost frapați nu numai de individualitatea lor etnică și lingvistică romanică, de conștiința acesteia și de mândria cu care o afirmau, ci și, în măsura în care dispuneau de necesarele elemente de comparație, de asemănarea lor până la identitate cu românii din nordul Dunării, numiți de altminteri, și aceștia, de popoarele învecinate, tot *vlahi*. Demnitari bizantini cultivați, misionari catolici, trimiși diplomatici sau agenți secreți ai marilor puteri interesate în zonă, călători străini prin Sud-Estul Europei, ca să nu mai vorbim de istorici, filologi și etnografi, îi socotesc pe vlahi români balcanici, iar graiurile lor dialecte ale limbii române. Umanistul bizantin Laonic Chalkokondyl, din secolul al XV-lea, exprimă în chipul cel mai limpede ideea identității dintre vlahii din sudul și cei din nordul Dunării care alcătuiesc, după părerea sa, un singur neam ce se întinde din Carpați până în Pind, dar despre care nu poate spune unde anume își are patria de origine.

Știința modernă confirmă, nuanțând-o totodată, teza umanistului bizantin, cu argumente rezultate din cercetări arheologice, istorice, lingvistice și etnografice. Romanitatea balcanică nu este decât componenta sud-dunăreană a romanității danubiene, masă etno-lingvistică relativ unitară, întinsă într-adevăr, cândva, din Carpați până în Pind și de la Marea Adriatică până la Marea Neagră, din care face parte și romanitatea dacică. Substratul acestei romanități danubiene este și el relativ omogen, fiind alcătuit din elemente strâns înrudite între ele, geto-dacice la nord de Dunăre, iliro-tracice la sud de fluviu. Identitatea structurală a graiurilor vorbite de reprezentanții tuturor grupurilor romanice din Europa sud-estică este dovedită de lingviști: ei conchid că este vorba de dialecte ale uneia și aceleiași limbi române primitive, dintre care numai unul, al dacoromânilor, a avut șansa de a evolua nestânjenit și de a deveni o limbă literară. Vocabularul esențial al tuturor acestor dialecte, fondul lexical principal este latin și identic, diferite profund sunt mai ales acele sectoare ale lexicului care depind, ca pretutindeni în lume, de mediul de civilizație și cultură în care fiecare dintre aceste idiomuri s-au dezvoltat și care și-a pus amprenta, slavă, greacă sau albaneză, asupra lor. Numele etnic pe care și-l dau toți reprezentanții

romanității răsăritene, fie ai celei dacice, fie ai celei balcanice, este același: ei se desemnează cu variante, evolute și diversificate specific idiomurilor lor, ale latinescului **Romani** (drom. **rumâni**, arom. **armâni**, istr. **rēmëri**). La rândul lor, așa cum am amintit, străinii îi denumesc cu etnonimul de origine germanică **vlahi**, care însemna inițial „cetățeni ai Imperiul roman“, și pe care li-l rezervă numai lor. În sfârșit, există vechi tradiții orale, consemnate în scris de izvoare medievale, care vorbesc despre unitatea inițială a romanicilor răsăriteni, din care s-ar fi desprins, deplasându-se către sud, românii balcanici. Toate acestea ne îndreptătesc să-i calificăm pe reprezentanții romanității balcanice drept români balcanici, iar graiurile lor drept dialecte balcanice ale limbii române, câtă vreme dorim să punem astfel în lumină strânsa înrudire genetică dintre toți urmașii romanității din vechile provincii danubiene ale Imperiului roman.

În împrejurările istorice și în condițiile geografice ale Sud-Estului european, conștiința acestei înrudiri, chiar atunci când ea a existat, la nivelul oamenilor de cultură, nu a putut însă deveni niciodată cheagul unificator al unei mari națiuni românești și, cu atât mai puțin, temeiul spiritual al unui stat național în spațiul definit de Chalkokondyl. Nici chiar conștiința individualității lor romanice, niciodată pierdută cu totul, nu a putut fi, pentru românii balcanici, germenul creator al unei noi națiuni romanice, făuritoare de stat și de cultură proprii. După ce blocul etno-lingvistic al romanității danubiene, ultimul bastion al latinității și al civilizației imperiale romane, cu centrul transferat acum pe Bosfor, a fost covârșit și dislocat de invaziile barbarilor, așa cum s-a întâmplat de altfel și cu întreaga Romă, destinele românilor din vechea Dacie s-au despărțit de acelea ale românilor balcanici. Insulele de romanitate din spațiul nord-dunărean, Vlahiile, relativ autonome față de cuceritorul străin, au izbutit, în etape ce se înlanțuie de-a lungul secolelor, să-și dobândească libertatea și să se unească, mai întâi în principatele feudale, apoi în statul național unitar român, afirmându-se spiritual printr-o cultură cu puternice trăsături de originalitate. Vlahiile similare ale românilor balcanici au rămas pentru totdeauna despărțite și împărțite între puterile alogene rivale ce-și disputau uneori hegemonia asupra întregii Peninsule: Imperiul bizantin, Țaratul bulgar, Regatul sârbesc, Regatul croat, Imperiul latin din Constantinopol, Imperiul otoman. Oricât de largi ar fi fost privilegiile și autonomiile de care ei se bucurau, oricât de puternic atașamentul lor față de propria etnicitate, românii balcanici au fost nevoiți să graviteze totuși în orbita unor centre de autoritate politică, spirituală și culturală

străine, care le-au absorbit energiile creatoare în folosul lor. Pentru ei, intrarea în circuitul vieții urbane, afirmarea culturală superioară, pătrunderea în clasa politică diriguitoare, ascensiunea în ierarhia Bisericii răsăritene, cu alte cuvinte ieșirea din ruralitatea ancestrală și depășirea nivelului folcloric al culturii însemnau totodată începutul renunțării la identitatea lor etnică și nu potențarea acesteia. Iată de ce Gheorghe Brătianu afirma, pe bună dreptate, că destinul românismului a rămas legat pentru totdeauna de vatra Carpaților, unde el și-a găsit împlinirea deplină, și nu de Haemus sau de Pind.

Felul în care s-au desfășurat și rezultatele la care au ajuns încercările de afirmare proprie întreprinse de românii balcanici în epoca medievală și în cea modernă confirmă acest adevăr. Rod al unei mișcări insurecționale anti-bizantine inițiate de vlahii din Haemus, la sfârșitul secolului al XII-lea, sub conducerea fruntașilor unei Vlahii locale, frații Petru, Asan și Ioniță-Caloian, din familia zisă apoi a Asăneștilor, cea dintâi creație de stat a românilor cunoscută de istorie este regatul româno-bulgar din Târnovo, consacrat de papa Inocențiu al III-lea, prin încoronarea lui Ioniță-Caloian, după unirea bisericilor română și bulgară cu Roma. Ideea romanității românilor a jucat un rol important, atestat de corespondența diplomatică dintre dinastul balcanic, oamenii lui de încredere și pontiful roman, în tratativele care au premers acestei recunoașteri, fiind invocată de ambele părți ca un argument în favoarea apropierii reciproce. Totuși, pe măsura extinderii acestui stat și a creșterii rolului său în Peninsula Balcanică, masele de bulgari asociate în chip necesar grupului vlah inițiator al mișcării au sfârșit prin a impune, în numele tradiției imperiale ortodoxe a vechiului țarat bulgar, desfacerea unirii religioase cu biserica romano-catolică, refacerea patriarhiei ortodoxe bulgare, restaurarea culturii slave și, în cele din urmă, transformarea regatului românilor și al bulgarilor într-un avatar al Imperiului lui Boris-Mihail, într-un al doilea țarat bulgar, rival cu Bizanțul la hegemonia asupra întregii lumi sud-est europene. În urma acestei evoluții, nu numai dinastia de origine românească s-a bulgarizat cu totul, ci însuși grupul românilor din Haemus a dispărut ca etnie prin asimilare cu bulgarii, iar cronistica medievală bulgară a înlăturat din conștiința istorică a vecinilor noștri orice amintire a rolului românilor și al unirii cu Roma în făurirea și legitimarea noului imperiu. Încercarea vlahilor din Haemus de a-și afirma,

în numele romanității lor, individualitatea și forța creatoare de stat și de ideologie a avut ca ultim rezultat, în împrejurările realităților balcanice, renașterea țaratului și înflorirea culturii bulgare.

În chip asemănător s-au petrecut lucrurile și în cazul aromânilor din sudul Peninsulei Balcanice, câteva sute de ani mai târziu. Privilegiile și statutul de relativă autonomie de care ei se bucurau în cadrul Imperiului otoman, pe de o parte, conjunctura internațională, pe de alta, au permis aromânilor din Pind și Epir să facă din comunele lor, în secolele XVII-XVIII, adevărate burguri balcanice, centre urbane cu importante rosturi în tranzitul și difuziunea produselor vehiculate pe drumul comercial ce lega Orientul de Occident și care străbătea acum zona locuită de ei. Nu mai puțin importantă a fost dezvoltarea în aceste centre a meșteșugurilor, a producției pentru piață de țesături, lactate și mică metalurgie. A apărut astfel un adevărat patriciat romanic balcanic, o burghezie aromânească, factor de progres și înnoire a vieții economice în sens capitalist, modern. Cel mai însemnat dintre centrele urbane aromânești, Moscopole, a devenit curând și o metropolă a culturii, dotată cu o Școală Superioară, Noua Academie și, se pare, cu prima tipografie care a funcționat în Imperiul otoman, în care erau receptate, pentru a fi răspândite mai departe, prin învățați de prestigiu (Teodor Anastasie Cavalioti, Hrisant din Zița, Ioan Chalkeus, Ioasaf, viitor patriarh al Ohridei, Dionisie Manduca, mitropolit al Castoriei, Dimitrie Pamperi, Daniile Moscopoleanul) și prin cărți de largă circulație, ideile cele mai înaintate, filosofice și științifice, ale Apusului, principiile raționalismului cartezian și ale luminismului incipient. De această viață culturală sunt legate primele preocupări de cultivare a dialectului aromân și de studiere științifică a acestuia. Totuși, limba de cultură folosită de patriciatul aromânesc și de învățații aromâni din Moscopole era limba greacă, limba bisericii ortodoxe căreia ei îi aparțineau, limba tradiției bizantine de care erau legați, iar dominantă conștiinței lor culturale și politice era „romeică“, nicidecum românească. Moscopole a devenit centrul de radiație spirituală al unui elenism progresist, luminat, neexclusivist, care îngăduia vlahilor să-și afirme cu mândrie specificitatea, însă nicidecum să se rupă, în numele ei, de marea comunitate romeică, elenică și ortodoxă. Energiile romanității balcanice din Pind și Epir au fost astfel absorbite de elenismul pe care ele l-au îmbogățit, iar mai târziu, în epoca naționalismului romanic, însăși individualitatea romanică a vlahilor de aici a fost contestată în numele grecității.

Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, orașul Moscopole a fost distrus, ca și alte centre urbane din regiunea Pindului și Epirului, în împrejurări nedeslușite încă îndeajuns, în zilele satrapului Ali-Pașa din Ianina, creatorul unui mic imperiu local balcanic, răzvrătit împotriva puterii otomane centrale. Numeroase familii aparținând patriciatului aromânesc au emigrat în orașele Europei centrale, cu care aveau legături de afaceri, dobândind, în Imperiul habsburgic, în Ungaria, Banat și Transilvania, datorită averii și energiei lor, poziții economice importante și chiar ranguri nobiliare. Constituind, împreună cu grecii, importante comunități în jurul bisericilor ortodoxe, precum cele din Viena și Budapesta, de ei ctitorite, acești aromâni au ținut, asemenea înaintașilor lor din locurile de baștină, să-și manifeste în egală măsură atât conștiința identității lor romanice, cât și atașamentul față de elenismul cultural și politic luminat, promovat, ca formă de civilizație creștină, de învățații moscopoleni, refuzând să vadă între acestea vreo incompatibilitate. Ei au cerut și obținut ca, în diplomele imperiale care le consfințeau privilegiile, să fie consemnat îndoitul caracter național, vlah și grecesc, al comunităților și bisericilor lor. Mai mult decât atât, unii învățați aromâni din aceste colonii stabilite în Europa centrală (Constantin Ucuta, George Roja, Mihai Boiagi) au încercat să contribuie, prin abecedare, gramatici, compendii istorice, la constituirea unei culturi scrise aromânești, susținând chiar folosirea alfabetului latin, după ce apelaseră la cel grecesc. În urma contactelor cu ideile Școlii ardelenene, ei au ajuns chiar să îmbrățișeze ideea unității tuturor românilor, a celor din vechea Dacie și a celor din Peninsula Balcanică. Asemenea încercări, condamnate de cercurile tradiționaliste ale Patriarhiei ecumenice și de intelectuali greci de felul lui Neofit Doukas, profesor la Academia Sf. Sava din București, căreia i-a fost și director, dar înfăptuite cu sprijinul celei mai importante tipografii grecești din Viena, cea a fraților aromâni Marchide Puiu, nu au dus neapărat la ruperea definitivă a aromânilor de elenism. Dimpotrivă, patriciatul aromânesc din emigrație a susținut cu neegalată generozitate, prin donații impresionante de bani, edificarea instituțiilor renașterii și modernizării elenismului în spiritul european al vremii, Universitatea și Academia Greacă din capitala regatului elenic, apărut în urma revoluției antiotomane de la 1821, iar unii fruntași aromâni, ca baronul Sina, au ajuns să reprezinte interesele diplomatice ale acestuia în Apus. Nu altfel s-au comportat, la alt nivel social și de cultură, armatolii și clefții aromâni din Epir, Pind, Macedonia și Tesalia, a căror contribuție eroică la lupta pentru

eliberarea creștinilor din Peninsula Balcanică de sub jugul otoman și încadrarea lor într-un stat de limbă și cultură greacă, „romeică“, este bine cunoscută astăzi de istoriografie. Cântecul popular grecesc și aromânește care le slăvesc faptele și jertfa, conferind adesea acestor haiduci balcanici dimensiuni legendare, pun în lumină deopotrivă caracterul lor etnic vlah și devotamentul lor față de elenismul creștin. Atât în Peninsula Balcanică, patria lor de obârșie, cât și în Europa centrală, unde au fost nevoiți să emigreze, aromânii au înțeles așadar, în zorile epocii moderne, să lege soarta neamului lor de aceea a elenismului, în serviciul căruia și-au pus energia în chip conștient, demn și generos. Specificitatea lor romanică, la care, departe de a renunța, se refereau cu mândrie, rămânea pentru ei, atât la nivelul conștiinței populare, cât și la acela al elitelor cultivate, o trăsătură secundară a personalității lor, întru totul compatibilă cu aderarea la comunitatea spirituală și politică creștină răsăriteană, de expresie elenică.

Evoluția în sens laic, liberal, democratic și național a mentalităților politice și culturale pe plan european a modificat însă în chip dramatic această situație. Noua concepție despre statul și cultura națională, aplicată cu strictețe și intransigență în mediul de singulară policromie etnică al Peninsulei Balcanice, a generat puternice conflicte între popoarele acesteia, cu neputință de cuprins în formațiuni naționale perfect omogene. În perspectiva destrămării Imperiului otoman, moștenitorii virtuali ai acestuia, statele naționale din Peninsulă, au încercat să-și asigure din vreme o cotă parte cât mai mare din masa succesorală care le revenea tuturor. Pentru a-și justifica pretențiile asupra unor teritorii, ele au invocat, în spiritul vremii, ca argument suprem, naționalitatea locuitorilor lor. Aromânii, care aveau o pondere considerabilă tocmai în ținuturile cele mai complex structurate demografic și cele mai disputate între statele balcanice, în Macedonia mai ales, puteau juca un rol decisiv în favoarea uneia sau alteia dintre părțile aflate în rivalitate și conflict. S-a încercat obținerea adeziunii lor, atât prin mijloace pașnice, cât și prin presiuni exercitate prin biserică sau școală, dar chiar și prin bande înarmate care terorizau populația, vestiții „comitagii“, agenții diferitelor comitete naționale pentru eliberarea Macedoniei, dirijate din capitalele balcanice. Nici unul dintre naționalismele care-i revendicau pe aromâni pentru a-i asimila nu mai era dispus să le respecte și nici chiar să le recunoască specificitatea romanică. Le rămânea de ales cui anume să-și sacrifice ființa etnică, deoarece era evident că, prin ei înșiși, aromânii nu puteau

improviza o formațiune politică proprie, o Biserică națională, o cultură scrisă în limba lor, o națiune. Cei mai mulți dintre aromâni, confrunțați cu naționalismul grecesc, sârbesc, bulgăresc și, mai târziu, cu cel albanez, au optat, potrivit afinităților și legăturilor istorice, pentru elenism. Contribuția lor la eliberarea și extensiunea Greciei și a culturii grecești în secolul trecut în Peninsula Balcanică este pusă astăzi tot mai mult în lumină de istoriografie.

Singura cale posibilă de menținere și dezvoltare a ființei etnice a aromânilor în „secolul naționalităților“ a fost cea inițiată de oamenii de cultură și de stat români: afirmarea lor ca români balcanici, cu sprijinul României, sub ocrotirea Imperiului otoman, prin cultură. Idealul romantic al redesteptării conștiinței naționale românești a aromânilor și al transformării lor într-un avanpost al românismului în Peninsula Balcanică, formulat de Nicolae Bălcescu, într-o scrisoare din 1848 către Ion Ghica, a fost îmbrățișat cu entuziasm de generația revoluționarilor pașoptiști și unioniști, făuritoarea statului român modern. Oameni ca Dimitrie Bolintineanu și Anastase Panu, ei înșiși de origine aromână, Ion Ionescu de la Brad, Christian Tell, I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, Cezar Bolliac, V.A. Urechia, cărora li s-au adăugat un grup de aromâni stabiliți în țările române, intelectuali și oameni de afaceri ca Gr. Granda, D. Cozacovici, M. Niculescu, Zisu Sideri, Toma Tricopol, au desfășurat o vie activitate publicistică și propagandistică în jurul a ceea ce începea să se numească „chestiunea aromânească“, temeinic cercetată azi de M.D. Peyfuss, chestiune destinată a deveni, prin intervenția directă a statului român, o problemă internațională, parte a marii chestiuni orientale, a organizării păcii în Sud-Estul Europei în urma destrămării sistemului imperial otoman. Au fost adresate memorii Porții (D. Bolintineanu către marele vizir Fuad Pașa în 1853/54) și împăratului Napoleon al III-lea al Franței (I.C. Brătianu în 1853, A. Panu în 1863), solicitându-se organizarea autonomă a aromânilor și asigurarea cultivării naționalității lor prin școli și biserici românești. Au fost lansate manifeste către români și aromâni, în română, aromână și greacă, invitându-i să sprijine întemeierea de școli românești pentru aromâni (D. Cozacovici, în 1859; Chr. Tell, D. Bolintineanu, C.A. Rosetti și C. Bolliac, în 1863). Au fost editate ziare care să facă propagandă în favoarea aromânilor („Dâmbovița“ lui Gr. Granda și D. Bolintineanu, în 1858; „Albina Pindului“ lui Gr. Granda, în 1868). Au fost întreprinse călătorii și D. Bolintineanu a publicat un volum de impresii de călătorie la românii din Peninsula Balcanică

(1863), mai curând un manifest, întemeiat în mare parte pe lecturi, decât o relatare de fapte constatate la fața locului. În anul 1860, a fost organizat, la București, un Comitet macedoromân (D. Cozacovici, frații Goga, M. Niculescu, Z. Sideri, T. Tricopol) menit să dea coerență și îndrumare sigură mișcării de reînnoire națională a aromânilor care se închegea și să-i reprezinte, într-un fel, pe aromâni pe lângă statul român. În același an, Anastase Panu, fost caimacam al Moldovei, a schițat programul precis al acțiunii românești în Peninsula Balcanică, fixându-i obiectivele și mijloacele. Era vorba de a cere statului român să folosească o parte din fondul mănăstirilor închinat, adică din rezultatul secularizării bunurilor mănăstirești atonite, pentru a finanța crearea, în cuprinsul Imperiului otoman, în regiunile locuite de aromâni, a unei rețele de școli românești, încredințate unor cadre didactice formate în România, care să înfăptuiască reînnoirea conștiinței naționale la acești români din Peninsula Balcanică. Urma să se ceară, de asemenea, statului român să intervină pe lângă Poarta otomană și marile puteri protectoare în folosul aromânilor și să încerce să obțină, între altele, înființarea unei arhiepiscopii autocefale a aromânilor, cu sediul la Ohrida, vechea Justiniana Prima, socotită a fi fost metropola bisericească a romanității balcanice.

Programul lui Anastase Panu, în acord cu linia politică fixată de Dimitrie Bolintineanu – încurajarea culturală a menținerii ființei etnice românești a aromânilor, fără revendicări politice teritoriale în Peninsula Balcanică și în spiritul lealității lor față de Poarta otomană – a stat la baza întregii acțiuni românești în „chestiunea aromânească”. El a fost realizat în etape, pe măsura consolidării statului român, ca putere neatârnată, cu sprijinul și prin intervenția tot mai directă a acestuia. Între 1865 și 1870, a funcționat la București un institut special, în care au fost formați ca învățători și întemeietori de școli tineri aromâni recrutați cu ajutorul arhimandritului Averchie (Atanasie Iaciu Buda), călugăr atonit aromân câștigat cauzei, și al junimistului de origine aromână Ioan Caragiani, profesor universitar la Iași și membru fondator al Academiei Române. După ce, în 1864, din inițiativă personală, susținută indirect de statul român, Dimitrie Atanasescu întemeiasc prima școală românească la Târnovo, acești tineri au pornit la îndeplinirea operei lor de apostolat național. După dobândirea independenței, în urma războiului ruso-româno-turc, acțiunea românească în Peninsula Balcanică a căpătat o amploare considerabilă și o mai bună organizare, sub controlul direct al statului. În 1879, a fost înființată

Societatea de Cultură Macedo-Română condusă de un consiliu de 35 de personalități, reprezentând toate orientările politice din România și reunind figuri de prestigiu ale vieții culturale și spirituale (Mitropolitul primat Calinic, președinte, V.A. Urechia, secretar, Dimitrie și Ion Ghica, D. Brătianu, C.A. Rosetti, I. Câmpineanu, Gh. Chițu, N. Ionescu, Chr. Tell, M. Ghermani, Dr. Kalinderu, D.A. Sturdza, T. Maiorescu, V. Alecsandri, I. Caragiani, membri), precum și câteva notabilități aromânești din lumea afacerilor. Societatea de Cultură Macedo-Română, organism neguvernamental, dar cu funcții deosebit de importante în conducerea acțiunii culturale românești la sud de Dunăre, recunoscută ca persoană juridică prin votul aproape unanim al Parlamentului României, și-a propus întemeierea unui episcopat românesc pentru aromâni, în dependență de Biserica Ortodoxă Română autocefală, întemeierea unui internat pentru bursierii români din Turcia, subvenționarea publicațiilor și a propagandei românești de către guvernul țării și de către Biserică. Sprijinită direct de regele Carol I, redeșteptarea națională a aromânilor a devenit un obiectiv al politicii balcanice a României; ea a fost tot mai mult condusă și controlată de stat, care o subvenționa și încuraja. Beneficiind de sume considerabile din bugetul statului, administrată și supravegheată de un inspectorat special, încredințat pentru multă vreme puternicei personalități a lui Apostol Margarit, rețeaua de școli românești din Balcani ajunsese, în preajma războaielor balcanice, să numere peste 100 de școli primare, un liceu la Bitolia-Monastir și o Școală comercială la Salonic. Intervenind pe lângă Poartă, România a obținut, încă din 1879, recunoașterea dreptului de a înființa școli românești pentru aromâni, apoi dreptul de a se folosi limba română în bisericile românești, smuls Patriarhiei ecumenice în 1889 și confirmat printr-o iradea în 1891, niciodată însă organizarea bisericească a aromânilor într-un episcopat propriu. În 1905, printr-o iradea, sultanul a recunoscut aromânilor, ca români, calitatea de millet, de naționalitate distinctă, și dreptul de a se autoadministra în comunele proprii. După revoluția junilor turci, aromânii au ajuns chiar, în calitate de naționalitate cu drepturi egale celorlalte, să fie reprezentați în parlament și să dea înalți demnitari guvernului. Dacă luăm în considerare și mișcarea de cultivare literară a dialectului aromân care a urmat dezvoltării școlilor românești și care a produs câțiva poeți și prozatori de certă calitate (Constantin Belimace, Nuși Tulliu, Zicu Araia, Nicolae Batzaria, George Murnu, Marcu Beza) am fi tentați să conchidem că idealul lui Nicolae

Bălcescu fusese atins și aromânii, redeveniți conștienți de românitatea lor, constituiau, la începutul secolului XX, un bastion îndepărtat al națiunii române în Peninsula Balcanică.

În realitate, cu toate rezultatele, într-adevăr spectaculoase, pe care le-a înregistrat până în ajunul războaielor balcanice, mișcarea de redeșteptare națională a aromânilor nu a izbutit să consolideze durabil ființa etnică a acestui ultim grup de reprezentanți ai romanității din Peninsula Balcanică, ci numai să recupereze o parte dintre ei în folosul națiunii și statului român. Ca instrument de politică externă, „chestiunea aromânească” a oferit României posibilitatea de a susține Imperiul otoman, contribuind la asigurarea acelei formule de echilibru european care era favorabilă propriei sale dezvoltări, apoi să intervină, în calitate de arbitru, în conflictele interbalcanice, prezidând pacea de la București din 1913 și dobândind Cadrilaterul dobrogean. Dar chiar prin această pace de la București erau pierdute garanțiile pentru dezvoltarea liberă a ființei etnice a aromânilor ca români. Reglementarea statutului lor, după împărțirea moștenirii Imperiului otoman între statele naționale balcanice, a fost făcută printr-un simplu schimb de scrisori între Titu Maiorescu, președintele Consiliului de Miniștri român, și șefii guvernelor balcanice. Deși se angajaseră să respecte existența școlilor și bisericilor românești și să sprijine înființarea episcopatului pentru aromâni, nici unul dintre statele balcanice, cu excepția Greciei, nu și-a respectat angajamentele. Școlile românești au fost desființate, folosirea limbii române în biserici interzisă, aromânii asimilați intensiv în Iugoslavia, Bulgaria și, mai târziu, chiar în Albania. În Grecia, îndatorată României pentru medierea normalizării raporturilor cu Turcia, au fost tolerate școlile și bisericile românești, nu însă recunoscute oficial diplomele de studii eliberate de ele. Absolvenții școlilor românești din Peninsula Balcanică nu aveau altă cale de urmat pentru a-și împlini personalitatea decât să emigreze în România, ceea ce au și făcut, încurajați de statul român care le acorda cu ușurință cetățenia, potrivit unei proceduri de excepție, în baza certificatelor de naționalitate eliberate de Societatea de Cultură Macedo-Română. Exodul aromânilor românizanti către țară a fost masiv după ce, în urma schimbului de populație cu Turcia, în 1925, Grecia a colonizat circa un milion de etnici greci din Asia Mică în Macedonia, unde i-a împroprietărit, contribuind indirect la dislocarea aromânilor. Un număr destul de mare de aromâni au fost colonizați în Cadrilaterul dobrogean, de unde însă au fost siliți să se strămute, în 1940,

după cedarea acestuia către Bulgaria. După al doilea război mondial, guvernul comunist român a închis „chestiunea aromânească“, renunțând la școlile și bisericile care mai rămăseseră în ființă și lichidând bunurile lor.

Scurta istorie a afirmării și alienării etnice a aromânilor pe care am schițat-o aici nu ar fi completă, dacă nu am aminti și încercările, dovedite utopice, de a-i grupa pe aromâni într-o formațiune statală proprie. Cea dintâi, încă insuficient cercetată, este încercarea de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în care Ioan Caragiani pare să fie jucat un rol pe cât de important, pe atât de discret, de a crea un stat româno-albanez, de tip cantonal elvețian. O a doua încercare, în același sens, a fost întreprinsă în timpul tratatelor de pace de după primul război balcanic, cu sprijinul guvernului român, de un grup de fruntași aromâni, în frunte cu George Murnu. A treia încercare a avut loc în 1917, în timpul primului război mondial, în condițiile ocupării regiunii Zagori-Pind de către trupele italiene. Localnicii aromâni au avut atunci inițiativa proclamării unei formațiuni autonome în această regiune de maximă și veche concentrare a populației aromânești. Deși a eșuat foarte curând, proiectul acestei forme de organizare politică a fost adus în fața Conferinței de pace de la Paris, în 1919, de o delegație aromânească în fruntea căreia se găsea tot profesorul George Murnu, fără să fie luat în considerare de marile puteri. În sfârșit, ultima încercare de a da aromânilor din Pind o organizare politică autonomă a fost nesăbuită tentativă a unor elemente de extremă dreaptă românești, dezavuate, pare-se, de mareșalul Ion Antonescu, de a crea, sub oblăduirea Axei, în timpul ocupării Greciei de către naștiști și fasciști italieni, un principat aromânesc, în anii celui de al doilea război mondial. Toate aceste tentative, sortite eșecului prin însăși natura împrejurărilor balcanice în care s-au produs, merită totuși în viitor osteneala unui studiu atent, științific, nu mai puțin decât inițiativele aromânești, de cu totul altă valoare și calitate, de așezare a păcii între națiuni în Macedonia și în întreaga Peninsulă Balcanică pe bazele unei organizări politice de tip federal sau confederal.

În zilele noastre, în condițiile restructurării ordinii politice europene, după implozia sistemului de tip imperial sovietic și dezmembrarea Iugoslaviei, ultimii supraviețuitori ai romanității balcanice, aromânii, sunt îndemnați tot mai insistent să-și redefiniească și afirme identitatea etnică. Îndemnurile vin din diferite direcții, din partea unor grupări mai mult sau mai puțin organizate de intelectuali de origine aromână, promotori ai unor strategii de salvagardare

a specificității etno-lingvistice a vlahilor adesea divergente, ca și ideologiile politice de care sunt legați cei ce le formulează. Frământările, nu foarte profunde până acum, generate de aceste inițiative, relevante pentru spiritul vremii noastre, merită și ele un studiu științific competent și responsabil.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene,
„Sud-Estul și contextul european“, Buletin, II, București, 1994, p. 37-46

I. ROMANITATEA DISPĂRUTĂ

1. Românii balcanici apuseni

VLAHII BALCANICI APUSENI. IZVOARE ȘI PROBLEME ISTORICE

Izvoare diplomatice referitoare la vlahii balcanici apuseni. Nu există până astăzi un corpus al izvoarelor de diferite proveniențe (sârbești, croate, maghiare, raguzane, venețiene, otomane, austriece) și de naturi diferite (surse diplomatice și narative, relatări de călătorie, elemente toponomastice și de onomastică medievală) referitoare la *vlahii* balcanici din grupul zis apusean, izvoare potrivit cărora, între secolele XII-XVIII, acest străvechi grup romanic, topit ulterior în masa sud-slavilor, era foarte prezent și activ în teritoriile din nord-vestul Peninsulei Balcanice. Am început, cu ani în urmă, împreună cu Nicolae-Șerban Tanașoca, întocmirea unui asemenea corpus, pe care nădăjduim să-l încredințăm într-un viitor apropiat tiparului. A fost necesar să parcurgem în acest scop principalele colecții de izvoare privind istoria Serbiei, Croației, Dalmației, Bosniei și numeroase publicații de documente risipite într-o serie de reviste locale din Iugoslavia. Am mers pe urmele marelui învățat care a fost Silviu Dragomir, autorul singurei lucrări de sinteză asupra *vlahilor* balcanici apuseni, luând contact direct cu toate sursele consultate de el, la care s-au adăugat numeroase altele, apărute în deceniile scurse de la încheierea investigațiilor lui, dar și unele care nu i-au fost accesibile. Îmbogățirea bazei documentare a cercetării asupra vlahilor din grupul apusean se datorează mai ales turcologilor care au dat la iveală, au tradus și comentat numeroase acte otomane referitoare la aceștia.

Partea cea mai importantă a surselor privitoare la vlahii din grupul apusean este constituită de izvoarele diplomatice. Ele prezintă uriașul avantaj de a fi acte consemnând hotărâri administrative, reglementări juridice și sentințe judecătorești ori măsuri politice impuse emitenților lor de contactul nemijlocit cu această romanitate dispărută. Dacă ne gândim la condițiile de viață și la modul de conservare a arhivelor din Balcanii medievale, numărul actelor de acest fel de care dispunem astăzi este de-a dreptul impresionant. Acest avantaj este dublat însă de un aspect generator de probleme și complicații pentru cercetător. Vlahii balcanici din grupul apusean, răspândiți pe o arie geografică relativ largă, ce se întinde de pe coasta dalmată până în munții Stara Planina și de la Dunăre până în Macedonia, au împărțit soarta schimbătoare a acestei zone, obiect de rivalități și confruntări între diferite puteri: statul medieval sârbesc, statul croat, regatul maghiar, Bizanțul, Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic, Republica venețiană. Ei s-au găsit succesiv sub diferite stăpâniri și regimuri de drept sau au fost împărțiți între acestea. Așa stând lucrurile, actele care-i privesc sunt de o mare varietate și pun probleme de interpretare deloc simple, în funcție de condițiile alcătuirii și de rostul lor. Unitatea acestei romanități, reconstituită ipotetic de cercetători pe temeuri lingvistice, a fost nu numai disimulată, dar chiar sfărâmată de această multitudine de stăpâniri politice peste vlahii lipșiți de forme superioare de viață de stat și culturală proprii. La toate acestea se adaugă mișcările sezoniere ale vlahilor balcanici, implicate de păstoritul transhumant, îndeletnicirea lor principală și deplasările („micile migrații”) provocate de factori de presiune exteriori, politici și militari. Cu precizarea prealabilă că izvoarele diplomatice de care ne ocupăm au în vedere situații diferite, condiții de viață specifice și sunt provocate de evenimente diverse, le prezentăm în cele ce urmează, grupându-le după regiuni, epoci și autorități emittente. Menționăm că, deși în spațiul fostei Iugoslavii, izvoarele consemnează și prezența altor *vlahi* (*aromâni* și *meglenoromâni*, veniți dinspre sudul Peninsulei Balcanice, *dacoromâni* veniți de peste Dunăre), ne ocupăm aici numai de vlahii autohtoni, desemnați în surse prin termenii *vlahi* și *morlaci*, care alcătuiau un grup aparte în România danubiană, romanici pe deplin slavizați astăzi și care, după toate probabilitățile, nu mai supraviețuiesc decât prin puțin numeroșii *istroromâni*.

1. Izvoare medievale sârbești. Se cunosc până astăzi 42 de hrisoave emise de regii și despoții sârbi, din secolele XII-XIV, cu referiri la vlahi¹. Lor li se adaugă *Codul lui Stefan Dušan*², monument juridic de la jumătatea veacului al XIV-lea, care cuprinde, de asemenea, referiri la vlahi. Majoritatea acestor hrisoave sunt acte de danie sau confirmări de danii regale sau feudale către cele mai importante mănăstiri sârbești. În ele sunt enumerate foarte adesea sate și cătune de vlahi, amintite pe numele lor, și nume de vlahi dăruiți mănăstirilor. În alte asemenea acte, sunt întărite drepturile unor mănăstiri față de posibilele abuzuri din partea altor supuși ai regelui, între care și vlahii (dreptul de pășune). În sfârșit, în actele sârbești sunt formulate dispoziții privitoare la obligațiile vlahilor față de mănăstirea în posesiunea căreia ei se află (hrisovul din 1302-1309 al regelui St. Uroš către Hilandar³) și reglementări cu caracter mai general ale statutului vlahilor dependenți, legi specifice vlahilor (*Zakon vlahom*), cea mai cunoscută fiind aceea din 1318 cuprinsă în actul de danie dat de regele Stefan Uroš al II-lea mănăstirii Sf. Stefan din Banjska⁴. Alte legi specifice

¹ Cea mai folosită culegere de legi și acte de cancelarie medievale sârbești continuă să fie St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrad, 1912 (= *Zak.spom.*). Volumul cuprinde 400 acte de diverse facturi, editate sistematic, unele fragmentar, fără traducere în limba sârbă modernă, cu prescurtările obișnuite. Se găsesc aici toate hrisoavele medievale sârbești cu referiri la vlahi. Culegerea lui Al. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava (ot XII do kraja XV veka)*, Belgrad, 1926 cuprinde și 96 acte inedite neincluse în *Zak.spom.* Între edițiile critice de hrisoave medievale sârbești, v. VI. Mošin, *Spomenici za sredne vekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, I-III, Skopje, 1975-1980, IV, Skopje, 1981, P. Ivić, M. Grković, *Dečanske hrisovulje*, Novi Sad, 1976. Unele hrisoave sârbești au fost publicate în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor (1346-1450)*, I, 2, București, 1890 de E. Kalu niacki, cu traducere latină, B.P. Hasdeu, *Resturile unei cărți de donațiune de pe la anul 1348 emanată de la împăratul sârbesc Dušan și relativă la starea socială a românilor de peste Dunăre*, „Arhiva istorică a României”, III, București, 1867, p. 85-96, I. Bogdan, *Un hrisov al regelui Ștefan Milutin*, „Convorbiri Literare”, XXIV, 1896, 6, p. 488-495 (= *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, București, 1968, p. 158-164). Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul mediu*, București, 1959, p. 16-30 prezintă pe larg conținutul celor 42 de hrisoave amintite.

² *Zakonik cara Stefana Dušana 1349, 1354*, ed. și trad. N. Radojčić, Belgrad, 1960. Cf. *Zakonik cara Stefana Dušana, knj. I*, ed. acad. Mehmed Begović, Belgrad, 1975 (*Fontes jus serbicum spectantes*, IV).

³ *Zak.spom.*, p. 393-395.

⁴ *Zak.spom.*, p. 622-631.

vlahilor sunt cuprinse în hrisovul din 1334-1336 pentru Hilandar⁵, în cel din 1348-53 pentru mănăstirea Sf. Arhangheli Mihail și Gavril din Prizren⁶ și în cele invocate în alte documente, dar până astăzi necunoscute direct, cele de la Mileșevo și Studenica⁷.

Din hrisoavele regilor sârbi rezultă diferențierea de statut social între vlahii *voinici* și *călători* (*kjelatori*), cei dintâi constituind o categorie privilegiată cu o „lege”, *legea voinicească* proprie (hrisovul din 1300 către mănăstirea Sf. Gheorghe de lângă Skopje⁸). Vlahii călători erau obligați să presteze toate serviciile în legătură cu păstoritul, să-și dea caii pentru transporturi și să îndeplinească serviciul de chirigii. Vom semna și supunerea vlahilor întregului regat sârbesc sub jurisdicția arhiepiscopiei cu sediul la mănăstirea Žiça, cum reiese din hrisovul lui Stefan Prvovenčani din 1220⁹. În seria convențiilor încheiate cu orașul Raguza, de la cea mai veche, din 1215, până la cele care o confirmă, în mai multe rânduri, din secolul al XV-lea, vlahii sunt liberi, ca și ceilalți supuși sârbi din regat, să meargă să facă negoț la Raguza¹⁰.

Toate aceste acte îi arată pe vlahii din vechiul stat sârbesc în calitate de păstori, crescători de vite și chirigii, aceștia din urmă transportând mărfurile mănăstirilor și regelui, ducând spre orașele de pe coasta dalmată produse locale și aducând sare din depozitele de pe litoral. Ei locuiau în sate și cătune. Așa cum arată documentele, cătunele, numeroase în zona cuprinsă între Prizren, Kosovo Polje și munții Šar, nu par să fi fost numai așezări vremelnice, ci arată o stabilitate care a îngăduit unor cercetători să vorbească de transumanță ca de o caracteristică a păstorului vlah din Serbia.

Izvoarele sârbești nu precizează competențele, dar atestă existența *juzilor*¹¹,

⁵ *Zak.spom.*, p. 413-416.

⁶ *Zak.spom.*, p. 682-701.

⁷ St. Novaković, *Selo*, în „Glas” XXIV, Belgrad, 1891, p. 48 și *Zak.spom.*, p. 606-621 (vlahilor mănăstirii Sf. Gheorghe Gorgos de lângă Serava să le fie „legea Sf. Simeon și a Sf. Sava pe care o țin vlahii din Mileșevo și Studenica”).

⁸ *Zak.spom.*, p. 614 (Manota, ginerele lui Dragotina, trebuie să lucreze mănăstirii după „legea voinicească”).

⁹ *Zak.spom.*, p. 571-575, cf. Hurmuzaki, I, 2, p. 771.

¹⁰ *Zak.spom.*, p. 137.

¹¹ *Zak.spom.*, p. 384-385 (an. 1198-1199, Hrisovul marelui jupan Stefan Nemanja pentru mănăstirea Hilandar, primul hrisov sârbesc în care sunt pomeniți vlahii și singurul în care vlahii apar organizați în judecii – *sudstvo* – cf. Dragomir, *Vlahii*, p. 17: „iar dintre vlahi judecia lui Radu și George și de toți 170 de vlahi”).

cnezilor și primikiurilor, conducătorii comunităților vlahe. Pornind de la documentele emise de cancelaria statului medieval sârbesc, mai ales cercetătorii iugoslavi, dar și românii, ca Silviu Dragomir, au stabilit principalele regiuni din Serbia medievală în care, în secolele XII-XIV, sunt atestați vlahi¹².

2. Acte raguzane. Hotărârile consiliilor orașului Ragusa, acte notariale, tratate încheiate cu dinastia slavi vecini, instrucțiuni și rapoarte ale trimișilor raguzani¹³, izvoare juridice din secolele XIII-XIV¹⁴, toate îi atestă pe vlahi, atât în hinterlandul orașului, cât și în Bosnia, Herțegovina, Muntenegru. Trăiau în cătune. Cele 67 de cătune vlahe, număr stabilit în lista alcătuită de Petar

¹² Dragomir, *Vlahii*, p. 31-33, Rad. Ivanović, *Dečansko vlastelinstvo*, în „Istoriski časopis“, IV, 1952-1953, Belgrad, 1954, de același, *Katunska naselja na manastirskim vlastelinstvima*, „Istoriski časopis“, V, 1954-1955, Belgrad, 1955, de același, *Vlastelinstvo manastira Sv. Arhandjela kod Prizrena*, „Istoriski časopis“, VIII, 1959, Belgrad, 1959, Gavro A. Škrivanić, *Žičko eparhisko vlastelinstvo*, în „Istoriski časopis“, IV, 1952-1953, Belgrad, 1954.

¹³ Recunoscute pentru bogăția și varietatea documentelor pe care le cuprind, arhivele Raguzei sunt un izvor încă neepuizat pentru cunoașterea populației vlahe din hinterlandul orașului, a celei de pe litoral, dintre Cattaro și Neretva și a vlahilor din Bosnia și vechiul Hum (Herțegovina), deși ediții de documente de variate tipuri, publicate încă din a doua jumătate a sec. XIX, le scot la lumină: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Bosnae, Ragusii*, Viena, 1858, C. Jireček, *Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Praga, 1879 și *Spomenici srpski*, Belgrad, 1892, *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, I-V, Zagreb, 1879-1897, în „Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium“, X, XIII, XXVII, XXVIII, XXIX (=MSHSM), editate de J. Gelcich (hotărâri ale celor trei consilii ale orașului). Pentru perioada 1380-1388, v. M. Dinić și J. Tadić, *Odluke veća Dubrovačke Republike*, I-II, Belgrad, 1951-1964, în „Zbornik za Istoriju Jezika i Kni evnost Srpskog Naroda“ (=ZIJKSN), seria III, vol. XV, XXI, G. Čremošnik, *Kancelarski i notarski spisi 1278-1301*, Belgrad, 1932, ZIJKSN, s. III, I (vlahii apar la sf. sec. XIII în acte de vânzare de și ca șerbi, conflicte cu raguzani, cumpărări de piese de argint etc.), M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva knj. I-III*, Belgrad, 1957-1967, ZIJKSN, s. III, v. 17, 20, 22 (vânzări de vlahi de și ca robi, eliberări de robi vlahi), N. Iorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-e s.*, I-III, Paris, 1899-1902, IV-VI, București, 1915-1916, J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. I-V, în 9 vol., Belgrad, 1934-1951, ZIJKSN, s. III, v. 2, 3, 5, 8-12, 16 (puține documente despre vlahi, dar foarte numeroase despre morlaci, cf. knj. II, 2, p. 329: „murlacco che vuol dire contadino vilissimo“), J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, knj. I, Belgrad, 1935, ZIJKSN, s. III, v. 4.

¹⁴ A. Solovjev, Mih. Peterković, *Dubrovački zakoni i uredbe/Liber omnium reformationum*, knj. I, Belgrad, 1936, *Liber viridis*, ed. M. Br. Nedeljković, Belgrad, 1984 (dispoziții privind perioada 1358-1460, editorul consideră că *vlah* ar însemna, ca și în Codul lui Dušan, păstor).

Skok și Ciro Truhelka în 1918 și completată de Mihajlo Dinić și Silviu Dragomir¹⁵, au fost localizate în munții din estul Raguzei, pe teritoriul ce cuprindea regiunea muntelui Durmitor, Grahovo, Nikšić, Trebinje, Bileče, până la Neretva și chiar la nord de acest râu. Câteva cătune erau așezate în Muntenegru. Locuitorii lor se ocupau cu păstoritul și activități legate de acesta (cărăușie, prelucrarea laptelui și lânii), iar numărul lor era atât de însemnat încât ținutul dintre Raguză, Trebinje, Nikšić a fost numit, la sfârșitul secolului al XIV-lea, într-un act al Consiliului mic al orașului „ad Vlacos”; „partes Vlachiae”¹⁶. Ei jucau în viața acestei zone, în primul rând, un rol economic¹⁷. De aceea sunt prezenți în mai toate tratatele Raguzei cu Serbia și tot de aceea Republica raguzană manifesta uneori interes pentru colonizarea de vlahi pe teritoriul pe care-l controlează¹⁸.

¹⁵ P.Skok, *Česka kniga o vlaškom pravu*, „Glasnik ZMBIH”, XXX, 1918, p. 307-308, n.3, Dragomir, *Vlahii*, p. 43-45.

¹⁶ N.Iorga, *Notes et Extraits*, II, Paris, 1899, p. 69 (2 oct. 1397).

¹⁷ La Raguză, produsele oieritului vlah erau foarte căutate. Anual se fixa prețul pentru *caseus vlachescus*, numit uneori *brence*, *formadio vlachesco*. Cf. A.Solovjev, *Dubrovački zakoni i uredbe/Liber omnium reformationum*, par. IV, p. 33: „In minorio consilio ad sonum campane ut moris est, captum et firmatum fuit quod quilibet persona possit vendere libram de caseo vlacesco folaros X, et de alio caseo folaros octo”. MSHSM, XIII, p. 211: „Cranoe Opasa ... dixit se habere scupinas brence XX”, p.203: „Gure de Gleya presentavit casei pecias LXXX et scupinas V brence”, MSHSM, XXIX, p. 392, an.1336: „Give de Cranca possit vendere libram de quolibet formadio vlachesco foll. X, sine pena et dampno”. Țesăturile vlahe *schivina morovlascha* sau *sclavina vlašchka* sau *sclavina* erau făcute din *lana morlacha*, *morlachesca* sau *lana de Morulachi*, foarte cerute pe piața raguzană. Cf. *Monumenta ragusina*, MSHSM, XXIX, p. 143, 253, 357, 392, 314, cf. Dušanka Dinić Kne ević, *Učešće vlahu u preradi vune i prevozu sukna u XIV i XV veku*, în „Simpozijum”, 1973, p. 85-92, Verena Han, *La culture materielle des Balkans au Moyen-Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, „Balcanica”, III, Belgrad, 1971, p. 188-192. Nu în ultimul rând vlahii erau cunoscuți și folosiți drept cărvănari, chirigii. Din Raguză duceau în interiorul țării sare, mirodenii, ulei, vin, salpetru și din interior aduceau spre litoral grâne, miere, ceară, lână, lemne, brânză, argint, plumb, cf. M.Dinić, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina*, în „Jugoslovenski Istoriski Časopis”, III, Ljubljana-Zagreb-Belgrad, 1937, p. 119-146. Negustorul raguzan D. Ivan Pripčinović îi folosea, în a doua jumătate a secolului al XV-lea (1476), pe vlahii din cătunele învecinate în afacerile sale scrupulos notate într-o condiță, v. B.Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunama prema poslovnoj knjizi dubrovčanina Dživana Pripčinović*, „Glasnik ZM”, Sarajevo, 1956, p. 29-39.

¹⁸ *Monumenta ragusina*, V, p. 355 (an.1332) și III, p. 281 (an.1363).

Tot documente de proveniență raguzană îngăduie localizarea vlahilor, în secolele XIV-XV, în Bosnia. Prezența lor aici era mai veche, dar ei se remarcă acum printr-o vie activitate economică: sunt des pomeniți la vama de la Glasinac¹⁹, între Sarajevo și Vișegrad, iar cancelaria și Consiliile Republicii raguzane reglementează accesul acestor vlahi din Bosnia pentru cumpărăturile de sare și diferite mărfuri ce le fac în oraș, transporturile cu mărfuri din interior, mai ales plumb și judecă nenumăratele pricini ce se ivesc în cursul acestor schimburi²⁰. Regii Bosniei îi folosesc în conflictele militare locale și oferă trupe de *morovlahi* drept ajutor Raguzei²¹. Doar numărul mare al vlahilor din această zonă ar putea explica titlul de „*rege al Bosniei și Vlahiei*” (*Bosinae et Valachiae rex*) pe care și-l atribuie, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, Nicolae Ujlaki (Ilok)²².

3. Izvoare referitoare la vlahii din Croația, categorie mult mai diversă din punct de vedere al tipologiei diplomatice. Sunt acte de danie și confirmare a unor posesiuni ale magnaților croați Nelipić, Frankapan, hotărnicii, diplome

¹⁹ C.Jireček, *Glasinac u srednjem vijeku*, în *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I, Belgrad, 1959, p. 421-422.

²⁰ Desanka Kovačević, *Srednjovjekovni katuni po Dubrovačkim izvorima*, în „Simpozijum“, Sarajevo, 1963, p. 121-138

²¹ În timpul războiului ungaro-venețian (1378-1381), Ragusa, temându-se să nu-i fie atacate posesiunile, apelează la regele Bosniei ca acesta, pe lângă un alt ajutor militar, să-i trimită și un contingent vlah pentru a apăra Stonul. Primejdia trecând, la 28 august 1378, Ragusa, printr-un sol, cere ca vlahii să aștepte pregătiți până ce vor fi chemați, cf. *Monumenta Ragusina*, IV, p. 162. În iunie 1430, Ragusa, în război cu Radoslav Pavlović, îi cere voievodului Sandalj ca vlahii acestuia să-i vină în ajutor, cf. N.Iorga, *Notes et Extraits*, II, p. 273, A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, în *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo, 1987, p. 43-44. Autorul afirmă (p. 44-47) că unii vlahi din regiunile bosniece, îmbogățindu-se sau ca răsplată pentru meritele lor ostășești, au intrat în rândul nobililor; nume ca al čelnikului Hlapa, al lui Milten (Mioten) Dra ivojević și ale fiilor acestuia „par să fie romanice (sau vlaho-romanice)”. Chiar numele Sandalj, neobișnuit între numele nobililor bosnieci și din Hum, vadește „un model vlaho-romanice”.

²² N.Iorga, *Notes et Extraits*, V, p. 114. Potrivit lui Matei Cazacu, *Vlahii din Balcanii occidentali (Serbia, Croația, Albania etc.). Pax Ottomanica (sec. XV-XVII)*, în Neagu Djuvara și colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin*, București, 1996 (prima ediție, în limba franceză, Paris, 1989), p. 87, Nicolae Ujlaki poartă acest titlu în inscripția din 1475 de pe pictura care-l reprezintă îngenuncheat la picioarele papei Sixt al IV-lea în Spitalul San Spirito din Roma (sala Lancisi).

de zălogire, hotărâri judecătorești în procese de natură diversă, reglementări ale raporturilor unor categorii de locuitori, între care nu de puține ori sunt *vlahi*, cu orașele de pe litoral Šibenik, Zadar (Zara), Nona²³. În documente se folosesc termenii *vlahi* (*Vlachos*), dar și *Olachi* atunci când ele provin din cancelaria maghiară²⁴. Informația conținută în aceste documente este de amploare și valoare diferită. Alături de simple mențiuni de vlahi aflați pe pământurile unor magnați croați, sau de certuri între cătune de vlahi sunt cunoscute câteva documente, chiar serii de documente, de un interes aparte. Unul este privilegiul dat, în 1436, de Han Frankapan, banul Dalmației și Croației, vlahilor de pe valea Cetinei, așa-numita *lege a vlahilor din Croația*. Ea a fost publicată în mai multe ediții de V. Jagić, R. Lopašić, iar la noi, în traducere românească, de Silviu Dragomir²⁵. Un alt document deosebit de revelator în ce privește autonomia vlahilor este actul din 1433 prin care cnezii, voievodul și juzii vlahi din Croația se angajează să respecte drepturile de proprietate ale bisericii Sf.

²³ Principalele volume din colecții de documente privind istoria Croației medievale în care sunt reproduse acte referitoare la vlahi sunt: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, inițiată de Tadija Smičiklas, vol. I-XVI, Zagreb, 1904-1976 (despre vlahi v. vol. VIII, X, XI, XII, XIII, XV, XVI, editate de T. Smičiklas, ultimele trei și de M. Kostrenčić), *Urbaria lingua Croatica conscripta/Hrvatski Urbari*, vol. I, ed. R. Lopašić, MHJSM, V, 1, Zagreb, 1894, *Acta Croatica/Hrvatski Spomenici od godine 1100-1499*, ed. I. Kukuljević, R. Lopašić și Djuro Šurmin, MHJSM, VI, Zagreb, 1898, *Monumenta Hungariae Historica*, I. *Diplomataria*, Budapesta, 1878 în continuare, vol. XI, XXIX, XXXI, XXXV, XXXVIII, XL. Documente referitoare la vlahi sunt publicate și în F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, „Starine JAZU“, XXXIX, 1938, p. 129-320. Cf. și Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor (1346-1350)*, I, 2, București, 1890.

²⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XII (1351-1359), Zagreb, 1914, p. 437-438 (14 dec. 1357: „item Olachy vel villani“), XVI (1379-1385), Zagreb, 1976, p. 11 („Olachi in territorio ejusdem civitatis Sybynicensis“), p. 243 (an. 1381: „Croatum et alium Olachum“, cu evident sens etnic; în același document apare și forma „Vlachi“).

²⁵ V. Jagić, *Privilegien einiger dalmatinischer „Vlachen“ aus dem J. 1436*, „Archiv f. Slavische Philologie“, XV, Berlin, 1891, p. 156-157, R. Lopašić, *Bihać i bihačka krajina*, Zagreb, 1890, p. 296-298. Idem, *Hrvatski urbari*, Zagreb, 1894, p. 1 urm., Dragomir, *Vlahii*, p. 73-75, cf. N. Klaić, *Položaj vlahu u XIV i XV st. u hrvatskim zemljama (prema štampanoj gradnji i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*, „Simpozijum“, Sarajevo, 1973, p. 111 („vlahii de pe Cetina se prezintă în secolul XV ca o comunitate vlahă ideală în care se găsesc toate categoriile sociale de la nobili la vlahii săraci“).

Ioan din Lika. Acești vlahi formau o comunitate, *strana vlaška*, alcătuită din comune vlahe (*opšćine*), care avea instanțe proprii de autoadministrare și chiar de jurisdicție²⁶.

Este cu neputință să expunem aici, în detaliu, importantul cuprins al documentelor diplomatice privindu-i pe vlalii din Croația. Amintim numai că unii dintre ei trăiesc în grupuri în preajma unor cetăți, alții pe domeniile regale ce se aflau sub oblăduirea banului croat cu scaunul la Knin²⁷, ban numit, în 1376, și „comes Holachorum”²⁸ sau pe domeniile unor magnati ca Nelipić, Frankapan, conți de Krbavia. Ei practicau agricultura, dar aveau și turme de oi care pendulează, în deplasări sezoniere caracteristice păstoritului transhumant, între litoral și munții Velebit sau între munții din nordul orașului Rijeka (Fiume) și Gačko. O parte a vlahilor din cuprinsul regatului croat au o organizație recunoscută de rege și magnati; nu este vorba numai de „*strana vlaška*” pomenită în documentul din 1433, ci și de menționarea, încă din 1381, a unei „*universitas Valachorum*”²⁹. Această instituție grupează laolaltă cătune și comune care se bucură de un regim de autonomie similar celui reglementat de legea vlahilor din 1436. Vlahii par să fi fost cuprinși în unități militare deosebite, aflate în serviciul magnaților și banului croat³⁰.

Cronologic, documentele referitoare la vlalii din Croația aparțin secolelor XIII-XV. Geografic, ele se referă la teritoriul ce se întindea de la gura râului Cetine până la Rijeka (Fiume). Grupurile cele mai importante sunt: 1) *vlahii*

²⁶ Kukuljević-Lopašić-Šurmin, *Hrvatski spomenici*, MHJSM, VI, 1, p. 132-133, Dragomir, *Vlahii*, p. 84-85.

²⁷ În 1405, regele Sigismund răsplătea pentru slujbă credincioasă pe „Butko, fiul lui Brank, voievodul vlahilor noștri regali”, cf. F.Šišić, *Nekoliko isprava*, p. 256-257, N.Klaić, *Položaj vlaha*, p.110.

²⁸ Petar Martić „comes Tinini et Holachorum”, cf. L.Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, 2, München-Leipzig, 1916, p. 497, Dragomir, *Vlahii*, p.77.

²⁹ *Codex diplomaticus*, XVI, Zagreb, 1976, p. 243 (22 decembrie 1381, regina Elisabeta răspunde unei plângeri a orașului Šibenik, „querela communitatis et universitatis civitatis nostre Scibinicensis”, în legătură cu daunele provocate lui de comunitatea vlahilor, „universitas Vlachorum”), cf. M.Mesić, *Gradja*, în „Starine” V, Zagreb, 1873, p. 195 (în 1521, regele Ludovic al Ungariei se adresează „iudicibus et toti universitati Walachorum sub castro nostro Ztharigrad”).

³⁰ Dragomir, *Vlahii*, p. 77. Pentru cadrul mai larg, v. I.Boić, *Uloga organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka*, în „Simpozijum”, 1973, p. 93-105.

de pe valea râului Cetine, legați de soarta familiei Nelipić-Frankapan, vlahi care, așa cum reiese dintr-o caracterizare a dietei croate, beneficiază de privilegii deosebite până în secolul al XVI-lea³¹; 2) *vlahii regali*, dintre care o mențiune aparte se cuvine familiei de vlahi Silanić, răsplătiți, în 1365, pentru meritele lor ostășești, de banul Croației cu posesiunea domeniului Vidčeselo, situat între Krka și Zrmanja și care au avut un îndelungat conflict de proprietate, prelungit pe durata unui secol, cu familia croată Keglević; deși ei posedă sate și oameni și au calitatea recunoscută de nobili, poziția lor este totuși de inferioritate, întrucât, după lungi dezbateri, li se refuză, în virtutea dreptului cutumiar croat, tocmai pentru că sunt vlahi, dreptul de a depune mărturie sub jurământ în procese, asemenea nobilimii croate³²; 3) *vlahii din Lika*, comitat străbătut de râul cu același nume, vlahi care au și ei un regim de autonomie ca și cei de pe Cetine; 4) *vlahii din Podgorje*, ținut situat la est de Velebit, vlahi care erau atât de numeroși în secolul al XIV-lea, încât vor determina desemnarea, mai târziu, a acestei regiuni a Velebitului cu numele de *Morlakia*³³.

Începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, documentele menționează tot mai frecvent prezența vlahilor pe litoralul croat: sunt atestați la Trogir unde au iernatece, apoi la Šibenik și Zadar. Atitudinea autorităților locale față de ei poate fi urmărită într-un șir de documente emise, la cererea banilor croați, de regii Ungariei, în calitatea lor de regi ai Croației. Orășenii, care au de suferit pagube de pe urma prezenței vlahilor și a turmelor lor pe coastă, încearcă să le limiteze accesul în hinterlandul unuia sau altuia dintre orașele dalmate, instituind grave penalități materiale³⁴. Beneficiind de o

³¹ „Wolahi de Cetina ...inter ceteros hy sunt insigniores“, cf. E.Laszovski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*, II, Zagreb, 1917, MSHSM, XXXVIII, p. 43, Dragomir, *Vlahii*, p.76.

³² Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb, 1917, MSHSM, XLII, v. în volumul de față studiul nostru *Croați și vlahi în secolele XIV-XV: Keglević contra Silanić*.

³³ R.Lopašić, *Hrvatski urbani*, p. 2, afirmă că, încă din secolul al XIV-lea, ținutul Velebitului era „plin de vlahi“. Acest ținut este numit *Morlakia* în numeroase documente venețiene de mai târziu, cf. nota 37 mai jos.

³⁴ C. Feneșan, *Beziehungen der Wlachen aus dem Cetina-tal zur Stadt Šibenik gegen Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, RESEE, XVII, 1979, p. 3-15, J.Barbarić și J.Kolanović, *Šibeniski diplomatar*, Šibenik, 1986, p. 84-85, 91-93, 95-97, 266, 230, 314-315, 317, 319. Pentru conflicte cu orășenii din Trau (Trogir), v. *Codex diplomaticus*, XIII, p. 211-213.

anumită autonomie urbană, orașele dalmate aveau statute proprii bazate pe vechi tradiții. Mai vechea prezență pe litoral a vlahilor se poate urmări în câteva dintre aceste statute, precum cele ale Raguzei (1275), Splitului (1312), Zadarului (sec. XIV), Šibenikului (1315-1322), unde sunt cuprinse prevederi care-i privesc pe păstorii vlahi³⁵.

4. Izvoare venețiene. Regiunea de litoral dintre Kvarner și Drača intră treptat, după înțelegerile din 1358 și 1381 cu regatul Ungariei și Croației, în stăpânirea Veneției. Acum se generalizează termenii de *morovlah*, *morlac* sau *murlac* folosiți de cancelaria Serenissimei Republici. Sub aceste nume vor apare, cu începere din secolul al XIV-lea, dar mai ales din secolul al XV-lea, grupurile de vlahi din preajma orașelor Split, Trogir, Zadar și din vecinătatea insulelor Corčula, Rab, Pag. Până la începutul secolului al XV-lea, documentele venețiene, citate și de umanistul Ioannes Lucius, dezvăluie o stare conflictuală permanentă între autoritățile locale venețiene și morlacii care aduc pagube orașelor, atunci când pătrund cu turmele pentru iernat pe teritoriul acestora³⁶. Cu timpul, atitudinea Republicii se modifică. Documente diverse, mai ales rapoarte ale funcționarilor venețieni, arată foloasele pe care le poate trage Veneția de pe urma așezării morlacilor pe teritoriile aflate sub autoritatea sa: parteneri importanți ai schimburilor comerciale, morlacii aduceau din interiorul Peninsulei Balcanice produse ale păstoritului și chiar grâne, de vitală necesitate pentru orașele de pe litoral, și cumpărau mari cantități de sare, necesare turmelor lor de oi. Sima Ljubić și Grga Novak, editorii documentelor venețiene dintre 1433 și 1680 referitoare la Dalmația, ezită când e vorba să definească sensul termenului *morlac*, care apare atât de frecvent în aceste izvoare³⁷. *Morlac* este tălmăcit de Grga Novak fie prin *vlah*, sintagma *natio morlacca*

³⁵ V. de pildă: I. Strohal, *Statut i reformacije grada Trogira/Statutum et reformationes civitatis Traugurii*, Zagreb, 1915, MHJSM, X, p. LXXXIX, 90-93, I. Ma uranić, *Statut grada Senija o godine 1388*, în „Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku“, III, 1854, p. 169.

³⁶ Fr. Rački, *Notae Ioannis Lucii*, „Starine“, XIII, Zagreb, 1881, p. 211-268, *passim*, cf. Dragomir, *Vlahii*, p. 88-89.

³⁷ S.Ljubić și – de la tomul IV – G.Novak, *Commissiones et relationes venetae 1433-1680*, I-VII, Zagreb, 1876-1977, MSHSM, VI, VIII, XI, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI, S.Ljubić, *Listine odnošajih između južnoga Slovenstva i Mletačke Republike od g. 960-1469*, knj. 1-10, Zagreb, 1868-1893, MSHSM, I-V, IX, XII, XVII, XXI, XXII, XXIV (Index). Rapoartele trimișilor și funcționarilor venețieni conțin numeroase referiri la morlaci, mai ales din veacul al XVI-lea.

fiind tradusă în sârbă prin *vlaška narodnost*, prin care s-ar înțelege, potrivit lui, populația din Dalmația ce locuia în sate, fie chiar prin *croat de pe coasta dalmată*³⁸. În alt volum al aceleiași culegeri de documente, același Grga Novak consideră necesar să adauge că, prin *morlaci*, se înțelege o populație slavizată și socotește mai prudent să afirme că *morlaci* sunt toți cei care trăiesc în vecinătatea teritoriului aflat sub stăpânire otomană, fără deosebire de limba lor maternă și de naționalitatea căreia îi aparțin. În sfârșit, tot Grga Novak propune ca prin *morlaci* să fie înțeleși locuitorii creștini din teritoriile unei părți din Dalmația aflate sub stăpânirea turcilor³⁹.

În conflictele veneto-otomane, mai ales în cele din secolul al XVII-lea, morlaccii sunt un element important al trupelor venețiene, ceea ce explică și înmulțirea atestării lor documentare⁴⁰. Nu de puține ori, descrierile din această vreme îi arată ca pe niște semibarbari pe seama cărora se pun întâmplări fantastice. Menționați în documente vreme de mai bine de 150 de ani, morlaccii au devenit în cele din urmă și o temă literară⁴¹.

Documentele venețiene surprind și ele, asemenea celor croate, o deplasare a vlahilor din Velebit și Vinodol (porțiunea de litoral dintre Senj și Rijeka) spre insula Krk (Veglia) și spre Istria⁴². Pătrunderea este lentă și deplasarea s-a datorat depopulării peninsulei Istria, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în urma unor repetate epidemii de ciumă. Rezultatele investigațiilor istoricului Attilio Tamaro⁴³ în arhivele istriene au folosit la reconstituirea tabloului

³⁸ *Commissiones et relationes venetae*, V, p. 279, n. 1.

³⁹ *Commissiones et relationes venetae*, VI, p. 18; 140, n. 1.

⁴⁰ *Commissiones et relationes venetae*, III, p. 240 (la mijlocul sec. XVI, sindicul Antonio Diedo, după ce expune folosul tras de orașele dalmate de pe urma schimbului cu morlaccii, îi caracterizează astfel: „sono per natura maledici, superbi e sospettosi”, vorbesc „per la lingua schiava e franca”, sufețele și piepturile lor sunt scuturile orașelor dalmate, puțin înarmate și apărate).

⁴¹ Cf. A. Pippidi, *Naissance, renaissance et mort du „Bon sauvage”. À propos des Morlaques et des Valaques*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 1-23.

⁴² B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI st.*, în *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik, II, Benkovac, 1988, p. 107-251. Hrabak face o legătură între deplasarea vlahilor, între care include și pe uscoci, spre nord și vest și avansul otomanilor, subliniind însă apropierea unor grupuri vlahe de aceștia din urmă.

⁴³ A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie. Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales*, I-III, Roma, 1918-1919.

mișcării populației morlace spre Istria până la sfârșitul secolului al XVI-lea; istroromânii, atestați începând din secolul al XVI-lea sub numele de *Cici* și care, după mărturia lui Fra Ireneo della Croce⁴⁴, își dădeau lor înșile, în secolul al XVII-lea, numele de *rumeri*, ar fi urmașii acestor morlaci.

5. Izvoare otomane. Pătrunzând în Peninsula Balcanică, cuceritorii turci au luat contact cu vlahii pe care îi tratează ca pe un popor deosebit de celelalte. Un mare număr de legi (*qanun*), reglementări (*qanunname*) și *berate* au fost publicate în ultimele cinci decenii de turcologi de seamă, ca Omar L. Barkan, Halil Inalcik, Gliša Elezović, Branislav Djurdjev, Dušanka Bojanić, Radmila Tričković și, mai ales, de Nicoară Beldiceanu. Aceste izvoare au îmbogățit mult baza documentară a cercetării vlahilor⁴⁵. Gruparea lor tematică sau după regiuni ușurează cercetarea statutului militar și fiscal al comunităților vlahice ce par a fi durabil așezate în teritoriul aflat sub directă stăpânire otomană în secolele XV-XVI. Pentru regiunea de care ne ocupăm, se cunosc, până astăzi, 21 de legi și regulamente dintre 1455 și sfârșitul secolului al XVI-lea. Ele consemnează existența unor comunități de supuși ai Imperiului desemnați cu numele de *vlahi* (*eflaq*, *eflaqiar*), termen folosit, crede Nicoară Beldiceanu, pentru a desemna o etnie și nu o categorie socio-profesională⁴⁶. Această

⁴⁴ Gianni Maria Manarutta, cunoscut sub numele monahal Ireneo della Croce, călugăr carmelit, este autorul unei *Historia antica e moderna, sacra e profana della citta di Trieste*, Veneția, 1698. Descriindu-i pe locuitorii din Občina, Trebič și Padrič, din împrejurimile Triestelui, spune că ei „usano un proprio (idioma) e particolare consimile al valacco intracciato con diverse parole e vocaboli latini ... adimandosi nel proprio linguaggio *rumeri*“, apud Dragomir, *Vlahii*, p. 149, cf. și S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, III, București, 1929, p. 5.

⁴⁵ Pentru izvoarele otomane și literatura științifică a problemei, vezi, în volumul de față, Anca Tanașoca, *Autonomia vlahilor din Imperiul otoman în secolele XV-XVII*.

⁴⁶ Și în ultimele sale lucrări consacrate românilor balcanici în izvoarele otomane, Nicoară Beldiceanu adaugă noi dovezi în sprijinul tezei sale potrivit căreia recenzorul otoman a folosit întotdeauna *eflaq* ca pe un termen etnic, cf. *Însemnări asupra românilor din Balcani la lumina surselor otomane*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești“, XI (XV), serie nouă, Freiburg i.Br., 1984, p. 2-3, *Românii din Hertegovina (XIII-XVI)*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești“, XIV (XVIII), serie nouă, Freiburg i.Br., 1987/1988, p. 83-102, *Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes*, în „Études roumaines et aroumaines“, red. Paul H. Stahl, Paris-București, 1990, p. 11-19. Concluzia acestui din urmă studiu este că, pentru otomani, *eflaq* înseamnă român, că românii cărora li s-a recunoscut statutul lor particular au continuat să trăiască într-un cadru juridic și economic specific, diferit de al celorlalți balcanici, în marea lor majoritate reduși la statutul de simple raiale.

denumire a fost preluată de la stăpânitorii anteriori ai Peninsulei Balcanice. Comunitățile de vlahi amintite în izvoarele otomane prin termeni traduși în sârbește de editorii acestora fie prin „poporul vlah” (*vlaški narod*, așadar *natio valahica*)⁴⁷, fie prin „sate vlahe”, se conduceau după o lege proprie pe care otomanii o numesc *adet-i eflaqije*, *adet-i eflaqije üzere*, adică „legea vlahă”, *zakon vlahom*, întâlnită și în documentele dinaștilor sârbi și croați. Ea confirmă cel puțin unele dintre drepturile consemnate în *vlaški običaj*. Prin această lege este recunoscut modul specific în care comunitatea vlahă își plătește obligațiile fiscale ce derivă din condiția de supuși a vlahilor care împlinesc și un rol militar – *vojnuci* (*voynuq*). Pe de altă parte, aceeași lege le consfințește și dreptul de a avea o organizare internă proprie. Este vorba, așadar, de un statut fiscal special și de un statut administrativ aparte. De acestea se lega și statutul militar pe care-l aveau vlahii balcanici în Imperiul Otoman. Regiunile în care otomanii recunosc comunități vlahe sunt aceleași în care i-am găsit pe vlahii balcanici și în epoca anterioară cuceririi otomane ca beneficiari de privilegii: Ipek, Priština, Nikšić, Smederevo, Braničevo, Vidin, Kruševac, Zvornik, Rudnik, Morava, Sjenica, Bosnia, Herțegovina. În toate aceste regiuni atestările de vlahi din documentele otomane le confirmă pe cele anterioare, din surse de diverse proveniențe, amintite mai sus.

6. Izvoare referitoare la vlahii din granița militară a Imperiului Habsburgic. Nu putem încheia această prezentare a izvoarelor diplomatice referitoare la vlahii din grupul apusean asimilați de slavii între care au trăit vreme de secole, fără să amintim, imensa masă de documente provenind din cancelaria Imperiului Habsburgic, ce consemnează prezența unui însemnat număr de coloniști numiți *vlahi*, *natio Valachorum* între locuitorii graniței militare (*Militärgrenze*), organizate, cu începere de la mijlocul secolului al XVI-lea, în teritoriile de margine ale Imperiului, din Croația și Slavonia. Ei primesc privilegii, confirmate sau anulate ulterior, potrivit nevoilor politice

---

⁴⁷ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 31-32. O opinie mai nuanțată la Momčilo Stojaković, *Braničevski tefer. Poimenični popis po krajne Braničevo iz 1467 godine*, Belgrad, 1987, p. 28: termenul *vlah* este un termen instituțional, el este folosit în recensăminte numai cu referire la acei vlahi care beneficiază de un statut aparte, la vlahii instituționalizați; restul populației de origine vlahă din regiunea Braničevo, ocupată cu agricultura și având statutul de raia, nu este desemnată prin termenul *vlahi*, nefiind diferențiată de populația slavă chiar dacă își păstrează caracterul etnic, pierdut, potrivit autorului, abia în sec. XIX.

și militare ale Imperiului, privilegiile cunoscute sub numele latin de *Statuta Valachorum*⁴⁸. Părerea celor mai mulți cercetători, între care și Silviu Dragomir, este că miile de documente referitoare la acești vlahi, care formează în Slavonia o *Mala Vlaška, Parva Valachia*, „Valahia mică“, nu conțin mărturii despre romanitatea lor, chiar dacă ei sunt desemnați și cu numele colectiv *natio Valachorum*, „națiunea valahilor“⁴⁹. Editorii sârbi ai documentelor graniței militare constată că numirea germană de *Wallachen* apare în aceste izvoare mai ales după 1590, anterior acestei date refugiații numindu-se *Pribeggen*. Aceiași editori consideră că acești vlahi de religie ortodoxă erau sârbi⁵⁰. Pare de neînțeles totuși de ce cancelaria austriacă ar fi făcut mai târziu această confuzie terminologică, de vreme ce, în 1538, când Nicolae Iurișici scria regelui Ferdinand I despre noii imigranți în Istria, el vorbea de „*vlahii care la noi se cheamă vechi romani*“, iar în răspunsul regelui se făcea diferența între *rasciani* sau *sârbi* și *vlahi*, care curent se numesc *cici* (*Rasciani sive Serviani atque Valachi quos vulgo Zytschy vocant*)⁵¹. Oricum, cercetarea numeroaselor documente referitoare la *vlahii* din zona graniței militare a Imperiului Habsburgilor rămâne o îndatorire de viitor a istoricilor.

Problema valahilor în istoriografia iugoslavă. Impusă de Constantin Jireček, unul dintre ctitorii balcanologiei, prin lucrări rămase clasice și reluată de elevii săi, tema *vlahi* și *morlaci* în istoria sud-slavilor a devenit, pentru savanții iugoslavi, obiectul unor cercetări minuțioase și susținute până în zilele

⁴⁸ R.Lopašić, *Acta Historiam confinii militaris Croatici illustrantia/Spomenici hrvatske krajne*, I-III, Zagreb, 1884-1889, F. Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae/Hrvatski saborski spisi*, I-V, Zagreb, 1912-1918 (MSHSM, XXXIII, XXXVI, XXXIX, XLI, XLIII), unde, sub titlul *Universa Valachorum communitas in trium capitaneorum supremorum nimirum Crisiensis, Caprocensis et Ivanicensis districtibus commoratur*, este publicat (V, p.476-490) statutul prin care, la 5 octombrie 1630, împăratul Ferdinand II reglementează raporturile cu capitanatele vlahe (cf. M.Cazacu, *Aromânii*, p. 94), Al.Ivić, *Spomenici srba u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavonij u tokom XVI i XVII stoleća, I. 1527 do 1600 godine*, Novi Sad, 1919, E. Fermend in, *O Rafo Levaković i vlasi u Hrvatskoj g. 1641*, în „*Starine*“, XX, Zagreb, 1888, p. 22-32.

⁴⁹ Dragomir, *Vlahii*, p. 103.

⁵⁰ Al.Ivić, *Seoba srba i Ugarsku*, p. 10 apud Dragomir, *Vlahii*, p. 103.

⁵¹ Dragomir, *Vlahii*, p. 99.

noastre. Putem spune că, pentru istoriografia iugoslavă, problema *vlahilor* din izvoarele înfățișate mai sus este una dintre problemele de interes permanent și general ale cercetării.

Două tendințe s-au înregistrat în tratarea acestei probleme:

1. *O tendință științifică de cunoaștere obiectivă*, aceea de a reconstitui cât mai exact, pe baze documentare cât mai sigure, condiția istorică a celor pe care izvoarele îi numesc *vlahi*. În virtutea acestei tendințe, au apărut, mai ales în secolul nostru, foarte numeroase studii privitoare la statutul lor social și juridic, rolul lor pe plan economic, militar și politic în toate regiunile în care ei sunt atestați, în toate epocile istorice în care s-au manifestat și sub toate stăpânirile cărora le-au fost supuși, o serie întreagă de cercetări privind deplasările sezoniere sau migrațiile interioare ale vlahilor și cauzele lor, evoluția comunităților și așezărilor vlahe. În toate aceste direcții, cercetătorii iugoslavi, de la F. Rački, V. Klaić, R. Lopašić, St. Novaković, Ciro Truhelka, Jovan Erdeljanović până la contemporanii noștri Milenko Filipović, Br. Djurdjev, Nedim Filipović, Radomir Iovanović, Bogumil Hrabak, Ivan Boić, Nada Klaić, Desanka Kovacević, Dušanka Bojanić și alții au adus, așa cum amintim mai sus, contribuții hotărâtoare pentru progresul cunoașterii vlahilor. Aceste preocupări au fost atât de intense, încât s-a simțit nevoia organizării unor reuniuni științifice internaționale consacrate acestor probleme, la Sarajevo, în 1961 și 1973. De asemenea, folosind chestionarul tip întocmit de marele antropogeograf sârb Jovan Cvijić, inițiatorul acestei direcții și metode de cercetare, elevii lui, urmați, astăzi, de elevii lor, au publicat, în cele peste 54 de volume din seria *Naselja srpskih zemalja* (Așezările din regiunile sârbești), intitulată ulterior *Naselja i poreklo stanovništva* (Așezările și originea populației)⁵², rezultatele unor anchete sistematice, pe regiuni, privitoare la diferitele aspecte ale vieții omenești din fiecare așezare de pe întinderea teritoriului iugoslav (poziția și tipul așezării, numele topice, psihologia locuitorilor, date privitoare la întemeierea așezării, originea populației, modul de viață și costumele). Acest material antropologic și etnologic este bogat în date despre *vlahi*.

---

⁵² Colecția constituie secțiunea întâi din *Srpski etnografski Zbornik*.

2. O tendință către interpretarea adesea subiectivă a semnificației termenului „vlahi”, căruia i se limitează mult prea drastic în timp, atunci când nu i se contestă, caracterul de etnonim. Învățații iugoslavi fixează la o dată foarte timpurie încheierea procesului slavizării românilor balcanici, prezentându-i pe *vlahii* izvoarelor, a căror romanitate și chiar românitare inițială nu e contestată de nici unul dintre ei, drept o categorie socio-profesională și nu o etnie. Deși există diferențe – și în această privință – în materie de cronologie a slavizării vlahilor între cercetători, dominantă rămâne tendința de a considera că *vlahii* despre care vorbesc izvoarele de noi înfățișate nu mai desemnează o populație romanică, etnic deosebită de slavii între care trăiesc.

Argumentele împotriva sensului etnic al termenului *vlahi*. Principalele argumente invocate pentru a se dovedi că *vlahi* nu este un termen etnic, ci înseamnă „păstori nomazi” sau numai „păstori cu un anumit statut social” sunt următoarele:

1. Izvoare scrise.

1) *Un pasaj din Alexiada scriitoarei bizantine Ana Comnena* în care se spune că, în vederea luptei de la Lebounion (1091) împotriva pecenegilor, Alexie I Comnenul a înrolat din Balcani „noi recruți și dintre bulgari și dintre cei ce duc o viață nomadă – pe aceștia limba populară îi numește *vlahi* – și călăreți și pedestrași veniți din alte părți...”⁵³. Așa cum a arătat Mathias Gyóni care a acordat acestui pasaj o atenție specială⁵⁴, Ana Comnena nu afirmă însă aici decât că *vlahii*, adică românii din Balcani, duc o viață „nomadă”, în sensul că ei practică o anumită formă de păstorit transhumant, descrisă, în vremurile noastre, de Theodor Capidan⁵⁵, care presupune deplasarea sezonieră de la munte la câmpie a proprietarilor de turme împreună cu întreaga lor familie și că, în limba greacă vorbită, evitată cu grijă de scriitoare din scrupul clasicizant, acești romanici transhumanți sunt numiți *vlahi*. Prințesa porfirogenetă bizantină nu susține nici măcar că toți vlahii ar fi păstori „nomazi” și cu atât mai puțin că toți „păstorii nomazi” ar fi numiți *vlahi*. Atât acest pasaj din *Alexiada*, unde ei sunt pomeniți alături de bulgari, cât și altele din aceeași operă, precum și

⁵³ *Alexiada*, VIII, III, 4.

⁵⁴ M Gyóni, *Le nom de Blachoi dans l'Alexiade d'Anne Comnène*, „Byzantinische Zeitschrift”, 44, 1951

⁵⁵ Th. Capidan, *Românii nomazi*, „Dacoromania”, IV, 1926, p. 183, 352.

toate izvoarele narative și diplomatice bizantine dovedesc că *pentru bizantini vlahii sunt o etnie cu reprezentanți în toate categoriile sociale și nu o categorie socială anume*.

2) *Hrisoavele regilor sârbi din secolele XIII–XV și Codul lui Stefan Dušan (1349–1354)* în care sunt definite drepturile și obligațiile vlahilor față de statul sârbesc și față de feudatarii locali (îndeobște mănăstiri). Descriind aceste obligații și drepturi, unii cercetători consideră că, în toate cazurile, *vlahii* sunt nu un grup etnic romanic cu un anumit statut social și juridic, ci o stare medievală, aceea a păstorilor, cu excepția albanezilor. Potrivit lui Constantin Jireček, în Serbia medievală, toți păstori, în afară de păstori albanezi, sunt considerați și numiți *vlahi*, iar toți agricultorii sunt socotiți și numiți *sârbi*⁵⁶. *Vlahii* ar fi, așadar, o stare, o categorie socială care cuprinde oameni de toate etniile, cu excepția etnicilor albanezi. Constantin Jireček nu contestă că, la origine, starea de *vlah* se confunda cu etnia romanică din statul sârbesc, nici faptul că, în starea de *vlahi*, atestați de texte, mai existau încă, după secolul al XIII-lea, și romanici. Dimpotrivă, Constantin Jireček însuși afirmă că procesul slavizării tuturor *vlahilor* s-a încheiat abia în perioada dominației otomane. Majoritatea cercetătorilor iugoslavi socotesc însă că toate documentele medievale sârbești au în vedere, când îi amintesc pe *vlahi*, o anumită categorie a societății medievale sud-slave.

Analiza contextelor în care apare termenul *vlah* în toate documentele medievale sârbești, inclusiv în *Codul* lui Stefan Dušan, dovedește că, asemenea altor termeni cu semnificație etnică cărora le este alăturat sau opus (*latin, sârb, albanez, croat, bulgar*), el denumește o etnie și nu o stare. De altfel, așa cum am avut prilejul să amintim, Constantin Jireček îi exceptează din capul locului pe albanezi, păstori prin excelență, din starea de *vlahi*. Pe de altă parte, trebuie menționat că regimul vlahilor din documentele sârbești, ca și formularul acestor hrisoave, este, cel puțin în parte, de obârșie bizantină. Or, în Bizanț, *vlahii* au fost considerați mereu o etnie, nu o stare socială. Dar argumentul cel mai puternic împotriva acestei teze este varietatea ocupațiilor și statutului social ale vlahilor medievali de pe teritoriul fostei Iugoslavii. Ei nu erau numai păstori,

⁵⁶ C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, p. 69.

ci și agricultori, liberi sau dependenți, orășeni, chervangii, nobili chiar, posesori de domenii feudale. Așadar, *nici vlahii din hrisoavele regilor sârbi nu sunt o stare în care intră diverse etnii, ci o etnie care are reprezentanți în toate stările.*

3) O altă mărturie istorică scrisă, adesea invocată în sprijin de aceia care contestă conținutul etnic romanic al termenului *vlahi*, este capitolul *Despre vlahi* din scrierea umanistului dalmat Ioannes Lucius (Iovan Lučić, 1604–1679), intitulată *De regno Dalmatiae ac Croatiae* (Amsterdam, 1666). Acesta afirmă că „numele de *vlah* care, la toți slavii, înseamnă latini romanici și italici“ a fost dat și românilor balcanici, dar, din pricina aservirii lor de către slavii cuceritori, etnonimul a căpătat și valoarea socială de „om dependent și serv“, fiind aplicat, în această accepțiune, și păstorilor de neam slav. Cercetătorii care se referă la Ioannes Lucius neglijează însă faptul că umanistul nu contestă valoarea etnică a termenului *vlahi* din documentele medievale. El spune, dimpotrivă, că *vlah* înseamnă „după etnie și limbă romanic, iar după condiția socială păstor, locuitor al regiunilor muntoase“. Ioannes Lucius vorbește expres despre originea romanică a vlahilor, despre caracterul romanic al limbii lor, despre originea românească a lui Ioniță-Kaloian și a lui Iancu de Hunedoara, vlahi celebri din secolele al XIII-lea și al XV-lea: „pe ei înșiși nu se numesc *vlahi* sau *valahi*, ci *rumâni* și se fălesc că descind din romani și cei care s-au ocupat de ei dau mărturie despre aceasta și din a lor seminție a declarat că s-a născut Ioniță, regele Bulgariei și al Vlahiei, scriindu-i lui Inocențiu al III-lea; și Ioan Huniady, născut între valahii Transilvaniei, se fălea că se trage din familia romană Corvina“⁵⁷. Mărturia lui Lucius ar putea fi deci invocată numai pentru a se dovedi că, în secolul al XVII-lea, procesul slavizării vlahilor din Croația era foarte avansat. Textul său a fost abuziv invocat – ca și pasajul din *Alexiada* Anei Comnena – de cercetători moderni în sprijinul tezei lor despre pierderea timpurie a caracterului etnic al vlahilor și lipsa de semnificație etnică a termenului în Evul Mediu balcanic⁵⁸.

Dacă principalele mărturii scrise invocate ca argument pentru contestarea caracterului etnic al vlahilor nu rezistă criticii, dispunem, în schimb, de numeroase mărturii foarte limpezi ale unor călători străini în Balcani, care atestă caracterul etnic romanic și latinitatea limbii vorbite de acești vlahi până,

⁵⁷ Lucius, *De regno Dalmatiae ac Croatiae*, Amsterdam, 1666, p. 274.

⁵⁸ Cf. Armbruster, *Romanitatea*, p. 162–165.

cel puțin, în secolul al XVI-lea, ca și unitatea lor etnică și lingvistică cu românii din vechea Dacie. Din multe exemple posibile, cităm aici pe Ioan arhiepiscop de Sultanieh⁵⁹, Domenico Negri⁶⁰, Marc Antonio Nicoletti⁶¹, Tomasini din Cittanova⁶², Ireneo della Croce⁶³.

2. Onomastica slavă a românilor balcanici. O dovadă de alt ordin despre pierderea caracterului etnic al vlahilor ar fi, pentru mulți cercetători, *onomastica lor slavă*. Într-adevăr, mulți dintre vlahii balcanici amintiți în izvoare, mai ales în cele sârbești, dar și în izvoarele bizantine, poartă nume slave. S-a dovedit însă că onomastica este un element de civilizație foarte legat, în Evul Mediu, de Biserica dominantă, în cazul de față de Bisericele slavă și greacă și, în toate

⁵⁹ Cf. Șerban Papacostea, *Conștiința romanității la români în Evul mediu*, în *Geneza statului în evul mediu românesc*, București, 1999 (prima ediție, Cluj-Napoca, 1989), p. 239-248 (studiu apărut în 1965, în franceză, în „Revue Roumaine d'Histoire”, IV, 1965, 1, p. 15-24). Arhiepiscopul Ioan de Sultanieh, cu un rol în diplomația epocii în negocierile dintre Tamerlan și puterile catolice, mare călător în Orient, a alcătuit un tratat de geografie, *Libellus de notitia orbis*, scris la începutul sec. XV. Vorbind despre bulgari, pe care-i numește Vulgari, notează că au o limbă a lor și aproape ca latina, de unde și numele lor, căci vorbesc o latină vulgară! Aduă că se spune că se trag din romani și că ei înșiși „se fălesc că sunt romani”. Este evident că Ioan de Sultanieh vorbește despre vlahii din Bulgaria.

⁶⁰ Domenico Negri, geograf venețian din secolul al XV-lea, a scris, pe la 1492, *Geographiae commentariorum libri XI*, carte apărută la Basel, în 1557. Descriindu-i pe morlacii din regiunea de munte care se întinde până la râul Cetina, pe care-i numește însă croați, el spune că aceștia „când vorbesc între ei întrebuințează multe cuvinte latinești, deși pronunțate stricat și afirmă că sunt romani și că au fost aduși și colonizați acolo în vremurile de mai înainte”. Izvorul a fost folosit de C.Jireček care a susținut, pe baza lui, că, în sec.XVI, mai existau vlahi neslavizați în spațiul iugoslav. Domenico Negri îi localizează pe morlaci, al căror nume îl cunoaște, în Moesia superioară. Vezi D.Găzdaru, *Publicații rare sau necunoscute și documente inedite despre limba și poporul românesc*, „Cuget românesc”, V, p.16/58-20/62, Dragomir, *Vlahii*, p. 145-146.

⁶¹ Marc Antonio Nicoletti da Cividale (1536-1596), istoric friulan, a cărui operă rămâne în mare parte necunoscută încă, vorbind despre Cars, spune că populația de acolo e formată din păstori care trăiesc modest, dar sunt foarte războinici și atât de mândri încât cred că se trag din nobilimea romană, vorbesc o latină stricată amestecată cu slavă și se căsătoresc numai între ei ca să nu-și amestece sângele nobil cu alții, cf. D.Găzdaru, „Cuget românesc”, VI, p. 35/89-37/91.

⁶² Episcopul Tomasini de Cittanuova scrie, la 1650, că *morlacchi* din Cars au propria lor limbă, asemănătoare cu latina prin multe cuvinte, cf. Dragomir, *Vlahii*, p. 147-148.

⁶³ Vezi mai sus nota 44.

epocile istorice, de cultura dominantă. Ea nu poate să dovedească întotdeauna etnia locuitorilor, ci numai apartenența lor la o arie de cultură. Onomastica vlahilor bizantini recuperați de la primul stat bulgar este, în secolul al XI-lea, slavă (*Slavota Karmalakes*, *Verivoi vlahul*, din Tesalia, la Kekaumenos), cea a vlahilor din Haemus este, în secolele XII–XIII, puternic influențată de cumani și de bulgari (*Asan*, *Belgun*, *Ivancu*, *Dobromir Chrysos*, *Slav*, *Boril*), iar onomastica aromânilor din secolele XIX–XX este diferită după zona în care ei locuiesc (greacă, sârbă, bulgară, albaneză). Onomastica pur slavă a vlahilor balcanici apuseni, cunoscută din hrisoavele regilor sârbi, reprezintă, așa cum arăta regretatul E. P. Naumov, numai între 55 și 60% dintre numele vechi citate în documentele din secolul al XIII-lea și de la începutul secolului al XIV-lea. Restul numelor de vlahi sunt fie pur romanice (15–16% în hrisovul pentru mănăstirea Žiča), fie romano-slave (51 nume din hrisovul pentru mănăstirea Žiča). Faptul dovedește o remarcabilă persistență a elementului romanic, în pofida traiului vlahilor într-un mediu etnic și cultural predominant slav⁶⁴.

3. Sensuri non-etnice ale termenului „vlah” în limbile balcanice. Pentru a se dovedi că termenul *vlah* are un sens non-etnic se invocă și un argument de natură lingvistică, anume mărturia limbilor balcanice vorbite astăzi, limbi în care *vlah* ar însemna, cum aminteam, nu numai romanic, ci și *păstor*, *țăran*, *om necioplit*. Nici acest argument nu este însă convingător. Termenul *vlah*, în variantele lui balcanice, are pretutindeni, în primul rând, un sens etnic, pe care nu l-a pierdut niciodată, acela de *romanice* și, mai restrâns, de *român*. Sensul său social este tardiv, local și adesea peiorativ sau metaforic. În nici un idiom balcanic noțiunea de păstor sau de țăran nu este exprimată, la nivelul general al limbii, prin termenul *vlah*, ci prin cu totul alți termeni, de uz obștesc. În accepțiunea sa social-morală, termenul este folosit, fie neutru, fie ironic, ca atare ori în compuși peiorativi (*koutzovlah*, *bruțovlah*) sau lipsiți de conotații afective (*mavrovlah*, *morlac*, *karavlah*, *turcovlah* etc.), numai în zonele de contact cu vlahi etnici mai mult sau mai puțin deromanizați. Același lucru se poate spune și despre celelalte accepțiuni ale termenului *vlahi* atestate în izvoarele analizate: *ortodox*, *locuitor al hinterlandului dalmatin rural*, *locuitor*

⁶⁴ E.P.Naumov, *Balkanskije vlahi i formirovanie drevneserbskoj narodnosti (k analizu vlašskih imen iz serbskih gramot XIII v.)*, în *Etničeskaja istorija vostočnyh romancev*, Moscova, 1979, p. 18-60.

*al unei Vlahii, colonist, pribeag. Examinând fiecare context în care termenul apare cu un asemenea sens, constatăm că este vorba de situații în care vlahii etnici sau, poate, deromanizați, dar a căror origine etnică este încă știută prin tradiție, sunt ortodocși, deosebiți de musulmanii sau catolicii între care trăiesc, țărani opuși orășenilor dalmatini, locuitori ai unei zone înțesate de toponime romanice care cuprind radicalul *vlah* sau coloniști și pribegi alungați din alte regiuni de feluritele vicisitudini istorice. În fiecare dintre aceste cazuri, sensul etnic primează asupra sensului secundar. Nota exprimată de acesta din urmă este numai una dintre notele noțiunii de *vlah*.*

Concluzii și perspective. Din cele înfățișate mai sus se desprinde, așadar, concluzia că *vlahii* din Peninsula Balcanică sunt români etnici care, în părțile nord-vestice ale Peninsulei, și-au păstrat caracterul romanic până, cel puțin, în secolul al XVI-lea, iar în alte zone, până în zilele noastre (aromânii, istroromânii, meglenoromânii). Fără să contestăm nici procesul progresiv al înstrăinării lor de românii din vechea Dacie, prin integrarea lor în ansambluri culturale și politice alogene, nici asimilarea lor totală (cazul românilor din vechea Serbie și de pe coasta dalmată) sau parțială (cazul aromânilor și meglenoromânilor), nu putem accepta teza echivalării lor anistorice cu o stare socială, după cum nu putem accepta nici ipoteza originii lor neromanice. *Oriunde apar, vlahii sunt romanici sau foști romanici a căror origine este indicată de acest etnonim.* Noțiunea de *vlah* și-a pierdut treptat și la răstimpuri diferite după zonă și mediu conținutul etnic, păstrând, o vreme, numai notele sociale sau religioase deosebitoare față de conlocuitorii alogeni pe care le implica. Procesul golirii termenului *vlahi* de conținut etnic, sfârșit prin însăși dispariția lui și asimilarea celor pe care el îi desemnează, comportă însă ritmuri și modalități diferite ce trebuie studiate ca atare în fiecare dintre regiunile balcanice. Este ceea ce se vedește cu deosebire în cazul *vlahilor* aromâni și al *vlașilor* istro-români, existenți și astăzi în Peninsula Balcanică. Urmărind procesul accelerat al deromanizării lor, în plină desfășurare sub ochii noștri, înțelegem ce s-a petrecut în trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat.

Istoriografia românească, mai ales Silviu Dragomir, care a acoperit, singur, întreg domeniul cercetării istorice a vlahilor balcanici din grupul apusean, a înțeles să pună în valoare tot ce este pozitiv în contribuția științifică iugoslavă referitoare la acești vlahi, dar și să combată argumentat teza slavizării timpurii a vlahilor. Dacă cercetările lui Silviu Dragomir au avut drept scop reconstituirea

mișcărilor populației românești balcanice din nordul Peninsulei și dovedirea autohtoniei acesteia, formarea romanității nord-balcanice pe întreaga arie romanică din nordul și vestul Peninsulei, Valentin Al. Georgescu a abordat tema vlahilor balcanici apuseni din perspectiva istoriei instituțiilor juridice medievale, mai precis a așa-numitului *ius valachicum*. Referindu-se critic la lucrarea lui Silviu Dragomir, Valentin Al. Georgescu are meritul de a fi pus în evidență unitatea esențială a regimului juridic, atât de diferit în realizările sale concrete, al vlahilor balcanici, definindu-l ca un regim de autonomie de tip *ius valachicum*, adică de adaptare a sistemului de drept dominant la tradițiile juridice ale romanității supuse de cuceritorul slav. Implicit, Valentin Al. Georgescu contribuie, prin aceasta, la dovedirea romanității vlahilor balcanici și a unității lor cu românii din întreg Sud-Estul european, aspecte care au scăpat atenției cercetătorilor iugoslavi.

Romanitatea dispărută din nord-vestul Peninsulei Balcanice se dovedește, așadar, a fi, în chip paradoxal, cea mai bine atestată dintre componentele romanității balcanice și cea mai cercetată de medieviști. Cu toate rezultatele remarcabile la care ei au ajuns, efortul de adunare și interpretare a materialului documentar referitor la vlahii balcanici din grupul apusean este departe de a fi devenit inutil. Dimpotrivă, așa cum a reieșit, credem, din cele evocate mai sus, comasarea într-un corpus special a tuturor izvoarelor referitoare la acești vlahi, confruntarea colegială de opinii și cooperarea internațională dintre istorici în cercetarea acestei probleme constituie sarcini importante de viitor. Perspectiva balcanologică, comparativă și interdisciplinară, ca și viziunea integratoare în ansamblul romanității carpato-balcanice sunt neapărat necesare pentru abordarea eficientă a problemei vlahilor balcanici apuseni.

1987

Text inedit.

Comunicare prezentată în cadrul Institutului de Studii
Sud-Est Europene al Academiei Române.

DESPRE ACCEPȚIUNILE TERMENULUI „VLAH” ÎN ISTORIOGRAFIA IUGOSLAVĂ

Termenul *v(a)lah* semnifică, în toate limbile neromanicilor intrați în contact cu romanici caracterul etnic al acestora din urmă, romanitatea lor și latinitatea idiomurilor pe care ei le vorbesc. În Sud-Estul european, germanii, slavii, bulgarii, ungurii, turcii și grecii au dat acest nume românilor din vechea Dacie și din Balcani, urmașii romanității danubiene, preluându-l, rând pe rând, unii de la alții și adaptându-l sistemului fonologic al limbilor pe care ei le vorbeau. Sensul etnic original al termenului nu poate fi contestat. Informațiile documentare despre *vlahi*, reglementările care le statuează condiția sub diferitele stăpâniri politice pe care le-au cunoscut, provin, toate, din regiuni în care găsim, în egală măsură, toponimie romanică, elemente romanice împrumutate din graiurile lor în limbile neromanicilor din jur sau chiar *vlahi* supraviețuitori până în zilele noastre, care vorbesc idiomuri romanice, socotite de cei mai mulți lingviști dialecte ale limbii române primitive și care au conștiința romanității lor¹. Ulterior însă, în izvoarele istorice de care dispunem, sub numele de *vlahi* întâlnim și vorbitori ai altor limbi decât româna, ceea ce i-a condus pe unii oameni de știință la concluzia că acest termen ar desemna

---

¹ Cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, Academia Română, Studii și cercetări, XXI, București, 1933, passim și S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Editura Academiei, București, 1959 mai ales, capitolul *Caracterul etnic al vlahilor*, p. 139-148.

fie o anumită categorie socială, fie populația unei anumite regiuni geografice, fie o anumită comunitate religioasă, dar nicidecum o etnie. Generatoare de îndoieli și confuzii în privința caracterului etnic romanic al *vlahilor* balcanici amintiți de izvoarele medievale, modificarea vechii valori semantice a termenului *vlah*, survenită, în unele cazuri, destul de timpuriu, este efectul procesului îndelungat de deromanizare și asimilare cu popoarele balcanice în mijlocul cărora ei au trăit ca minoritari, fără să fi dezvoltat o cultură superioară în propria lor limbă și fără să-și fi creat structuri statale proprii. Pentru a înțelege ce s-a întâmplat, cercetătorii care s-au ocupat de această problemă au încercat să suplinească sărăcia informației scrise și să o interpreteze corect pe cea de care dispunem, prin apelul la alte surse. Cercetarea numeroaselor toponime de origine romanică și a distribuției lor pe harta Peninsulei Balcanice, studiul onomasticii, cercetarea diacronică și comparată a graiurilor vorbite de *vlahii* balcanici și de cei din vechea Dacie, analiza mărturiilor călătorilor străini care îi descriu pe *vlahii* cu care au venit în contact și limba lor, au fost, tot atâtea căi pe care oamenii de știință au încercat să dobândească repere cât mai sigure pentru situarea lor în spațiu, în diferite epoci, și pentru deslușirea relațiilor dintre diferitele lor grupuri, diseminate în Peninsula Balcanică, ca și a gradului lor de înrudire cu românii din vechea Dacie. Totuși, stabilirea cronologiei deromanizării românilor balcanici, a *vlahilor* etnici din izvoare, rămâne o problemă dificilă pentru istorici.

Dat fiind numărul *vlahilor* atestați de izvoarele medievale pe teritoriul fostei Iugoslavii, incredibil de mare în comparație cu situația din vremurile mai noi², dată fiind accepțiunea social-instituțională foarte specială în care acest străvechi etnonim este folosit de la un moment dat, cercetarea vlahilor balcanici a devenit o preocupare permanentă a istoriografiei iugoslave. În spațiul istoric iugoslav, izvoarele înregistrează patru categorii distincte de balcanici pe care îi desemnează prin termenul de *vlahi*: 1) *vlahii etnici autohtoni, din așa-numitul grup apusean de români balcanici* care au dispărut prin treptata lor asimilare de către slavi, singurii lor supraviețuitori fiind *istroromânii*, ei înșiși într-un stadiu foarte avansat de slavizare astăzi; 2) *aromânii*, veniți din munții Pind și Gramos, care au jucat un rol important în

² Vezi N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV*, p. 33-38.

viața economică a Serbiei și Macedoniei și care mai reprezintă și astăzi, alături de *meglenoromâni*, deși au fost în mare parte asimilați de greci, slavi și albanezi, așa-numitul grup meridional de români balcanici; 3) *români nord-dunăreni* emigrați, la date diferite și din felurite pricini, în sudul Dunării, așezați pe valea Moravei și Timokului, în Voivodina, ca și în zona Vidinului; 4) *vlahi de limbă slavă*, dar care se deosebesc, încă din Evul Mediu, de ceilalți slavi prin statutul lor social, datini și caracteristici etnografice specifice, în realitate, să o spunem din capul locului, *români balcanici slavizați*, care și-au mai păstrat o vreme aceste particularități legate de fosta lor calitate de autohtoni romanici.

Complexitatea acestei situații din spațiul istoric al fostei Iugoslavii este reflectată de polisemia termenului *vlah* (pl. *vlasii*) din limba sârbo-croată și a generat controverse între cercetători în privința valorii lui semantice și a semnificației ei istorice. Câteva dintre cele mai importante dicționare sârbocroate și enciclopedii iugoslave atribuie acestui termen următoarele sensuri³.

În primul rând, un *sens etnic*. Cu termenul *Vlah*, folosit inițial de slavi pentru denumirea tuturor romanicilor, a fost denumit: 1) *latinul*⁴, *romanul*, locuitorul așezărilor romane⁵; 2) *românul*⁶ (Skok, 606); după Vuk Karadžić, acesta este *vlahul* autentic, așa este numit de sârbi românul din Banat; 3) *italianul*, pentru care se folosește și slavul *Lah*; 4) *aromânul*, altfel numit *Cincarin*, considerat și numit, în Macedonia, el *vlah*, iar limba pe care o vorbește, limbă *vlahă* (*vlaški*); 5) *istroromânul*, care își dădea cândva numele de *rumer*, dar care a ajuns să-și spună lui însuși *vlah*, iar limbii lui limbă *vlahă*.

³ Vuk Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, Viena, 1852 (retipărire Belgrad, 1969); Dj. Daničić, *Rječnik iz knjevnih starina srpskih*, Belgrad, 1863-1864 (Graz, 1962), XI, B. I-III, p. 131-134, (*vlahi*); VI. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb, 1922, partea X (Talovac-Žverće), p. 1584-1586; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, redactori Mirko Deanović și Ljudevit Jonke, colaborator în lucrările pregătitoare și stabilirea textului Valentin Putanec, Zagreb, 1973, p. 606-609; *Enciclopedija Jugoslavije*, VIII (Srbija – Z), Zagreb, 1971, p. 514-516.

⁴ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.

⁵ Dj. Daničić, *Rječnik*, p. 131

⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.

În al doilea rând, un *sens socio-profesional*. În dicționarul lui Djuro Daničić, se menționează pentru prima dată că *vlah* are înțelesul de „păstor”. Aceeași observație se face și în dicționarul etimologic al lui Petar Skok, potrivit căruia *vlah* înseamnă, în Evul Mediu, și „om din cătunele vlahe”, „păstor nomad”; termenul ar desemna, în vechile state sârb și croat, condiția socio-profesională de păstor nomad, fără deosebire de etnie și confesiune⁷. În Dalmația, cuvântul *vlah* ar fi fost folosit de către locuitorii orașelor de pe coastă în sensul de „țăran”, pentru desemnarea celor din hinterland⁸.

În al treilea rând, prin termenul *vlahi* sunt desemnați slavi, în primul rând anumite categorii de sârbi, fapt remarcat chiar de către Vuk Karadžić⁹. Vladimir Mažuranić și apoi Petar Skok consideră că documentele venețiene folosesc termenul *vlahi* în această accepțiune, pentru a-l desemna pe „locuitorul slav care vine din teritoriile aflate sub stăpânirea otomană și se așează pe teritoriile din Dalmația aflate sub stăpânire venețiană”. În documentele croate, prin *vlah* ar trebui înțeles „sârbul ortodox”, venit din regiunile supuse turcilor și colonizat în zona graniței militare.¹⁰ Și musulmanii din regiunea Kosovo-Metohia „îi numeau pe sârbi – «vlahi», iar musulmanii din Bosnia îl desemnau prin «vlah» pe «creștinul ortodox»”.¹¹ Analiza diferitelor înțelesuri pe care le dobândește termenul *vlah* în diferite regiuni geografice, mai ales în Croația și insulele învecinate coastei dalmate, în epoca mai recentă, ar dovedi că el este folosit pentru a-l denumi fie pe orice venetic, fie pe veneticul de altă confesiune decât a populației în mijlocul căreia se așează, fie pe veneticul cu un nivel inferior de civilizație. În toate aceste cazuri, el este întrebuințat pentru a marca opoziția dintre localnici și coloniști, dintre catolici și ortodocși sau dintre musulmani și ortodocși.¹² De aceea, termenul *vlah* a căpătat și un sens peiorativ.¹³ Pentru a se justifica această

⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.

⁸ *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 514.

⁹ Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, s.v. „vlah”, „vlaha”; *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 514.

¹⁰ *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 514; vezi și P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.

¹¹ *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 514, citindu-l pe turcologul Gliša Elezović. Vezi și Dragomir, *Vlahii*, p.52.

¹² P. Skok, *Etimologijski rječnik*, p. 606.

¹³ Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*; *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 514.

interpretare a sensului termenului *vlah* din documentele aparținând epocii turcocratiei, caracterizate prin mari deplasări de populație și aplicarea lui unei populații slave a fost invocată valoarea lui semantică mai recentă.

Termenul *Vlah* apare adesea și în toponime: *Stari Vlah*¹⁴, *Mala Vlaška*, *Vlaško Polje*, *Vlasić*, *Vlasina*, *Vlastica*, *Vlaški grob*, *Vlaška reka*. Am putea înmulți numărul acestor exemple citând toponime similare de pe întinsul întregii Peninsule Balcanice.¹⁵

Termenul compus *morlac*, *morovlah*, *morovlaco*, *morlaca* sau *murlaco*, preluat, se spune, de venețieni de la bizantini,¹⁶ desemnează, potrivit dicționarilor lui Vl. Mažuranić și P. Skok, pe locuitorul din teritoriul aflat sub stăpânirea otomană care se strămută în teritoriile stăpânite de Venetia pe litoralul dalmat. În forma *morovlasi*, cuvântul – menit să echivaleze, într-adevăr, grecescul *mavrovlachoi* („vlahi negri”) – fusese folosit, de fapt, pentru prima dată, în Dalmația, de către *presbiterul din Diocleea* (sec. XII), cleric slav din arhiepiscopia Diocleei, cunoscut ca istoric de limbă slavă al Dalmației, care și-a tradus singur opera în limba latină. Acesta, vorbind despre pătrunderea lor „în Macedonia, care este supusă provinciei latinilor”, îi identifică însă pe *morlaci* cu „latinii care erau numiți romani, iar acum sunt numiți *morovlasi*, adică latini negri”, prin urmare, cu venetici romanici în Macedonia¹⁷. Trebuie, așadar, să constatăm că termenul *morlaci*, de mult cunoscut slavilor din Dalmația ca termen etnic aplicat românilor balcanici, a căpătat, dacă așa se va fi întâmplat, abia în secolele XIV-XV, sensul secundar semnalat de erudiții iugoslavi în documentele emise de cancelaria Serenissimei Republici.

Pentru a diferenția sensurile termenului *vlah* s-a ajuns, chiar, la anumite uzanțe ortografice acceptate de mulți dintre cercetătorii iugoslavi contemporani. *Vlah* este scris cu majusculă, atunci când i se recunoaște sensul etnic, când îi desemnează, de pildă, pe aromâni, pe românii veniți de la nord de Dunăre și statorniciți în spațiul iugoslav la date târzii și în împrejurări istorice diferite ori

¹⁴ Vezi acum St. Brezeanu, „*Palaiovlahi*”- *Stari Vlah*. *Istorie și toponimie balcanică medievală*, în *Romanitatea orientală în Evul mediu*, București, 1999, p. 164-170.

¹⁵ Pe lângă dicționarele citate, vezi și Dragomir, *Vlahii*, p. 52-68.

¹⁶ Dragomir, *Vlahii*, p. 86, 139.

¹⁷ D. Găzdaru, *Publicații rare sau necunoscute și documente inedite despre limba și poporul românesc*, în „Cuget românesc”, V, p. 51/9 – 52/10.

pe românii balcanici încă neslavizați. Termenul *vlah* este însă scris cu minusculă, atunci când se crede că el desemnează categoria socio-profesională pe care ar constitui-o păstorii medievali slavi, cum ar fi, după opinia majorității cercetătorilor iugoslavi, *vlahii* din regatele medievale sârb și croat ori *vlahii* izvoarelor otomane. Atunci când acești așa-ziși păstori trec în altă condiție, aceea de agricultori, dar păstrează anumite drepturi specifice vlahilor, termenul este pus între ghilimele.¹⁸ E locul să menționăm că și în alte limbi balcanice termenul *vlah* și compuşii lui au dobândit, pe lângă sensul etnic inițial, o multitudine de alte sensuri secundare și conotații afective: socio-profesionale, teritoriale, depreciative: în greacă, de pildă, *vlachos*, în sens metaforic înseamnă și „țăran“, „om necioplit“¹⁹.

Istoricii iugoslavi au încercat să explice de ce, în ce fel și în ce măsură a evoluat semantic termenul *vlah* și să-i surprindă semnificația în diferite regiuni și momente istorice. În această privință, opiniile sunt divergente atât în interiorul istoriografiei iugoslave, cât și între istoricii iugoslavi, pe de o parte și ceilalți istorici care s-au ocupat de *vlahii* din Balcani, pe de alta. Contribuția istoricilor iugoslavi la rezolvarea acestei probleme de istorie etnică și instituțională, aflate permanent în atenția lor, nu poate fi nicidecum trecută cu vederea. Îndeobște, pornind de la cele mai diverse categorii de documente istorice sau de la anchetele sociologice și etnografice întreprinse pe teren²⁰, istoricii iugoslavi, cu unele notabile excepții, au tratat însă problema vlahilor în orizontul strict al istoriei naționale, nu al celei general-balcanice și nu au produs nici chiar un studiu de sinteză consacrat vlahilor, vieții și rolului lor istoric în întreg spațiul iugoslav. Noi dovezi documentare, mai ales de proveniență otomană au dat impuls cercetărilor în ultimele decenii.²¹ Devenea

¹⁸ Br. Djurdjev, *Teritorija lizacija katunske organizacije do kraja XV veka*, în Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24 i 25 novembra 1961 g., Sarajevo, 1963, p. 143, distincția grafică între vlasi și Vlasi e practică de acest autor și în lucrările sale mai vechi, din 1941 și 1947, citate mai jos.

¹⁹ Cf. D. Dimitrakos, *Neon ortographikon ermeneutikon lexikon*, Atena, 1970, s.v. *vlachos*

²⁰ Este vorba de anchetele antropogeografice inițiate de Jovan Cvijić, publicate în „Srpski Etnografski Zbornik“ începând din 1901, în cadrul secțiunii numite *Naselja srpskih zemalja*.

²¹ Br. Djurdjev, *Nešto vlaškim starješinama pod turskom upravom*, în „Glasnik Z.M.“, t. LV (1940), Sarajevo, 1941, idem, *O vojnućima*, în „Glasnik Z.M.“, t. II, Sarajevo, 1947; idem, *O knezovima pod turskom upravom*, în „Istoriski časopis“, I, 1948, nr. 1-2, Belgrad, 1949.

tot mai necesară colaborarea în vederea unor cercetări monografice. Din aceste motive, în 1961, Centrul de cercetări balcanice de la Sarajevo a organizat primul simpozion internațional consacrat cătunului medieval – formă tradițională specifică de organizare comunitară a vlahilor – și, implicit, problemei vlahilor de pe întreg teritoriul Iugoslaviei.²² Doisprezece ani mai târziu, în 1973, a urmat un al doilea simpozion, intitulat *Vlahii în secolele XV-XVI*²³. Era proiectată și o a treia întrunire științifică similară care urma să dezbată situația vlahilor în cadrul Imperiului otoman. Contribuțiile de înalt nivel științific prezentate în aceste două reuniuni – unele sunt adevărate monografii – și, nu mai puțin, dezbaterile stârnite de ele au pus în lumină atât complexitatea problemei vlahilor, cât și extrema varietate a soluțiilor propuse de specialiști.

Grupând în jurul câtorva idei fundamentale opiniile despre înțelesurile termenului *vlah*, trebuie să începem prin a arăta că *toți istoricii iugoslavi recunosc existența unor romanici balcanici numiți de izvoare vlahi*. Pentru istoricii croați din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, Vjekoslav Klaić și Franjo Rački, 18²⁴ Radoslav Lopašić 20²⁵ „*vlahii sunt locuitori băștinași, latini sau iliri romanizați care s-au slavizat*“.²⁶ Stojan Novaković recunoaște, la rândul lui, caracterul etnic al vechilor vlahi, dar sugerează că ei nu sunt autohtoni în zonele din Serbia unde sunt atestați, ci provin din Pind și Haemus, iar particularitățile lor etnice romanice s-ar fi menținut foarte puțină vreme: „*existau odinioară, cum există încă și azi, între grupurile de păstori nomazi din Serbia și de aiurea cete de păstori romanici originari din Pind și din Balcani care*

²² Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24 i 25 novembra 1961 g., Sarajevo, 1963, 202 p.

²³ O parte a comunicărilor ținute în acest cadru au fost publicate în „Radovi ANUBIH“, LXXIII, Sarajevo, 1983, p. 72-177.

²⁴ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata*, v. II, Zagreb, 1869, p. 16-19, F. Rački, *Hrvatska pre XII veka*, în „Rad J.A.“, 57, 1881, p. 138-147 apud Dragomir, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, p. 88-90.

²⁵ R. Lopašić, *Urbaria lingua croatica conscripta. Hrvatski urbani* (I) adunate și traduse de R. Lopašić, în *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*, V, 1, Zagreb, 1894, p. 1-8 (Introducere).

²⁶ *Ibidem*, p. 1.

vorbeau un dialect romanic“ spunea el²⁷. Explicând originea unor triburi (*plemena*) și frății (*bratstva*) din Muntenegru, ale Kučilor și ale Piperilor, de pildă, caracterizați de izvoarele medievale ca *vlahi*, etnologul Jovan Erdeljanović, colaborator apropiat al antropogeografului Jovan Cvijić, semnalează, în regiunile cercetate, existența unei populații de origine romanică ale cărei urme sunt păstrate în numeroase toponime: „*Străvechii locuitori ai Balcanului pe care sârbii i-au găsit pe teritoriul Piperilor – scria etnologul citat – au fost un amestec de iliro-romani, numiți vlahi de poporul nostru*“.²⁸ Prin cercetările întreprinse în diferite regiuni ale Iugoslaviei de către colaboratorii lui Jovan Cvijić și publicate, treptat, începând din 1901, în volumele prețioasei colecții *Naselja i porekla stanovništva srpskih zemalja*, au fost culese prețioase date toponomastice, etnografice, sociologice și demografice care dovedesc, toate, caracterul romanic originar al vlahilor. Potrivit lui Petar Skok, sensul cel mai vechi al cuvântului vlah este acela de „*păstor romanic care trăiește în cătune*“. Cronologia și traseele deplasărilor grupurilor de *vlahi* din Iugoslavia sunt stabilite de Petar Skok după indicații lingvistice și informații istorice.²⁹ În urma anchetelor întreprinse pe teren, Milenko S. Filipović, unul dintre cei mai de seamă etnologi din Iugoslavia, recunoaște, în toponime și alte elemente de factură romanică, urme lăsate de *vlahii* asimilați ulterior de sârbi.³⁰ Și în istoriografia contemporană iugoslavă romanitatea originară a *vlahilor* este net afirmată. În acest sens, amintim aici doar părerea lui Vasa Čubrilo, după care „*în primele secole ale așezării slavilor în Balcani, era numit «vlah», omul din interiorul Peninsulei care vorbea o limbă romanică și trăia, de obicei, în munți, îndeletnicindu-se cu creșterea vitelor. Cu timpul, vlahii s-au răspândit în întreaga Peninsulă și, în cursul veacurilor, s-au slavizat*“.³¹

²⁷ St. Novaković, *Les problèmes serbes. A l'occasion du livre Geschichte der Serben von Constantin Jireček*, Gotha 1911, în „Archiv für Slavische Philologie“, 33 (1911), p. 438-466 și 34 (1912), p. 203-233.

²⁸ J. Erdeljanović, *Postanak plemena Pipera*, în „Srpski Etnografski Zbornik“, XVII, Belgrad, 1912, p. 22.

²⁹ Vezi și P. Skok, *Iz rumunske literature o balkanskim vlasima*, în „Glasnik S.N.D.“, II, nr. 1-2, 1927, p. 297-313 și III (1928), p. 293-305.

³⁰ Milenko S. Filipović, *Rama u Bosni*, în „Srpski Etnografski Zbornik“, Belgrad, 1955 (Naselja, 35); de același, *Glasiac*, în „Srpski Etnografski Zbornik“, 1950 (Naselja, 32), p. 256-258.

³¹ În „Radovi ANUBIH“, p. 154.

*Majoritatea istoricilor iugoslavi văd însă în vlahii izvoarelor medievale sârbești, croate și otomane o categorie socială și nu un grup etnic. Ipoteza potrivit căreia termenul vlah are, în izvoarele scrise, înțelesul de „păstor” și de „nomad”, a fost lansată, în istoriografia sârbă, nu în virtutea unei tradiții, ci pe temeiul interpretării în spirit critic a textelor, de către Stojan Novaković. În 1911, în recenzie pe care o face lucrării lui Constantin Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, Stojan Novaković își precizează încă o dată, într-o publicație de înaltă ținută științifică și într-o limbă de circulație internațională,³² punctele de vedere exprimate anterior în câteva lucrări redactate în limba sârbă, printre care *Selo* (1891), o monografie a satului sârbesc. Istoricul credea că prin termenii *vlah*, *vlaški*, anteriori, probabil, pătrunderii slavilor în Balcani, gotii și alți germanici îl desemnau pe „păstorul balcanic”; slavii ar fi moștenit de la aceștia termenul în accepțiunea lui „mai mult economică decât etnică”. Stojan Novaković precizează, în câteva rânduri, că, în adevărata sa accepțiune, cuvântul *vlahi* desemnează nu etnia, ci nomadismul păstorilor, în contrast cu sedentarismul agricultorilor. În ce privește cronologia deromanizării românilor balcanici, a *vlahilor* etnici, istoricul este de părere că *vlah* are înțelesul de „clasă socială indiferent de etnie” chiar și în Serbia secolului al XIII-lea, o afirmație greu de susținut³³. Regăsim această teză, nuanțată în diferite feluri, în aproape toate lucrările cercetătorilor iugoslavi care s-au aplecat asupra vlahilor. În 1918, într-o importantă recenzie, care a căpătat proporțiile unui adevărat studiu original, Petar Skok, o enunță deosebit de limpede: „în documentele sârbești medievale, cuvântul «vlah» este un termen tehnic folosit pentru a denumi ocupațiile locuitorilor și nu are nici o legătură cu limba sau etnia lor”.³⁴ Mai târziu însă, Petar Skok va renunța la această afirmație categorică, socotind că teoria lui St. Novaković este numai parțial adevărată.³⁵*

Constatăm că, în istoriografia iugoslavă, nu s-a ajuns la un consens deplin în privința legăturii dintre populația romanică preexistentă instalării slavilor în Balcani, denumită de aceștia „vlahi” și categoria socială cu același nume,

³² St. Novaković, *Les problèmes serbes*, în „Archiv für slavische Philologie”, 33, 1911, p. 439-466.

³³ *Ibidem*, p. 456.

³⁴ P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, în „Glasnik ZMBIH”, XXX, 1918, p. 295-316.

³⁵ P. Skok, în *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, p. 515.

atestată ulterior, care cuprinde romanici, romanici slavizați și, eventual, alte elemente etnice. Astfel, în lucrările sale de mai târziu, Petar Skok afirmă clar originea românească (*rumunskog porijekla*) a vlahilor „sârbi“, „kjelatori“ și, cu atât mai mult, a vechilor vlahi „croai“ (*staro hrvatske vlahe*) de lângă Cetine și Velebit, considerând că „din punct de vedere lingvistic, este cu totul de înțeles de ce același nume, care nu este numai etnic ci semnalează și o deosebire socială față de localnic – determinată de gradul diferit de mobilitate, de strămutarea de la iernatec la văratec și invers – a fost preluat și de populația slavă, de sârbi“.³⁶ Milenko Filipović își reprezenta procesul preluării numelui de *vlah* de către o populație neromanică în felul următor. După pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică, vechea populație romanică s-a retras în orașele de pe litoralul dalmat și în regiunile muntoase din interior unde, adaptându-se noilor condiții de viață, a început să se îndeletnicească, în principal, cu creșterea vitelor. Ca păstori care se deplasau cu turmele, vechii romanici au intrat într-o firească simbioză cu slavii, ea a dus la apariția bilingvismului, din care a decurs, ca ultimă consecință, treptata lor integrare în comunitatea etnică slavă. Evoluția demografică i-a obligat pe *vlahi* să părăsească regiunile muntoase și să se așeze și în ținuturile învecinate, unde intrau în slujba feudatarilor locali ca oșteni (*vojnuci*), cărăuși și păstori, devenind reprezentanții acestor îndeletniciri în mediul slav. Slavii între care s-au așezat au preluat numele lor etnic de *vlahi* și l-au dat tuturor celor care, indiferent de etnie, exercitau aceleași ocupații. Astfel a luat naștere categoria socio-profesională a vlahilor. În principal – scria Milenko Filipović – vlahii etnici au fost *vojnuci*, păstori și cărăuși, iar mai târziu, neromanicii care își câștigau traiul practicând aceste profesii și aveau modul de viață și statutul social al vlahilor autentici au fost numiți și ei vlahi.³⁷ Turcii au preluat de la sârbi categoria *vlahilor* cu statutul lor particular și i-au numit pe *vojnucii* creștini *vlahi*, echivalând această denumire cu etnonimul *sârbi*.³⁸ Turcologul Branislav Djurdjev distinge între *vlahii slavizați*, categoria socială a păstorilor romanici din vechile state slave, numiți *vlahi* din pricina numelui etnic pe care-l purtau înainte de slavizarea

³⁶ Vezi și în Enciklopedija Jugoslavije, p. 515.

³⁷ Milenko Filipović, op.cit., p. 51-55.

³⁸ Pentru aceasta, vezi și P. Skok, *Ceška knjiga*.

lor, pe de o parte și *vlahii slavi*, o categorie socială și aceștia, dar nu de origine etnică romanică. În această categorie puteau să intre, crede învățatul iugoslav, nu numai sârbi, ci și reprezentanții altor etnii balcanice.³⁹

O distincție similară se face între „vlahii” documentelor sârbești, începând cu cele mai vechi, socotiți reprezentanți ai unei categorii sociale, pe de o parte, „vlahii” aromâni și „vlahii” din alte regiuni ale Peninsulei Balcanice, precum vlahii din Haemus, socotiți vlahi etnici, adică romanici, pe de altă parte. În spiritul acestei distincții se fac uneori afirmații lipsite de temei documentar ca aceea potrivit căreia „pe teritoriul iugoslav, numai vlahii sârbizați și sârbii cu drepturi vlahe au jucat un rol istoric autentic, adevărații vlahi etnici rămânând și sub turci ca, de altfel, până la sfârșitul Evului Mediu, un element lipsit de importanță istorică”.⁴⁰

*Dispariția sensului etnic al cuvântului „vlah” este fixată în timp, pentru teritoriul sârbesc, la o dată foarte timpurie; în rare cazuri și numai pentru anumite zone se admite că procesul slavizării vlahilor s-ar fi încheiat, cel mai târziu, în secolul al XIV-lea. În general, se consideră că, la data la care apar în documente, vlahii din vechiul stat sârbesc își pierduseră caracterul etnic romanic. În această privință, istoricii iugoslavi au fost contraziși de istoricii români, în frunte cu Silviu Dragomir⁴¹. Fără să conteste evoluția în sens socio-profesional a termenului *vlahi*, învățații români susțin că el și-a păstrat valoarea de etnonim până mult mai târziu, către sfârșitul secolului al XV-lea – secolul al XVI-lea, ba chiar, în unele cazuri, până în secolul al XVII-lea.*

Nu putem încheia această succintă și sumară prezentare a interpretărilor date de istoriografia iugoslavă termenului *vlahi*, fără să semnalăm opiniile singulare, foarte apropiate de cele exprimate în ultimele sale lucrări de Petar Skok, ale lui Ivan Božić, remarcabil medievist și profund cunoscător al documentelor din arhivele raguzane, pe temeiul cărora a adus contribuții însemnate la cunoașterea relațiilor Dubrovnikului cu turcii în secolele XIV-XV. În cursul discuțiilor suscitade de comunicările prezentate, în 1973, la simpozionul de la Sarajevo consacrat vlahilor, Ivan Božić a afirmat răspicat unitatea vlahilor din Serbia medievală, identitatea lor de neam și origine cu

³⁹ Br. Djurdjev, *O vojnućima*, loc.cit., p. 104-109. Vezi și *O knezovima pod turskom upravom*, loc.cit., p. 148.

⁴⁰ Br. Djurdjev, *Nešto o vlaškim starjesinama pod turskom upravom*, loc.cit., p. 50, n. 7.

⁴¹ Dragomir, *Vlahii*, 101-107, 108, 161-172.

toți vlahii balcanici și chiar cu românii din nordul Dunării și, în sfârșit, diferența de origine etnică dintre categoria socială pe care vlahii au constituit-o și restul populației slave, categorie în care au intrat ulterior și elemente alogene. Istoricul iugoslav formulează, în termeni categorici, exigența metodologică a studierii vlahilor din perspectivă general-balcanică și nu numai în limitele istoriei naționale sârbești.⁴²

Nota specifică tuturor vlahilor este, după opinia lui Ivan Božić, de natură etnică. Vlahii s-au manifestat, în diferitele medii în care ei au apărut, ca un grup etnic deosebit care, în decursul vremii, și-a pierdut acest caracter, nu însă și statutul social diferit pe care el îl implica. Procesul incontestabilei lor slavizări, desfășurat în ritmuri diferite în diversele regiuni ale spațiului iugoslav, se încheie după o lungă perioadă de bilingvism. Nici data începutului, nici data încheierii acestui proces nu pot fi stabilite cu certitudine. Potrivit lui Ivan Božić, vlahii ziși „croai” (*hrvatski vlati*) alcătuiau comunitățile vlahe care trăiau între croaiți, dar se deosebeau de aceștia din urmă, tot așa cum se deosebeau și vlahii care trăiau în mediul sârbesc de sârbi. Treptat, unii vlahi s-au amestecat cu sârbii și cu croaiții și, ca urmare, și-au pierdut treptat caracterul etnic și și-au modificat poziția juridică și socială. Potrivit unei alte constatări importante a istoricului citat, întemeiate pe documentele cercetate *„contemporanii știau exact cine era sârb, cine albanez și cine era vlah. Îi deosebeau, fără îndoială, după limba pe care o vorbeau, după veșminte și mod de viață, vlahii distingându-se chiar atunci când purtau nume slave”*. Treptat, vlahii își pierd identitatea, dar noul mediu în care ei sunt integrați păstrează unele din elementele care defineau cândva comunitatea vlahă închisă. O ultimă remarcă importantă pe care o face Ivan Božić este aceea că *„singura deosebire între vlahi și români este că aceștia din urmă au izbutit să ducă până la capăt procesul de edificare a statului național”*.⁴³

Menționând că, în istoriografia noastră, numai istoricul Silviu Dragomir a consacrat studii speciale, aprofundate vreme de decenii, grupului apusean al românilor balcanici, valorificând critic imensul material și numeroasele cercetări datorate învățaților iugoslavi, trebuie recunoscut caracterul hotărâtor al aportului celor din urmă în acest domeniu. Cercetările învățaților iugoslavi s-au concentrat cu precădere asupra definirii particularităților vlahilor sub

⁴² Ivan Božić, în „Radovi ANUBIH”, 164-166; 167; 175.

⁴³ Ibidem, p. 166.

raportul statutului lor socio-profesional. Formulând diverse teorii despre originile categoriei socio-profesionale a *vlahilor*, ei nu au contestat rădăcinile ei etnice romanice, dar au susținut că realitățile umane desemnate de termenul *vlah* sunt, din punct de vedere etnic, sârbești la data timpurie la care ele sunt atestate de documente. În schimb, ei admit persistența semnificației etnice a termenului *vlah*, când este vorba de alte teritorii decât cel iugoslav.

Toate acestea ne îngăduie să considerăm că istoriografia iugoslavă a făcut eforturi sistematice, după principii metodologice științifice, de a studia nuanțat, cu simț istoric, realitățile vlahice din cuprinsul Iugoslaviei. Chiar dacă complexitatea și imprecizia materialului documentar în privința valorii etnice a termenului *vlah*, pe de o parte și optica strict națională a istoricilor, pe de altă parte, au determinat formularea unor concluzii discutabile, în anumite privințe, contribuția istoriografiei iugoslave la cercetarea soartei romanității balcanice este una dintre cele mai importante dintre câte se înregistrează pe plan european. Așa cum a arătat istoricul român Silviu Dragomir pentru cercetările mai vechi, putem spune că și cercetările recente în această direcție, bine consolidată în știința iugoslavă, sunt indispensabile celor care vor să înțeleagă evoluția de ansamblu a întregii romanități sud-est-europene, a dacoromânilor ca și a românilor balcanici.

1986

Comunicare susținută în cadrul Institutului
de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

VECHIMEA ȘI RĂSPÂNDIREA „CĂTUNULUI” VLAH ÎN PENINSULA BALCANICĂ ÎN EVUL MEDIU

Bogat atestat, în secolele XIII-XVI, în acte de proveniență sârbească, raguzană și otomană, *cătunul* vlah (srb. *katun*, turc. *qatun*) pare să fi fost forma de organizare comunitară tipică pentru păstorii vlahi din părțile de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, ramură a poporului român, astăzi pe deplin slavizată, dar înfloritoare încă în Evul Mediu. *Cătunul* cuprindea de la 10 la 105 familii de vlahi, cel mai adesea în jur de 50¹. Șefii acestor comunități, al căror nume devenea frecvent numele localităților locuite de ele (*Katun Buchinić*, *Katun Bunčić*, *Katun Vlachović*) sunt desemnați cu termeni foarte diverși (*sud*, *knez*, *čelnik*, *primikjur*, *catunarius*, *caput catoni*, *caporalis catoni*), potrivit datei, locului și mediului cultural în care a fost emis documentul care îi menționează. Aria de răspândire a cătunului a fost delimitată de istoricul român Silviu Dragomir, o autoritate științifică în materie, în felul următor: „*teritoriul Serbiei vechi, cu o linie de hotar la nord, care merge până în Morava apuseană, apoi partea nord-estică a Muntenegrului, Herțegovina, litoralul dalmatin, regiunea Cetinei și a Velebitului*”². Dintre popoarele balcanice, numai vlahii – așadar românii – și albanezii cunosc *cătunul* (alb. *katun*, *katund*, *katunt*) ca instituție

---

¹ Cf. M.S.Filipović, *Struktura i organizacija srednovjekovnih katuna*, în „Simpozijum o srednovjekovnom katunu odr an 24. i 25. novembra 1961 g.”, Sarajevo, 1963, p. 109.

² S.Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul mediu*, București, 1959, p. 114 și de același, *La patrie primitive des Roumains et ses frontières historiques*, în *Balcenia*, VII, 1, 1944, p. 99 și harta cu aria cătunului la românii balcanici medievali, p. 96.

socială proprie păstorilor transhumanți. La celelalte popoare, bulgari, iugoslavi, greci, termenul *cătun* (blg. *katun*, srbc. *katun*, ngr. *katouna*) desemnează fie o comunitate vlahă sau albaneză de acest tip, fie un „cătun“ (fr. *hameau*), un „sat“, o „tabără“, un „cort“, o „colibă“. *Cătunul*, în accepțiunea de „sat mic“ (fr. *hameau*), pe care-l întâlnim la românii din vechea Dacie, este mai recent și nu are nici importanța, nici caracterul de instituție socială ale *cătunului* balcanic³. Potrivit lui Silviu Dragomir, chiar și dintre românii nord-vest balcanici, numai cei ce locuiesc regiunea definită de el drept „arie a *cătunului*“ au cunoscut această instituție. La românii balcanici care trăiesc în afara limitelor acestei arii, *cătunul* este înlocuit de *selo*, „sat“, ceea ce indică un grad mai mare de integrare a acestor romanici în mediul slav, dacă nu chiar faptul că ei au fost pe jumătate slavizați. Prezența anumitor urme ale *cătunului* în afara regiunii menționate, mai ales în toponimie, este, potrivit aceluiași învățat, rezultatul deplasărilor de populație din nucleul central, un efect al „micilor migrații“ pastorale, atât de frecvente în Balcani⁴.

Pentru cei mai mulți dintre cercetători, *cătunul* este o instituție aparținând exclusiv vlahilor nord-vest balcanici, acelei ramuri, astăzi slavizate, a romanității orientale ai cărei supraviețuitori sunt astăzi puținii istroromâni. Ceilalți români balcanici, meglenoromânii și aromânii, ca și, pare-se, românii, dispăruți azi, din Haemus, care formau în secolul al XIII-lea un puternic nucleu romanice, ar fi trăit în comunități de alte tipuri. La aromâni, de pildă, întâlnim, până în secolul al XIX-lea, *fălcare* (din lat. * *fulcaria*), grupare, sub autoritatea unui *čelnik* (vsl. *čelníkú*, „șef“) sau *kihăie* (din turc. *kehâia*), a mai multor *fumel' i*, „familii“ pastorale⁵. Este de reținut că termenul *fălcare*, folosit curent de aromâni în graiul lor, nu a fost niciodată consemnat în vreun act oficial scris, bizantin sau de altă proveniență. Lumea învățaților a luat cunoștință de el numai

³ Cf. Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983, p. 58-59.

⁴ Pentru tot ceea ce istoriografia românească a propus ca ipoteză în privința istoriei *cătunului*, v. S. Dragomir, *Vlahii*, p. 113 și urm. Tot Silviu Dragomir este cel care a asimilat critic întreaga literatură științifică iugoslavă pe care a putut să o cunoască până în 1959. V. în volumul de față Anca Tanașoca, *Contribuția lui Silviu Dragomir la cercetarea romanității balcanice*.

⁵ Cf. Th. Capidan, *Românii nomazi*, în *Dacoromania*, IV, Cluj, 1927, p. 214-215 și 341-342; T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, 1974, s.v. *fălcare*, *čelnik*, *kihăie*, *fumeal' e*.

în urma anchetelor etnografice întreprinse pe teren, într-o epocă târzie, când instituția încă mai exista. Cea mai veche descriere literară a vieții pastorale transhumante a aromânilor din Pind și Tesalia, pasajul foarte des citat din *Sfaturile și povestirile* strategului bizantin tesalian Kekaumenos (sec. XI), nu menționează nici el *fălcări*, dar evocă în schimb deplasarea sezonieră a familiilor vlahe (arom. *fumel' i*) din care acestea erau constituite, folosind termenul mai puțin frecvent în greacă *phameliai*, probabil sub influența graiului local. Kekaumenos cunoaște, de altminteri, termenul *čelnik*, numele șefului unei *fălcări*⁶. Autoritățile oficiale nu cunosc, în materie de comunități aromânești, decât gr. *choria*, „sate” și gr. *kalyvia* sau *kalyviai*, „colibe” (pentru a desemna așezările sezoniere de păstori, „taberele” lor); cei doi termeni grecești citați au intrat în aromână care i-a generalizat, fără să renunțe totuși la *fălcare*: *hori*, *călive* sunt numite de aromâni aceste „sate”, formate din una sau mai multe *fălcări* reunite.

Există însă frapante similitudini între *fălcarea* aromânească și *cătunul* vlahilor nord-vest balcanici. Așa, de pildă, *fălcarea* aromânească este desemnată, de obicei, cu numele șefului ei, ca și *cătunele* din vechea Serbie: *fălcarea al Badralexii*, *fălcarea al Zegă*, *fălcarea al Toscă*. Numele *čelnik*-ului *fălcării* întemeietoare de sat devine, uneori, numele acestuia: în regiunea Veriei, în Macedonia, localitatea numită acum Kato Vermion, vechi sat de păstori aromâni, întemeiat prin 1827, pe ruinele vechii *Seli*, purta numele de *Călivele al Badralexii* care-i era dat chiar și de către greci⁷. Mai mult decât atât, a fost semnalată existența cuvântului *cătun* atât în meglenoromână, cât și în aromână, subliniindu-se faptul că el este folosit rar și are alt sens decât omonimul lui balcanic. La meglenoromâni, termenul *cătun* înseamnă, ca și în dacoromână, „cătun (fr. hameau), sat, comună”; el are câteva derivate: *cătunés*, *-ească*, adj., „comunal, sătesc”, *cătuniști*, n.f., „loc unde a fost odată un cătun”, *cătunean*, n.m., „locuitor al unui cătun”, *cătunitșcă*, n.f., diminutivul lui *cătun*⁸. La

⁶ *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*. Podgoptovka teksta, vvedenie, perevod i komentarii G.G.Litavrina, Moscova, 1972, p. 258. Cf. traducerea românească a pasajului, însoțită de comentarii în Al.Elian și N.Ș.Tanașoca, *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1975, p. 31-33.

⁷ Cf. Th.Capidan, *Românii nomazi*, p. 231-232, dar data întemeierii Călivelelor indicată de autor este greșită. Vezi în volumul de față N.Ș.Tanașoca, *Așezarea aromânilor în regiunea Veriei după un izvor inedit: Cronica scurtă a lui Petre Badralexii*.

⁸ Cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii*, III, *Dicționar meglenoromân*, București, f.a., p. 66.

aromâni, *cătun* înseamnă, potrivit lui Tache Papahagi, 1) „colibă, cabană; avere, bogăție“ și 2) „netrebnic, îndrăcit“⁹. Folosit și mai rar decât în meglenoromână, *cătun* a fost păstrat în locuțiunea aromânească „*nu fațe cătune*“, „nu servește la nimic“ (cf. în greacă, *den kamnoun chorio* și, în albaneză, *fshat nuk bëjmë dot*)¹⁰ și a lăsat urme în toponimia aromânească: *Cătuna*, nume topic în Albania, în regiunea Libohovo, *Cătunet*, numele unui sat românesc din Albania, azi abandonat, *Lacatun*, nume topic în Tomor, în Albania, *Lacătun*, nume de sat românesc în Albania (cf. *Lacălive*, lângă Perivoli, în Pind), *Paliokatounon*, nume topic în Pind, pe o vale laterală a râului Aspropotamos, *Vlahokatouna*, nume topic în Grecia¹¹.

Cu toate acestea, istoriografia românească și, cu deosebire, Silviu Dragomir, au acreditat opinia potrivit căreia românii sud-balcanici, adică aromânii și meglenoromânii, se deosebesc de românii nord-vest balcanici nu numai pe plan lingvistic, ci și pe planul organizării lor sociale: cei din urmă trăiesc în *cătune*, în vreme ce românii din sudul Peninsulei Balcanice trăiesc în *fălcări*, grupate în *hori* și *călive*¹².

Învățații iugoslavi au acordat întotdeauna o atenție deosebită *cătunului* vlah. Literatura științifică iugoslavă a problemei a fost îmbogățită după al doilea război mondial cu numeroase studii consacrate structurii și evoluției *cătunului*. Această instituție balcanică medievală a făcut chiar obiectul unei largi dezbateri științifice internaționale, organizate la Sarajevo¹³. Cercetătorii iugoslavi care au tratat despre *cătunul* vlah au enunțat opinii științifice foarte variate. Pentru Milenko Filipović, de pildă, *cătunele* sunt comunități lipsite de omogenitate etnică și socială, care nu presupun nicidecum existența unor legături de rudenie între membrii lor¹⁴, în vreme ce, pentru Branislav Djurdjev, dimpotrivă, e vorba

⁹ Cf. T. Papahagi, *Dictionarul dialectului aromân*, p. 355.

¹⁰ Cf. Th. Capidan, *Românii nomazi*, p. 344-345 și 354-355; Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton*, p. 58.

¹¹ Cf. Th. Capidan, *Toponymie macédo-roumaine*, în *Langue et Littérature*, Bulletin de la Section Littéraire de l'Académie Roumaine, III, 1-2, București, 1946, p. 62, 84, 96, 121

¹² Cf. S. Dragomir, *Vlahii*, p. 114.

¹³ Pentru bibliografia iugoslavă, v. M.S. Filipović, *Katun u našoj istoriografiji*, în volumul Simpoziujum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p. 9-17, cu un rezumat în limba germană.

¹⁴ M.S. Filipović, *Struktura i organizacija srednovjekovnih katuna*, în același volum Simpoziujum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p. 45-120, cu un rezumat în limba germană.

de comunități al căror nucleu este format din oameni înrudiți de aproape¹⁵. În pofida unor asemenea divergențe de opinie, savanții iugoslavi sunt toți de acord că instituția *cătunului* vlah nu este specifică românilor, ci o formă de organizare a comunităților de păstori transhumanți din vechiul stat sârbesc. Căci, pentru acești erudiți, vlahii din diplomele regale medievale sârbești, din actele raguzane și otomane nu sunt un grup etnic, acela al românilor balcanici, ci categoria socială și profesională a păstorilor transhumanți. Ei nu contestă neapărat posibila origine romană a *cătunului*, a termenului ca și a realității pe care acesta o desemnează, nici sensul etnic originar al numelui de *vlahi*, dat de slavi romanicilor pe care i-au găsit în Balcani, dar afirmă că, încă din secolul al XII-lea, în Serbia cel puțin, acești romanici erau, în cea mai mare parte, slavizați și că termenul *vlahi* devenise sinonim cu „păstori”. Această interpretare a termenului *vlahi*, care-și are originile în considerațiile mult mai vechi ale lui Constantin Jireček și Stojan Novaković, a fost cu drept cuvânt criticată de istoricii români care, fără să conteste treptata deromanizare a *vlahilor*, au dovedit, întemeindu-se pe surse scrise, că termenul în discuție își mai păstrează încă, cel puțin până în secolul al XVI-lea, sensul etnic¹⁶.

Filologi și istorici au propus etimologiile cele mai diferite pentru cuvântul *cătun*. S-a vorbit de originea lui latină, ilirică, tracă, uralo-altaică, avară ori protobulgară¹⁷. Norbert Jokl socotea că românescul *cătun* derivă din albanezul *katund*, participiu în *-t* al verbului *ndenj*, „a întinde”. Substantivizat, *katund*, „întins”, devine un nume care înseamnă „cort, adăpost” și care dobândește apoi sensuri noi în limba albaneză, ca și în română. Cei mai mulți învățați români și străini au acceptat, în principiu, teoria lui Jokl ca pe o sugestie utilă. Ei susțin, așadar, că termenul *cătun* aparține substratului paleobalcanic, comun deopotrivă

¹⁵ Br.Djurdjev, *Teritorializacija katunske organizacije do kraja XV veka*, în Simpozijum o srednovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, p.143-170, cu un rezumat în limba germană.

¹⁶ Cf. capitolul despre caracterul etnic al vlahilor din S.Dragomir, *Vlahii*, p. 139-160. Problema a fost reluată de Anca Tanașoca, *Despre accepciunile termenului „vlah” în istoriografia iugoslavă*, în publicația Academiei de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România, Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană, III, 1986, București, 1987.

¹⁷ Cf. Gr. Brâncuș, *loc.cit.* și M.Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XII-e siècle*, în *Études Slaves et Roumaines*, I, 1, Budapesta, 1948, p. 38, n.1.

românei și albanezei. Potrivit părerii unanime a cercetătorilor, românii balcanici li se datorează răspândirea panbalcanică a cuvântului; el a intrat în limbile sud-slave, în greacă și în turcă prin intermediul românei¹⁸.

Vechimea *cătunului* vlah ca instituție socială este mai mare decât afirmă îndeobște istoricii, iar răspândirea lui în Peninsula Balcanică în Evul Mediu mai largă decât susținea învățatul Silviu Dragomir. Cea dintâi atestare documentară a *cătunului* vlah nu se găsește în vreuna dintre diplomele regale sârbești din secolul al XIII-lea, ci într-un text grecesc bizantin, deloc necunoscut istoricilor romanității balcanice. E vorba de povestirea privitoare la istoria Muntelui Athos, redactată, către anul 1109, de călugărul Ioan Trachaniotes și păstrată în codicele 382 (sec.XV) al mănăstirii Iviron¹⁹. Călugărul athonit relatează despre conflictul provocat în sânul sfintei comunități căreia îi aparținea de așezarea, în anii 1100-1104, în Peninsula Calcidică, a unui grup destul de numeros de păstori vlahi transhumanți, împreună cu familiile și turmele lor. Femeile vlahe tulburau, prin simpla lor prezență în regiune, pacea Sfântului Munte, făcându-i pe călugări să renunțe la contemplarea celor dumnezeiești și să se lase stăpâniți de preocupări lumești. Protectorii vlahilor, călugării care-și dădeau seama de utilitatea economică a prezenței acestora în vecinătatea mănăstirilor, pe de o parte și adversarii lor, călugării care se temeau de eventuala ei acțiune corupătoare de suflet asupra ascetilor, pe de alta i-au antrenat în disputa dintre ei chiar pe patriarhul ecumenic Nicolae și pe împăratul Alexie I Comnenul însuși. Ioan Trachaniotes citează scrisorile schimbate între patriarh și împărat în scopul stăvilirii scandalului prin definirea, o dată pentru totdeauna, a statutului acestor păstori vlahi. Într-una dintre aceste scrisori, se

---

¹⁸ Cf. Gr. Brâncuș, *loc.cit.*; I.I.Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 290-292.

¹⁹ Textul a fost publicat de Ph.Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athoskloster*, Leipzig, 1894, p. 163-184. Ioan Trachaniotes este autorul părții care ne interesează aici. Cel mai bun comentariu la acest text, cu datarea lui, identificarea surselor și a succesivilor săi autori, judecăți asupra autenticității etc. este datorat lui M.Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XII-e siècle*, în *Études Slaves et Roumaines*, I, 1, Budapesta, 1948, p. 30-42. Cf. de asemenea A. Sacerdoțeanu, *Vlahii din Calcidica*, în volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934 (extras). Nici M.Gyóni, care se oprește mai îndelung asupra așa-numitelor *katounai* din text, nici A.Sacerdoțeanu nu au sesizat importanța acestui izvor pentru istoria *cătunului* în Balcani.

spune că cele 300 de familii de vlahi stabilite în preajma Muntelui Athos constituiau *katounai*, „cătune“, supuse patriarhului și că, având în vedere această legătură de dependență, împăratul decisese să le scutească de obligațiile lor față de fiscul imperial²⁰. Este vorba, așadar, în Bizanțul secolului al XII-lea, ca și în Serbia secolului al XIII-lea, de cesiunea unor drepturi regaliene de natură fiscală asupra comunităților de păstori vlahi din partea împăratului către patriarhul ecumenic, din partea Imperiului către Biserică. Iar aceste comunități de vlahi sunt, în Bizanț, ca și în Serbia veche, *katounai*, „cătune“, alcătuite din mai multe zeci de familii fiecare. Dacă estimarea lui Milenko Filipović, mai sus citat, este și în acest caz valabilă, putem chiar să presupunem, cu titlul de ipoteză, că existau, în anii 1100-1104, în Peninsula Calcidică, trei până la șase *cătune* de vlahi, totalizând 300 de familii.

Celulă socială vlahă, *cătunul* este atestat, așadar, ca unitate fiscală bizantină, cu un secol înainte de apariția lui în diplomele regilor sârbi. Și asta în Peninsula Calcidică, regiune în care, potrivit celor mai avizați etnologi, păstorii transhumanți aromâni nu au încetat niciodată, de-a lungul veacurilor, să se stabilească pe toată durata iernii, împreună cu familiile și turmele lor²¹. Contrar părerii lui Silviu Dragomir, *cătunul* a fost, așadar, cunoscut și de aromâni și anume chiar înaintea atestării existenței lui la românii nord-vest balcanici²².

Un alt izvor bizantin, un inventar al bunurilor Lavrei athonite, datând de la sfârșitul secolului al XII-lea, menționează, la rândul lui, unele *katounai* vlahi din Moglena, dăruite mănăstirii de arhonte Nichifor Kephalas²³. *Cătunul* subsistă, prin urmare, în organizarea socială a aromânilor – poate și a

²⁰ Textul documentului și traducerea lui în românește de către H.Mihăescu în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București, 1982, p. 50-59. H.Mihăescu traduce *katounai* prin „unități fiscale“.

²¹ Cf.Th.Capidan, *Românii nomazi*, p. 245-252 și harta anexată.

²² Cf. S.Dragomir, *Vlahii*, p. 114.

²³ Text publicat în *Actes de Lavra*, première partie: des origines à 1204, édition diplomatique par P.Lemerle, A.Guillou, N.Svoronos avec la collaboration de Denise Papachryssanthou, Paris, 1970, în Appendice, II, unde *katoumai* vlahi sunt citate 1.5.46. Le urmează pășunile de care dispuneau vlahii în regiunea Vodenei (Edessa). Documentul n-a fost utilizat de autorii volumului *Fontes Histriae Daco-Romanae*, IV, București, 1982, care reproduc și traduc actele Lavrei după o ediție mai veche.

meglenoromânilor – din Imperiul bizantin, într-o epocă în care el este bogat atestat în ținuturile de nord-vest ale Peninsulei Balcanice, în regiunile majoritar slave ale acesteia.

În 1266, toponimul *Katouna* este atestat în Tesalia, în regiunea Demetriadei, unde se găsește o numeroasă populație aromânească²⁴ și, în 1289, tot în Tesalia, împăratul Andronic al II-lea Paleologul confirmă mănăstirii Sfântul Andrei posesiunea domeniului *Vlachokatouna*, numit și *Praktikatous*²⁵. Aceste două mărturii dovedesc încă o dată că instituția *cătunului* aparține aproape întotdeauna românilor din Peninsula Balcanică.

Alături de *čelnik*, care a existat cândva și la românii nord-vest balcanici, dar care nu a subzistat ulterior decât la aromâni, *cătunul*, a cărui existență la aromâni în secolele XII-XIII am încercat să o demonstrăm, dar care rămâne instituția socială tipică pentru românii nord-vest balcanici, dovedește unitatea originară a întregii romanități balcanice. Prin vechimea și autohtonitatea sa, *cătunul* e o mărturie, ca și *fălcarea* aromânească, a vechimii și originilor locale ale acestei romanități, rezultate din romanizarea populațiilor autohtone. În sfârșit, *cătunul*, a cărui soartă va rămâne legată pentru totdeauna de aceea a vlahilor, oferă cercetătorului posibilitatea de a înțelege mai bine, prin studierea lui, desfășurarea procesului istoric de dezintegrare și disoluție a romanității balcanice, absorbite treptat de slavi și de greci. Element de substrat, propriu vechii lumi balcanice a ilirilor și a tracilor, *cătunul*, termenul ca și realitatea de el desemnată, a fost romanizat o dată cu aceștia, după cucerirea Peninsulei și a devenit o modestă piesă a mecanismului militar și civil roman. Românii balcanici îl moștenesc, dar Bizanțul este uzufructuarul acestui bun patrimonial, intrat mai târziu în stăpânirea slavilor, apoi a otomanilor, care-i modifică într-o anumită măsură structura și funcțiile. Pe măsura înaintării procesului de deromanizare a vlahilor, *cătunul* dispare ori dobândește o nouă semnificație.

N.Ș. Tanașoca și Anca Tanașoca, *Ancienneté et diffusion du „cătun” vlaque dans la Péninsule Balkanique au Moyen Age*, RESEE, XXVII, 1989, 1-2, p. 139-144.

²⁴ Cf. *Fontes Histriae Daco-Romanae*, IV, București, 1982, p. 113.

²⁵ Citat de P.Ș. Năsturel, *Étymologies byzantines*, în *Revue des Études Grecques*, XCI, p. 434-435, Paris, 1978, p. 569, după A. Carile-G. Cavallo, *L'inedito crisobullo di Andronico III Paleologo per il monastero di Licusada*, în *Atti della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, Classe di Scienze Morali*, 69, Rendiconti, LXIII, 1974-1975, p. 204, r. 13.

CROAȚI ȘI VLAHI ÎN SECOLELE XIV-XV: KEGLEVIĆ CONTRA SILANIĆ

Arhiva vechii familii nobiliare croate a Keglevićilor, pe care ultimul ei reprezentant, contele Samoilo Keglević, a vândut-o, la sfârșitul secolului al XIX-lea, Academiei Iugoslave, cuprinde 76 de documente autentice din anii 1322-1527, privitoare mai cu seamă la domeniile senioriale ale înaintașilor săi, situate în regiunea dintre râul Zrmanja și orașele Obrovac și Zvonigrad. În anul 1917, istoricul croat Vjekoslav Klaić a editat aceste documente, însoțindu-le de un important studiu istoric și genealogic asupra familiei Keglević¹. Mai mult de o treime din piesele acestei arhive de familie balcanice privesc procesul intentat de familia Keglević descendenților unui anume Silan, așadar familiei Silanić, vlahi regali (*Olachi regales*) din Croația, proces început în 1435 și încheiat abia în 1489, când regele Mathias Corvin pronunță sentința definitivă. Conflictul juridic dintre familiile Keglević și Silanić are ca obiect stăpânirea domeniilor (*villae*) Vidčeselo, numit ulterior Krivonos, Bahtić, Brdari și Konjšćica, vechi fiefuri ale strămoșilor familiei Keglević, trecute, între anii 1365 și 1435, în împrejurări mai curând obscure, de autoritățile competente, de la banii Croației și Dalmației până la regii Ungariei, Croației și Dalmației, în stăpânirea familiei Silanić ori acaparate de aceasta. După ce i-a dat soluții provizorii diverse și contradictorii, fie în favoarea Silanicilor, fie în favoarea

---

¹ Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb, 1917 („Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium“, XLII), citate în continuare AK.

Keglevicilor², regele Mathias a pus capăt acestui conflict interminabil în felul, pare-se, cel mai drept: domeniul Vidčeselo, numit și Krivonos, va rămâne pentru totdeauna în stăpânirea Silanicilor, care-l dobândiseră, în 1365, ca îndreptățită răsplată pentru devotatele lor servicii militare, din partea banului Croației și Dalmației Nikola Seč, în vreme ce moșiile Bahtić, Brdari și Konjšćica vor fi restituite pentru totdeauna Keglevicilor care dovediseră, cu acte și mărturii, legitimitatea revendicării lor³.

Importanța actelor din arhiva familiei Keglević nu a fost trecută cu vederea de cercetătorii romanității balcanice. Încă din 1924, Silviu Dragomir, istoricul cel mai autorizat al românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, a utilizat din plin aceste noi surse pentru a desluși cât mai bine condiția socială a vlahilor din Croația medievală, repartizarea lor geografică și evoluția acesteia, ca și etapele procesului deromanizării lor⁴. Mai de curând, pe urmele lui Vjekoslav Klaić, Nadia Klaić a valorificat datele furnizate de documentele din arhiva

---

² AK XVIII, p. 17-18 (Buda, 23 iunie 1458): regele Mathias Corvin îi ia sub protecția sa pe Silanici, cărora le confirmă dreapta stăpânire a domeniilor Krivonos, Bahtić și Brdari; AK XIX, p. 18-19 (Iajza, 13 decembrie 1463): regele Mathias Corvin confirmă Clarei, văduva lui Simon Keglević, stăpânirea domeniilor Konjšćica, Brdari, Bahtić și Krivonos; AK XXV, p. 29-30 (Novigrad, 1 aprilie 1487): regele Mathias Corvin confirmă Keglevicilor stăpânirea domeniilor Brdari, Bahtić și Konjšćica.

³ AK XXXI, p. 37-39 (14 august 1489): regele Mathias Corvin acordă prin acest privilegiu lui Simon Keglević, fiilor săi, Ivan și Petar și descendenților lor posesiunea domeniilor Brdari, Bahtić și Konjšćica. Cf. AK XXIII, p. 23-28 (Senj, 28 octombrie 1486): Gaspar Bodó de Györgyi, conte de Tolna, magistrul al portarilor și Ioan de Korothna, conte de Somogy, protonotar al Palatului, trimiși de regele Mathias în Croația pentru a restabili ordinea legală, judecă procesul Keglevicilor contra Silanicilor și pronunță, în numele regelui, sentința definitivă care va fi confirmată de Mathias, hotărând să restituie Keglevicilor Brdari, Bahtić și Konjšćica și să confirme Silanicilor stăpânirea peste Krivonos. Acest lung document cuprinde, în transcriere, toate piesele dosarului acestui proces până în 1486. Se poate găsi acolo și o dare de seamă detaliată despre dezbaterile care au avut loc. Cf. de asemenea AK XXX, p. 35-37 (Knin, 30 iulie 1487): capitulul Bisericii din Knin relatează regelui Mathias desfășurarea ultimului episod al procesului Keglević contra Silanić, confruntarea martorilor celor două părți în privința posesiunii domeniului Brdari înaintea Scaunului de judecată al nobililor croați din Knin, unde croații refuză mărturia vlahilor.

⁴ S. Dragomir, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, p. 23-29. Cf. de același, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, p. 79-84

Keglević, inclusiv pe cele referitoare la vlahi, al căror caracter etnic romanic nu i se pare, în ce o privește, sigur, în lucrări remarcabile menite să lămurească anumite aspecte ale istoriei sociale a Croației medievale⁵. După ce am analizat cu atenție actele Keglevicilor, pe care le-am tradus integral în limba română, în vederea includerii lor, alături de alte izvoare diplomatice cunoscute, într-un corpus al izvoarelor istoriei vlahilor balcanici, lucrare elaborată în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, am ajuns la convingerea că piesele dosarului îndelungatului proces dintre succesivele generații ale familiilor Keglević și Silanić îndreptătesc cel puțin două concluzii de interes major cu privire la istoria, atât de puțin cunoscută încă, a vlahilor din Croația.

Cea dintâi se referă la istoria lor socială. Din masa vlahilor regatului Croației, numiți vlahi regali sau vlahi ai regelui (*Olachi regales, Olachi regis*), se ridică, în secolele XIV-XV, o adevărată aristocrație vlahă, ai cărei reprezentanți tipici sunt membrii familiei Silanić⁶. Supuși ai regelui Croației și Dalmației care, în virtutea uniunii personale instituite prin *Pacta conventa* din 1102, nu este altul decât regele Ungariei, reprezentat la fața locului de banul croat al Croației și Dalmației, acești nobili vlahi se bucură de toate drepturile feudale ale nobililor croați și sunt îndatorați să presteze monarhului aceleași servicii ca și aceștia. Ei primesc în posesiune domenii, pe care le dețin perpetuu și irevocabil, transmitându-le ca moștenire succesorilor lor⁷. Lor le sunt subordonați, prin legături de dependență, oameni îndatorați la diverse prestații

⁵ Nada Klaić, *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u Hrvatskim Zemljama (prema štampanoj grad i novi podacima iz Zadarskog notarskog arhiva, „Radovi“, LXXIII, Sarajevo, 1983, p. 107-111, comunicare la simpozionul Vlahii în sec. XV și XVI (Sarajevo, 13-16 noiembrie 1973). Autoarea folosește documente inedite din arhiva notarială a Zadarului referitoare și la familia Silanić, dar care nouă ne rămân încă inaccesibile.*

⁶ Vlahii regali nu sunt neapărat, după opinia noastră, vlahii privilegiați sau „liberi“ deosebiți de vlahii „simpli“ ori „aserviți“, ci numai vlahii supuși regelui Ungariei, ca rege și al Croației, diferiți, așadar, de vlahii dependenți de alți seniori. Ne propunem să reluăm cu alt prilej discuția acestei probleme, începul de S.Dragomir și adâncită de Nada Klaić în lucrările citate în nota precedentă.

⁷ Cf. AK XXIII, p. 27 (Senj, 28 octombrie 1486): „*tantum ipsam possessionem Wydchezelo aliter Kreuonoz appellatam inter predictam possessionem Kegel et Zirmana habitam, dudum videlicet in pretacto anno millesimo trecentesimo sexagesimo quinto per antelatum condam dominum Nicolaum de Zeech banum dictorum regnorum Dalmacie et Croacie ex voluntate regia collatam cum utilitatibus predictis Wolahis in causam attractis et ceteris cunctis eorum*

feudale în beneficiul lor⁸. Ei se înfățișează, pe picior de egalitate cu nobilii croați, înaintea instanțelor judiciare competente, contestă uneori sentințele judecătorești defavorabile lor, atunci când le socotesc nedrepte și fac apel, pentru corectarea acestora, la instanțe superioare, în cele din urmă la rege însuși, în Capitala sa⁹. Mai mult decât atât, ei pot face parte, alături de nobilii croați, din Curțile judecătorești, prezidate de ban¹⁰. Vlahii țin în chip deosebit la calitate lor de nobili și la vechimea ei, pe care știu să le apere de eventuale contestări, iar la nevoie, cer și obțin de la instanțele în drept reconfirmarea lor,

---

generacionis hominibus imperpetuum adiudicare relinqui..." și „...pretactam possessionem Wydchezelo aliter Kryonoz appellatam. dudum ut prefertur per antelatum Nicolaum de Zeech progenitoribus dictorum Wolahorum modo premissis colatam, cum cunctis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet seriebus aliarum literarum nostrarum exinde confectarum memoratis Wolachis in causam attractis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis imperpetuum adiudicantes et decernentes". Cf. și privilegiul prin care Sigismund, rege și împărat, îi concede lui Butko Branković, voievodul vlahilor regali din Croația, domeniile regale Erwenyk și Sahacha, în același district Unasića, unde se află și Vidčeselo al familiei Silanić, la Ferdo Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, „Starine“, XXXIX, Zagreb, 1938, p. 256-257, No. 94 (Bihać, 8 octombrie 1405).

⁸ Cf. AK III, p.3-4 (Knin, 16 martie 1365): banul Nikola Seč dăruiește Silanićilor domeniul Vidčeselo, pământ regal, în acel moment depopulat; eventualii coloniști instalați aici de Silanići vor fi scutiți de orice sarcină feudală pe o perioadă de trei ani, apoi „*ea et eadem servicia ipsis Olahis impendere teneantur, prout alii ipsius contrate homines scilicet consimiles sunt facere consueti*".

⁹ Cf., de pildă, AK XII, p. 11-12 (Buda, 28 aprilie 1436): Sigismund, rege și împărat, luând cunoștință de plângerea Silanićilor împotriva Keglevićilor, care ar fi ocupat abuziv Bahtić și Brdari, poruncește nobililor croați să restituie vlahilor aceste domenii; AK XIII, p. 13 (Knin, 27 iulie 1444): nemulțumiți de o hotărâre a banului Petar Talovac, Silanićii fac apel și compar înaintea banului Matko Talovac.

¹⁰ AK VI, p. 6 (Bribir, 8 august 1407): banul Croației și Dalmației, Karlo, conte de Krbava, luând cunoștință de plângerea vlahului Milutin Danić care revendică posesiunea domeniului Brdari, îi face dreptate, după ce a examinat pricina împreună cu nobilii croați și cu „bunii“ vlahi, „*audientes cum nobilibus Croatis et bonis Wolachis istam suam spem et quod est possessio supradicta villa sua pro suo fideli servicio et iusticia*". „*Boni Wolachi*“ ai banului Karlo de Krbava din 1407 ne amintesc de „*dobri vlasi*“ ai banului Ivaniš Nelipić cărora ginerele acestuia, banul Han Frankapan le confirmă, la Kliss, în 1436, vechile privilegii și cutume, cf. D. Šurmin, *Hrvatski Spomenici*, I, Zagreb, 1898, p.432-435 și S.Dragomir, *Vlahii*, p. 73-76. Acești „vlahi buni“ constituie, după părerea noastră, pătura nobiliară a populației vlahice din Croația.

ca și aceea a legitimității stăpânirii fiefurilor pe care le posedă¹¹. Titlul nobiliar recompensează și încurajează faptele de arme prin care vlahii servesc, pe câmpul de luptă, la vreme de război, Coroana și, personal, pe rege: posesiunile feudale le sunt acordate ca răsplată și ca stimulent pentru vitejie¹². O dată conferită, noblețea unei familii de vlahi nu este pusă, de obicei, la îndoială de nimeni, chiar dacă dreptul ei de a stăpâni un domeniu sau altul este contestat, sub motiv că ea l-ar fi acaparat în chip abuziv, ceea ce se întâmplă, de altfel, și în cazul unor familii nobiliare croate¹³.

¹¹ Cf. AK VI, p.6 (Bribir, 8 august 1407): „*venit ante nos – e vorba de banul Karlo de Krbava – Myluthyn Danich dicens: mea nobilitas est villa Berdary et demonstravit nobis suam spem et sua iura et invenimus ipsum possessorum a duabus etatibus et invenimus nobilem suam ville Berdary in Zirmana ... Modo vero e converso sibi restituimus et ipsum posuimus in suam nobilitatem*”. V. nota precedentă.

¹² Cf. AK III, p. 3-4 (Knin, 16 martie 1365): banul Nikola Seč dăruiește vlahilor regali Silanić posesiunea domeniului regal Vidčeselo „*pro fidelitatibus et opportunis servitiis eorundem*”, „*honoris titulo*”; „*iidem vero Olahi de eadem possessione nobis et nostris successoribus more armigerorum et woytanis servire tenebuntur*”. Cf. și AK XV, p. 15-16 (Viena, 24 iunie 1453): regele Ladislau Postumul întărește Silanićilor stăpânirea domeniului Vidčeselo (Krivonos) „*consideratis fidelium serviciorum meritis fidelium suorum*” și „*sub illis tamen condicionibus, oneribus et serviciis, quibus talismodi possessiones in partibus illis tenere consueverunt*”. Cf. mai ales Šišić, „Starine” XXXIX, p. 256-257, Nr. 94 (Bihać, 8 octombrie 1405): Sigismund, rege și împărat, dăruiește posesiuni lui Butko Branković, „*Wolahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie existentium waywode*” ca răsplată pentru serviciile deosebite pe care acesta i le-a făcut „*locis et temporibus opportunis, prosperis videlicet et asperis, rebellibus nostris Bosnensibus schismaticis, Turcis inimicis ac Venetis perfidis, iuxta possibilitatis sue exigentiam in confinibus illis viriliter resistendo*”.

¹³ Cf. AK II, p. 2-3 (Knin, 24 mai 1358): însărcinat de regele Ludovic de Anjou să refacă, ajutat de doisprezece reprezentanți aleși ai nobilimii croate, cadastrul pământurilor din Croația, banul Ivan Čuz decide să restituie strămoșilor Keglevićilor domeniul Brdari, ocupat abuziv mai înainte de Grigore, conte de Krbava. *Deliberatio finalis* a judecătorilor Gaspar Bodod de György, conte de Tolna și Ioan de Korohtna, conte de Somogy, *per regiam maiestatem iudices cum plena auctoritate deputati* (AK XXIII, p. 23-28), din 28 octombrie 1486, care respinge toate probele înaintate de familia Silanić în apărarea drepturilor lor posesionare la Bahtić, Brdari și Konjščica, nu pune la îndoială nici condiția lor nobiliară, nici vocația lor posesionară ca atare, ci numai autenticitatea anumitor piese justificative din dosarul lor și regularitatea procedurii punerii lor în posesie. Deși cer atestarea drepturilor de posesie prin mărturia nobililor din vecinătate, *more et consuetudine regni Croatie facta*, ei se prefac a uita că, potrivit cutumei croate, vlahii nu au dreptul să presteze mărturie sub jurământ în justiție.

A doua concluzie se referă cu precădere la istoria politică. În secolele XIV-XV, vlahii devin un factor important în viața politică, atât de agitată atunci, a Croației, ceea ce impune oricărui centru de putere, oricărei autorități interesate de mersul lucrurilor din această țară să țină seama de pretențiile și aspirațiile lor, fie pentru a le satisface, fie pentru a le descuraja. Din dosarul procesului Keglević contra Silanić, ca și din alte izvoare ale epocii, reiese limpede că, în general, regii Ungariei au sprijinit afirmarea politică a vlahilor în asemenea măsură, încât au ajuns să le acorde statutul de adevărată națiune medievală, asemenea secuilor din Transilvania¹⁴.

¹⁴ Regii Ungariei au confirmat, fie direct, fie prin banii lor din Croația și Dalmația, posesiunile Silanićilor, cf. AK IV, p. 4-5 (Posega, 12 martie 1385): regina Elisabeta poruncește banului Ivan să-i ocrotească pe Silanići împotriva vecinilor lor și, mai ales, față de Goislav, fiul lui Kukavić; AK VI, p. 6 (Bribir, 8 august 1407): banul Karlo, conte de Krbava, îi restituie lui Milutin Danić posesiunea nobiliară Brdari; AK VIII, p. 8 (Knin, 4 decembrie 1416): capitulul Bisericii din Knin îi comunică banului Ivan Alben că a procedat, potrivit exigențelor legii, la o nouă delimitare a domeniilor Bahtić și Krivonos, delimitare cerută de vice-banul Petar Sekir și care era favorabilă vlahilor Silanić; AK XII, p. 11-12 (Buda, 28 aprilie 1436): regele și împăratul Sigismund poruncește familiei Keglević să restituie familiei Silanić posesiunile Brdari și Bahtić; AK XV, p. 15-16 (Viena, 24 iunie 1453), XVI, p. 16 (Viena, 25 iunie 1453), XVII, p. 17 (Bratislava, 29 august 1456): regele Ladislav dăruiește Silanićilor domeniile Krivonos (Vidčeselo), Brdari și Bahtić; AK VIII, p. 17-18 (Buda, 23 iunie 1458): regele Mathias comunică banului Dalmației și Croației că Silanićii se bucură de înalta sa protecție și că ei trebuie apărați împotriva pretențiilor ilegite ale familiei Keglević, care urmărește să le răpească posesiunile Krivonos, Bahtić și Brdari. Problema apariției unei *natio Olahorum* în Croația merită un studiu aparte. Amintim aici deocamdată câteva fapte care par să justifice această ipoteză: 1) vlahii din Croația sunt tratați de regi și de bani ca o entitate diferită de croați: la 18 octombrie 1468, regele Mathias trimite o scrisoare bailor Dalmației și Croației și cătunarilor și comiților vlahilor – „*Dalmatie et Croatie banis necnon katunariis et comitibus Valahorum*” – cf. *Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria*, XXXVIII, p. XXX; la 2 iulie 1436, banul Matko de Talovac anunță tuturor cătunarilor sau căpitanelor vlahilor imperiali și regali existenți în zisul regat al Croației și fiecăruia în parte –, „*universis et singulis catonariis seu capitaneis Volacorum imperialium et regalium in dicto regno Croacie existentium*” – încheierea armistițiului între regele Sigismund și Veneția și-i invită să-l respecte, v. S.Ljubić, *Listine*, IX, Zagreb, 1890, p. 89; 2) vlahii constituie un corp de armată distinct, aflat la dispoziția regelui Ungariei: „*totum regnum Croatie et Walachi in eo existentes*”, v. *Propositiones* (1432/1433) *circa modum et formam defensionis totius regni Hungarie etc.*, în *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, II, 1301-1457, Salt Lake City, 1992, p. 149; 3) vlahii din Croația au propriul lor voievod: la 8 octombrie 1405, regele Sigismund îl răsplătește pe Butko Branković, voievodul vlahilor regali din regatul Dalmației și Croației –, „*Bwthk filius Branch, Wolahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie existentium waywoda*” – v. Šišić, „Starine”, XXXIX, 1938, p. 256; 4) „vlahii buni” – „*boni Wolachi*” – iau loc, alături de nobilii croați –, „*nobiles Croati*” – în scaunul de judecată al banului de Bribir, v. AK VI, p. 6, din 8 august 1407.

Tratamentul preferențial acordat de regii Ungariei vlahilor din Croația își găsește explicația în sprijinul pe care acești destoinici oșteni balcanici îl puteau oferi Coroanei Sfântului Ștefan în eforturile ei de a pune capăt tendințelor către anarhie și separatism ale turbulentei aristocrații croate, pe de o parte, de a ține piept atacurilor adversarilor externi, bosnioci, venețieni ori turci, pe de alta¹⁵. Principalul instrument al politicii de favorizare a vlahilor este conferirea de privilegii și posesiuni potrivit normelor dreptului feudal ungar, inspirate de cele occidentale, ceea ce presupune adesea violarea cutumelor croate¹⁶. Vechea aristocrație croată reacționează cu vigoare împotriva ascensiunii sociale și afirmării politice a vlahilor ca atare, cerând să fie respectată tradiția juridică a țării, vechile cutume, care refuză vlahilor egalitatea cu nobilii croați, rezervându-le numai acestora din urmă anumite privilegii, precum dreptul de a depune, sub jurământ, în fața instanțelor de judecată, mărturie în legătură cu legitimitatea și întinderea unor posesiuni nobiliare¹⁷. Fără să conteste vlahilor,

¹⁵ Cf. Šišić, „Starine“, XXXIX, Zagreb, 1938, p. 256, citat mai sus, nota 12.

¹⁶ Principalul viciu de formă care face atacabilă în justiție posesiunea de către vlahii Silanić a domeniilor Brdari, Bahtić și Konjšćica, dacă nu și a domeniului Krivonos-Vidčeselo, este, pare-se, lipsa atestării drepturilor lor posesionare prin mărturia depusă sub jurământ de nobilii din vecinătate. Această mărturie, *veridica attestacio*, cerută de dreptul cutumiar croat – *mos et consuetudo regni Croatiae* – trebuia prestată în fața instanțelor competente în momentul punerii în posesie, la fața locului. După părerea noastră, regii Ungariei și ai Croației și banii lor, protectori ai vlahilor Silanić, i-au încurajat pe aceștia să ia în stăpânire domeniile în litigiu, într-o vreme când Keglevićii își pierduseră poziția de autoritate și chiar unele dintre privilegii, ca urmare a tulburărilor interne din Croația (cf. AK II, p. 2-3, din 24 mai 1358 și V, p. 5-6, din 17 iunie 1396), sub singura acoperire a unor *instrumenta litteraria*, acte emise de cancelaria regală sau de bani. Vezi, în acest sens, probele produse de vlahii Silanić la proces și respingerea lor de către judecătorii în AK XXIII, p. 23-28 și aici, mai sus, nota 13. Prin afirmația că vlahii Silanić au ocupat în chip abuziv, prin forță, bunuri care nu le aparțin de drept, trebuie să se înțeleagă că ei n-au fost puși în posesie potrivit procedurii legale.

¹⁷ Cf. AK XXX, p. 35-37 (Knin, 30 iulie 1487): înaintea Scaunului de judecată al nobililor din Knin, Ivan Keglević cere judecătorilor să-i spună cine anume este îndreptățit, potrivit dreptului cutumiar croat, să depună mărturie înaintea acestei instanțe în materie de drepturi posesionare („*quales vicini et commetanei in facto possessionario ad faciendam inquisitionem et attestacionem iuxta consuetudinem regni Croatiae esse debeant?*”). Judecătorii îi răspund că numai nobilii au acest drept, nicidecum vlahii sau simplii coloni („*Qui iudices iurati ac alii universi nobiles unanimi voto dixissent, et eorum consuetudinem hanc fore allegassent, quod homines nobiles bone opinionis et fame, et non coloni simplices sive Wolahi in facto attestacionis possessionum aut iurium possessionarium pro vicinis et commetaneis eligi et assumpti debeant et non alii*”).

ca indivizi, dreptul de a fi înnobilați, aristocrația croată condiționează înnobilarea de asimilare¹⁸. Confrunțați cu această reacție conservatoare, în virtutea căreia nobilii croați ajung să saboteze funcționarea normală a justiției până la restabilirea tradiției juridice a țării în drepturile ei, regii Ungariei renunță la încurajarea ascensiunii vlahilor ca națiune distinctă¹⁹.

Soluția definitivă dată conflictului, desfășurat pe parcursul unui veac întreg, între nobilii croați Keglević și nobilii vlahi Silanić nu este, în fapt, decât expresia juridică a compromisului politic la care vlahi și croați sunt obligați să consimtă, potrivit voinței regelui Mathias, preocupat să asigure stabilitatea unei țări din ce în ce mai grav amenințată de iminenta invazie a turcilor.

N.Ș.Tanașoca și Anca Tanașoca, *Vlaques et Croates aux XIV-e – XV-e siècles: les Keglević contre les Silanić*, RESEE, XXXII, 1994, 1-2, p. 123-128

---

¹⁸ Cf. *ibidem*, p. 36: „...*dempto si quis Wolahus vigore iurium imperialium aut regaliū effectus et nobilitatus fuisset*”.

¹⁹ Cf. *ibidem*, p. 37: vice-banul stăruie să asculte mărturia vlahilor și-i invită pe vlahii Silanić, pe judecători și pe nobili să procedeze la această atestare în afara incintei Scaunului de judecată, ceea ce judecătorii și nobilii refuză să facă („*Qui iudices respondissent allegando, quod ipsi ad eandem attestacionem audiendam decedere nollent, ex eo quia nichil cum ipsis in sede iudiciaria de consuetudine facto in premissis iudicasset*”).

AUTONOMIA VLAHILOR DIN IMPERIUL OTOMAN ÎN SECOLELE XV-XVII

În procesul expansiunii sale în Europa sud-estică, Imperiul otoman a fost confruntat cu necesitatea de a-și adapta sistemul juridic, fiscal și militar la particularitățile specifice diferitelor regiuni cu populație nemusulmană înglobate fie prin cucerire violentă, fie prin supunere consimțită sub amenințarea forței. Răspunzând acestei necesități cu suficientă suplețe, Imperiul otoman a reușit să îmbine, în perioada sa clasică, structurile islamice cu cele nemusulmane. Statutul nemusulmanilor din Imperiu a fost definit în baza tradiției religioase islamice, ale cărei texte au fost interpretate cu destulă libertate de spirit și în acord cu sugestiile practicii curente, ale experienței cuceririlor. Pe măsura dezvoltării sale, statul otoman a lărgit cadrul tradițional al dreptului islamic (*șari'a*) cu alte surse de drept, anume cutumele populațiilor nemusulmane (*örf*), utilizând din plin capacitatea recunoscută sultanilor de a decreta legi noi (*qanun*). În acest fel, o serie de cutume ale nemusulmanilor înglobați în Imperiu au fost nu numai întărite ca legitime, dar și codificate de sultani.¹

Așa au fost statuate și raporturile dintre statul otoman și comunitățile românilor din Peninsula Balcanică, ale vlahilor, comunități ce se bucuraseră și sub stăpânirile preotomane de o relativă autonomie. Cu rădăcini în vremurile

---

¹ H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, New York – Washington, 1973, p. 70-75.

cele mai îndepărtate, ale însăși etnogenezei românilor, regimul de autonomie al vlahilor din întreaga Peninsulă Balcanică nu fusese, sub toate aceste stăpâniri succesive sau simultane (bizantină, bulgară, sârbească, croată, maghiară), decât expresia în forme diverse a regimului juridic special întâlnit sub numele de *ius Valachicum*, „dreptul românilor“, în toată aria romanității orientale. Cucerirea otomană a Peninsulei Balcanice a deschis, așadar, o etapă nouă în istoria acestui *ius Valachicum* în regiunile unde se aflau comunități vlahe. Această etapă se caracterizează prin întrepătrunderea unor cutume și legi bizantine, sud-slave și românești tradiționale, pe de o parte și reglementări inspirate de prevederile dreptului islamic, pe de alta. Îmbinarea elementelor tradiționale românești, ale celor moștenite de la stăpânitorii anteriori ai Balcanilor, care le recunoscuseră românilor autonomia, mai întinsă sau mai redusă, și ale celor islamice în regimul otoman al autonomiilor vlahe din Peninsulă constituie unul dintre cele mai interesante fenomene ale istoriei medievale a Sud-Estului european. Ea este în același timp o dovadă a continuității de viață romanică în Peninsula Balcanică și ne oferă un termen de comparație dintre cele mai utile pentru cercetarea și reconstituirea vieții medievale a romanității danubiene în ansamblul ei.²

Temă de studiu dintre cele mai fecunde, încă insuficient adâncită, autonomia vlahilor din Imperiul otoman interesează deopotrivă pe cercetătorii istoriei otomane, pe aceia ai istoriei românilor, pe balcaniști în genere. Dosarul documentar al problemei a fost îmbogățit mult în vremea din urmă prin eforturile unor cercetători iugoslavi, bulgari, greci, turci și occidentali care, în ultimele decenii, au publicat și studiat un număr considerabil de legi și regulamente otomane referitoare la regimul privilegiat al vlahilor din Imperiul otoman. Dintre aceștia amintim pe Branislav Djurdjev,³ Milenko Filipović,⁴

² Pentru noțiunea de *ius Valachicum* și bibliografia problemei, vezi paginile lui V. Al. Georgescu în *Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 172-182.

³ *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka, 1467-1468* în „Istoriski glasnik“, 3-4, Belgrad, 1951, p. 93-99; *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom* în „Glasnik zemaliskog muzeja“, LII, 1940, p. 46-67; *O vojnućima* în aceeași publicație, II, 1947; *O knezovima pod turskom upravom* în „Istorijski časopis“, I, 1948, 1-2, Belgrad, 1949, p. 132-166; *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun-knežina-pleme)* în „Simpozijum o srednjovekovnom katunu odr an 24. i 25. novembra 1961 g.“ (mai departe cităm „Simpozijum“), Sarajevo, 1963, p. 143-169; *Odnos katun-knežina-pleme* în „Simpozijum Vlasi u XV i XVI vjeku“ Sarajevo, 1973, în „Radovi ANUBIH“, LXXIII, Sarajevo, 1983

⁴ *Sruktura i organizacija srednjovekovnih katuna* în „Simpozijum“ Sarajevo, 1963, p. 45-112.

Dușanka Bojanić,⁵ Bistra Cvetkova,⁶ Halil Inalcik,⁷ Omar Lufti Barkan,⁸ I. Vasdravelis⁹. Un loc deosebit însă în cercetarea problemei autonomiei vlahilor balcanici din Imperiul otoman îl are Nicoară Beldiceanu¹⁰ împreună cu elevii săi. El a pus cu precizie și claritate problema raporturilor istorice dintre comunitățile vlahe și cuceritorii otomani, publicând sau republicând unele dintre cele mai caracteristice dovezi documentare ale acestor raporturi, qanunnamelele și beratele sultanilor prin care se stabilesc drepturile și obligațiile vlahilor dintr-o regiune sau alta a Peninsulei Balcanice. Acele publicate sunt însoțite de prețioase comentarii care au contribuit la progresul cunoștințelor în acest domeniu. Dintre cercetătorii români ai problemei amintim și pe Ioan Matei¹¹ care a acordat o atenție special locului conceptului de

⁵ *Vlasi u severnoj Srbiji i nihovi prvi kanuni*, „Istorijski časopis“, XVIII, Beograd, 1971, p. 255-269; *Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog Sandžaka*, în „Vesnik Vojnog Muzeja“, 11-12, Belgrad, 1966, p. 146-160; *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku* (rezumat în „Simpozijum“, Sarajevo, 1973); *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Belgrad, 1974, 177 p.

⁶ *Za etničkija i demografskija oblik na Vidin prez XVI v.* în „Izvestija na etnografski Institut i muzei“, Sofia, 1964, p. 11-24.

⁷ *Fatih Devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, I, Ankara, 1954, p. 156 și *Adaletnâmeler* în „Türk Tarih Belgeleri Dergisi“, II, 1965, 3-4 Ankara, 1967, p. 95-99, cf. Dușanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 12 și 28-32.

⁸ *XV ve XVI-inci asirlarda osmanli imparatorlugunda ziraat ekonominin hukukî ve malî esaslari*, Istanbul, 1945, cf. Dușanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 33-34.

⁹ I. K. Vasdraveli, *Armatoloi kai klephtes eis ten Makedonian*, ed. II-a, Salonic, 1970.

¹⁰ *Les Roumains à la bataille d'Ankara*, în „Südost-Forschungen“, XIV, München, 1955 p. 441-450; *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves* în „Südost-Forschungen“, XXIV, München, 1955, p. 103-118 (în colaborare cu Irène Beldiceanu Steinherr); *La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I* în „Revue des études roumaines“, III-IV, Paris, 1957, p. 111-129; *Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550)* în „Revue des Études Islamiques“ Année 1966, Paris, 1967, p. 83-132; *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions* în „Turcica“ VII, Paris, 1975, p. 124-134 (cu excepția celui de al treilea, studiile citate au fost adunate în volumul *Le monde ottoman des Balkans (1402-1556). Institutions, société, économie*, Londra, 1976). Din seminarul lui N. Beldiceanu au rezultat lucrări ca: Mihnea Berindei, Annie Berthier, Marielle Martin, G. Veinstein, *Code de lois de Murad III concernant la province de Smederevo* în „Südost-Forschungen“, XXXI, 1972, p. 148-153 și *Acte de Murad II sur la région de Vidin* în „Südost-Forschungen“, XXXIII, 1974, p. 50-60.

¹¹ Ioan Matei, *Autonomiile în Imperiu otoman în secolele XVI-XVII*, lucrare în manuscris. Mulțumim autorului pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție textul încă nepublicat.

autonomie în gândirea juridică otomană, subliniind capacitatea Imperiului otoman de a se adapta realităților specifice regiunilor cucerite. În cadrul analizei sale, autonomia vlahilor apare ca o formă specială de autonomie acordată unor comunități etnice neteritoriale.

În paginile de față, ne propunem să înfățișăm, pe baza documentară existentă astăzi în formă publicată și utilizând critic rezultatele cercetărilor amintite, conținutul așa numitei autonomii vlahe din cadrul Imperiului otoman în secolele XV-XVII. Vom încerca de asemenea să stabilim locul formelor de autonomie a vlahilor din Imperiul otoman în evoluția regimului de autonomie al romanității balcanice de-a lungul veacurilor, ținând seama de faptul că etapa otomană constituie, pentru anumite regiuni balcanice, veriga ultimă a acestei evoluții. Vom acorda, în sfârșit, atenția cuvenită conținutului etnic al termenului *vlah*, care înseamnă *român*, în cadrul reglementărilor otomane și căruia, în chip greșit, unii cercetători străini îi atribuie doar un conținut socio-profesional sau juridic.

Cunoaștem un număr de 21 de acte otomane, emise între 1455 și sfârșitul secolului al XVI-lea, privitoare la statutul vlahilor din cuprinsul Imperiului otoman. Cele mai multe dintre ele se referă la vlahii din grupul nordic și apusean al romanității balcanice și numai unul singur, transmis pe cale indirectă, grecească, îi privește pe aromânii din Pind. Am folosit aceste documente în traduceri franceză și sârbă datorate unele orientalistului Nicoară Beldiceanu și elevilor săi, celelalte Dušankăi Bojanić¹². Pe baza acestei documentații putem formula unele constatări generale.

Documentele otomane luate în considerare consemnează existența unor comunități de supuși ai Imperiului desemnați cu numele de vlahi (*eflak*, *eflakiar*), termen folosit pentru a le indica etnia romanică și nu categoria socio-profesională, juridică sau religioasă căreia îi aparțineau așa cum afirmă unii

---

¹² În articolele și studiile citate, N. Beldiceanu folosește acte otomane inedite referitoare la vlahi, publică asemenea acte în original și traducere franceză și traduce sau rezumă acte publicate de alți cercetători. În cartea sa *Turski zakoni*, Dušanka Bojanić adună laolaltă, între altele, toate actele otomane referitoare la vlahii din regiunea Smederevo, Kruševac și Vidin din secolele XV-XVI cunoscute, redându-le în traducere sârbo-croată. Cei doi autori citați ne oferă astfel întreg dosarul documentar al problemei disponibil astăzi. Firmanul dat comunei Metsovon (arom. Aminciu, Mețovo) a fost publicat, în greacă, de P. Aravantinos, *Chronographia tes Epeirou*, II, Atena, 1856, p. 107-109.

cercetători.¹³ Această denumire care marchează individualitatea etnică a celor cărora li se aplică a fost preluată de otomani de la stăpânitorii anteriori, bizantini și slavi, ai Peninsulei Balcanice care o utilizau în aceeași accepțiune.¹⁴ Continuitatea etnonimică reflectă continuitatea etnică a romanicilor balcanici, consemnați ca atare, ca *vlahi*, de documentele otomane acolo unde fuseseră identificați în chip similar de cele slave sau bizantine.

Comunitățile vlahe consemnate de documentele otomane sunt comunități libere, nesupuse vreunui feudal, organizate în unități sociale și așezări numite cătune, de tipul obștei în descompunere. Aceste comunități își duceau existența în raport cu autoritatea potrivit unor reglementări specifice denumite generic *adet-i eflakije*, *adet-i eflakije üzere*, „legea vlahă“, „cutuma vlahă“. Ca și numele etnic al vlahilor, această denumire nu reprezintă altceva decât adaptarea otomană a denumirii slave anterioare date regimului juridic al comunităților vlahe în cadrul politic slav, pre-otoman pe care-l cunoaștem din atestările documentare sârbești și croate¹⁵. Este vorba de așa numitul *vlaški običaj* sau *vlaški zakon*, echivalentul slav balcanic al lui *ius Valachicum*. Continuitatea terminologiei juridice referitoare la statutul comunităților vlahe din Balcanii slavi și apoi otomani reflectă continuitatea formelor de viață socială și persistența unei anumite individualități a romanității balcanice ce s-a bucurat constant de o relativă autonomie în cadre politice și statale diferite¹⁶.

¹³ Pentru sensul etnic al termenului *vlah* în documentele otomane, vezi N. Beldiceanu *Les Valaques de Bosnie*, . 123, n.4; O.L. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles* în „Journal of Economic and Social History of the Orient“, 1, 1957, p. 23-25. Pentru părerea contrară vezi, de pildă, Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 174: „vlahii care, etnic, sunt sârbi, dar pe care documentele îl numesc vlahi din cauza statutului lor social“ sau G. Elezović, *Turski spomenici*, I, 1, Belgrad, 1940, p. 1005, după care vlahii documentelor otomane ar fi sârbi ortodocși. În general, cercetătorii iugoslavi consideră că termenul *vlah* întâlnit în documentele otomane și chiar preotomane nu mai are decât un sens socio-profesional, chiar dacă originar el a fost un termen etnic. În acest sens se pronunță și participanții la citatul „Simpozijum“.

¹⁴ Vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, p. 139-148 cu o critică a teoriei despre semnificația exclusiv socio-profesională a termenului *vlah*.

¹⁵ Cf. N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 122.

¹⁶ Cf. V. Al. Georgescu, *op.cit.*, p. 179-182; S. Dragomir, *op.cit.*, *passim*.

Această continuitate de statut este însă indicată chiar expres de unele documente otomane. Astfel, abia în anul 1516, Selim I simte nevoia să anuleze formal „falsele” cutume ale vlahilor din sangeacul Smederevo, cunoscut sub numele de „legea despotului”, adică cutumele „dreptului vlah”, *vlaški zakon*, recunoscut de statul federal sârbesc ca lege a comunității vlahе din această regiune și tolerat de cuceritorul otoman până la această dată. Interdicțiile formulate de legislatorul otoman atestă indirect persistența în viața provincială otomană a unor instituții vlahе recunoscute de regii și despoții sârbi: se interzice vlahilor dreptul de a avea *izbor* (srb. *zbor*), „adunare a purtătorilor de arme” și *ikmet* (srb. *kmet*), „jude” propriu¹⁷.

Conținutul legii „vlahе” otomane ne este însă cunoscut mai cu seamă prin prevederile și reglementările pozitive din documente. Selectând și adaptând elemente din legislația preotomană, *adet-i eflakije*, promulgată de otomani, recunoaște vlahilor, pe de o parte un statut fiscal special, pe de alta dreptul de a se autoadministra în limitele unei relative autonomii. Atât statutul fiscal privilegiat, cât și această relativă autonomie în marginile îngăduite de dreptul musulman unor creștini supuși direct Imperiului sunt justificate și legate de îndatoririle militare și de unele obligații economice ale vlahilor, decurgând din condiția lor principală de păstori. Aceeași funcție militară și același rol în viața economică a Peninsulei Balcanice asigurase vlahilor și în epoca preotomană un statut fiscal privilegiat și forme de relativă autonomie. Individualizând din punctul de vedere al obligațiilor fiscale pe vlahi, ca atare, între ceilalți supuși creștini, în virtutea funcției lor militare, otomanii nu fac așadar altceva decât să preia și să adapteze propriului lor sistem fiscal tradiții balcanice mai vechi. Se confirmă astfel, încă o dată, continuitatea formelor de viață a romanității balcanice și persistența funcției ei istorice care a impus succesivelor stăpâniri politice sub care s-a aflat reglementări asemănătoare ale statutului ei.

Regiunile în care otomanii recunosc comunităților vlahе un statut aparte de al celorlalți supuși ai lor sunt aceleași în care îi întâlnim pe vlahi și în epoca preotomană ca beneficiari de privilegii și anume: Ipek, Priština, Prizren, Nikšić, Smederevo, Braničevo, Vidin, Kruševac, Zvornik, Rudnik, Morava, Sjenica, Bosnia, Muntenegru, Herțegovina, Epir, Tesalia, munții Pindului. Dacă, astăzi, în cele mai multe din aceste regiuni, numai toponimia romanică mai amintește

---

¹⁷ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 31-32.

de existența unei populații vlahe, asimilate etniilor majoritare încă din secolul al XVII-lea, în altele s-au menținut grupuri românești relativ compacte. Este vorba în primul rând de regiunile locuite de aromâni: Tesalia, Epir, munții Pindului. Continuitatea de viață romanică în anumite teritorii balcanice, atestată de documentele preotomane, de cele otomane și confirmată de realități etnice și toponimice contemporane, constituie încă un argument în sprijinul caracterului etnic al numelui sub care apar vlahii în izvoare și infirmă părerile acelor care văd în ei numai o categorie socio-profesională de privilegiați.

Urmărind cronologia qanunnamelelor date vlahilor aflați sub stăpânire otomană, constatăm că se poate stabili o corespondență între data cuceririi definitive de către otomani a regiunilor în care ei se găsesc și data primei codificări a drepturilor lor. Ultima capitală a despotatului sârbesc, Smederevo, este cucerită în 1459, iar câțiva ani mai târziu, în 1467, este emis primul regulament privitor la vlahii din Braničevo. Urmează o serie de întăriri ale acestui regulament, cu lărgirea treptată a ariei geografice în care este aplicat, până la cuprinderea tuturor așezărilor vlahe din viitorul sangeac de Smederevo. Bosnia cade în 1463, iar primul act referitor la vlahii de aici datează din 1489. Herțegovina capătă o organizare otomană între 1470 și 1482, iar vlahii din această regiune sunt supuși unor reglementări otomane în 1477 și 1489, la data din urmă fiind emis beratul pentru numirea celui ce avea să facă un riguros recensământ al vlahilor din întreaga Herțegovină. Se poate afirma, credem, că, prin asemenea reglementări, otomanii urmăreau să-și asigure condițiile strategice necesare expansiunii lor, încercând să capteze de partea lor, într-un anumit sens, populația vlahă din teritoriile progresiv dobândite, populație aptă să joace un rol militar. Când aceste teritorii își pierd însemnătatea strategică, încetând să mai fie zone de graniță, ca urmare a înaintării otomane spre nord și nord-vest, grija autorității pentru protejarea categoriilor de supuși cu un statut privilegiat trăitori în ele se micșorează. În privința vlahilor nu se mai dau alte reglementări, iar cele vechi sunt încălcate.

Actele ce recunosc comunităților vlahe un statut de relativă autonomie și obligații fiscale specifice au în vedere acele comunități ce erau așezate de-a lungul drumurilor strategice sau în zone periferice de importanță strategică. Statutul privilegiat ce le-a fost recunoscut era cerut fie de condițiile geografice speciale, fie de politica otomană de cointeresare a locuitorilor creștini din aceste zone în apărarea graniței. Este cazul unor regiuni din Bosnia (Stari Vlah, unde

se păstrează până în pragul secolului al XVIII-lea o autonomie locală, condusă de cnezi aparținând familiei Rašković), Herțegovina și Muntenegru (teritoriile triburilor Nikšić, Banjani, Piperi, Drobñjaći, toate având la origine nuclee vlahe), Tesalia, munții Pindului și Epir¹⁸. În toate aceste zone periferice, de margine sau greu accesibile, stăpânirea otomană a lăsat în seama populației locale și a conducătorilor ei o parte din îndatoririle apărării graniței sau trecătorilor, străngerii impozitelor datorate de comunități. De asemenea, conducătorii comunităților sunt cei care au dreptul, recunoscut de otomani, de a judeca anumite pricini. Situația aceasta de relativă autonomie (se împlineau atât funcția de autoadministrare cât și cea de autoapărare) este recunoscută de Poartă prin acte reînnoite sau nu, în funcție de interesul puterii centrale față de regiunea respectivă.

În unele cazuri, forme de autonomie preexistente cuceririi s-au menținut și în noile structuri otomane fie datorită modalității în care s-a făcut cucerirea (prin supunere fără rezistență armată)¹⁹, fie prin trecerea globală a teritoriilor cucerite în regimul posesiunii *vakîf*. Sistemul *vakîf*-urilor acorda și locuitorilor aflați pe pământurile supuse acestui regim un statut aparte. Ei puteau interzice pătrunderea turcilor pe teritoriul lor și puteau plăti tributul la oraș unui trimis al sultanului. Pouqueville arăta că în acest mod și-au păstrat condiția privilegiată cele 40 de sate de vlahi din jurul orașelor Calarites, Siraco, Clisura, aflate toate sub protecția sultanei validé căreia i-au dat la început suma de 14.000 piaștri, sporită continuu până în secolul al XIX-lea.²⁰

Încercarea autorităților otomane de a încălca privilegiile acordate unor categorii de supuși, printre care vlahii, provoacă reacția acestora. Așa s-a întâmplat cu unele triburi din Herțegovina și Muntenegru, cu vlahii regiunii Grbaly din golful Boka Kotorska (43% din populația acestei regiuni) care plăteau darea *djema'ati filuriciyan* și care au luptat pentru a interzice pătrunderea pe teritoriul lor a funcționarilor otomani,²¹ cu populația regiunii

¹⁸ S. Dragomir, *op.cit.*, p. 31-46, 47-52, 53-68.

¹⁹ cf. I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni*, București, 1904, p. 212-215.

²⁰ F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, II, Paris, 1826, p. 159.

²¹ Br. Djurdjev, Lamjia Had iosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender – bega Crnojevića*, Sarajevo, 1973, p. 174.

Vidinului care, în 1542, cerea sultanului să revină la vechiul sistem fiscal de impunere ce îi fusese acordat – „legea veche“ a regiunii după care se plătea darea *filuri* în locul *giziei*.²²

Poarta este obligată în unele cazuri să admită o anumită extindere și consolidare a formelor de viață locală autonomă. Așa s-a întâmplat în cazul orașelor Moscopole și Mețovo (Aminci) în perioada lor de avânt din secolul al XVIII-lea. Această înflorire se datorează în primul rând rolului jucat de aromânii din regiune în comerțul dintre Orient și Occident, comerț în dezvoltarea căruia erau interesați desigur și otomanii. Asistăm aici la apariția unor autonomii vlahe de tip diferit, autonomii urbane.²³

Documentele îngăduie afirmația că în Imperiul otoman, în secolele XV-XVI, s-au păstrat toate nucleeele importante de autonomie vlahă pe care le-au atestat anterior documentele bizantine, sârbești, croate, cele provenind din cancelariile orașelor de coastă dalmatine (Kotor, Dubrovnik, Zadar, Trogir) ca și cele maghiare sau italiene referitoare la zona balcanică. Precizând că prin termenul poate mult prea modern de *autonomie* înțelegem statutul particular de care s-au bucurat vlahii și în Imperiul otoman, în perioada studiată, așa cum se bucuraseră și în epoca preotomană, ne propunem în continuare să înfățișăm acest statut de relativă autonomie, oprindu-ne asupra următoarelor sale aspecte: statutul militar al vlahilor, statutul lor fiscal, regimul pământului, autoconducerea vlahilor.

Statutul militar. Principala instituție specifică vieții militare a creștinilor supuși Imperiului otoman este aceea a voinucilor²⁴. Voinucii sârbi, bulgari și vlahi formau un corp armat căruia i se încredința paza unui ținut, acordându-li-se în schimb anumite scutiri fiscale. Cum satele de voinuci erau așezate în zonele de margine sau de-a lungul drumurilor strategice, rolul lor a fost important atâta vreme cât regiunea unde se aflau a avut o valoare strategică.

²² B. Cvetkova, *op.cit.*, p. 11-24.

²³ V. Papahagi, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1935; V. Papacostea, *Teodor Anastasie Cavalioti* în „Revista istorică română“, IX, 1931 și I, 1932, p. 9-11 (publicat separat).

²⁴ Br. Djurdjev, *O vojnicima*; N. Beldiceanu, *Quatres actes*, p. 106-107 și *La région de Timok-Morava*, p. 114-115.

Participarea vlahilor balcanici la viața militară otomană prin corpuri de voinuci este larg atestată în documente. Toate comunitățile vlahe erau obligate să dea în vreme de pace pentru paza locurilor primejdioase din vecinătatea teritoriilor lor un *vojnuq* de fiecare cinci case.²⁵ În vreme de război, fiecare casă trebuia să dea un *vojnuq*, numai în Bosnia și Herțegovina, obligația era de un *vojnuq* la zece case²⁶. În 1467 erau în regiunea Braničevo 217 voinuci, iar în regiunea Vidin 231.²⁷ Din Tesalia se pare că a fost recrutat un corp de voinuci vlahi care a luat parte la asediul Constantinopolului.²⁸ Documentele din a doua jumătate a secolului al XV-lea înregistrează alături de timarioți musulmani și timarioți creștini și voinuci ca Dimitrie, fiul lui Mihai, Petros, fiul lui Migira.²⁹

Instituția voinucilor nu este o creațiune otomană, după cum nici rolul militar al vlahilor balcanici în viața Peninsulei nu se manifestă numai în epoca otomană. Documentele sârbești îi deosebesc pe vlahii *vojnici* de vlahii *kjelatori*, lăsând să se înțeleagă că primii aparțineau unei categorii sociale superioare, dar rosturile militare ale acestor *vojnici* nu par să fi depășit un cadru strict local.³⁰ Este bine cunoscut rolul militar jucat de vlahi în Imperiul bizantin și în statele slave din Balcani; în Croația, funcția lor militară a generat un statut privilegiat cu totul remarcabil pentru vlahii din valea Cetinei – „legea vlahă” din 1436.³¹ Se poate spune deci că otomanii, folosindu-i pe vlahi ca militari, în cadrul corpurilor de voinuci, nu fac decât să continue o tradiție balcanică, dovedită de însăși etimologia termenului *vojnuq*.

O altă instituție specifică vieții militare a vlahilor din Imperiul otoman este *gönder*-ul. Termenul, căruia N. Beldiceanu îi atribuie o origine bizantină (gr. *Kontarion*), denumește un grup de 3, 4 sau 5 persoane obligate să îndeplinească serviciul militar pe rând.³² Despre *gönder* vorbesc qanunnamelele privitoare

²⁵ N. Beldiceanu, *Quatres actes*, p. 116; Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 12.

²⁶ N. Beldiceanu, *Quatres actes*, p. 118; *Les Valaques de Bosnie*, p. 133.

²⁷ N. Beldiceanu, *Les Roumains à la bataille d'Ankara*, p. 448.

²⁸ *Ibidem*, p. 446.

²⁹ *Ibidem*, p. 447.

³⁰ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 111, 135-136.

³¹ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 69-76.

³² N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 93-94; *Quatre actes*, p. 107-108. Unii turcologi bulgari atribuie termenului o origine persană, etimologie criticată de N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie*, p. 127; n. 29.

la vlahii din regiunile Braničevo și Vidin din anii 1477 și 1516.³³ N. Beldiceanu afirmă că și organizarea militară a vlahilor trebuie să aibă probabil aceeași origine bizantină ca și termenul în discuție. Lucrul este adevărat însă numai în parte, pentru regiunile cucerite de otomani direct de la bizantini. În celelalte regiuni, otomanii au găsit eventuala organizare de origine bizantină a vlahilor într-un stadiu nou, de adaptare și transformare în spiritul și la necesitățile statelor slave.

O categorie specială de militari o constituiau în Imperiul otoman martolozii. Amintiți din 1438, martolozii sunt foarte răspândiți în Peninsula Balcanică în secolul al XVI-lea. Recrutați din rândurile diferitelor neamuri creștine (sârbi, bulgar, greci) și chiar dintre musulmani, martolozii beneficiau, împreună cu frații și fii lor, de un regim fiscal special, variat de la o regiune la alta, în schimbul unor servicii militare, economice și administrative și ele foarte diferite: pază, exploatare minieră, echipare și pilotaj de nave pe Dunăre și alte râuri, ajutor dat funcționarilor otomani.³⁴ Credem că putem să-i adăugăm și pe vlahi între furnizorii de martolozii, invocând în sprijinul afirmației noastre acel grup de martolozii din zona Rudnik, însărcinați cu paza și exploatarea minei Bah și supuși din punct de vedere fiscal regimului din Stari Vlah, asemănător altor ținuturi în care predomina populația vlahă: ei erau îndatorați la plata unei sume globale de 150 aspri de casă, ca un echivalent al *giziei*, dijmelor și dării oilor (*adet-i agnam*).³⁵

Înființate la mijlocul secolului al XV-lea, alte forme de organizare militară, *armatolatele*, capătă o mare importanță în secolul al XVI-lea. Ele erau regiuni militare create în Macedonia de sud, Tesalia și Epir pentru a asigura securitatea acestor zone muntoase, protejarea locuitorilor împotriva bandelor de *klephtes*, tâlhari, dar adesea adevărați haiduci angajați în lupta antiotomană. Armatolatele au existat în regiunile amintite până la revoluția greacă din 1821 căreia i-au furnizat importante forțe de sprijin și chiar nuclee de inițiativă.

Potrivit unei tradiții consemnate de P. Aravantinos,³⁶ în anul 1537, Suleiman I a împărțit Epirul și Etolia cu Acarnania în 5 armatolate (Malakasi, Giumerka, Xeromero, Lidoriki, Venetikó), Tesalia în alte cinci (Olimpul,

³³ N. Beldiceanu, *Quatre actes*, p. 115; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 15; N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie*, p. 127-128.

³⁴ Milan Vasić, *Martolosi u Jugoslovenskim pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.

³⁵ M. Berindei, Annie Berthier, Marielle Martin, G. Veinstein, *Code de lois de Mehmed III*, p. 153-154.

³⁶ P. Aravantinos, *op.cit.*, I, p. 194.

Agrapha, Hasia, Mavrovouni, Patragiki), iar Macedonia tot în cinci (Veria, Servia, Elassona, Grevena, Milia). Armatolatele constituiau tot atâtea ținuturi privilegiate, înzestrate cu autonomie și imunități, în schimbul serviciului militar pe care-l împlineau în paza trecătorilor și ca garanți ai ordinii în zonă. Armatolii, de recrutare locală, creștini, se bucurau de scutiri fiscale care mergeau în 1710 până la exonerarea de impozitele datorate patriarhiei din Constantinopol. Ei dispuneau de concesi de proprietăți agrare, iar frații și fiii lor nu sunt trecuți în rândul raialelor, ci al *muaf*-ilor, scutiți de biruri. Ei puteau fi scoși de sub jurisdicția regională musulmană și chiar de sub jurisdicția bisericească locală. Conducătorul unui armatolat poartă numele grec de *kapitanós* sau *kapetánios*, oamenii lui se numesc *palikari*, după portul specific, iar aghiotantul șefului se numește *protopalikar*. Numărul armatolatelor a variat de-a lungul vremii, ajungând în ajunul revoluției din 1821 la 17, dar ele rămân fixate în aceleași regiuni.

Mărturii exprese ale unor izvoare, tradiția orală ca și situația etnică contemporană din regiunile amintite dovedesc că marea majoritate a armatolilor din Epir, Tesalia și Macedonia au fost aromâni, români balcanici din grupul sudic. Comunele de armatoli amintite mai sus au fost și au rămas și azi, în cea mai mare parte, comune aromânești.³⁷

Defecțiuni probabile ale armatolilor l-au făcut pe sultaul Murad al IV-lea să încerce, în 1637, înlocuirea armatolatelor cu trupe musulmane puse sub conducerea șefilor musulmani locali. Încercarea a eșuat, starea de nesiguranță din regiunile muntoase sporind, ceea ce a impus refacerea sistemului. Armatolatele au reprezentat forme tipice de autonomie foarte largă acordată vlahilor balcanici din motive și necesități militare. Ponderea armatolilor în sistemul defensiv otoman din Balcani reiese clar dintr-o statistică interpretată de istoricul turc. O.L. Barkan. Din cele 832.707 familii creștine care ar fi fost în Peninsula Balcanică la începutul secolului al XVI-lea, 7.581 erau familii de voinuci, iar 82.692 de armatoli și vlahi.³⁸

---

³⁷ Pentru problema armatolatelor în general, vezi Ap. E. Vakalopoulou, *Istoria tou neou Hellenismou*, II, Salonic, 1964, p. 314-336. În privința rolului aromânilor ca armatoli, vezi I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1929.

³⁸ Citat după Ap. E. Vakalopoulou, *op.cit.*, n.3.

Statutul fiscal. Vlahii documentelor otomane apar ca agricultori, crescători de animale (oi, cai), soldați (voinuci). Ei locuiesc în „sate vlahă“ (*eflak köyleri*) sau pe „pământ vlah“ (*eflak ili*). Ei sunt obligați să plătească o dare specifică, „darea vlahă“ (*rüsum-i eflakije*)³⁹ sau filuria „după legea vlahă“ (*adet-i eflakije*). Această dare, numită mai general *filuri*, impozitul plătit de categoria privilegiată a filurigiilor (*filurigi-yen*) din care fac parte, după legea din 1516, vlahii, minierii, voinucii, derbendgii și alte categorii de supuși ca locuitorii din Grbaly sau Muntenegru, se ridica la 1 florin de aur, de unde și numele ei.⁴⁰ Ducatul de aur se întâlnește și sub numele de „ducat vlah“ sau „ducat al vilaietului Herțegovinei“. Într-un firman din 1497, păstrat în traducere contemporană raguzană, eminul Kasim Celebi, trimis în Herțegovina pentru a întocmi registrul de recensământ, este mandatat să strângă „vlaške dukate“.⁴¹ Acești „ducați vlahi“ erau o rămășiță a obligațiilor anterioare pe care locuitorii din Herțegovina și Donjvlasi le aveau în vremea herțegului. Stjepan Kosača. Potrivit raguzanului Pietro Luccari, herțegul Stjepan, obligat fiind să plătească un tribut sultanului Mehmed al II-lea, „per cavare i danari pose tagliagioni sopra i Vlassi i sopra i Polimzi imando ad imborsarsi della gabella Uprauda Katunar di Dabar“.⁴²

Din ce era compusă această taxă, al cărei quantum varia foarte puțin de la o regiune la alta (între 80-83 aspri și 93 aspri)?

a) Fiecare casă (foc, familie de filurigi) era obligată să plătească, cum reiese din regulamentele din 1467-1560, în prima zi de Crăciun sau de Sf. Gheorghe darea numită *filuri*, *fuluri*, „florinul de aur“ în asprii 45 și să dea fie două oi, fie o oaie cu un miel și un berbec sau contravaloarea lor (12 + 15 aspri). În regatul sârb, o dare asemănătoare, *soče*, privea ceea ce în istoriografia sârbă se denumește prin termenul *bastina horticola*, „bucata de pământ din jurul casei pe care se aflau și construcțiile adiacente“. Pământul cultivabil, *baština*

³⁹ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 111-112; 118; *Les Valaques de Bosnie*, p. 133.

⁴⁰ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 30; N. Beldiceanu, *Quatre actes*, p. 116 și p. 108-109, unde se arată că, în unele texte otomane, cuvântul *fuluri* apare și cu sensul românescului *Florii*, indicând data perceperii dării, anume Duminica Floriilor.

⁴¹ G. Elezović, *Turski spomenici*, p. 1005. Autorul a consacrat un vast comentariu, adevărat studiu, monedelor de aur turcești în *op.cit.*, p. 983-1071.

⁴² Citat după G. Elezović, *op.cit.*, p. 1005.

agricola, era de aproximativ nouă ori mai mare.⁴³ *Soče* era un venit regal sau imperial. Pentru pământul cultivabil, vlahii nu dădeau nici un fel de impozit, nici în natură, nici în bani. Erau în schimb obligați la serviciu militar.

b) Pentru dreptul de a folosi pășunile și munții, supușii vlahi ai sultanului dădeau anual impozite pe casă și pe grupuri de case (familii). Aceste dări aveau valoarea unei arende pe care ei o plăteau în calitate de oameni liberi în schimbul dreptului de folosință asupra pășunilor și munților. Această parte a dării vlahe este o dare colectivă ce se percepe de la grupul de familii sau case numit în unele documente, cu termenul împrumutat de la vechea administrație sârbească, *katun*.⁴⁴ Numărul familiilor (focurilor) dintr-un cătun variază de la o regiune la alta. În 1467, în Braničevo, numărul caselor unui cătun era de 20, în 1476, în Smederevo, un cătun era format din 15 case, iar în actele din secolul al XVI-lea (1501-1536) numărul caselor din cătun este de 50 atât pentru regiunea Timok-Morava, cât și pentru Bosnia și Herțegovina. În general, obligațiile fiscale sunt aceleași pentru fiecare cătun, fie că e vorba de unul de 15, de unul de 20 sau de unul de 50 de case. Ele constau din: un cort sau contravaloarea lui de 100 aspri, una sau două roate de brânză, două-trei frânghii, trei-șase căpestre și uneori doi berbeci sau contravaloarea lor în aspri 30. Această dare colectivă era cerută comunității vlahe în schimbul dreptului de folosință amintit asupra pășunilor și munților, împărțit în comun de toți membrii comunității și contribuabilii care participau în consecință cu părți egale pentru a o achita.

În Herțegovina, fiecare foc, adică familie, plătea fiscului 75 aspri în 1477 (45 + 30),⁴⁵ 80 în 1488/1489 și 83 (63 + 20) în 1489.⁴⁶ În Bosnia situația este identică. În regiunea Timok-Morava, Rudnik Zvornik, fiecare casă dădea 1 florin (45 aspri) la care se adăugau un berbec (15 aspri), o oaie cu un miel

⁴³ Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku*, Sarajevo, 1973.

⁴⁴ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 150. Pentru cele mai noi discuții asupra termenului *katun* și a istoriei sale, vezi actele simpozionului de la Sarajevo consacrat acestui subiect, „Simpozijum” (*supra* n.3).

⁴⁵ N. Beldiceanu, *Quatre actes*, p. 111, 118.

⁴⁶ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 97-98, 115.

(20 aspri) și 3 aspri reprezentând partea ce rezulta din totalul obligațiilor colective împărțite la 50 de case, adică în totul $45 + 15 + 20 + 3 = 83$ aspri.⁴⁷ Plata se făcea la Crăciun și la Sf. Gheorghe.

Așadar darea vlahă, după *adet-i eflakije*, era reprezentată în general de suma de 83 aspri. Qanunnamelele amintite prevăd scutirea vlahilor de orice alt impozit (*iurum*) în afara celui stabilit la această sumă. Acest statul fiscal al vlahilor din Imperiul otoman este și el rezultatul unei preluări și adaptări de către otomani a tradițiilor fiscale locale sub regimul cărora trăiseră românii blacanici în cadrul stăpânirilor preotomane, lucru ce reiese limpede din compararea sa cu statutul fiscal al vlahilor de pe Cetina de pildă.⁴⁸

În Muntenegru, după 1513, când a fost numit ca sanğaqbey Skender-beg Crnojević, impozitele stabilite după cucerirea țării au fost înlocuite cu plata unei *filurii* în valoare de 55 aspri pentru fiecare casă-baștină „după obiceiul vlah”. Din seria de acte din 1521, 1523, 1570, reiese că în Muntenegru *adet-i eflakije* era o dare colectivă în care intrau *kharağ*, *ispenğ*e și *oşr* și 2 aspri pentru colectorul dărilor.⁴⁹

Strângerea dării vlahă era încredințată unui *emin* și unui secretar numiți prin *berat* de sultan.⁵⁰ Cele două berate din anii 1489-1491 prin care sunt numiți emini în Hertegovina Qasim Čelebi, fost *qadi* de Valona, iar în Smederevo-Zvornik Gemal ed Din Zade Piri Čelebi, fost *qadi* de Galata, conțin o serie de instrucțiuni ce fixează modalitate încasării dărilor din aceste regiuni.⁵¹

În Hertegovina și în toate regiunile administrate după legea vlahă (*adet-i eflakije*) se proceda cu grijă la efectuarea recensământului contribuabililor. Înscrierea vlahilor în registrele de impunere urma vechile registre, ținând seama de lege (*qanun*) și de obiceiul (*qaide*) regiunii. Trimișii sultanului urma să fie ajutați de autoritățile otomane locale, de cnezii sultanului urma să fie ajutați de autoritățile otomane locale, de cnezii și de primikiurii din regiune. Trebuia

⁴⁷ N. Beldiceanu, *Quatre actes*, p. 110-111, 116; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 13, 16.

⁴⁸ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 73-75.

⁴⁹ Br. Djurdjev, *Filuridzije u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića* în „Zapisi”, XIII, 1940, p. 323-327 și *Dva deftera Crne Gore*, p. 85.

⁵⁰ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 111 și Br. Djurdjev, *Dva deftera Crne Gore*, p. 85.

⁵¹ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 111-116 și 116-121.

să se evite orice greșală și orice abuz, procedându-se la scoaterea din registru a persoanelor decedate și rămase fără moștenitor, dar fără a fi scoase cu acest prilej și persoane rămase în viață. Bunurile celor morți fără succesori erau încredințate unor *ratay* (agricultori de condiție servilă). Reglementarea situației nou veniților, a nomazilor (*khaymana*), chiar dacă printre aceștia se găseau și vlahi se făcea în sensul înscrierii lor printre cei îndatorați la darea vlahă numai cu permisiunea sultanului. Persoanele supuse legii vlahe nu aveau dreptul să se așeze pe pământurile sanğaqbeylor și timarioților sau subașilor. Impozitul se încasa în *nahiya* unde s-a făcut înscrierea în registru. Nu se admiteau reduceri de impozite sub suma de 83 aspri, cât reprezenta darea vlahă.

Conflictele dintre spahii și vlahi în legătură cu plata dijmei (*oşr*) trebuiau rezolvate în așa fel încât să nu se producă o risipire a vlahilor. Ele trebuiau rezolvate stabilindu-se diferența dintre suma fixă dată de vlahi și cuantumul dijmei ce li se încasase.

Scutirea de orice impozite, chiar și de darea vlahă, era posibilă numai dacă cel scutit participa alături de timariotul musulman la campanii militare. În acest caz el se numea *yoldas*.⁵² Condiția acestei scutiri totale era deci asumarea unei sarcini militare suplimentare.

Încasarea dării vlahe se făcea pentru toți cei înscriși în registru, chiar dacă unii plecaseră într-o altă *nahiye* sau fugiseră. Este o formă de responsabilitate colectivă fiscală care a consolidat comunitățile creștine (vlahă, sârbă, bulgară, greacă), dar care a avut uneori efecte negative asupra dezvoltării spiritului de rezistență anti-otomană. Knezul și primikiurul erau obligați să-i readucă pe cei fugiți sau să le plătească darea. Documentele cuprind instrucțiuni precise menite să oprească orice încercare de transferare a vreunei baștine vlahe în seama raialei. Aceleași documente prevăd obligațiile knezului și primikiurului față de fiscul imperial în privința urmăririi modului cum se încasează dările, pedepsele ce li se vor aplica în caz de neglijență sau de abuz.

Amenzile pentru delikte sau crime nu privesc fiscul. Ele sunt date de knezi și de primikiuri sanğaqbeyului, după ce au reținut cota de 1/10 din cuantumul amenzilor încasate. Pentru delikte minore se prevede o amendă de 5 aspri (în 1477, în Smederevo).⁵³ Vlahii nu aveau față de fisc nici o altă obligație în afara

---

⁵² N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 115, 121.

⁵³ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, p. 13.

dării vlahe. Ei erau scutiți de o serie de corvezi între care cele mai des pomenite sunt: să nu li se pretindă a da scânduri, catran, torțe, darea căsătoriei și darea pe oi, să nu li se ceară de sanğaqbey să construiască vreo casă, să nu fie obligați să cosească fân, să nu li se ceară femne. Sanğaqbeyul, voievodul și subasi nu au îngăduința să le ia produse (miere, păsări, vite, grăsimi) fără plată corespunzătoare. Nu li se poate pretinde nici muncă suplimentară pentru sangaqbey și nici corvezi suplimentare pentru îndeplinirea lucrărilor cerute de sultan.⁵⁴ Era admisă numai corvoada pe care timp de șase luni o împlinea pentru 50 de case un om. Acesta era folosit la exploatarea cărbunelui.⁵⁵

Regimul pământului. Regiunile în care sunt atestate comunități vlahe în Imperiul otoman cuprind atât pământ cultivabil, cât și pășuni, munți, teritorii în care se practică creșterea vitelor. Caracterul obligațiilor pe care vlahii le au față de fiscul imperial dovedește că pământul dat în folosința unei familii de filurigii era o posesiune liberă, concedată de sultan vlahului *vojnuq*, deci numai țaranului oștean, pe care legea o garanta și ocrotea. Vlahul deținător de *baština* aparținea unei comunități care, la rândul ei, garanta îndeplinirea obligațiilor militare și fiscale de către toți membrii ei.

Termenul de *baština* sub care apar și posesiunile vlahe în documentele otomane⁵⁶ este preluat din perioada anterioară. *Zakonik*ul lui Stefan Dušan ca și alte acte sârbești⁵⁷ îl folosesc pentru a desemna o proprietate deplină și necondiționată, transmisibilă ereditar. Ea putea fi înstrăinată și nu se confisca decât în caz de trădare.⁵⁸ *Zakonik*ul folosește pentru deținătorul unei *baština* denumirea de *baštini*k.⁵⁹

⁵⁴ Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 30; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 95 și tabelul nr. 1, p. 96.

⁵⁵ Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 31. Precizăm că în toate actele referitoare la vlahi se prevăd scutiri de diverse corvezi. În cele de mai sus am citat numai unele exemple.

⁵⁶ Pentru termenul de *baština* în legislația otomană în genere, vezi N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, I, Paris, 1960, p. 149, n. 2 și Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 133-134. Pentru *baština* vlahă în documentele otomane, vezi N. Beldiceanu, *Sur les Valaques slaves*, p. 102-104.

⁵⁷ St. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349 i 1354*, Belgrad, 1898, și *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrad, 1912, p. 32, 88, 107, 108 etc.

⁵⁸ St. Novaković, *Selo* în „Glas srpske kr. Akademije“, XXIV, Belgrad, 1891.

⁵⁹ St. Novaković, *op. cit.*, p. 313.

În documentele otomane, *baština* capătă un dublu sens: 1) acela de posesiune neprivilegiată, dacă aparține raialei⁶⁰ și 2) acela de posesiune privilegiată, dacă ea aparține unei categorii privilegiate, unei persoane cu obligații militare (*vojnuq, vlah, martolos, armatol*) sau conducătorilor acestor persoane care capătă statut de timarioti.⁶¹

Baština neprivilegiată era grevată de obligațiile raiale: plata de *kharag, ispenge, oșr*, prestații de corvezi și contribuții extraordinare. Posesiunea liberă, *baština* privilegiată, era grevată numai de obligația prestării de serviciu militar, era însă transmisibilă ereditar numai fiilor și fraților celui care o deținuse și întotdeauna sub condiția preluării de către aceștia a obligațiilor militare pe care posesiunea ei le implica.⁶² Era interzisă trecerea *bastinei* privilegiate în posesiunea raialei sau a altor rude în afara celor amintite, fii și frații.⁶³ O asemenea *bastina* rămasă nelucrată timp de trei ani de zile nu putea fi transferată altui membru al comunității decât prin intermediul și cu acordul timariotului. Această modalitate de transmitere⁶⁴ vădește caracterul limitativ al posesiunii *bastinei* în Imperiul otoman. Mai mult, înstrăinarea nu putea fi făcută decât unei persoane care avea același statut ca și fostul posesor (*vojnuq, martolos, knez* sau *primikiur*). Conflictele între raiale și deținării de posesiuni privilegiate erau rezolvate de eminul însărcinat cu întocmirea registrelor fiscale de impunere ajutat de celelalte autorități locale otomane în așa fel încât să se respecte legea locală (*qanunname* date regiunii respective) și prevederile legii musulmane în genere (*șari'a*).

Categoriile sociale ale populației vlahe din regiunile nordice ale Peninsulei Balcanice (Bosnia, Herțegovina, Timok-Morava, Rudnik, Zvornik) sunt stabilite în raport cu statutul pământului pe care îl exploatează și cu funcția pe care unele persoane o exercită în conducerea și organizarea activității comunității respective.

⁶⁰ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 105.

⁶¹ N. Beldiceanu, *Ibidem*, p. 103-104; Br. Djurdjev și Lamija Had iosmanović, *Dva deftera Crne Gore*, p. 172.

⁶² N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 112, 117.

⁶³ N. Beldiceanu, *Ibidem*, p. 116, 121.

⁶⁴ Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku*, Sarajevo, 1973; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 103.

Comunitatea vlahă pare astfel a fi împărțită în două. Pe de o parte sunt conducătorii aleși de către vlahi (*knezi, primikiuri, kmet, lagator*) și confirmați de statul otoman prin sanğaqbey, oameni scutiți de plata oricăror impozite,⁶⁵ iar de cealaltă parte sunt vlahii care plătesc statului dări după legea vlahă.⁶⁶ Dar toți vlahii unei comunități sunt egali între ei prin drepturi similare și prin obligația tuturor de a participa la paza ținutului și la campanii militare. Legăturilor de rudenie din sânul comunității li se adaugă aceea a responsabilității colective față de autoritatea otomană, așa cum am arătat ceva mai sus.

O altă categorie de populație ce apare în actele otomane referitoare la vlahi este aceea de *ratay*. Termenul este cunoscut și documentelor sârbești din secolul al XV-lea, în care pare să însemne „agricultor, țăran aservit (*servus*)”.⁶⁷ Documentele otomane nu ne indică apartenența lor etnică și nu ne spun decât lucruri puține și destul de imprecise despre ei.⁶⁸ Autoritatea otomană locală repartizează knezilor și primikiurilor un număr de *ratay*, normele acestei repartiții fiind definite în beratele din 1489-1491.⁶⁹ Unui knez sau primikiur nu i se puteau atribui mai mult de zece *ratay*. Repartizarea se făcea cu asentimentul sanğaqbeyului și depindea de rolul jucat de knez sau primikiur. Orice abuz comis în repartizarea de *ratay* era pedepsit prin transferarea celor încredințați unor asemenea șefi abuzivi altora. Încercările de evaziune fiscală erau pedepsite, de pildă, prin confiscarea a jumătate din numărul *ratay*-lor încredințați unui knez sau primikiur. *Ratay* proveniți din nomazi (credem că trebuie înțeleși prin aceștia oameni ce se deplasau dintr-o *nahiye* în alta și nu erau înscrși în registrele fiscale) ca și cei rămași pe pământul unui mort lipsit

⁶⁵ Exemple de acte care prevăd asemenea scutiri: M. Berindei etc., *Code de lois de Murad III*, p. 154; Br. Djurdjev, *O knezovima pod turskom upravom*, p. 159; Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku*, Sarajevo, 1973.

⁶⁶ Putem cita aici, practic, toate documentele otomane privitoare la vlahi. Ca exemple tipice trimitem a N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 111 (pentru Herțegovina); N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie*, p. 133 (pentru Bosnia); Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 13 (pentru Smederevo).

⁶⁷ Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslavico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865, p. 796.

⁶⁸ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 105. Dušanka Bojanić, *Turški zakoni*, p. 163 explică sumar termenul ca indicând „un țăran lipsit de pământ, muncitor agricol pe posesiunile knezilor și primikiurilor”.

⁶⁹ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 113, p. 118-120.

de urmași erau împărțiți între membrii comunității, probabil atribuiți altor primikiuri din regiune.⁷⁰ Nu se cunosc obligațiile acestor ratay nici față de fisc, nici față de knez sau primikiur. Compararea situației lor cu aceea a țăranilor din Codul lui Dušan, diferită oarecum de a raialei creștine din actele otomane, poate fi luată în considerare, cu titlu ipotetic. Oricum, obligațiile lor erau mai grele decât ale raialei musulmane.⁷¹

Autoconducerea vlahilor. Ca și în cadrul stăpânirilor balcanice preotomane, vlahii din Imperiul otoman erau conduși de șefi proprii, aleși de ei înșiși și confirmați de autoritatea otomană.⁷² Aceștia sunt *knezii*, *primikiurii* și ajutoarele lor numite *lagator* și *teklige*.

Knez este denumirea dată conducătorului unei comunități așezate într-un teritoriu bine definit. Titlul de knez, intrat în legislația otomană, privește atât pe șefii comunităților slave privilegiate sau nu, cât și pe aceia ai comunităților vlahie care mai păstrează o vreme caracterul lor etnic diferențiat. El putea fi moștenit în cadrul aceleiași familii, tot așa cum se petrecuse la vlahii din cătunele Mirilović, Vlahović, Riđani etc.⁷³ *Primikiurul* era conducătorul unei grupări mai mici de vlahi, probabil al acelei unități fiscale de 15, 20 sau 50 de case care apare în actele otomane sub denumirea de *katun*. Numirea knezilor și a primikiurilor se făcea prin *berat*, ei devenind odată cu numirea lor, timarioti, spahii creștini deținători ai unui timar. Același lucru se poate afirma și despre *lagator*, ajutor al knezului, socotit și el timariot, dar mai puțin bine cunoscut.⁷⁴

Potrivit recensământului din 1476, în regiunea Smederevo, se aflau 30 de comune din care 22 erau conduse de 21 knezi și un knez suprem, împreună cu 294 primikiuri. Restul comunelor erau conduse numai de primikiuri.⁷⁵ Față

⁷⁰ N. Beldiceanu, *loc. cit.*

⁷¹ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 106.

⁷² Br. Djurdjev, *Nešto o vlaškim starješinama*, p. 49-67, *O knezovima*, p. 132-166 și *Teritorijalizacija katunske organizacije*, p. 165-166; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 107-108; R. Veselinović, *O knezovima pod turskom upravom u Banatu u 1660 i 1667 godine* în „Zbornik Matice Srpske“ 10, 1955, p.4.

⁷³ Despre knezii vlahi din Serbia medievală, vezi S. Dragomir, *op.cit.*, p. 116-118; Th. Trâpcea, *Contribuții la istoria românilor din Peninsula Balcanică. Românii dintre Timoc și Morava în „Balcania“*, V, 1, București, 1942, . 243-245.

⁷⁴ N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie*, p. 126, 130-131.

⁷⁵ Dušanka Bojanić, *Vlasi u Smederevskom, Kruševačkom i Vidinskom Sandžaku*, Sarajevo, 1973.

de autoritatea otomană, knezul și primikiurul aveau următoarele îndatoriri⁷⁶ a) să ajute pe funcționarul otoman însărcinat cu strângerea dărilor și să-l sprijine pe sanğaqbey, pe subași și qadi în raport cu membrii comunității vlahe; b) să garanteze îndeplinirea obligațiilor militare de către membrii întregii comune, primikiurul răspunzând pentru katun și obligațiile sale fiscale și militare specifice; c) să asigure ordinea; d) să judece procesele mărunte. Pentru îndeplinirea acestor îndatoriri cu credință și vrednicie, apărând interesele sultanului și respectând prevederile legilor otomane, knezii și primikiurii erau scutiți de orice dare, li se atribuiau posesiuni a căror valoare putea atinge cifre foarte ridicate. Ei rețineau 10% din amenzile încasate ca efect al deciziilor luate în judecățile ce le reveneau și primeau o serie de daruri, de Crăciun și de Paște, din partea membrilor comunităților vlahe conduse de ei.

Care erau obligațiile tuturor acestor conducători în raport cu cei pe care-i conduceau știm mai puțin din documentele analizate. Desigur, trebuie să fi fost vorba de obișnuitele îndatoriri și atribuții ale unor conducători locali. Erau atribuții judiciare, administrative, economice, gospodărești, exercitate în limitele îngăduite de obiceiul locului. Knezul suprem avea în subordine pe toți conducătorii laici și religioși ai regiunii vlahe. Paza ordinii în sat, apărarea și reprezentarea intereselor întregii comunități și, în genere, orice fel de inițiative economice și politice în care era angajată comunitatea, toate se făceau prin intermediul knezului. Treptat, knezii devin un factor politic în viața comunităților vlahe și chiar a Imperiului. Să amintim doar numele knezului Grda al tribului Nikšić din Herțegovina care, la finele seclului al XVI-lea (1597) joacă un rol de seamă în frământările ce neliniștesc Imperiul otoman⁷⁷ sau pe acela al knezilor Rašković din Stari Vlah care intră în legătură cu comandantul armatelor lui Leopold I în 1690, răspunzând îndemnurilor la revoltă adresate de acesta creștinilor de sub stăpânirea Porții.⁷⁸

⁷⁶ N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves*, p. 111, 113, 115; M. Berindei etc., *Acte de Murad II*, p. 56 și *Code de lois de Murad III*, p. 154.

⁷⁷ Gl. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko turskim ratovima XVI-XVIII vjeka*, Belgrad, 1970, p. 119.

⁷⁸ R. Veselinović, „Istoriski glasnik“, 2, 1956, Belgrad, 1956, p. 113-115. Precizăm că în epoca la care ne referim aici procesul de slavizare a vlahilor balcanici era foarte înaintat, astfel încât knezii amintiți nu pot fi considerați cu deplină siguranță ca reprezentanți ai unei comunități cu conștiința etnică vlahă. Este vorba însă, în chip cert, de o regiune originar vlahă care și-a păstrat specificitatea instituțională vreme îndelungată.

Și în cazul comunităților vlahe din Epir, Pind și Tesalia sunt respectate formele locale de autoconducere, adunarea bătrânilor și celnicatul ereditar, cunoscute mai puțin din documente scrise și mai mult din relațiunile de călătorie ale unor străini ca și din situațiile existente până târziu, în secolul al XIX-lea, în aceste părți ale Peninsulei Balcanice. Aici, *celnicul*, atestat încă din perioada bizantină, este numit, cu un termen turcesc, și *kihaia*.⁷⁹

Trebuie să remarcăm că și în domeniul autoconducerii vlahilor balcanici Imperiul otoman a conservat instituții și tradiții pe care le-a găsit în regiunile cucerite de la diverși stăpânitori (bizantini, sârbi) și pe care a știut să le încadreze în propriile sale structuri administrative, adaptându-le propriilor sale necesități. Doveziile cele mai elocvente ale acestui fapt sunt păstrarea, în forme desigur prelucrate otoman, a knezilor și primikiurilor bogat atestați în documentele regatului sârb.⁸⁰

*

În secolele XV-XVII, autonomiile vlahe sunt, putem spune, un fenomen de largă răspândire în Balcanii otomani. Forme de autonomie vlahă sunt atestate de documentele otomane în mai toate regiunile geografice, cu populație predominant românească, în care le înregistrează, în perioada preotomană, izvoare de alte proveniențe. Mai mult încă, atât terminologia, cât și realitățile social-economice și instituționale vlahe din perioada otomană prezintă puternice trăsături de continuitate în raport cu cele din epoca anterioară. Aceste fapte vădesc pe de o parte vigoarea romanității balcanice, pe de alta suplețea cu care Imperiul otoman a izbutit să se adapteze particularităților specifice noilor ținuturi cucerite în Peninsula Balcanică. Din punctul de vedere al Imperiului otoman, autonomiile vlahe au reprezentat un factor de întărire a acestor cuceriri, a siguranței granițelor, de încurajare a inițiativei economice. Și alți creștini din Imperiu au încercat să profite de condițiile mai bune oferite de formele autonome de organizare ale vlahilor, pătrunzând, cu îngăduința

---

⁷⁹ Despre celnicat, Th. Capidan, *Românii nomazi*, extras din „Dacoromania“ IV, Cluj, 1926, p. 38-41.

⁸⁰ S. Dragomir, *op.cit.*, p. 116-118; Br. Djurdjev, *Teritorijalizacija katunske organizacije*, p. 164-167.

autorităților, în categoria privilegiată a celor ce plăteau „darea vlahă“. Din punctul de vedere al românilor balcanici, autonomiile vlahice au reprezentat, în genere, un factor de întârziere a procesului slavizării și grecizării lor, oferindu-le un cadru propriu de dezvoltare istorică diferențiată.

Desființarea statutului privilegiat al vlahilor balcanici este un proces de durată în Imperiul otoman, proces despre care nu putem spune că a fost dus peste tot până la capăt. În general disoluția regimului de autonomie acordat vlahilor însoțește dispariția importanței strategice a regiunilor locuite de ei, ceea ce face să descrească și importanța lor ca element militar și determină din partea otomanilor tentative de a-i asimila cu toți ceilalți supuși ai statului. În acest proces se manifestă de asemenea criza generală prin care trece Imperiul otoman începând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în permanentă căutare de noi surse de venit, chiar cu sacrificarea propriei securități. Excesele fiscale exercitate asupra vlahilor autonomi pun în primejdie stabilitatea regiunilor de ei apărute în schimbul regimului privilegiat acordat.

În asemenea situații, reacția foștilor privilegiați a fost violentă, ei devenind un mediu sensibil la orice inițiativă externă de propagandă anti-otomană, la orice apel în favoarea noii cruciade. Înăbușirea revoltelor a avut, ca efect, printre altele, considerabile mișcări de populație. S-a produs chiar o modificare a echilibrului etnic din zonele de autonomie vlahă sau de colonizare vlahă, ceea ce a favorizat în general deznaționalizarea vlahilor.

O serie de comunități vlahice și-au păstrat totuși neîntrerupt, foarte multă vreme privilegiile, uneori chiar întărindu-și-le. Este cazul, deja amintit mai sus, al comunităților urbane aromânești din Epir, care cunosc o mare dezvoltare în secolele XVI-XVIII, în virtutea funcției lor economice, comerciale, în raporturile dintre Orient și Occident. Aceste centre au dezvoltat și o viață culturală remarcabilă. Totuși, încadrați spiritual, cultural și religios, în viața slavilor sau a grecilor, după regiunile în care trăiau, lipsiți de forme proprii de expresie culturală în limba națională, vlahii au fost, în pofida autonomiei de care s-au bucurat, deznaționalizați treptat și pe această cale. În chip paradoxal, privilegiul acordat de stăpânitorul otoman regiunii vlahice a devenit astfel, nu o dată, scutul sub care s-a dezvoltat o insulă de „libertate“ greacă sau slavă, un centru de afirmare a burgheziei creștine din Balcani, un nucleu de inițiativă insurecțională anti-otomană în beneficiul popoarelor slave sau al celui

grec. Căzul cel mai tipic rămâne acela al armatolatelor vlahe din Epir, Tesalia și Macedonia, celebrate de istoriografia greacă de azi ca adevărate centre de luptă națională pentru independența poporului grec.

Supraviețuind celor care le-au creat și le-au păstrat cu tenacitate în viață sub diferitele stăpâniri încercate, autonomiile vlahilor balcanici reprezintă astfel o formă de viață istorică dăruită întregii Peninsule de romanitatea orientală, una din cele mai însemnate expresii ale funcției acestei romanități în Sud-Estul Europei.

2. Românii din Haemus

O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ DE ISTORIE BALCANICĂ: PARTICIPAREA ROMÂNILOR LA RESTAURAREA ȚARATULUI BULGAR

Desființat, în urma crâncenelor lupte încheiate în anul 1018, prin eforturile militare succesive ale împăraților Ioan I Tzimiskes și Vasile al II-lea Bulgaroctonul, care au reșezat pe linia Dunării hotarul septentrional al Bizanțului, țaratul bulgar a fost restaurat și s-a impus iarăși ca o mare putere sud-est europeană, în secolul al XIII-lea, prin dinastia zisă a Asăneștilor¹, pentru ca, măcinat de discordii interne, să se năruiască din nou, spre sfârșitul secolului

---

¹ Asănești pot fi numiți în chip propriu numai descendenții pe linie bărbătească ai lui Asan I (1191–1196): Ioan Asan al II-lea (1218–1241) cu fiii săi, Căliman I (1241–1246) și Mihail al II-lea (1246–1256) și sebastocratorul Alexandru cu fiul său, Căliman al II-lea (1256). Totuși, numele dinastic a fost adoptat atât de urmași pe linie femeiască ai lui Ioan Asan al II-lea și ai sebastocratorului Alexandru, cât și de bărbați intrați în familie prin căsătorii, dintre care unii au domnit în Bulgaria. Numele a fost extins ulterior de istorici și asupra fraților lui Asan I, Petru (1186–1191, 1196–1197) și Ioniță (1197–1207) și a nepotului său de soră, Boril (1207–1218). Asupra acestei familii dispunem acum de o masivă lucrare a lui I. Bo ilov, *Familjata na Asenevci (1186–1460). Genealogija i prosopografija* (Familia Asăneștilor. Genealogie și prosopografie), Sofia, 1985, foarte utilă, dar acordând prea mult credit, uneori, legendelor și pretențiilor genealogice ale unor Asănești a căror înrudire cu casa domnitoare din Târnovo nu este certă. Afirmatia lui Bo ilov, *op. cit.*, p. 19, care contestă originea românească a familiei, că ar fi existat un „boier bulgar din Paristrion” pe nume Asan, tatăl lui Asan I, Petru și Ioniță, de la care s-ar trage numele dinastiei, nu este dovedită cu nimic.

al XIV-lea, sub loviturile otomanilor. Restaurarea țaratului, întemeierea celui de „al doilea stat bulgar“, cum îl numește îndeobște istoriografia, a fost rezultatul unui proces îndelungat și complex, în care românii balcanici, *vlahii* izvoarelor, au fost direct și profund implicați. Insurecția care marchează debutul fazei celei mai spectaculare a acestui proces, faza confruntărilor militare decisive și a acțiunii politico-diplomatice pe plan mondial, a fost o mișcare anti-bizantină inițiată de românii din nordul Peninsulei Balcanice, asociați cu bulgarii. Conducătorii răscoalei, frații Teodor, cunoscut mai mult sub numele imperial Petru – și Calopetru – pe care l-a adoptat după încoronare, Asan, zis și Belgun și Ioan sau Ioniță, supranumit și el, în stil imperial bizantin, Caloian, erau fruntași români din Haemus. Profitând de starea de gravă criză în care se găsea Bizanțul la sfârșitul secolului al XII-lea–începutul secolului al XIII-lea, de incapacitatea puterii centrale de a-i asigura coeziunea internă și integritatea, amenințate de afirmarea forțelor locale centrifuge și de ofensiva lumii catolice angajate în cruciadă, ei au proclamat un imperiu balcanic, al bulgarilor și al românilor, cu capitala la Tărnovo. Cu sprijinul hoardelor cumane din nordul Dunării, acest imperiu a rezistat încercărilor împăraților bizantini din dinastia Anghelos de a-l desființa, dar, în pofida demersurilor diplomatice întreprinse de Petru (1186–1191 și 1196–1197) și de Asan (1191–1196), el nu a fost recunoscut oficial ca atare nici de Bizanț, nici de puterile europene occidentale. În vremea domniei lui Ioniță (1197–1207), după căderea Bizanțului și întemeierea Imperiului latin din Constantinopol, noua formațiune politică a fost consacrată de papa Inocențiu al III-lea, sub condiția unirii bisericești cu Roma, drept „regat al bulgarilor și al românilor“, „al Bulgariei și al Vlahiei“, iar arhiepiscopul Vasile al Tărnovei a primit paliul ca primat al „bisericii bulgarilor și românilor“ (1204). Ideea romanității românilor a fost folosită în tratativele cu papalitatea, de ambele părți, ca un argument istoric menit să înlesnească apropierea de Roma și să contribuie la întemeierea în dreptul epocii a legitimității noului regat; alături de elemente preluate din tradiția imperială bulgară, ea a devenit componenta de obârșie românească a ideologiei acestuia. Sprijinit de forța armată de șoc a cumanilor, susținut cu toată fermitatea pe plan politic de papă, regatul româno-bulgar a izbutit să-și păstreze independența față de Imperiul latin din Constantinopol, față de regatul Ungariei, animat de tendințe expansioniste către Balcani, ca și față de competitorii greci la

succesiunea bizantină, „despoții“ din Epir și împărații din Niceea. Încadrat deplin în ordinea voită de Roma în Sud-Estul european în vremea domniei lui Boril (1207–1218), regatul bulgarilor și al românilor evoluează într-o direcție nouă după ce fiul lui Asan, Ioan Asan al II-lea (1218–1241), revine din pribegia la care fusese silit de succesorul lui Ioniță și preia, cu ajutorul cuman, prin violență, puterea. După multe șovăiri și oscilații între lumea ortodoxiei bizantine reprezentate de Niceea și cea a catolicismului roman, Ioan Asan al II-lea, personalitate puternică, acționată de mari ambiții, desface unirea religioasă cu biserica romano-catolică, revenind, în schimbul recunoașterii de către niceeni a rangului său imperial și al refacerii patriarhiei bulgare care îl consfințește, la ortodoxia bizantină. Reintrat astfel pe făgașul tradiției politice și spirituale a primului țarat bulgar, el nu întârzie să devină exponentul ei cel mai activ. La capătul acestei evoluții, către sfârșitul domniei lui Ioan Asan al II-lea, statul creat de Petru și Asan ca un imperiu al bulgarilor și românilor și impus pe arena politică mondială de Ioniță ca regat al bulgarilor și românilor se înfățișează ca un strălucit avatar al țaratului bulgar al lui Simion și Samuil. Structurat după modelul de sorginte bizantină al acestuia, animat de aceleași tendințe de expansiune, cultivându-i amintirea și invocându-i precedentul pentru a-și justifica legitimitatea, el a devenit un adevărat „al doilea țarat bulgar“ și, asemenea celui dintâi, a tins să se substituie Bizanțului însuși. Din rege catolic al bulgarilor și al românilor, Ioan Asan al II-lea năzuia să ajungă împărat ortodox al bulgarilor și al grecilor, vis niciodată transformat în realitate nici de el, nici de urmașii săi.

Mutația survenită în structura și ideologia statului Asăneștilor în vremea lui Ioan Asan al II-lea, biruința definitivă a principiului de legitimitate imperial și ortodox bulgar, a avut urmări fatale atât pentru soarta viitoare a românilor balcanici, cât și pentru amintirea rolului lor istoric. Izolați de restul romanității răsăritene, lipsiți de un cadru propice afirmării lor politice și culturale autonome, însușindu-și limba de cultură, formele și ritmurile vieții politice și spirituale impuse de statul și biserica bulgară, românii din cuprinsul țaratului, asemenea dinastiei pe care i-au dăruit-o, și-au pierdut treptat identitatea etnică, s-au topit în masa, superioară și numeric, a poporului bulgar. Oricât de strălucită ar fi fost fapta Asăneștilor, ea a antrenat totuși numai romanitatea balcanică și a rămas, cum s-a spus, un capitol oarecum marginal din istoria poporului nostru, al cărui destin s-a împlinit în spațiul vechii Dacii și nu în Peninsula

Balcanică². Astfel se explică și faptul că, atestată de izvoare de toate categoriile și proveniențele³, participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar nu a lăsat urme certe nici în tradiția istorică medievală bulgară, nici în cea românească. Cea dintâi s-a concentrat asupra măreției și continuității tradiției

² Cf. Gh. I Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 82.

³ Principalele izvoare privitoare la mișcarea Asăneștilor și la restaurarea țaratului sunt, în edițiile lor optime: Nicetae Choniatae *Historia*, recensuit I. A. van Dieten, Berlin-New York, 1975 (mai frecvent citată până acum este ediția lui Imm. Bekker, Bonn, 1835), Nicetae Choniatae *Orationes et Epistulae*, recensuit I. A. van Dieten, Berlin-New York, 1972, *Cronica scurtă* cu Nr. 14 din P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I–III, Viena, 1975–1978 (atribuită lui Kodinos în trecut și numită de obicei Pseudo–Kodinos), *The Chronicle of Morea*, edited by J. Schmitt, Londra, 1904 (are versiuni în franceză, italiană, aragoneză, cea franceză fiind, se pare, modelul versiunii grecești), Eustathii metropolitae Thessalonicensis *Opuscula*, ed. T. F. L. Tafel, Frankfurt, 1832, *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*, a monacho Novi Monasterii Hoionensis interpolata, edidit G. Pertz, MGH SS, XXIII, p. 674–950, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, edidit A. Chroust, MGH SS, V, p. 15–70 (atribuită canonicului Ansbertus din anturajul lui Frederic Barbăroșie), *Historia peregrinorum*, edidit A. Chroust, MGH SS, V, p. 129–152, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier*, publiée... par M. L. de Mas Latrie, Paris, 1871, Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, éditée par Ph. Lauer, Paris, 1924, Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, éditée et traduite par Edmond Faral, Paris, 1938–1939, 2 vols și *La conquête de Constantinople* par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes, texte original, accompagné d'une traduction par M. Natalis de Wailly, Paris, 1872, *Acta Innocentii Papae III (1198–1216)* e registris Vaticanis aliisque eruit... Th. Haluščynski, Vatican, 1944, *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, I, 1, *Documente privitoare la istoria românilor*, 1199–1345, culese și însoțite de note și variante de Nic. Densusianu, București, 1887 (cuprinde izvoarele diplomatice latine referitoare la al doilea țarat, corespondența papală cu Asăneștii, cu arhiepiscopul și ierarhii bisericii bulgarilor și românilor, cu regii Ungariei și împărații latini din Constantinopol). Toate aceste izvoare narative și diplomatice contemporane atestă participarea românilor la restaurarea țaratului și romanitatea Asăneștilor. Singurul izvor care nu-i amintește pe români, ci numai pe bulgari, este Georgii Acropolitae *Opera*, recensuit A. Heisenberg, I–II, Leipzig, 1903, pentru care vezi și nota următoare. Din aceste izvoare au fost publicate la noi extrase, însoțite de traduceri în românește, din izvoarele narative bizantine, în FHDR, III și IV, iar în Bulgaria extrase din izvoarele narative și diplomatice bizantine și latine, însoțite de traduceri în bulgărește, GIBI, VIII, X și XI și LIBI, III și IV. Un repertoriu analitic aproape complet al izvoarelor de toate categoriile și proveniențele, grevat însă de tendința autorului de a demonstra cu orice preț că *vlahii* acestora sunt de fapt bulgari și nu români, la P. Petrov, *Văzstanovjavane na bălgarskata dăržava, 1185–1197* (Restaurarea statului bulgar), Sofia, 1985, p. 276–332.

politice imperiale a țaratului și, încă din vremea lui Ioan Asan al II-lea, a căutat să glorifice în spiritul acesteia dinastia Asăneștilor care au servit-o⁴. Cea de a doua, atașată exclusiv idealurilor politice și spirituale ale românilor din nordul Dunării, a slăvit opera dinastiilor descălecătoare de țară care le-au împlinit, apărând ființa romanică și libertatea politică a poporului român⁵. Singure,

⁴ Tradiția istorică medievală despre începuturile celui de al doilea țarat își are, cred, obârșia în mediul aulic târnovitan din vremea lui Ioan Asan al II-lea. Am atras atenția în treacăt și altă dată (cf. RI 34, 1981, 7, p. 1309–1310 și acum, în urmă, *De ce nu se referă Georgios Akropolites la românii din Haemus*, în N.Ș. Tanașoca, *Bizanțul și românii*, București, 2003, p. 84–95, cu bibliografie) asupra faptului că acesta a impus în cultura bulgară o versiune proprie despre mișcarea Asăneștilor, potrivit căreia rolul de căpetenie îi revenea tatălui său, Asan I și nu, cum se întâmplase de fapt, lui Petru. Această versiune a evenimentelor, al cărei ecou se face contemporanul lui Ioan Asan al II-lea, Georgios Akropolites, transmitând-o compilatorilor săi bizantini de mai târziu și care este atestată parțial de puținele texte istorice și hagiografice bulgărești medievale cunoscute, exclude o dată cu referirile la unirea religioasă cu Roma, orice aluzie la români și la romanitatea dinastiei, în beneficiul glorificării tradiției imperiale bulgare, a presupusei înrudiri a Asăneștilor cu vechii țari și a ortodoxiei servite de țarat. Referirile la Vlahia, pe unde ar fi pribegit Petru și Asan, asupra căreia ei ar domni și de unde ar fi lichidat „erezia” romano-catolică, însoțite de evocarea romanității românilor, din *Istoria slavo-bulgară* a lui Paisie din Hilandar, culese, pretinde autorul, din manuscrise mai vechi și care se întâlnesc și în celelalte două scurte istorii din secolul al XVIII-lea (cea a călugărului Spiridon și cea a anonimului de la Zografu), nu reflectă neapărat existența unei tradiții orale amintind de legăturile Asăneștilor cu românii, cum cred unii istorici, ci reprezintă probabil încercări de adaptare a adevăratei tradiții la izvoarele bizantine, cunoscute prin intermediul unor lucrări de erudiție străine. Ideea stăpânirii țaratului asupra Țării Românești și Moldovei, cele două Vlahii nord-dunărene, putea fi desprinsă și din unele acte falsificate interesat de călugării de la Hilandar, ca acea vestită diplomă a lui Căliman Asan. Pentru întreaga problemă, asupra căreia voi reveni cu un studiu special, vezi J. Trifunov, *Načalato na vtoroto bălgarsko carstvo v našite istorii ot vtorata polovina na XVIII v.* (Începutul celui de al doilea țarat bulgar în istoriile noastre din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), Spisanie BAN, LVIII, 29, Sofia, 1939, p. 47–72, cu bibliografie. Mulțumesc colegului T. Teoteoi pentru semnalarea acestui studiu.

⁵ Singura urmă a unei presupuse tradiții locale despre legăturile românilor din nordul Dunării cu țaratul Asăneștilor este pasajul inițial din *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ediția C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 1) referitor la așa numitul „descălecat de la sud”, peste Dunăre, al românilor care s-au despărțit de romani și care și-au pus apoi banoveți din neamul Basarabilor. Această tradiție, atât de vagă încât poate privi cel mult o admigrare anterioară secolului al XIII-lea, dacă nu este o reminiscență a cuceririi romane însăși, a fost pusă în legătură cu știrile despre Asănești din izvoarele bizantine de

cronicile străine au urmat să-și transmită, de cele mai multe ori mecanic, prin timp, știri și mărturii, parțial deformate de compilatori, despre romanitatea Asăneștilor și rolul românilor în restaurarea țaratului bulgar⁶.

Divergența dintre datele transmise de tradiția medievală bulgară și română, pe de o parte și faptele consemnate de izvoarele contemporane evenimentelor, pe de alta a pus în încurcătură pe învățații care, începând din etapa umanistă a dezvoltării istoriografiei, au întreprins studii cu caracter erudit asupra începuturilor celui de al doilea țarat bulgar. Căutând să găsească o explicație plauzibilă acestei neconcordanțe, ei au interpretat cel mai adesea sursele în lumina realităților etnice, politice și culturale din vremea lor, sensibil diferite față de cele descrise în vechile texte și, mai mult, s-au lăsat nu o dată dominați

---

cărturari români și greci din secolul al XVIII-lea. Ca și în cazul tradiției bulgare, este vorba așadar mai curând de o încercare de adaptare a tradiției propriu-zise la datele izvoarelor bizantine, cunoscute de erudiți, cf. Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XXV–XXVIII, care relevă necesitatea unui studiu mai cuprinzător asupra acestei probleme.

⁶ Un exemplu tipic de preluare mecanică a datelor din izvoare mai vechi ne oferă cronică atribuită lui Teodor Skutariotes, cărturar și cleric bizantin din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Autorul rezumă și parafrazează atât *Istoria* lui Niketas Choniates, bogată în referiri la *vlahi*, cât și, în continuare, *Istoria* lui Georgios Akropolites care dă o versiune diferită a începuturilor țaratului și nu amintește deloc de români. Textul, publicat de C. Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, VII, Paris-Veneția, 1894, p. 1–556, își găsește paralela în cronică versificată a lui Efrem, călugăr din prima jumătate a secolului al XIV-lea, Ephraemii monachi Imperatorum et patriarcharum recensens interprete Angelo Maio, Bonn, 1840. Dintre cronicile occidentale târzii care păstrează amintirea participării românilor la restaurarea țaratului amintesc aici: *Balduinus Constantinopolitanus* în J.J. de Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, Collection de chroniques Belges inédites, I, Bruxelles, 1837, p. 130–140, Iohannes Longus de Ypra, *Chronica monasterii Sancti Bertini*, 590–1294, edidit O. Holden-Egger, MGH SS, XXV, p. 736–866, Albertus Milioli, *Liber chronicae imperatorum Latinorum et Graecorum et regum Longobardorum et aliarum nationum*, ed. G. Pertz, MGH SS, XXXI, p. 580–668, Salimbene de Adamo, *Chronica*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS, XXXII, p. 1–652, *Rymkronyk van Vlaenderen naer het Comburgsche Handschrift*, în J. J. de Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, IV. În secolul al XIV-lea, Lorenzo de Monacis face din Ioniță două persoane: „Janucius rex Ulachiae unitus cum rege Bulgarorum“, în Laurentii de Monacis *Chronicon*, Veneția, 1758, p. 141. Armorialele occidentale, începând cu armorialul Wijnbergen, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, își transmit și ele stema dinastică a primilor Asănești ca stemă a „regelui Vlahiei“, v. N. Ș. Tanașoca, *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen*, AIIA, Iași, XXIV/1, 1987, p. 59–70 (retipărit în volumul de față)

de prejudecăți intelectuale și ideologice personale. Participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar a devenit astfel obiect de dezbatere și controversă, teren de construcții ipotetice dintre cele mai ingenioase ori fanteziste, prilej de acerbe polemici între istorici⁷.

Încercând să concilieze, nu fără o anumită stângăcie și cu prea multă libertate față de izvoarele scrise, datele furnizate de acestea cu tradiția medievală și cu realitățile politice și etnice mai recente, Dimitrie Cantemir, cel dintâi reprezentant al istoriografiei umaniste românești care a integrat episodul Asăneștilor istoriei naționale, este și primul care a formulat ipoteza unei continuități între Imperiul Asăneștilor și statele feudale românești, între dinastia lor și familiile descălecătorilor Moldovei și Țării Românești. El a afirmat nu numai romanitatea Asăneștilor, ci și stăpânirea lor peste toți românii, atât peste cei din vechea Dacie, cât și peste cei din Moesia și chiar peste aromânii din Tesalia și a sugerat că centrul de greutate al puterii lor ar fi fost situat la nord de Dunăre⁸. Independent de învățatul principe moldovean, cu tot atâta libertate de metodă în interpretarea izvoarelor, aducând în sprijin și elemente ale unei

⁷ Istoria controverselor în jurul participării românilor la restaurarea țaratului bulgar a fost făcută, la răstimpuri, de mai mulți cercetători, dintre care citez: N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare*, București, 1943 (versiunea românească în ARMSI, III, XXV, 12, p., 543–590), B. Primov, *Săzdavaneto na vtorata bălgarska dăržava i učastie na vlasite* în culegerea *Bălgaro-rumănski vrăzki i otnošenija prez vekovete izsledvanija*, I, Sofia, 1965, p. 9–12 (cu versiunea românească, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în culegerea *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, I, București, 1971, p. 9–13), N. Ș. Tanașoca, *De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare*, RESEE, XIX, 1981, 3, p. 581–588 (cu versiunea românească în RI, 34, 1981, 7, p. 1297–1305) și, de același, *Romanitatea balcanică și al doilea țarat în lucrări recente*, în culegerea editată de Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, III, București, 1987, p. 26–36 (comunicare din care s-a dezvoltat studiul de față).

⁸ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscript al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscova ale Ministerului de Externe, de Gr. C. Tocilescu, membru al Academiei Române, cu un portret și două facsimile, București, 1901, p. 395–484. Cantemir confundă Vлахia Mare tesalică cu Moldova (p. 397), face din Ioniță-Caloian și ucigașul său, Ivancu, numit de bizantini Ioan Alexie, o singură persoană, care ar fi domnit asupra tuturor românilor până la năvălirea tătarilor (p. 420) și din care ar descinde, poate, ca „feciori sau nepoți”, Dragoș și Radu Vodă (p. 465) ș.a.m.d. Cf. Al. Elian, *Introducere la FHDR*, III, p. XXIV–XXV.

presupuse tradiții locale, în Muntenia secolului al XVIII-lea, istoriografia cantacuzinească a mers pe aceeași linie și a căutat să dovedească nu numai stăpânirea Asăneștilor asupra Olteniei, ci și identitatea bisericii Sfântul Dumitru din Craiova cu aceea pe care au ridicat-o, în realitate la Târnovo, frații Petru și Asan și derivarea numelui capitalei oltene din cel al „craului Iovan“, adică al lui Ioniță⁹. La rândul lor, istoricii din Școala ardeleană, în frunte cu Gheorghe Șincai, înzestrați cu mai mult spirit critic și mai atenți față de izvoare, deși au înlăturat numeroase din erorile, confuziile și inexactitățile comise de predecesorii lor, au stăruit să susțină ipoteza stăpânirii Asăneștilor asupra tuturor românilor, din dreapta ca și din stânga Dunării, încercând să demonstreze, în beneficiul cauzei, printr-un exces de interpretare a textelor, că sub denumirile de sciți, pecenegi și cumani din izvoarele bizantine se ascund de fapt românii din Moldova și Țara Românească¹⁰. Acceptate integral sau

⁹ Este vorba de lucrările atribuite banului Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor* de Banul Mihail Cantacuzino, ed. N. Iorga, București, 1902 și *Historia tes Blachias politike kai geographike apo tes archaiotates autes katastaseos heos ton 1775 etous/Nyn proton philotimo dapane ekdotheisa ton timiotaton kai philogenon autadelphon Tounousle*, Viena, 1806 (cu versiunea românească *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1771. Dată mai întâi la lumină în limba grecească la anul 1806 de Frații Tunusli*, tradusă de George Sion, București, 1863) și de cronica lui Naum Râmnicăeanu, numai parțial publicată de St. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmnicăeanu*. Partea I. Text însoțit de studiu introductiv, Sibiu, 1944, îndatorată lui Mihail Cantacuzino. Așa cum a arătat Al. Elian, FHDR, III, p. XXV–XXVII, ipoteza stăpânirii Asăneștilor asupra Olteniei și celelalte aserțiuni amintite legate de Craiova, vehiculate de istoriografia cantacuzinească, provin din încercarea de a îmbina datele tradiției despre „descălecatul de la sud“ din *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini* cu știrile despre mișcarea Asăneștilor și Vlahia lor culese din Niketas Choniates nu direct, ci prin compilația lui Ioan Stanos, *Biblos chronike periechousa ten historian tes Byzantidos*, I–IV, Venția, 1767. Felul în care Stanos a parafrizat în neogreacă textul bizantin, cu arhaisme sale geografice și etnografice, identificând Moesia cu Valahia vremii sale, a înlesnit speculațiile istoriografiei muntenesti asupra stăpânirii Asăneștilor în Oltenia.

¹⁰ Cu excepția lui Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812 (reeditare: *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, I–II, ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață și note de Manole Neagoe, București, 1970), istoricii ardeleni nu și-au publicat integral operele în timpul vieții, iar edițiile apărute postum nu corespund întru totul exigențelor filologiei moderne și nu le valorifică întreg patrimoniul istoriografic.

numai în parte, aceste construcții ipotetice au intrat în circuitul istoriografiei românești, pătrunzând în scrierile unui Dionisie Fotino sau chiar ale lui Mihail Kogălniceanu și bucurându-se, prin ele, de o destul de largă răspândire pe plan internațional¹¹.

De partea lor, în același secol al XVIII-lea, precursorii istoriografiei moderne bulgare încercau, cu încă și mai multă libertate de interpretare a izvoarelor, să concilieze datele furnizate de acestea cu tradiția istorică medievală

Ediții utile: Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, ediție îngrijită de Cornel Câmpeanu, București, 1963 și Gheorghe Șincai, *Opere*, I, *Hronica românilor*, tom. I, ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață și Note de Manole Neagoe, București, 1967 (citez numai scrieri și ediții cu referiri la tema discutată aici). Gh. Șincai este cel dintâi istoric român care parcurge direct, sistematic și critic, izvoarele străine și românești ale istoriei noastre, încercând să alcătuiască un corpus de surse. Prof. Pompiliu Tedor, căruia îi dădorez inițierea în tainele laboratorului de creație șincaian, mi-a atras atenția asupra existenței a două redacțiuni autografe ale acestui corpus, ambele păstrate la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca: *Notata ex variis Authoribus per G. Gabrielem Sinkay ordinis S. Basilii M. Transylvanum*, Anno 1779, tom. I–III (ms. rom. 545–547), cuprinzând cele 27 caiete cu extrase din izvoare, care constituie fișele de lucru ale autorului și *Rerum Spectantium ad Universam Gentem Daco-Romanam seu Valachicam Summaria Collectio ex diversis Authoribus facta a Georgio Sinkai de Eadem secundum ordinem chronologicum*, tom. I–III (ms. rom. 461–463), întocmită între anii 1780 și 1803 și reprezentând forma definitivă a lucrării, în limba latină, destinată tiparului, dar rămasă nepublicată, cf. P. Teodor, *Gheorghe Șincai: erudiție și istorie*, în volumul de autor *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 144–155. Șincai a consultat evident izvoarele bizantine referitoare la Asănești în edițiile din Corpusul parizian, elaborat de umaniștii secolului al XVIII-lea, dar s-a servit mult de traduceri latine care le însoțesc, de unde și unele erori intrate în propria-i operă pe lângă amintirile interpretări personale ale etnonimiei arhaizante bizantine, cf. Al. Elian, *Introducere la FHDR*, III, p. XI–XIV și N. Ș. Tanașoca, *Școala ardeleană și izvoarele bizantine ale istoriei românilor*, în „Transilvania”, IX (LXXXVI), 1980, 10, Sibiu, p. 18–20 și acum, în urmă, de același, *De la bizantinism la bizantinologie. Atitudini românești față de Bizanț în secolul luminilor*, în N.Ș. Tanașoca, *Bizanțul și românii*, București, 2004, p. 129–179.

¹¹ Dionisie Fotino, *Historia tes palai Dakias, tanyin Transylvanias, Vlachias kai Moldavias*, tom. I–III, Viena, 1818–1819 (traducere românească: *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Terei Muntenesci și a Moldovei*, traducere de George Sion, vol. I–III, București, 1859), Mihail Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques trasdanubiens*, Berlin, 1837 (reedită la Berlin, 1854, cu titlul ușor modificat). Deși a consultat izvoarele bizantine în original, Fotino, căruia îi este tributar Kogălniceanu, a stăruit să apere ideea stăpânirii Asăneștilor în Oltenia. Prin Fotino și Kogălniceanu, această idee a pătruns și în istoriografia noastră romantică, cf. Al. Elian, *FHDR*, III, p. XVI–XVIII și XXVII–XXVIII.

bulgară și cu relitățile etnice și politice contemporane. În a sa *Istorie slavo-bulgară*, bogată în surprinzătoare confuzii și frapante anacronisme, deși alimentată și din opere ale erudiției umaniste străine, călugărul athonit Paisie din Hilandar credea că poate să afirme, invocând „vechi bucoavne“, că Asăneștii erau bulgari, descendenți din țarul Samuil, că ei au fost siliți să pibegească în Valahia, în Țara Românească, în vremea stăpânirii bizantine și că, reveniți de acolo cu sprijin militar la chemarea patriarhului Târnovei, au restaurat țaratul și i-au extins hotarele peste Dunăre, cuprinzând în stăpânirea lor ambele Vlahii, Țara Românească și Moldova, de unde au eradicat „erezia latină“ și unde au impus, ortodoxia și limba „bulgară“ în cultul religios¹². Asemenea aserțiuni, dezvoltate arbitrar de autori ca G. S. Rakovski¹³ sau ușor

¹² Paisij Hilendarski, *Slavjano-bălgarska istorija*, pod redakcijata na Petăr Dinekov, Sofia, 1972, p. 100–103 și urm. Paisie, care și-a redactat opera cel mai târziu în 1762, a folosit, în traduceri și prelucrări rusești din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, lucrarea umanistului raguzan Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro, 1601 și pe Cesare Baronio, *Annales ecclesiastici*, I–XII, Roma, 1588–1593. Aceștia utilizaseră izvoare bizantine, printre care pe Niketas Choniates. Anacronismele, erorile, confuziile, omisiunile și inadvertențele lui Paisie sunt, de aceea, cu atât mai uimitoare: el face din Caloian, pe care-l confundă cu Ioan Căliman, un fiu al lui Asan, din Balduin de Flandra un rege venețian, ignoră cu totul pe Ioan Asan al II-lea, fixează la 1170 începutul răscoalei Asăneștilor, născocesc doi patriarhi ai Târnovei, Ioan și Teofilact ș.a.m.d. Celelalte două istorii ale poporului bulgar din secolul al XVIII-lea, cea numită a anonimului de la mănăstirea Zografu, editată de I. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija* (Antichități bulgare din Macedonia), Sofia, 1931, p. 628–642, după un manuscris alcătuit în 1785 de călugărul Iacov și cea a ieromonahului Spiridon, editată de V. Zlatarski, *Istoriya vo kratce o bolgarskom narode slavenskom sočinisja i spisasja vâ leato 1792 Spiridonom ieroschimonachom*, Sofia, 1900 (Istoria pe scurt a poporului slav bulgar alcătuită și scrisă în anul 1792 de ieromonahul Spiridon), vorbesc în termeni în general asemănători despre legăturile Asăneștilor cu românii, deși mai pe scurt. S-a presupus un model bulgăresc comun, când nu e vorba de influența lui Paisie însuși. V. și, mai sus, n. 4.

¹³ G. S. Rakovski, *Njakolko reči o Asenju pârvmu, velikomu bălgarskomu carju i synomu mu Asenju vtoromu*, Belgrad, 1860 (Câteva cuvinte despre Asan I, marele țar al bulgarilor și despre fiul său Asan al doilea). Potrivit lui Rakovski, bulgarii sunt cei mai vechi locuitori ai Peninsulei Balcanice, sub Alexandru cel Mare se numeau „tracii autonomi“, ei au primit creștinismul direct de la apostolul Pavel, patriarhia bulgară a fost independentă de la anul 553 până la 1797, izvoarele bizantine și cele latine nu merită nici o crezare, informațiile lor fiind dictate de ură față de bulgari sau de interese propagandistice, trebuie să li se prefere izvoarele naționale bulgare, net superioare, în frunte cu Paisie, „monumentul nostru național“. Pe baza acestor considerente metodologice, Rakovski susține că Asan și nu Petru a fost încoronat țar

emendate de spiritul critic al unui S. N. Palauzov¹⁴, au acreditat, în lumea slavă mai cu seamă, ipoteza originii etnice bulgare a Asăneștilor și a extensiunii dominației celui de al doilea țarat bulgar asupra românilor aflați numai la nord de Dunăre.

Se poate conchide, așadar, că, în etapa închegării lor ca discipline științifice, istoriografiile erudite română și bulgară, încercând să concilieze știrile din izvoarele scrise cu propriile tradiții medievale și cu relitățile etnice și politice contemporane, au fost tentate să procedeze cu mai multă ingeniozitate și fantezie decât cu spirit critic la interpretarea surselor, pentru a-și demonstra ipotezele privitoare la rolul românilor în restaurarea țaratului bulgar și la rostul acestuia în istoria politică și culturală a românilor. Dacă istoricii români au aderat în esență la ipoteza lansată de Dimitrie Cantemir cu privire la dependența primelor formațiuni politice românești de statul Asăneștilor români, dacă ei au văzut în restaurarea țaratului o expresie a creativității românești, încurajate de contactele cu Roma, istoricii bulgari au îmbrățișat ipoteza lui Paisie din Hilandar potrivit căreia o dinastie de origine bulgară, animată de idealul imperial niciodată stins al poporului bulgar, a refăcut țaratul și i-a extins dominația peste țările române. Istoricii români au fost tentați, pentru a-și

---

al bulgarilor de arhiepiscopul de Târnovo, devenit patriarh al Bulgariei, Asăneștii erau descendenți din vechii țari bulgari și nu aveau nevoie de nici un fel de recunoaștere internațională, din partea papei sau a altcuiva, întrucât fuseseră proclamați conducători de poporul bulgar și, asemenea lui Napoleon I, aveau „le droit du plus fort” ș.a.m.d. (p. 1–8). Nu e lipsit de interes faptul că, în pofida tuturor acestor principii, adjective și afirmații, Rakovski este și cel dintâi istoric bulgar care acordă totuși preferință lui Georgios Akropolites față de Niketas Choniates. Alt istoric romantic bulgar îndatorat lui Paisie este D. Voinikov, *Kratka bălgarska istorija*, Viena, 1861 (Scurtă istorie a bulgarilor).

¹⁴ S. N. Palauzov, *Iugo-Vostok Evropy XIV veka*, Sankt-Petersburg, 1857 și *Rumynskija gospodarstva Valachija i Moldavija*, Sankt-Petersburg, 1859. Ca și Paisie, autorul presupune că Asăneștii au domnit peste Bulgaria și Valahia contemporană lui și că ei erau descendenții vechilor țari dintr-o ramură a familiei care ar fi emigrat în Valahia. J. L. Pič îl socotește a fi primul slavist care s-ar fi oprit asupra problemei semnificației termenilor *vlahi* și *Vlahia* în legătură cu Asăneștii, cf. mai jos n. 26. Alt bulgarist, V. V. Makușev, *Bolgarija v konce XII i v pervoi polovine XIII veka*, Varșovia, 1878, susține că izvoarele vorbesc despre *vlahi* în virtutea confuziei create de faptul că Asan, după eșecul suferit în primele înfruntări cu bizantinii, s-a refugiat la nordul Dunării, în Valahia, de unde a venit cu ajutoare românești să continue lupta; el nu vorbește însă despre stăpânirea Asăneștilor la nord de Dunăre.

îndreptăți susținerile, să adapteze tradiția medievală izvoarelor scrise, în vreme ce istoricii bulgari au decis să jertfească izvoarele tradiției medievale pe care au crezut că o pot justifica în numele misiunii spirituale ortodoxe a țaratului și a culturii sale. Controversa științifică româno-bulgară astfel pregătită nu angaja încă nici realitatea participării românilor, a vlahilor din izvoare, la mișcarea Asăneștilor, nici caracterul etnic al Vlahiei peste care ei au domnit potrivit acelorasi izvoare și pe care, sub influența stărilor de lucruri contemporane, asemenea cărturarilor umaniști europeni de altfel, și istoricii români și cei bulgari credeau că trebuie să o caute la nord de Dunăre¹⁵.

Cei care au declanșat disputa în jurul participării românilor la restaurarea țaratului bulgar și i-au dat nu numai amploarea științifică, ci și o dimensiune politică și ideologică, au fost învățați din afara spațiului balcanic: istoricul austriac Robert Roesler, balcanologul vienez de obârșie cehă Constantin Jireček și bizantinistul rus Fedor Uspenskij. Erijându-se în apărător al spiritului științific în istoriografie, afirmând că urmărește să combată, în egală măsură, lipsa de simț critic în interpretarea izvoarelor și intruziunea tendințelor politice în scrierea

---

¹⁵ Cel dintâi umanist european care să fi translat la nord de Dunăre Vlahia Asăneștilor, afirmând totodată romanitatea vlahilor, identificați cu românii nord-dunăreni, cunoscuți de el direct prin pelerinii ajunși la Roma, pare să fi fost Flavio Biondo (1392–1463) în ale sale publicate postum *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, Veneția, 1484, unde, evocând lupta de la Adrianopol din 1205, amintește de „Valachi gens olim Romana ultra Danubii ripam sita” și de alianța lor cu bulgarii; informația a fost preluată și inserată în termeni aproape identici în ale sale biografii papale de Bartolomeo de Sacchi, zis și Platina (1421–1481), bibliotecar al Vaticanului, *De vitis ac gestis summorum pontificum*, Veneția, 1479 (Colonia, 1551), cf. C. Șerban, *Les Roumains au point d’impact de l’Occident et de Byzance (1204–1205)*, „Rivista di studi bizantini e slavi”, I, 1981, Bologna, p. 229–237 și *O știre privind pe românii din nordul Dunării în 1205*, RI, 32, 1979, 10, p. 1949–1957 (istoricul român tratează însă această interpretare umanistă a textelor vechi ca pe o știre de primă mână). Alt umanist care, istorisind revolta antibizantină a Asăneștilor, îl identifică pe *vlahi* cu românii din nordul Dunării și le atestă romanitatea, este Kaspar Peucer (1525–1602), ginerele lui Melancton, în *Chronicon Carionis expositum et auctum ... a Philippo Melanctone et Casparo Peucero*, Wittenberg, 1562; informația sa a fost preluată de umanistul polon Stanislas Sarnicki, *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum libri VIII*, Cracovia, 1587, împreună cu întreg contextul istoric al răscoalei Asăneștilor și sporită cu știrea că grecii îi numesc pe români *Blachi*, cf. A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d’une idée*, București, 1977, p. 111–112. Nu aceeași greșală i se poate imputa umanistului dalmat Ivan Lučić (1604–1679), care, cunoscător și al românilor balcanici, afirmă identitatea lor cu românii

istoriei, Roesler a încercat să lămurească în ale sale *Studii românești*¹⁶ problema etnogenezei și a originii statului medieval la români. Bazat pe întreaga masă a documentației scrise cunoscute în vremea sa, pe studii lingvistice, de onomastică și toponimie, el a dat, cum se știe, forma clasică teoriei imigraționiste, a discontinuității poporului român în vechea Dacie. Potrivit lui Roesler, romanii au părăsit cu totul, sub Aurelian, provincia cucerită de Traian, iar românii, formați ca popor romanic nou în Peninsula Balcanică, au revenit și reromanizat nordul Dunării abia către jumătatea secolului al XIII-lea, aducând cu ei, fruct al îndelungatei conviețuiri cu bulgarii, limba de cultură slavă și formele civilizației lor medievale slavo-bizantine. În reprezentarea lui Roesler, teoria descălecatului, întemeiată pe tradiție, era lipsită de orice fundament real, o simplă legendă târzie, în schimb, participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar căpăta un relief cu totul deosebit, devenind o dovadă a faptului că teritoriul de bază al formării și afirmării poporului român a fost Moesia și nu Dacia traiană. Roesler, care a adus în discuție numeroase izvoare atestând rolul românilor în restaurarea țaratului, a mers până acolo încât a susținut că românii și bulgarii alcătuiau, până în secolul al XIII-lea, un adevărat organism social unitar în care cei dintâi erau „capul“, ceilalți, mai curând, „brațul“ acțiunilor întreprinse în comun. Caducă științific prin hipercriticism

din nordul Dunării și, pe cale de consecință, romanitatea lui Ioniță ca și a lui Ioan Huniade, în Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666, cartea VI, cap. 5. *De Vlachis*. Independent de Lucius, bizantinistul francez Charles Du Cange (1610–1688), în comentariile cu care însoțește ediția dată operei lui Villehardouin în *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les Empereurs François*, Paris, 1657, distinge net între cele patru Vlahii cunoscute de izvoarele bizantine și pe care le identifică cu Țara Românească (Ungrovlahia), Moldova (Mavrovlahia), Vлахia din Haemus a Asăneștilor sau Moesia inferioară și Vлахia Mare din Thessalia, de unde, crede eruditul, au fost transportați în Haemus, după victoria lui Vasile al II-lea asupra țaratului bulgar, românii și bulgarii care locuiau aici (p. 303–304). Bazat pe o confuzie paleografică, Du Cange socotește că Vлахia se numea și Vлахia Albă, „Blanche Blakie“ (p. 304). Du Cange afirmă categoric opinia sa că Ioniță nu numai că îi conducea pe vlahi, dar făcea parte din națiunea lor („Et non seulement il commandait aux Walaches, amis encore il en estoit de la nation“, p. 304). În alte lucrări ale sale, Du Cange folosește și considerațiile lui Lucius despre români, dar nu poate fi socotit numai un adaptator al acestora, cum face Armbruster, *op. cit.*, p. 163, n. 42.

¹⁶ Robert Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871.

și lipsă de autentic simț istoric¹⁷, teoria lui Roesler a devenit, chiar dacă nu aceasta va fi fost intenția sa, un argument istoric folosit de apărătorii recent instauratului regim al dualismului austro-ungar pentru a-i justifica politica de discriminare față de românii din Transilvania, ea a căpătat așadar o valoare ideologică și a fost stigmatizată ca atare de istoriografia românească. Subsumând, pe de o parte, problema participării românilor la restaurarea țaratului bulgar problemei continuității lor în Dacia traiană, deprecind, pe de altă parte, în termeni excesivi, rolul bulgarilor în mișcarea Asăneștilor, Roesler a izbutit să stârnească în ambele istoriografii, română și bulgară, o anumită suspiciune față de romanitatea moesiană și, în pofida intenției afirmate de a depolitiza cercetarea istorică, a contribuit, dimpotrivă, la ideologizarea dezbaterii în discuție aici¹⁸. În a sa *Istorie a bulgarilor*¹⁹, cea dintâi lucrare de sinteză științifică închinată temei, Constantin Jireček, neobosit susținător al renașterii politice și culturale a națiunii bulgare, încearcă, spre deosebire de Roesler, să diminueze în chip arbitrar și contradictoriu rolul românilor în restaurarea țaratului. Deși a contribuit mai mult decât oricine la relevarea ponderii elementului romanic din Peninsula Balcanică în procesul formării

¹⁷ Cf. B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, 3, ed. Gr. Brîncuș, București, 1976, p. 660–661; „Vorbind ca în filosofia hegeliană, aş putea zice că Rösler reprezintă negațiunea afirmațiunii nu pentru a nimici ideea, ci pentru a servi la dobândirea integrațiunii din ce în ce mai perfecte... După o lungă și laborioasă cercetare, executată într-un mod magistral, Rösler ne lasă o foaie albă, rămânând ca alții s-o umple”.

¹⁸ Intuind desigur reacția pe care teoria sa imigraționistă avea să o stârnească în mediile intelectuale românești, Roesler însuși a ținut, în *Prefața* cărții sale, să se compare cu J. Ph. Fallmerayer (1790–1861) care, cu teoria sa despre originea în mare parte slavă a populației grecești de astăzi, a discontinuității și lipsei de omogenitate rasială a poporului grec, a stârnit înverșunate dispute științifice, cu inerente implicații ideologice și politice. Excesivă, negația lui Fallmerayer a determinat, prin reacție, apariția unei serii de cercetări care au pus în lumină continuitatea elenismului, cf. G. Veloudis, *Jakob Philipp Fallmerayer und die Entstehung der neugriechischen Historismus*, „Südostforschungen“, 29, 1970, p. 43–90.

¹⁹ C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, teza de doctorat a autorului, susținută la Universitatea din Praga. În anii 1879–1884 Jireček a trăit în Bulgaria, unde a îndeplinit înalte funcții în ministerul Învățământului, printre care și cea de ministru (1 iulie 1881–5 iulie 1882), a dirijat construirea Muzeului Național și a Bibliotecii Naționale din Sofia, cf. W. Leitsch und M. Stoy, *Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien (1907–1948)*, Viena, 1983, p. 21 și urm.

națiunilor slave care o locuiesc, deși a recunoscut îndelungata supraviețuire a românilor balcanici în toate părțile Peninsulei și tenacitatea cu care aceștia și-au conservat individualitatea etnică și limba, deși a admis participarea lor la mișcarea Asăneștilor, totuși, Jireček afirmă în chip surprinzător că izvoarele contemporane evenimentelor comit o eroare atunci când numesc *vlahi*, adică români, pe inițiatorii revoltei antibizantine din 1185. Ar fi vorba de o extindere nejustificată a denumirii românilor de pe coasta pontică asupra slavilor din Moesia, asupra bulgarilor dintre care s-au ridicat Asăneștii. Mergând și mai departe, în opera citată, ca și în alte scrieri ale sale, Jireček susține că termenul *vlahi* ar fi căpătat de la un moment dat, pe lângă sensul său etnic, de *români*, sensul socio-profesional de *păstori* de orice naționalitate din Peninsula Balcanică și că, în această accepțiune, el poate fi interpretat ca o denumire a păstorilor bulgari din Haemus; istoricul nu definește însă criteriile potrivit cărora se poate stabili despre care dintre cele două sensuri este vorba în fiecare caz al apariției *vlahilor* în texte, iar afirmațiile sale privind conservarea caracterului lor etnic până în epoca otomană nu fac decât să sporească confuzia în această chestiune²⁰. Pe aceeași linie a subiectivității în exegeza izvoarelor

²⁰ Cf. *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, Viena, 1912, p. 25–26 și 69–70, unde susține că termenii *vlahi* și *sârbi* din vechile acte sârbești au sensurile social-economice de „păstori” și „agricultori” și nu întotdeauna sens etnic. Așa cum a arătat S. Dragomir, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 139–148, afirmația lui Jireček poate fi acceptată cel mult în sensul că românii, numiți *vlahi*, rămân exclusiv păstori și în secolul al XIV-lea, iar cei care devin agricultori sunt supuși slavizării. De altfel, Jireček însuși este nevoit să-i excepteze de la această denotație ciudată pe albanezii păstori, dar pomeniți în același contexte cu numele lor etnic. Sursa principală a teoriei lui Jireček despre modificarea sensului etnic al termenului *vlahi* care ar deveni un cuvânt cu sens socio-profesional este capitolul *De Vlachis* din opera lui Ioannes Lucius (v. mai sus, n. 15) în care umanistul dalmat afirma că, la slavi, *vlahi* înseamnă, după limbă, oameni de origine romană, latină sau italică, după condiția socială, păstori locuitori ai munților și că termenul etnic s-a extins, în sens social, și asupra unor slavi. Situația evocată de Lucius privea însă o epocă mult mai târzie, se referea desigur la un stadiu avansat al procesului de slavizare a românilor balcanici și, cum am arătat mai sus, nu privea, după opinia cărturarului, pe Asănești și pe vlahii lor, cf. Armbruster, *loc. cit.* Dintre importante lucrări consacrate de Jireček romanității balcanice sunt de citat: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Viena, 1901–1903 și *Die Wlachen und Maurowalchen in den Denkmälern von Ragusa*, Praga, 1879.

a mers, în ampla sa monografie despre *Formarea celui de al doilea țarat bulgar*²¹, Fedor Uspenskij. Fără să conteste participarea românilor la restaurarea țaratului, învățatul rus îi diminuează drastic amploarea, susținând că frecvențele referiri la vlahi din izvoarele epocii nu reflectă obiectiv, ci deformează în spiritul unei anumite ideologii realitățile etnice din nordul Peninsulei Balcanice: istoricii bizantini ar fi evitat, după Uspenskij, să vorbească despre bulgarii din Moesia pentru a justifica, prin falsul lor etnografic, dominația bizantină asupra ei, în vreme ce papa Inocențiu al III-lea ar fi imaginat legenda originii romane a dinastiei Asăneștilor, în realitate bulgari, pentru a le măguli vanitatea și a-i atrage de partea bisericii romano-catolice. Prin asemenea interpretări subiective ale datelor din izvoare, Jireček și Uspenskij, învățați de netăgăduit prestigiu științific, au încurajat, în atmosfera de vie simpatie care a înconjurat din partea lumii slave nașterea tânărului stat modern bulgar, tendința istoriografică de a minimaliza participarea românilor la restaurarea țaratului și de a contesta originea romană a dinastiei care a înfăptuit-o, dacă nu chiar de a pune sub semnul întrebării însăși romanitatea vlahilor și existența românilor în Moesia.

Nici chiar recenzenti severi ai lucrării lui Uspenskij, ca bizantinistul rus V. G. Vasiljevskij²² și istoricul bulgar Marin Drinov²³, nu s-au putut sustrage cu totul acestei tendințe. Deși au combătut cu tot atâta erudiție și spirit critic cât și bun simț construcțiile fanteziste ale lui Uspenskij, dovedind deplina adecvare a terminologiei izvoarelor la realitățile etnice ale Peninsulei Balcanice și indiscutabila romanitate a vlahilor amintiți în texte, ei s-au străduit totuși să demonstreze caracterul național bulgar al mișcării Asăneștilor și originea bulgară a dinastiei lor. În acest scop ei au recurs la presupusa tradiție medievală consemnată de Paisie din Hilandar, potrivit căreia Asăneștii, descendenți din țarul bulgar Samuil, ar fi trăit în pribegie în Valahia, de unde ar fi revenit în Bulgaria la chemarea conaționalilor lor: așa s-ar explica faptul că, bulgari în

---

²¹ F. Uspenskij, *Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva*, Odessa, 1879.

²² V. Vasiljevskij, recenzie critică la Uspenskij, *op. cit.*, în „Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija“, iulie, 1879, publicată și în traducere germană în „Archiv für slawische Philologie“, IV, 1879, p. 627–637.

²³ M. Drinov, recenzie critică la Uspenskij, *op. cit.*, datând din 1880, în *Săčinenija na M. S. Drinova* (Operele lui M. S. Drinov), III, p. 248–280.

fapt, ei ar fi fost socotiți de contemporani vlahi. De pe această bază șubredă s-a lansat învinuirea, devenită un leit-motiv al istoriografiilor bulgară și rusă, că, numai împinși de naționalism românesc sau de sentimente potrivnice slavilor și nu de convingeri științifice, alți istorici ar putea recunoaște dinastiei restauratoare a țaratului bulgar originea etnică românească atestată de izvoare²⁴. Această nedreaptă judecată a fost dezmințită în chip strălucit de istoricul austriac Constantin von Höfler care, în replică la cartea lui Uspenskij, a dat la iveală un concis studiu închinat românilor ca întemeietori ai celui de al doilea țarat bulgar²⁵. Reexaminând critic toate izvoarele contemporane evenimentelor și disociind problema de aceea a continuității românilor în vechea Dacie, Höfler dovedește nu numai realitatea și importanța participării românești la restaurarea țaratului bulgar, nu numai romanitatea dinastiei Asăneștilor, ci și caracterul deosebit față de acela al primului stat bulgar pe care această participare l-a imprimat celui de al doilea. Reluând problema participării românilor la restaurarea țaratului bulgar în cadrul mai larg al problemei etnogenezei lor, asemenea lui Roesler, dar de pe o poziție radical opusă acestuia, Josef Ladislav Pič²⁶ transferă din nou discuția de pe terenul ferm al izvoarelor pe acela al construcțiilor ipotetice, al speculațiilor neconfirmate de surse sigure. Adversar, pe bună dreptate, al teoriei imigraționiste și partizan hotărât al continuității românilor în vechea Dacie, Pič nu contestă supraviețuirea elementului romanic în Peninsula Balcanică după venirea slavilor, dar îi restrânge aria la Macedonia, Epir, Tesalia și anumite zone ale Serbiei. El neagă prezența românilor în

²⁴ Cf. Vasiljevskij, „Archiv“, p. 629: „Wir meinen dass der Verfasser einer russischen Abhandlung vollkommen berechtigt ist, gegen die Übertreibungen des rumänischen Patriotismus und die Extreme der walachischen Theorie Widerspruch zu erheben, doch er hätte die urkundlichen, um es so auszudrücken, Grundlagen dieser Theorie, welche in den Nachrichten byzantinischer Schriftsteller und zum Theil in den Ausdrücken der päpstlichen Schreiben vorliegen etwas näher und genauer prüfen sollen“. Drinov, *op. cit.*, p. 12, se arată dezamăgit de felul în care Uspenskij combate, fără eficiență, pe „patrioții români“.

²⁵ Constantin Ritter von Höfler, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte, I. Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asseniden, 1186–1257*, „Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften“, 95, Viena, 1879, p. 229–245. M. Eminescu a publicat în „Timpul“, VII, nr. 256, 21.11.1882, p. 2–3 și nr. 257, 23.11.1882, p. 2, o traducere în limba română a acestui studiu, v. acum M. Eminescu, *Opere*, XIII, București, 1985, p. 222–227.

²⁶ Jos. Lad. Pič, *Ueber die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880.

Moesia, pe care o socotește integral slavizată în momentul izbucnirii revoltei din 1185. Relevând discordanța dintre tradiția medievală slavă și bulgară, care nu păstrează amintirea rolului românilor în restaurarea țaratului și datele izvoarelor, care îl evidențiază în chip deosebit, preluând multe din ipotezele lui Uspenskiĭ despre confundarea vlahilor cu bulgarii în texte, dar convins de romanitatea celor dintâi și de amploarea participării lor la mișcarea Asăneștilor bulgari, Pić crede că poate împăca aceste contradicții printr-o ipoteză proprie: el aruncă, în pofida izvoarelor, pe vlahii Asăneștilor și Vlahia lor la nord de Dunăre. El afirmă deci că al doilea țarat s-a întins pe ambele maluri ale fluviului, reunind într-un întreg, cum arată și titlul regal al lui Ioniță, două țări deosebite: Bulgaria, țara principală, din sud și Valahia, țara dependentă de ea, din nord.

Ingenioasa construcție a lui Pić, lipsită de confirmare documentară, dar în acord cu realitățile etnice și politice contemporane din Sud-Estul Europei și, ca atare, înzestrată cu darul de a menaja susceptibilitățile naționale ale istoricilor bulgari și români deopotrivă, a sedus spiritul lui Dimitre Onciul care a preluat-o și dezvoltat-o în studiile sale despre originile statelor românești medievale²⁷. Firește, nu fără importante emendări. Potrivit lui Onciul, care, în acord cu izvoarele, afirmă originea românească a Asăneștilor și inițiativa românilor în insurecția anti-bizantină, regatul lui Ioniță a reunit într-adevăr două țări distincte, locuite de două popoare diferite: Bulgaria dintre Dunăre și Balcani a bulgarilor slavi și Vlahia dintre Carpați și Dunăre a românilor. Către 1241, sub presiunea tătarilor, această unitate se desface. Pe malul stâng al Dunării, Vlahia caută sprijin împotriva năvălitorilor în regatul Ungariei, de care se leagă printr-o relație feudală, pentru a evolua apoi, într-un mod care nu mai este

²⁷ Lucrările lui Onciul privitoare la raporturile dintre români și al doilea țarat bulgar sunt acum reeditate în D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, 2 vol. (citată mai departe cu prescurtarea SI). Ele sunt: *Dragoș și Bogdan, fondatorii principatului moldovenesc*, ConvLit, XVIII, 1884, 7 și 8 (SI, I, p. 89–130), *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol. Dare de seamă critică*, ConvLit, XIX, 1885, 1–5 și 7 (SI, I, p. 131–260), *Radul Negru și originile principatului Țării Românești*, ConvLit, XXIV, 1891, 10–12, XXV, 1891, 1–2 și 7, XXVI, 1 și 4 (SI, I, p. 328–428), *Asăneștii*, în *Enciclopedia Română*, I, 1898, p. 280–281 (SI, I, p. 455–458), *Originile principatelor române*, București, 1899 (SI, I, p. 560–715), *Începuturile organizării politice românești*. Prelegere de deschidere a cursului de Istoria românilor, rostită la 15 noiembrie 1913, în D. Onciul, *Studii de istorie*, ed. A. Sacerdoțeanu, Editura Albatros, București, 1971, p. 254–261, *Istoria românilor*. Curs editat după note (1919–1920) (cf. SI, I, p. 54).

necesar să fie evocat aici, în direcția transformării ei în statul de sine stătător al Țării Românești, în vreme ce, pe malul drept al fluviului, Bulgaria își urmează destinul pe făgașul tradiției politice a primului țarat, iar dinastia Asăneștilor se bulgarizează. Urmele vechii unități româno-bulgare sunt, după Onciul, limba de cultură slavă și instituțiile laice și religioase de factură bulgaro-bizantină ale Țării Românești, ca și simbolicul *Io(an)* din titlul domnesc, reminiscență a numelui lui Ioniță. Pentru a-și întemeia ipoteza, neconținut reformulată, corectată și nuanțată de-a lungul întregii sale vieți, ca răspuns la criticile ce i-au fost aduse²⁸, Onciul a forțat nu o dată izvoarele, citindu-le în lumina convingerii sale despre formarea Țării Românești, dacă nu și a Moldovei, prin desprindere din țaratul Asăneștilor, a stăruit în apărarea autenticității unor documente dovedite false și a dat o importanță exagerată presupuselor tradiții medievale consemnate de Paisie din Hilandar sau de cronistica muntenească. Totuși, o serie de istorici români, ca Aloisiu Tăutu²⁹,

²⁸ Evoluția opiniilor lui Onciul în privința stăpânirii Asăneștilor la nord de Dunăre a fost schițată de Al. Elian, *Introducere* la FHDR, III, p. XXVIII, n. 85. Pe măsura subminării bazei sale documentare de către cei care l-au combătut, Onciul a trecut de la afirmația categorică „Țara Românească s-a format ca parte a statului româno-bulgar al Asăneștilor. Separarea Țării Românești de Bulgaria s-a făcut după invazia tătarilor (1241)” (SI, I, p. 22) la susținerea mai nuanțată „Până la venirea și cucerirea ungarilor, românii din Dacia atârnau politicește de Imperiul bulgar, negreșit cu o oarecare autonomie națională. Stăpânirea bulgară în aceste părți (la nord de Dunăre și în Carpați) nu era decât un fel de suzeranitate, asemănătoare cu cea turcească” (*Studii istorice*, Edit. Albatros, p. 261), pentru ca în ultimul său curs la Universitate să restrângă și mai mult această dependență: „Nu era vorba de o stăpânire directă, ci era mai mult o autoritate bisericească, exercitată de episcopul de Țirnova. Din autoritatea bisericească s-a născut cea imperială, fără a fi o stăpânire directă, ci doar voievozii români ce se găsesc în Vlahia recunoșteau întrucâtva autoritatea imperială a împăratului vlaho-bulgarilor” (SI, I, p. 54). De aici până la retractarea definitivă a ipotezei sale nu mai era decât un pas pe care totuși, convins de existența unui sâmbure de adevăr în tradițiile consemnate de Paisie, Onciul nu l-a făcut.

²⁹ A. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asan et Emeric roi de Hongrie (1202–1204)* (*Contribution à l'étude du problème du second Empire valaque-bulgare*), în *Mélanges Eugène Tisserant*, III, („Orient Chrétien, II), Vatican, 1964, p. 367–393. Potrivit lui Tăutu, litigiul între Ioniță și Emeric a fost provocat de stăpânirea celui dintâi asupra teritoriului locuit de români care se întindea pe ambele maluri ale Dunării și care fusese dăruit ca zestre de regele Ungariei Bela al III-lea fiicei sale, Margareta, în momentul căsătoriei acesteia cu împăratul bizantin Isaac al II-lea Angelos. Domeniul de zestre al Margaretei, „Vlahia” din titlul lui Ioniță, trebuie căutat, susține autorul, în părțile Sirmiului, Belgradului, la Braničevo și, pe malul nordic al Dunării, în Banatul Timișoarei, cu prelungirile sale către est, nord-est și sud-est, până la Oravița,

Ștefan Ștefănescu³⁰ sau Eugen Stănescu³¹, au socotit că pot accepta integral sau în parte afirmațiile sale, fără să reia în discuție obiecțiunile ce li s-au adus

Hunedoara și țara Hațegului și către Severin și nu numai în Cumania Olteniei răsăritene (p. 391). Studiul lui Tăutu nu s-a bucurat încă de atenția cuvenită din partea istoricilor, deși o parte din susținerile autorului merită examinate cu grijă și poate chiar reținute.

³⁰ Șt. Ștefănescu, *Rumyno-bolgarskoe svjazi v IX–XIV vv. i stanovlenie rumynskoj gosudarstvenosti*, „Romanoslavica“, IX, 1963, p. 531–542, *Legături româno-bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 223–228 și Paisij Hilendarskij *o rumyno-bolgarskikh svjazah v XVIII veke. Kritičeskie zametki*, „Izvestija na Instituta za Istorija“, 14–15, Sofia (*Sbornik v čest na akad. Iv. Snegarov*). Autorul susține: „Crearea celui de al doilea țarat bulgar a dus la o nouă creștere a influenței Bulgariei asupra teritoriului de la nord de Dunăre, în urma căreia formațiile politice locale au căzut sub dependența țaratului Asăneștilor, ajutând pe țarii bulgari la consolidarea formației lor politice“ („Romanoslavica“, IX, p. 530) sau „conducătorii politici de pe malul stâng al Dunării au devenit vasalii țarului bulgar, recunoscându-l ca suzeran al lor“ (pe Ioniță) (*Sbornik Snegarov*, p. 295). Aceste puncte de vedere sunt acceptate și adesea citate de istoricii bulgari contemporani. Ulterior însă, în I. Barnea și Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de jos*, București, 1971, p. 339–346, același istoric susține că Asăneștii au stăpânit numai „teritoriul dintre Balcani și Dunăre, desemnat de izvoare ca o „Valahie“ (p. 340) și nu mai vorbește despre o dependență feudală a formațiunilor politice românești din nordul Dunării de țaratul bulgar, ci numai de strânse legături reciproce, facilitate de originea romanică comună a românilor de pe ambele maluri ale fluviului și de experiența statală comună vlaho-bulgară, al căror efect ar fi fost receptarea unor instituții bizantine, a organizării bisericești și a liturghiei slave de către românii nord-dunăreni (p. 345–346). Autorul afirmă romanitatea Asăneștilor și caracterul etnic dublu, românesc și bulgar, al statului lor, (par. 39), dar nu arată lămurit ce forme a luat amintita „experiență politică comună“.

³¹ E. Stănescu, *Byzance et les Pays Roumains aux IXe–XVe siècles*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, I, București, 1974, p. 408–409. Potrivit autorului, cele două Vlahii din tradiția paisiană peste care ar fi domnit Asăneștii, mai precis, după opinia sa, Ioan Asan al II-lea, sunt fie formațiuni statale din dreapta și din stânga Oltului, cum a crezut la un moment dat Onciul, fie „Vlahia“ dintre Carpați și Dunăre, pe de o parte și cea dintre Dunăre și Balcani, pe de alta. Ulterior însă, în raportul său la al XV-lea Congres internațional de studii bizantine, *La population vlaque de l'Empire byzantin aux XIe–XIIIe siècles, Structure et mouvement*, Atena, 1976, reunește la orice considerații asupra stăpânirii Asăneștilor la nordul Dunării, afirmând chiar că apariția Vlahiei în titlul regal al lui Ioniță nu reflectă existența unei formațiuni politice cu acest nume distincte de Bulgaria: referirile Asăneștilor la stăpânirea lor, ca și a vechilor țări bulgari, asupra vlahilor și a bulgarilor deopotrivă ar marca numai intrarea în istorie, în această epocă, a mai multor Vlahii autonome balcanice, un moment, așadar, de intensă manifestare a vlahilor din Peninsulă (p. 13–14).

de alți cercetători, ba chiar să le dea dezvoltări personale³². Onciul se găsește așadar la originea uneia din direcțiile de interpretare și apreciere a legăturilor dintre români și restaurarea țaratului bulgar din istoriografia noastră științifică modernă.

A doua direcție a fost inaugurată de Alexandru D. Xenopol³³ și Bogdan Petriceicu Hasdeu³⁴. Dacă Hasdeu s-a mărginit să pună în evidență fragilitatea întemeierii documentare a ipotezei lui Onciul, supunând unei critici foarte strânse izvoarele și tradițiile invocate în sprijin de acesta și dovedind că nu poate fi vorba de o stăpânire a statului Asăneștilor la nord de Dunăre, Xenopol a examinat pe larg toate aspectele participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, construind în această privință o teorie proprie. Potrivit lui Xenopol, românii din vechea Dacie nu au fost deloc sau au fost numai în foarte mică măsură implicați în mișcarea Asăneștilor, iar statul creat de ei nu a înglobat niciodată în sfera autorității sale

³² Pornind de la stema „regelui Vlahiei” din armoriale medievale, Dan Cernovodeanu, *L'Armorial de Wijnbergen et l'héraldique dynastique valaque*, „Buletinul Bibliotecii Române”, Freiburg, VII (XI), 1979, p. 211–232 și *Les armes attribuées à la Valachie et à la Moldavie par les armoriaux ouest et centro-européens (XIIIe–XVIe siècles)*, în același periodic, XII, (XVI), 1985, p. 177–194, invocă ipoteza lui Onciul privitoare la desprinderea Țării Românești din țaratul Asăneștilor pentru a-și întemeia propria ipoteză potrivit căreia heraldica dinastică și de stat a Basarabilor ar deriva din heraldica asanidă. La rândul său, Radu-Ștefan Ciobanu, *Les chroniqueurs français de la IVe croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale*, în „Nouvelles Études d'Histoire”, VII, București, 1985, p. 157–176, încearcă să demonstreze că Vлахia Asăneștilor se întindea între Balcani și Carpați, cuprinzând pe românii de pe ambele maluri ale Dunării; autorul trece sub tăcere, în chip cu totul neașteptat, faptul că Onciul a folosit din plin izvoarele franceze din vremea cruciadei a patra și nu s-a limitat nicidecum numai la izvoarele bizantine (p. 159–160).

³³A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția I. Vlădescu, II, p. 223–256 și III, p. 221–230, București, f.a. (prima ediție, în șase volume, a apărut în anii 1888–1893), *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884 (versiune franceză îmbogățită: *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Age*, Paris, 1885, p. 38–55) și *L'Empire valacho-bulgare*, „Revue Historique”, 47, 1891, p. 277–308.

³⁴B. P. Hasdeu, *Negu Vodă*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, IV, București, 1898, p. XLVIII–L (în ediția Gr. Brâncuș, vol. 3, p. 677–678). În *Originile Craiovei, 1230–1400*, București, 1878, Hasdeu combătuse ipoteza construirii bisericii Sfântul Dumitru din Craiova de către Asănești și ideea că numele Craiovei ar deriva din acela al lui Ioniță care ar fi stăpânit Oltenia, susținute de istoriografia muntenească și de Dionisie Fotino, cf. mai sus n. 9 și 11. Cf. Onciul, SI, I, p. 618–619, n. 58 în replică.

politice directe teritoriile românești de la nord de Dunăre, ci și-a exercitat numai asupra lor, mai ales prin biserică, influența culturală. Singuri, românii balcanici, după el strămoșii aromânilor – al căror grad de înrudire cu românii nord-dunăreni șovăie să-l determine precis – au participat la restaurarea țaratului căruia i-au dat dinastia domnitoare. Vlahia din titlul lui Ioniță nu poate fi în nici un caz identificată cu viitoarea țară Românească, ea nu are nici măcar granițe strict determinate, fiind numai o denumire generică a noii formațiuni politice, apărută alături de Bulgaria pentru a indica prezența unei mase considerabile de supuși romanici, vlahi. Dispariția românilor balcanici din viața țaratului și a Vlahiei din titlul Asăneștilor după Ioan Asan al II-lea poate fi explicată prin fireasca evoluție a lucrurilor: românii, locuitori ai muntelui, au adus Asăneștilor victoria în luptele cu bizantinii și latinii, ca element eminamente războinic, dar ulterior ei au cedat locul de frunte în viața politică bulgarilor, element pașnic și organizator, locuitori ai câmpiei și ai orașelor, purtători ai unei puternice tradiții de stat și bisericești, iar în cele din urmă ei au fost covârșiți de aceștia și s-au bulgarizat împreună cu dinastia. Teoria lui Xenopol s-a impus în istoriografia românească. Acceptată în liniile ei generale, ea a fost prelucrată și dezvoltată, pe baza aceluiași izvoare la care s-au adăugat altele, noi, pe măsura progresului cercetărilor de istorie medievală românească și universală, de un șir întreg de istorici care au adus fiecare un punct de vedere personal, o interpretare sau o ipoteză originală. Dintre aceștia, trebuie amintiți*: Ioan I. Bogdan³⁵, Nicolae Iorga³⁶, Ion Arginteanu³⁷, George Murnu³⁸, Alexandru Philippide³⁹, Nicolae Bănescu⁴⁰, Gheorghe I. Brătianu⁴¹, Petre P. Panaitescu⁴², Silviu Dragomir⁴³, Aurel Decei⁴⁴. Lor li se alătură cercetători din generațiile care s-au afirmat după al doilea război mondial⁴⁵. Toți aceștia privesc participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar ca pe un capitol din istoria acelei romanități balcanice, dispărute sau în curs de dispariție astăzi, a cărei cercetare, interesantă oricum în sine, se vedește totodată rodnică atât prin luminile pe care le poate arunca asupra trecutului romanității orientale în ansamblu, deci și al românilor din vechea Dacie, cât și prin deschiderea către investigațiile de istorie balcanică și universală pe care le impune în chip necesar.

---

* Notele ce urmează în această pagină (35-45) pot fi consultate la sfârșitul capitolului, p. 133.

În primele decenii ale secolului XX, când istoriografia bulgară s-a afirmat la un nivel științific compatibil cu exigențele lumii moderne, ea s-a lăsat în chip surprinzător dominată totuși de prejudecăți ideologice și sentimente naționale exacerbate care i-au umbrat prestigiul. Controversa care face obiectul acestor pagini a căpătat și ea, din această pricină, proporții și implicații noi. Preluând, prelucrând și exagerând până la absurd ipotezele lui Uspenskij, istorici de mare autoritate, ca Vasil N. Zlatarski⁴⁶ și Petăr Mutafčiev⁴⁷, au negat în termeni categorici originea românească a dinastiei Asăneștilor, atribuindu-le o ascendență cumană sau chiar ruso-cumană, au minimalizat până la anihilare participarea românilor la restaurarea țaratului, contestându-le existența însăși în Moesia și chiar în Dacia traiană până în secolul al XIII-lea și au pus la îndoială semnificația etnică a termenilor *vlahi* și *Vlahia* în care, în chip arbitrar, au văzut denumiri ale locuitorilor bulgari din nordul Peninsulei Balcanice și a zonei locuite de ei. Cât de factice este înlănțuirea de ipoteze și deducții din premise nedemonstrate prin care se ajunge la aceste concluzii, au dovedit-o alți învățați români și străini⁴⁸. O dată formulate însă,

⁴⁶ V. Zlatarski, *Potekloto na Petra i Asena, vodačite na vâstanieto ot 1185 g.* (Originea lui Petru și Asan, conducătorii răscoalei din anul 1185), Spisanie BAN, 45, 1944, p. 8–48 și *Istorijska na bălgarskata dăržava prez srednite vekove* (Istoria statului bulgar în evul mediu), II, Sofia, 1934 și III, Sofia, 1940. Zlatarski, bizuindu-se pe studiul onomasticii Asăneștilor, conchide că originea lor este cumană; printr-o simplă speculație istoriografică îi face apoi să descindă din Boril, om de încredere al împăratului bizantin Nichifor al III-lea Botaniates (1078–1081), care ar fi fost un cumano-slav. Pentru el, termenul *vlahi* nu este numai un etnicon, ci, mai ales, o denumire pentru bulgarii din regiunile de nord ale Peninsulei Balcanice, iar aluziile din corespondența papală la originea romană a românilor sunt o ficțiunea utilă atât Asăneștilor, cât și Romei. În schimb, Zlatarski atribuie celui de al doilea țarat bulgar stăpânirea peste întinse teritorii la nord de Dunăre, cf. C. N. Velichi, *Întinderea Imperiului româno-bulgar la nord de Dunăre*, „Buletinul Institutului român din Sofia“, I, 1941, p. 283–290 (critica acestei teorii).

⁴⁷ P. Mutafčiev, *Proizhodăt na Asenevci* (Originea Asăneștilor), „Makedonski Pregled“, IV, 1928, 4, p. 1–42, *Bălgari i Rumăni v istorijata na dunavskite zemi* (Bulgari și români în istoria regiunilor dunărene), Sofia, 1927 (versiune franceză, Sofia, 1932), *Istorijska na bălgarskija narod*, II, Sofia, 1943. Mutafčiev afirmă că Asăneștii descind din ruso-cumani stabiliți în secolul al XII-lea în zona de nord a Peninsulei Balcanice și contestă orice prezență romană în Moesia după secolul al VII-lea. Polemizează pe un ton de neegalată violență cu Iorga, atribuind istoricilor români tendințe imperialiste, de anexiuni teritoriale în Balcani. Pentru critica făcută acestei lucrări de P.P. Panaitescu, v. mai sus n. 42.

⁴⁸ Mă refer la lucrările lui N. Bănescu, R. L. Wolff și J. L. van Dielen, citate aici în notele 40, 69 și 72.

fără a mai fi supuse examenului critic și fără referiri la obiecțiile ce li s-au adus, aserțiunile lui Zlatarski și Mutafčiev au devenit teze cardinale ale medievisticii bulgare: ele au fost preluate de istorici ca Petăr Nikov⁴⁹ și Ivan Dujčev⁵⁰, au pătruns în manualele școlare, iar contestarea lor de către oameni de știință români a fost taxată drept un act de șovinism antibulgar⁵¹. În anii de după cel de al doilea război mondial, opțiunea mărturisită pentru concepția materialistă a istoriei nu a atenuat, cum era de așteptat, această tendință de minimalizare a participării românilor la restaurarea țaratului din istoriografia bulgară. Dimpotrivă, unii istorici au crezut că pot să găsească în doctrina marxistă argumente ideologice noi în favoarea vechilor teze: cercetătorii români și străini care, apărând veracitatea izvoarelor, vedeau în vlahi români și vorbeau despre importanța participării românești la restaurarea țaratului sau despre originea românească a Asăneștilor, au fost învinuți de naționalism burghez sau de ostilitate imperialistă față de lumea slavă⁵². Nici chiar un medievist ca regretatul

⁴⁹ P. Nikov, *Vtoro bălgarsko carstvo* (Al doilea țarat bulgar), Sofia, 1937, Nikov admite că ideea de stat bulgar a dinamizat și alogenii din nordul Peninsulei Balcanice, între care și pe români, dar susține că Asăneștii erau de origine cumano-bulgară.

⁵⁰ I. Dujčev, *Prepiskata na papa Inokentij III s bălgarite* (Corespondența papei Inocențiu al III-lea cu bulgarii), CSU, XXXVIII, 1942, 3, p. 3–109, *Văstanieto na 1185 g. i negovata hronologija*, IIBI, VI, 1956, p. 327–358. Aici, ca și în alte lucrări ale sale, Dujčev, autor a numeroase contribuții documentare și istoriografice de cea mai mare importanță pentru cunoașterea istoriei celui de al doilea țarat bulgar, reia tezele lui Zlatarski și le dezvoltă, negând orice fel de participare a românilor la mișcarea Asăneștilor.

⁵¹ Vezi Vsevolod Nikolaev, *Potekloto na Asenevci i etničeskijat harakter na osnovatata ot tjeħ dăržava* (Originea Asăneștilor și caracterul etnic al statului întemeiat de ei), Sofia, 1944, dar și recenzia severă a lui D. Anghelov, *IstPregl*, III, 1946–1947, p. 374–383.

⁵² Vezi Kiril Žuglev, *Kakvo razbira Valansien pod Blaquie i Blakie-le-Grant* (*L'acception propre des expressions „Blaquie” et „Blakie-le-Grant” dans la chronique de Henri de Valenciennes*), „Izvestija na Istoričeskoto Dru estvo”, XXII/XXIV, 1948, p. 159–169 și *Prinos kām istorijata na srednovekovna Bălgarija vāz osnova na hronikata na Henrik do Valansien* (*Contribution à l'étude de l'histoire de la Bulgarie du Moyen âge d'après la Chronique de Henri de Valenciennes*), GSU, XLVI, 1949–1950, 2, 118 urm., mai nuanțat Strašimir Lišev, *Kām izvestijata za preminavaneto na krāstonoscite ot tretija pohod prez bălgarskite zemi* (Despre știrile privitoare la trecerea cruciaților din a treia cruciadă prin teritoriile bulgare), IIBI, 1951, 3–4, p. 274–278 și *Tretijat krāstonosen pohod i bălgārite (1189–1190)* (Cruciada a treia și bulgarii), IIBI, 1957, 7, p. 205–240 (termenul *vlahi* ar avea, potrivit autorului, atât un sens etnic, cât și sensul generic de locuitori ai Bulgariei nordice, indiferent de etnie). În aceeași vreme, în istoriografia românească se impune tendința neglijării istoriei românilor balcanici, numiți de altfel *vlahi*, spre deosebire de românii din vechea Dacie, iar mișcarea Asăneștilor este tratată ca

Borislav Primov⁵³ care, pe urmele sovieticului Ghenadi G. Litavrin⁵⁴, a făcut eforturi considerabile de obiectivare și a supus unei critici severe nu numai literatura științifică românească, ci și literatura istorică bulgară referitoare la participarea românilor la restaurarea țaratului, nu a izbutit să se elibereze cu

un capitol de istorie a Bulgariei la care au participat, într-o anumită măsură, și românii din nordul Dunării, cf. manualul unic pentru învățământul mediu apărut sub redacția lui Mihail Roller, *Istoria R. P. R.*, București, 1956, p. 75–77 (cu inexactități flagrante de fapt și interpretări sociologist-vulgare neștiințifice), care s-a bucurat de mai multe ediții începând din anul 1947 și *Istoria României*, II, București, 1962, p. 12–13. Prima lucrare de istorie națională apărută după război care reintegrează episodul Asăneștilor istoriei românilor este sinteza lui C. C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 190–193.

⁵³ B. Primov, *Săzdavaneto na vtorata bălgarska dăržava i učastie na vlasite în Bălgarorumânski vrăzki i otnošenija prez vekovete izsledvanija*, I, Sofia, 1965, p. 9–54 și, în versiune românească, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, I, București, 1971, p. 9–56. Primov admite și sensul etnic al termenului *vlahi* și participarea românilor la restaurarea țaratului, nu exclude nici chiar originea românească a Asăneștilor, dar afirmă totodată, pe vechea linie a lui Uspenski și Vasilevski, că scriitorii medievali înțeleg prin *vlahi* și pe bulgarii din Moesia, înclină să creadă că Asăneștii nu au fost români, insistă asupra caracterului bulgar al statului creat de aceștia și aderă la ipoteza lui Onciul, reluată de Șt. Ștefănescu, potrivit căreia Vлахia Asăneștilor trebuie căutată la nord de Dunăre. Nu rezistă tentației de a atribui „naționalismului burghez” al unor istorici români din trecut nu numai unele exagerări ale rolului românilor în mișcarea Asăneștilor, dar chiar simpla relevare la justele ei dimensiuni a participării românești la restaurarea țaratului. Primov are numeroase alte contribuții importante la cunoașterea istoriei celui de al doilea țarat și a poziției sale internaționale.

⁵⁴ G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv.*, Moscova, 1960, p. 427–465. Litavrin reactualizează și reformulează în termeni noi, făcând însă apel și la argumente ideologice, tezele tradiționale ale istoriografiei ruse în problema participării românilor la restaurarea țaratului, așa cum au fost ele enunțate de Vasilevski. Afirmă așadar hotărât valoarea etnică a termenului *vlahi*, atunci când el apare alături de alte etnonime, dar crede că acesta are o valoare socio-profesională, desemnând pe păstori din Balcani, atunci când apare singur în texte. Admite participarea românilor la mișcarea Asăneștilor, nu însă și originea românească a acestora, considerând că problema originii lor etnice e secundară în raport cu sensul social și politic al mișcării și, chiar așa stând lucrurile, încă nerezolvată satisfăcător. În studii ulterioare, ca *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv.*, în *Iugovostočnaja Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, p. 91–138 și *Stanovlenie vtorogo Bolgarskogo carstva i ego meždunarodnoe značenie v XIII stoletii*, EtBalk, 3, 1985, p. 17–26, Litavrin își precizează poziția, afirmând că, până la sfârșitul secolului al XIII-lea, termenul *vlahi* nu are valoare socio-profesională lipsită de semnificație etnică, dar scriitorii contemporani evenimentelor folosesc acest cuvânt pentru a-i desemna laolaltă și pe vlahi și pe bulgari în narațiunile lor; vlahii au avut un rol secundar în mișcarea Asăneștilor, ei nu au urmărit țeluri politice proprii, independente de ale bulgarilor.

totul de prejudecata națională tradițională și de tendința ideologizantă nejustificată în interpretarea izvoarelor și aprecierea studiilor întreprinse pe baza lor. În ultimele două decenii, tendința de îndepărtare a românilor din istoria celui de al doilea țarat bulgar se manifestă cu renăscută vigoare în istoriografia bulgară. Unii istorici, ca Vasil Gjuzelev⁵⁵ și Ivan Bo ilov⁵⁶, își îngăduie chiar să vorbească despre falsificarea izvoarelor de către oamenii de știință români și să pună la îndoială fie competența, fie probitatea oamenilor de știință străini care se apropie de punctul de vedere al acestora. Alți istorici bulgari, ca Genoveva Cankova-Petkova⁵⁷ și Dimităr Anghelov⁵⁸, trec cu vederea argumentele istoricilor români și se referă la lucrările lui Zlatarski și Mutafčiev sau Primov ca la unele care au rezolvat definitiv problema participării românilor la restaurarea țaratului. Ivan Dujčev⁵⁹ sugerează că această participare ar fi fost susținută numai de „lucrări de popularizare” a științei. Într-un excurs consacrat

⁵⁵ V. Gjuzelev, recenzie la o lucrare de Ph. Malingoudis, în „Palaeobulgarica”, III, 1979, 4, p. 79, afirmă că autorul „desvăluie falsificările tendențioase și grosolane ale istoricilor români care, fără nici o întemeiere pe izvoare istorice, caracterizează statul bulgar din vremea Asăneștilor drept „imperiu vlaho-bulgar” și merg atât de departe încât numesc pe suveranul Ioan Asan al II-lea (1218–1241) „țar vlaho-bulgar”, ceea ce nici nu corespunde măcar afirmațiilor lui Malingoudis, cf. mai jos. n. 73.

⁵⁶ I. Bo ilov, *Bălgarija pri Asenevci*, IstPregl, 1980, 2, p. 80–95 (recenzie-studiu la cartea cu același titlu a Genovevei Cankova-Petkova, cf. mai jos n. 57). Bo ilov consideră că, în toate izvoarele vremii și în toate contextele, prin termenul *vlahi* sunt desemnați bulgarii din Moesia și niciodată românii care, după opinia sa, nu au luat deloc parte la mișcarea Asăneștilor bulgari. Respinge batjocoritor opiniile contrare ale lui Wolff și Litvarin și ale altor cercetători (p. 87–88, n. 71). Aceeași poziție în I. Bo ilov, *Familijata na Asenevci. Genealogija i prosopografija. 1186–1460*, Sofia, 1985, citată mai sus, n. 1.

⁵⁷ Genoveva Cankova-Petkova, *La libération de la Bulgarie de la domination byzantine*, „Byzantinobulgarica”, V, Sofia, 1978, p. 95–121 (în special, p. 99–103) și *Bălgarija pri Asenevci* (Bulgaria în vremea Asăneștilor), Sofia, 1978 (în special, p. 23–27). Autoarea recunoaște participarea românilor la răscoala din 1185, dar consideră că Choniates, în chip deliberat, extinde numele de *vlahi* și asupra bulgarilor: Asăneștii au origine bulgară, iar numele lor nu sunt de obârșie cumană, ci protobulgară. Genoveva Cankova-Petkova a scris numeroase studii despre al doilea țarat și poziția sa internațională.

⁵⁸ D. Anghelov, *Der Aufstand der Asseniden und die Wiedererrichtung des bulgarischen Staates im Mittelalter*, BHR, XII, 1984, 4, p. 31–52, *Der Aufstand der Asener und die Wiederherstellung des bulgarischen Staates*, EtBalk, XXI, 1985, 3, p. 3–16.

⁵⁹ I. Dujčev, *The Uprising of 1185 and the Restauration of the Bulgarian State*, Sofia, 1985, p. 75.

semnificației termenilor *bulgari*, *misieni* și *vlahi* din izvoarele medievale, în monografia sa despre întemeierea celui de al doilea stat bulgar, Petăr Petrov⁶⁰ încearcă să demonstreze că sub toți acești termeni este înțeles întotdeauna poporul bulgar și că *Vlahia* Asăneștilor, identică cu Moesia și Zagora, nu este altceva decât denumirea administrativă a zonei nordice a Bulgariei de azi: autorul nu izbutește, după opinia mea, decât să ofere cititorului un foarte bogat, deși nu complet, repertoriu de date documentare care dovedesc însă tocmai contrariul celor susținute de el. Tendința de a minimaliza participarea românilor la restaurarea țaratului și de a glorifica, în schimb, opera imperială a bulgarilor își găsește în încununarea ultimul tratat de istorie națională patronat de Academia Bulgară de Științe⁶¹. Fără să se conteste sensul etnic al termenului *vlahi*, el este acceptat mai ales atunci când este vorba de zone balcanice din afara Bulgariei, în interiorul acesteia i se preferă sensul socio-profesională de *păstori*, așadar, de păstori bulgari; originea românească a Asăneștilor este categoric negată; *Vlahia* din titlul lui Ioniță evocă pentru autorii tratatului ținuturile locuite de români din nordul Dunării care, după opinia lor, ar fi făcut parte cândva din primul stat bulgar. Pentru a-și întemeia afirmațiile, autorii sunt nevoiți să citeze trunchiat izvoarele, să negligeze surse și studii științifice, să evite discutarea critică a părerilor enunțate de istoricii români, să recurgă, pentru a le respinge pe acestea, la argumentul autorității unor personalități ale istoriografiei bulgare. Unii cercetători străini de spațiul balcanic s-au raliat și ei tezelor aici evocate⁶².

⁶⁰ P. Petrov, *Văzstanovjavane na Bălgarskata dăržava, 1185–1197*, Sofia, 1985, citată mai sus, n. 3.

⁶¹ Bălgarska Akademija na Naukite, Edinen Centăr po Istorija, Institut po Istorija, *Istorija na Bălgarija v cetirinadeset toma*, tom III, *Vtora bălgarska dăržava*, Sofia, 1982, 525 p. (Academia Bulgară de Științe, Centrul Unic de Istorie, Institutul de Istorie, *Istoria Bulgariei* în pasiprezece volume, vol. III, *Al doilea stat bulgar*, Sofia, 1982, 525 p.). Capitolele referitoare la Asănești și restaurarea țaratului au fost redactate de D. Anghelov, B. Primov și Genoveva Cankova-Petkova. Redactor responsabil al volumului este Str. Lišov.

⁶² Cf., de pildă, G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1210 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München, 1972 (ideea romanității românilor, aplicată de fapt bulgarilor, ar fi o simplă ficțiune diplomatică în corespondența dintre papa Inocențiu al III-lea și Ioniță), L. Mavromatis, *La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, EtBalk, XXI, 1985, 4, p. 30–38 (nici o referire la vlahi).

Stăruința cu care istoricii bulgari țin să minimalizeze sau chiar să conteste participarea românilor la restaurarea țaratului și care îi silește să recurgă la mijloace străine științei pentru a-și apăra afirmațiile contrastează frapant cu progresele remarcabile în cunoașterea altor aspecte ale istoriei interne și ale relațiilor internaționale ale celui de al doilea stat bulgar datorate cercetărilor din țara vecină⁶³. Atât de puternică încât a fost în măsură să-și impună dominația asupra unor minți puternice și a unor spirite luminate, tendința aceasta de eliminare a românilor din viața țaratului bulgar are fără îndoială rădăcini psihologice și culturale foarte adânci. Este vorba, cred, de persistența unei anumite concepții romantice despre istorie și istoriografie care a dominat, în secolul trecut, istoriografia europeană. Potrivit acestei concepții, istoria diferitelor popoare, adevărate organisme perfect unitare, nu este altceva decât devenirea genuină și spontană în timp a geniului național, a ideii naționale, entitate metafizică pe care fiecare dintre ele o întrupează în ansamblul vieții sale culturale și politice. Istoriografia are menirea de a da fiecărui popor conștiința de sine, revelându-i și stimulându-i unitatea organică, originalitatea și forța vitală prin evocarea trecutului în care ele s-au împlinit în chip exemplar; rememorarea tradiției îi asigură astfel fiecărui popor dăinuirea. Eficientă pe planul cultural, literar și politic, istoriografia romantică nu a creat însă valori

---

⁶³ O bibliografie selectivă utilă a lucrărilor consacrate celui de al doilea țarat de istoriografia bulgară au dat Penka Plačkova, Emiljana Jankulova și Cenka Janakieva, *Vtorata bălgarska dăržava (1185–1396 g.). Preporăčitelnă bibliografija*, „Voenno istoričeski sbornik”, 54, 1985, 5, p. 85–106; ea cuprinde lucrările apărute până în 1984. Dintre contribuțiile cele mai recente ale istoriografiei bulgare privind istoria celui de al doilea țarat, semnez aici, pe lângă cele citate în notele de mai sus, studiul Vasilkăi Tăpkova-Zaimova, *Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir)*, EtBalk, XXI, 1985, 3, p. 27–36, penetrantă analiză a caracterului imperial, de tradiție bulgară, al țaratului Asăneștilor și cartea cercetătoarei Ani Dančeva-Vasileva, *Bălgarija i latinskata Imperija (1204–1261)*, (Bulgaria și Imperiul latin), Sofia, 1985, studiu prețios asupra poziției internaționale a țaratului. Deși admite participarea românilor balcanici la mișcarea Asăneștilor și optează pentru originea „mixobarbară” a Asăneștilor, V. Tăpkova-Zaimova tinde să prezinte statul Asăneștilor, de la începuturile sale, ca pe o reîntrupare a primului stat bulgar și evită să ia în considerare originea lor românească, indicată limpede de izvoare. Aceeași tendință de a privi statul Asăneștilor ca pe o formațiune națională bulgară, cu țeluri naționale și de a neglija participarea vlahilor ne întâmpină și în cartea Aniei Dančeva-Vasileva care, fără temeuri certe, nu ezită, în schimb, să afirme extinderea stăpânirii țaratului peste Țara Românească și Moldova.

echivalente pe tărâmul științific propriu-zis. Idealizând trecutul, cu precădere trecutul medieval, în care a proiectat idealurile și aspirațiile prezentului și căruia i-a atribuit realizarea lor, dând instituțiilor și conceptelor politice ale lumii de altădată un conținut național și chiar democratic modern pe care nu l-au avut, istoriografia romantică a deformat nu o dată și pretutindeni în sens subiectiv adevărul istoric. Ea a dovedit prea puțin spirit critic și prea multă fantezie creatoare în interpretarea izvoarelor, a acordat credit nelimitat legendelor istorice și tradițiilor orale populare, atribuindu-le o valoare documentară disproporționat de mare în raport cu cea reală și, în virtutea funcției civice pe care a asumat-o, a investit adesea ipotezele și reconstituiri științifice pe care le-a propus cu demnitatea unor articole de crez național⁶⁴. Curentul romantic a antrenat și culturile Sud-Estului european în faza, decisivă pentru ele, a constituirii statelor naționale moderne în această parte a lumii, în urma emancipării popoarelor de aici de sub multiseclara dominație otomană. Instrument al luptei pentru eliberarea națională, istoriografia romantică a avut aici un rol social și politic mai accentuat decât în alte părți ale lumii, o pondere mai mare în viața culturală, dar și un nivel științific mai scăzut, din pricina stării generale de întârziere a dezvoltării civilizației în urma îndelungatei înrobiri naționale și a restrângerii contactelor cu restul Europei pe care aceasta o implica. Acele istoriografii din Sud-Estul Europei care, evocând trecutul național, întâlneau forma imperială de organizare a statului, au dezvoltat ceea ce s-a numit „complexul imperial“, trăsătură specifică acestei zone. Este cazul, alături de al celei sârbești și grecești, al istoriografiei bulgare⁶⁵. Asemenea lor,

⁶⁴ Cf. N. Iorga, *Două concepții istorice*, cuvântare de intrare la Academia Română (17 mai 1911), în *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 82–83: „Nații unitare prin sânge și nații nobile prin aptitudini moștenite – pe acestea se simțeau datori a le dovedi istoricii. Germanul nu voia să știe de romanizarea provinciilor renane, de puternica masă slavă peste care s-a întins târziu de tot expansiunea francă și saxonă... rusul slaviza pe varegul întemeietor și bulgarul dădea același sânge slav străbunului turanic.

⁶⁵ Cf. M. B. Petrovich, *The Romantic Period of Bulgarian Historiography: from Paisii to Drinov*, „Bulgaria. Past and Present“, Sofia, 1982, p. 128–137. Despre „complexul imperial“ în istoriografiile balcanice, v. N. Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu*, ARMSI, II, XXXVIII, 1915–1916, p. 107–126. Asupra ambianței ideologice și culturale a epocii, v. acum V. Traikov, *Curenți ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, București, 1986 (ediția bulgară, Sofia, 1978).

ea a atribuit țaratului medieval bulgar, imperiu teocratic cu aspirații la dominație universală, care a imitat Bizanțul și a încercat să i se substituie, un caracter național și chiar democratic modern inadecvat. Mai mult decât atât, ea s-a simțit datoră să legitimizeze și să glorifice în termenii concepției moderne, naționale și democratice, despre stat înfăptuirile politice și culturale ale țărilor bulgari: expansiunea imperială bulgară a fost prezentată ca o legitimă încercare de recuperare a vechilor ținuturi bulgare, locuite majoritar de etnici bulgari, rivalitățile țaratului cu Bizanțul sau Imperiul latin din Constantinopol au fost prezentate drept lupte justificate pentru independența națională. În atmosfera romantică a nobilei lupte pentru constituirea statului bulgar modern și consolidarea lui, pentru afirmarea culturii în limba națională, confrunțați cu opresiunea politică a Imperiului otoman și cu dominația spirituală a elenismului promovat de patriarhia ecumenică, istoricii bulgari au transfigurat în mit legendar epopeea Asăneștilor și au instituit un adevărat cult al dezrobitorilor strămoșilor lor de sub jugul bizantin. Celebrați și venerați de întreaga națiune bulgară, cântați de poeți și zugrăviți de pictori, simbol al identității și eroismului național, puteau oare Asăneștii să fie altceva decât bulgari? Putea răscoala lor și restaurarea țaratului să fie opera unor străini? Iată de ce nu numai intelectuali cu prea puțină competență istoriografică, precum G. S. Rakovski, dar chiar istorici cu solidă pregătire științifică și un ascuțit spirit critic, ca Marin Drinov, nu au putut face mai mult decât să conceedă românilor participarea, într-o anumită măsură, la restaurarea țaratului bulgar, nicidecum însă să admită că ei ar fi avut țeluri politice proprii sau că dinastia eliberatoare a neamului bulgăresc ar fi fost ea însăși de origine etnică străină, românească. Se accepta, la nevoie, ideea că Asăneștii nu vor fi fost curat bulgari, ei nu trebuia însă să fie vlahi, români, cum afirmau izvoarele vremii lor, ci neapărat slavi sau turcici, pentru a întruni în ființa lor simbolică componentele fundamentale ale etniei bulgărești. Lesne de înțeles, nu însă și de justificat, la reprezentanții din secolul trecut ai istoriografiei bulgare și la acei învățați străini care, dinlăuntrul sau din afara mișcării slavofile, i-au susținut, cum au susținut întreg efortul de renaștere culturală și politică bulgară, tendința către eliminarea românilor din istoria celui de al doilea țarat are astăzi caracterul unui anacronism romantic, cu neputință de apărat altfel decât prin mijloace respinse de spiritul științific autentic.

Istoriografia românească a cunoscut și ea, în secolul trecut, toată măreția nobilului elan național din care purcedea romantismul și toate excesele păgubitoare pentru știința istorică care au decurs din el. Și la noi, chiar după biruința școlii critice ilustrate de A. D. Xenopol, D. Onciul și N. Iorga, uneori chiar în propriile lor opere, au mai răsunat ecouri întârziate ale romantismului istoriografic. Deși altele au fost temele predilecte ale romantismului din istoriografia noastră, totuși și tratarea problemei participării românilor la restaurarea țaratului bulgar s-a resimțit de pe urma lui. A existat tendința de a înțelege prin prisma concepției moderne despre stat și națiune mișcarea Asăneștilor înșiși, priviți drept conducători ai unei veritabile confederații româno-bulgare, de a exagera rolul conștiinței lor naționale românești și rolul politic al românilor din care coborau în procesul istoric pe care l-au declanșat, de a deprecia oarecum ponderea aportului bulgarilor la împlinirea acestuia, neînțelegându-i adevăratele dimensiuni politice și culturale. Acel „complex al continuității” care a dominat până la obsesie, o vreme, spiritele istoricilor români, nu a fost, poate străin de stăruința lui Onciul în apărarea situației Vlahiei Asăneștilor la nord de Dunăre, prin forțarea datelor izvoarelor și nici de ciudatele șovăiri ale lui Xenopol în privința identificării cu românii a aromânilor și a definirii graiului lor ca un dialect al limbii române⁶⁶. A existat de asemenea preocuparea de a dovedi cu orice preț existența, în secolul al XI-lea, în zona Dunării de jos, a unor formațiuni politice românești care ar fi premers creațiunii politice a Asăneștilor și ar fi explicat mai convingător neașteptata ei apariție⁶⁷.

⁶⁶ Cf. V. Papacostea, *La Roumanie et les études balkaniques*, RESEE, XXII, 1984, 3, p. 229–230 (articol scris în 1944, publicat postum).

⁶⁷ Este vorba de cunoscuta ipoteză a lui N. Iorga, îmbrățișată de N. Bănescu și de alți cercetători români, potrivit căreia cele dintâi cristalizări de stat românești din evul mediu sunt formațiunile politice partistriene ale lui Tatos, Sesthlav și Satza, atestate de Ana Comnena. Chiar dacă prezența românilor în aceste formațiuni efemere nu poate fi în principiu negată, ea nu este surprinsă în nici un fel de sursele scrise, iar șefii acestora sunt desemnați limpede de izvoare ca nomazi de stepă, Tatos însuși ca peceneg. Pentru stadiul actual al problemei cf. N. S. Tanașoca, *Les Mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XIe siècle*, „Revue Roumaine d'Histoire”, XII, 1973, 1, p. 61–82 (republicat în românește, într-o ediție revizuită, sub titlul *Mixobarbarii paristrieni și ipoteticele cristalizări de stat românești de la Dunărea de Jos*, în N.Ș. Tanașoca, *Bizanțul și românii*, București, 2003, p. 59–77), V. Tăpkova-Zaimova, *Dolni Dunav – granična zona na vizantijskija zapad*, Sofia, 1976 (Dunărea de Jos – zona de graniță a Occidentului bizantin), p. 97 și urm.

Trebuie recunoscut însă că, spre deosebire de inevitabili diletanți și literatori, istoricii români au respectat întotdeauna datele izvoarelor pe care au încercat să le interpreteze, cu mai mult sau mai puțin succes, în chip coerent, astfel încât, după cum spunea învățatul bulgar M. Drinov chiar înainte de apariția studiilor lui Onciul și Xenopol, la ei niciodată nu se întâlnesc atâtea erori și contradicții câte ne întâmpină la cei care le contestă contribuția științifică⁶⁸. Istoriografia românească a recunoscut întotdeauna sensul istoric al operei politice a Asăneștilor români, evoluția ei pe linia tradiției de stat și culturale bulgare care a sfârșit prin a birui definitiv și a determinat nu numai bulgarizarea deplină a dinastiei, dar și asimilarea etnică a elementului românesc din nordul Peninsulei Balcanice de către bulgari. Relevând, nu fără delimitări critice, îndreptățirea poziției istoriografiei românești, un număr considerabil de specialiști străini, eminente cunoscători ai perioadei în discuție și ai realităților balcanice, au susținut importanța participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, au confirmat originea românească a dinastiei Asăneștilor, au pus în evidență trăsăturile distinctive pe care românii le-au imprimat celui de al doilea țarat, spre deosebire de primul. Dintre aceștia, trebuie citați: Robert Lee Wolff⁶⁹, istoricul american al cruciadei a patra și al Imperiului latin din Constantinopol, discipolul său, Charles Brand⁷⁰, istoric al raporturilor Bizanțului cu lumea occidentală la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul celui de al XIII-lea,

⁶⁸ Drinov, recenzia citată în n. 23 de mai sus, p. 12 a extrasului.

⁶⁹ R. L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire”: Its Origin and History to 1204*, „Speculum”, 24, 1949, p. 167–203 (republicat în *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Variorum Reprints, Londra, 1976). Wolff examinează critic toate izvoarele referitoare la restaurarea țaratului bulgar și întreaga literatură istoriografică modernă ce le-a fost consacrată, oprindu-se în chip special asupra controversei între cercetătorii români și bulgari. El ajunge la concluzia că prin vlahii izvoarelor trebuie întotdeauna înțeleși românii balcanici și afirmă categoric: „S-a dovedit deplin că orice altă interpretare presupune deformarea izvoarelor până la a le face să piardă orice legătură cu faptele verificabile legate de originea și dezvoltarea „celui de al doilea țarat bulgar” (p. 181). La fel de categoric afirmă Wolff, pe baza analizei corespondenței lui Ioniță cu Inocențiu al III-lea, originea românească a dinastiei Asăneștilor și conștiința romanității la români, atestată și de alte texte din aceeași vreme (p. 191).

⁷⁰ Ch. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180–1204*, Cambridge, Massachusetts, 1968. Însușindu-și punctul de vedere al lui Wolff, Brand vorbește mereu, când se referă la acțiunile diplomatice și militare ale primilor Asănești, de „vlahi și bulgari”, cf. p. 89–96, 125–135, 179, 184, 223–233, p. 337–338, n. 36.

Francisc Dvornik⁷¹, istoric al lumii slave, Jan-Louis van Dieten⁷², editorul și cunosătorul cel mai profund al operei lui Niketas Choniates, principalul izvor bizantin pentru cunoașterea mișcării Asăneștilor, Phaidon Malingoudis⁷³, cercetător al aceluiași scriitor bizantin din punctul de vedere special al valorii știrilor de el furnizate tocmai despre restaurarea țaratului bulgar prin Asănești și Jovan Cvijić⁷⁴, fondatorul școlii sârbești de antropogeografie balcanică.

⁷¹ Fr. Dvornik, *Gli Slavi nella storia e nella civiltà europea*, I, Bari, 1968, p. 137, n. 2. Dvornik urmează pe Wolff, pe care-l citează, punând în evidență importanța participării românilor balcanici la restaurarea țaratului, originea românească a Asăneștilor și, deopotrivă, evoluția statului de ei întemeiat pe linia tradiției imperiale bulgare care sfârșește prin a birui.

⁷² J. L. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin, 1972, p. 66: „Ca spectator din afară (al disputei între istoricii români și bulgari – N.Ș.T.), ești surprins de modul arbitrar în care a fost interpretat uneori, din partea bulgară, Niketas, pentru a se dovedi că bulgarii ar fi deținut de la început conducerea mișcării insurecționale. Cel mai bun studiu despre întreaga polemică a dat N. Bănescu ... La concluzia că românii au, în linii mari, dreptate, au ajuns doi învățați care au studiat problema fără prejudecăți naționaliste: C. R. von Höfler... și R. L. Wolff... Dar chiar dacă atribuim vlahilor rolul conducător în declanșarea răscolei, trebuie totuși să-i dăm dreptate lui Ostrogorsky ... când susține că Imperiul Asăneștilor a devenit un imperiu bulgar. Conducătorii răscolei, care erau probabil de origine bulgaro-vlahă, au putut evident să se sprijine mai mult la început pe vlahi și cumani, în cele din urmă însă bulgarii au constituit forța lor fundamentală și au format nucleul imperiului lor. Cf. și Ch. Brand, *op. cit.*, ...”.

⁷³ Ph. Malingoudis, *Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des zweiten Bulgarischen Staates*, „Byzantina“, 10, Thessalonica, 1980, p. 51–147. Autorul afirmă categoric semnificația etnică a termenului *vlahi* din izvoare, susținând că orice încercare de a-i atribui un alt sens, cel puțin pentru perioada în discuție, echivalează cu o manipulare a izvoarelor (p. 132). El atribuie totuși Asăneștilor o origine cumană, biziindu-se mai ales pe onomastica familiei și citând pe Zlatarski. El respinge deopotrivă interpretarea mișcării Asăneștilor ca o reacție antifeudală, ca o insurecție națională în sensul modern al cuvântului sau ca o revoltă pusă sub semnul bogomilismului, ipoteze destul de frecvent întâlnite în literatura științifică bulgară și arată că țelul final al mișcării, restaurarea țaratului bulgar, trebuie înțeles potrivit mentalității politice a epocii. Deși nu cunoaște decât superficial literatura istoriografică românească a problemei și este profund îndatorat celei bulgare, în special lui Primov, Malingoudis se apropie astfel pe o cale proprie de multe din concluziile cercetătorilor români. Este evident că V. Gjuzelev (v. mai sus n. 55) îi atribuie în chip abuziv propriile sale puncte de vedere.

⁷⁴ J. Cvijić, *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918, p. 163, 472. Geograful iugoslav afirmă categoric existența unei mase importante de vlahi în Balcani în secolele XI–XII: dintre aceștia s-au ridicat Asăneștii. El socotește că în alcătuirea tipului uman balcanic oriental, reprezentat de bulgarii de astăzi, intră numeroase elemente vlahe asimilate de-a lungul timpului. Cvijić identifică însă, spre deosebire de alți cercetători, pe românii balcanici din Haemus cu aromânii.

Istoria controverselor în jurul participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, mai sus schițată, arată cum, în chip paradoxal în aparență, dar de fapt lesne de explicat prin împrejurările evoluției istoriografiilor naționale balcanice, un moment de cooperare politică și alianță militară între români și bulgari din trecutul medieval a ajuns prilej de înverșunată polemică între istoricii de frunte ai celor două națiuni în epoca modernă și contemporană. Participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar este, în realitate, unul dintre acele fenomene istorice care pun în lumină cu pregnanță strânsă interdependența și permanenta întrepătrundere a vieții diferitelor popoare din Peninsula Balcanică și care impun cu necesitate celui ce vrea să le înțeleagă în toată profunzimea lor renunțarea la optica istoriografică exclusiv națională, abordarea lor în perspectiva unității în diversitate care a fost, în toate timpurile, trăsătura specifică acestei zone geografice. Nu întâmplător, atât istoricul român George Murnu, cât și medevistul bulgar Borislav Primov au ținut să reamintească în studiile pe care le-au consacrat acestei probleme cuvintele lui Constantin Jireček, potrivit căruia istoria popoarelor balcanice trebuie tratată, din pricina strânselor legături între ele, ca un întreg. În formele tradiționale bulgărești, de stil imperial și inspirație bizantină ale țaratului, în formele național-teritoriale ale regalității medievale de tip occidental, impuse de papalitate, statul Asăneștilor a fost, de fapt, așa cum arăta istoricul român Victor Papacostea⁷⁵, o vastă asociație de interese balcanice, inițiată de astă dată de românii din Haemus și care, asemenea celei reprezentate de primul țarat bulgar sau de țaratul sârbesc al lui Dušan, a tins în cele din urmă să se substituie celei concepute și patronate de monarhia ecumenică constantinopolitană. Numai pe această linie, făcând partea cuvenită fiecăreia din componentele acestei grupări de forțe istorice și luând în considerare contextul de istorie generală în care s-a desfășurat jocul lor, se va dobândi, o dată cu seninătatea de spirit necesară judecății istorice corecte, cunoașterea deplină a ceea ce a fost și a însemnat pentru lumea sud-est europeană participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar.

Publicat în volumul colectiv apărut sub egida Institutului de Studii Sud-Est Europene
Răscoala și statul Asăneștilor, culegere de studii, coordonator: Eugen Stănescu,
Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 153-181

---

⁷⁵ V. Papacostea, *Le Péninsule Balkanique et le problème des études comparées*, „Balcania“, VI, 1943, p. XVI.

NOTE (pagina 120)

³⁵ I. Bogdan, *Diploma lui Ioan Căliman Asan din 1192*, ConvLit, XXIII, 1889, p. 449–458 și XXIV, 1890, p. 147–149 (dovedește caracterul de falsificat tardiv al diplomei care afirmă stăpânirea țaratului bulgar peste Țara Românească și Moldova, cf. Onciul, SI, I, p. 414, n. 213, care încearcă să apere totuși ideea existenței unei tradiții bulgare despre stăpânirea țaratului la nord de Dunăre, deformate de falsificatorul diplomei), În *Românii și bulgarii. Raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895 (conferință din 1892, rezumată inexact în ziarul bulgar „Svoboda“, VI, 783 și 784), Bogdan combate din nou creditul prea mare acordat de Onciul lui Paisie și afirmă că „ar fi greșit dacă am revendica istoria imperiului bulgar numai pentru noi; ea aparține bulgarilor. Dinastia română nu putea să nu se asimileze masei, întocmai cum cu câteva sute de ani mai înainte dinastia turco-bulgară se asimilase cu slovenii supuși de ea“ (p. 26).

³⁶ N. Iorga s-a oprit asupra participării românilor la restaurarea țaratului bulgar în numeroase lucrări, dintre care citez pe cele mai importante: *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, *Notes d'un historien relatives aux événements des Balkans*, ARBSH, III, 1916 (versiune românească în ARMSI, XXXV, 1913, p. 117–153, versiune franceză definitivă în *Études byzantines*, I, București, 1939, p. 3–48), *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, București, 1919 (și versiunea românească), *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Paris, 1922 (ediție definitivă în *Études byzantines*, I, p. 51–163), *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs d'État*, București, 1937, p. 104–121 (în ediția românească, p. 83–98). Împotriva tuturor criticilor îndreptățite ce i s-au adus, Iorga a susținut, în toate aceste lucrări, ideea că mișcarea Asăneștilor a pornit din nucleul de populație românească din Tesalia și Macedonia și că Vlahia lor trebuie identificată cu Vlahia Mare din Pind. Iorga are însă meritul covârșitor de a fi tratat problema participării românilor la restaurarea țaratului ca pe una de istorie balcanică și universală, în spiritul concepției sale despre Evul Mediu. El a văzut în Vlahia balcanică a Asăneștilor una dintre Romaniile populare, dintre „țările românești“ existente în tot spațiul abandonat de Imperiul roman în fața năvălitorilor barbari și care au supraviețuit, păstrându-și identitatea romană și bucurându-se de oarecare autonomie sub stăpânirea acestora, a arătat că afirmarea politică a românilor prin Asănești se încadrează într-o generală manifestare de vitalitate a tuturor românilor în aceeași epocă și a relevat caracterul imperial de inspirație bizantină și de tradiție bulgară al statului creat de Asănești, explicând astfel, mai pregnant decât Xenopol, rapida lui transformare într-un al doilea țarat bulgar.

³⁷ I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904. Singura lucrare științifică de sinteză asupra istoriei tuturor românilor balcanici, nu lipsită totuși de inexactități și interpretări subiective. Acordă un loc important statului Asăneștilor, prezentat ca o creație a românilor balcanici din Haemus și care nu a înglobat pe românii de la nord de Dunăre. Pe aceeași linie a mers, mai târziu, Ion I. Nistor,

Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir, ARMSI, III, XXVI, 7, 1944, care afirmă caracterul autohton balcanic al vlahilor și încearcă să deslușească etapele și cauzele diviziunii, dispersării și asimilării lor treptate de alogenii înconjurători.

³⁸ G. Murnu, *Din Nichita Acominatos Honiatul*. Traducere a părților privitoare la istoria Asanizilor, cu introducere și index de Gh. Murnu, ARMSI, II, XXVIII, 1906, p. 357–467 (oferă în original și traducere principalele pasaje referitoare la Asănești din opera lui Niketas Chroniates), *Vlahia Mare de la 1205–1903*, Conv Lit, XL, 1906, p. 1110–1116 și XLI, 1907, p. 810–824 (ediție revizuită *Românii din Pind între anii 1204–1259*, în *Vlahia Mare*, București, 1913, p. 159–201), *Românii din Peninsula Balcanică*, „Luceafărul”, 1906 (republicat în *Vlahia Mare*, p. 205–230), *Les Roumains de la Bulgarie médiévale*, „Balcania”, I, 1938, p. 1–21 (versiunea originală românească în ARMSL, III, IX, 4, 1939, p. 41–61). Murnu are meritul de a fi pus în lumină tradițiile colaborării româno-bulgare în lupta comună împotriva Imperiului bizantin, explicând mai plauzibil asocierea celor două popoare sub Asănești. Consideră că vlahii Asăneștilor au admigrat cu timpul la nord de Dunăre, alăturându-se românilor existenți neconținuți în vechea Dacie, întrucât împrejurări politice adverse le împiedicau accesul la locurile de iernatec pastoral din sudul Peninsulei Balcanice, ipoteză acceptată azi de G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 369.

³⁹ Al. Philippide, *Barangii în istoria românilor și în limba românească*, „Viața românească”, I, 1916, p. 214–239. Autorul consideră că „Vlahia era constituită din actuala Bulgarie dintre Dunăre și Balcani și din ambele versanturi ale Balcanului” și combate viguros, în această problemă de geografie istorică, părerile lui N. Iorga. Pe aceeași linie, C. Brătescu, *Nume vechi ale Dobrogei: Vlahia lui Asan, Vlahia Albă (1186 – sec. XIII)*, „Arhiva Dobrogei”, II, 1919, 1, p. 18–31, limitează la părțile răsăritene ale acestui teritoriu Vlahia Asăneștilor care ar fi inclus și Dobrogea. C. C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneștilor*, „Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj”, IV, 1931, p. 109–124, reia, cu o argumentație mai bogată și aducând la zi bibliografia și polemica cu Iorga, definiția dată de Al. Philippide Vlahiei Asăneștilor.

⁴⁰ N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second Empire bulgare*, București, 1943 (versiunea românească inițială în ARMSI, III, XXV, 12, 1943, p. 543–590). Trece în revistă în spirit critic întreaga literatură a problemei participării românilor la restaurarea țaratului bulgar, respingând opiniile celor care contestă sau minimizează această participare.

⁴¹ G. I. Brătianu, *Asăneștii*, în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 53–82. Contribuție importantă la situarea statului Asăneștilor în contextul politic sud-est european contemporan. Sugerează că tendința expansionistă a regatului maghiar către Balcani a determinat papalitatea și pe Asănești să-i opună argumentul istoric fictiv al descendenței acestora din vechii țari bulgari, pentru a apăra astfel independența regatului româno-bulgar față de Ungaria; ar fi una din cauzele accelerării evoluției statului Asăneștilor pe făgașul tradiției primului stat bulgar, recunoscut și el cândva de Roma.

⁴² P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines au Moyen-Age*, „Revista aromânească” I, 1929, 1, p. 9–31 (recenzie-studiu, foarte critică a cărții lui Mutafčiev, *Bălgari i Rumăni*, Sofia, 1927), *Români și bulgari*, București, 1944, 66 p. (sinteză), *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 216–224 (izvoare noi, încearcă să explice aspecte sociale ale mișcării Asăneștilor, nu întotdeauna convingător, respinge hotărât ipoteza stăpânirii lor la nord de Dunăre).

⁴³ S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, capitolul *Vlahii din Bulgaria* (p. 11–15). Pe baza izvoarelor scrise, dar mai ales a toponimiei romanice din nordul Peninsulei Balcanice, conchide că vlahii Asăneștilor făceau parte dintr-un grup îndeaproape înrudit lingvistic cu daco-românii, dar limitează mai strict decât Philippide aria nucleului lor inițial la „masivul muntos al Balcanului și prelungirile văilor care coboară din masivul său în toate direcțiile. Anhiolos și Mesemvria la Marea Neagră, Tîrnovo și Teteven la nord, ca și Stara Zagora, dar și Sredna Gora la sud și împrejurimile Sofiei, cu o toponimie care a păstrat mărturia prezenței elementului romanic, au făcut parte din această „Vlahie” (p. 12). Se îndoiește de existența unui element romanic vechi în spațiul dintre Haemus și Dunăre. Vlahii din Haemus au roit până în Rodope și pe văile inferioare ale Strumei și Mariței.

⁴⁴ A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939 (republicat în *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 15–117, cf. mai ales p. 92–95) și *Invazia tătarilor din 1241/42 în ținuturile noastre după „Djâmi’ ot-Tevarikh” a lui Fâzl ol-lâh Râșid od-Din*, în *Relații româno-orientale*, p. 193–208 (inițial în limba franceză în „Revue Roumaine d’Histoire”, XII, 1973, 1, p. 101–121). Autorul semnalează și interpretează, printre altele, izvoare orientale care atestă prezența precumpănitoare a românilor în țaratul Asăneștilor, în Dobrogea și părțile de nord ale Peninsulei Balcanice. Știrile comentate dovedesc, după opinia sa, că, în reprezentarea orientalilor și a unui occidental ca Philippe Mousket, chiar Căliman I (1241–1246) este un rege al vlahilor.

⁴⁵ P. Ș. Năsturel, *Vlacho-Balcanica*, BNJ, XXII, 1978, p. 221–248, mai ales p. 224–227 (între altele, semnalează un izvor bizantin care atestă încă o dată prezența românilor, alături de bulgari, în Haemus, anume poema în limbă vulgară *Poulologos*), Stelian Brezeanu, „*Imperator Bulgariae et Vlachie*”. În jurul genezei și semnificației termenului „*Vlachia*” din titlatura lui Ioniță Asan, RI, 33, 1980, 4, p. 651–674 (Vlachia Asăneștilor nu are nimic a face cu teritoriile românești de la nord de Dunăre, numele desemnează fie statul întreg al Asăneștilor, fie ținuturile sale românești din Haemus, apariția sa în titlu reflectă introducerea principiului occidental teritorial în definirea statelor în lumea balcanică în locul principiului etnic), N. Ș. Tanașoca, *De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare*, RESEE, XIX, 1981, 3, p. 581–594 (versiune românească în RI, 34, 1981, 7, p. 1297–1312) (obiectivul minimal al Asăneștilor a fost apărarea autonomiei Vlahiei lor, opoziția Bizanțului, a Imperiului latin și a Ungariei față de aceasta a împins, între altele, noul stat pe făgașul tradiției imperiale bulgare), Virgil Ciocâltan, *Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen*, „Südost-Forschungen”, 42, 1983, p. 113–122 (versiunea românească în „Românii în istoria universală”, II, 1, Iași, 1987, p. 19–26) (între altele, semnalează un izvor oriental nefolosit, cronica mamelucului Ibn Taghri Birdi, care dovedește

romanitatea Asăneștilor și prezența românilor în componența celui de al doilea țarat, în 1241), ... Sergiu Iosipescu în *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984, p. 295–308 (sinteză), N.S. Tanașoca, *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen*, AIIA Iași, XXIV/1, 1987, p. 59–70, studiu retipărit în volumul de față (stema aparține probabil lui Boril și a fost concepută sub influența heraldicii Imperiului latin din Constantinopol cu care aceasta a avut strânse legături).

SEMNIIFICAȚIA ISTORICĂ A UNUI ÎNSEMN HERALDIC: ȘTEMA „REGELUI VLAHIEI“ DIN ARMORIALUL WIJNBBERGEN

Cel mai vechi rol de arme european cunoscut până astăzi, armorialul francez numit, după ultimul său posesor, Wijnbergen, cuprinde în capitolul său final, alcătuit pare-se între anii 1270 și 1285, și intitulat *Ce sont tous roys*, între alte blazoane ale unor suverani creștini și păgâni din întreaga lume, două steme atribuite „regelui Vlahiei“, în original „roi de Blaquie“ (Nr. 1289) și „roi de Blaq(u)e“ (Nr. 1307). Foarte asemănătoare, ele pot fi considerate variante ale unuia și aceluiași însemn heraldic: scut triunghiular încărcat de smălțurile alternate, de aur și roșu, a zece burele (Nr. 1307), peste care se încrucișează două labe negre de leu (Nr. 1289)¹. Varianta „cu labe de leu“ a stemei „regelui Vlahiei“ a mai fost semnalată și în alte două armoriale engleze: unul, din vremea regelui Henric al VI-lea (1421–1471) și altul, în care ea apare cu culori în parte schimbate, de la începutul secolului al XIV-lea².

---

¹ Paul-Adam-Even et Léon Jacquier, *Un armorial français du XIIIe siècle: l'Armorial Wijnbergen*, extras din „Archives Héraldiques Suisses“, 1951–1954; L. Jéquier, *Tables héraldiques de dix-neuf armoriaux du Moyen Age*, în „Cahiers d'héraldique du C.N.R.S.“, I, 1973, p. XXXIV–XLII și 1–147, apud D. Cernovodeanu, *L'armorial de Wijnbergen et l'héraldique dynastique valaque*, în „Buletinul Bibliotecii Române“, Freiburg, VII, (XI), 1979, p. 211–232 și *Les armes attribuées a la Valachie et à la Moldavie par les armoriaux ouest et centro-européens (XIIIe–XVIe siècles)*, în același periodic, XII (XVI), 1985, p. 177–194, cu planșe folosite și aici.

² Cf. D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 65–66, n. 83. Al doilea armorial englez a fost prezentat de I. Mănescu, care s-a ocupat cel dintâi și de precedentul, într-o comunicare făcută Comisiei de heraldică, genealogie și sigilografie de pe lângă Institutul de istorie „Nicolae Iorga“, în aprilie 1986.

Cercetări care s-au ocupat de aceste steme cred că ele pot arunca mai multă lumină asupra începuturilor heraldicii dinastice a Basarabilor și chiar asupra istoriei politice a Țării Românești în secolul al XIII-lea³. Cei mai mulți dintre ei socotesc că stema „cu labe de leu” ar fi aparținut unuia dintre suveranii din dinastia de origine românească a Asăneștilor, recunoscuți oficial de lumea europeană contemporană, după încoronarea lui Ioniță de către trimisul papei Inocențiu al III-lea, în 1204, drept „regi ai Bulgariei și ai Vlahiei”. Stema „fără labe de leu” ar fi fost însemnul heraldic al celui mai de seamă dintre înaintașii Basarabilor, voievodul Litovoi, conducător de Vlahie, de țară românească, în dreapta Oltului; el ar fi dobândit-o pe cale de concesiune heraldică de la suzeranii săi, Asăneștii, țari la Târnovo sau ar fi adoptat-o liber, imitând stema acestora, pentru a-și marca astfel propria suveranitate. Nu a fost exclusă nici posibilitatea ca însăși stema „cu labe de leu” să fi fost preluată de voievozii Țării Românești, ca însemn dinastic, după stingerea descendenței în linie bărbătească a lui Asan, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în virtutea vechilor legături feudale ale înaintașilor lor cu țarii sud-dunăreni, poate și a unor legături de familie cu aceștia, din dorința de a-și afirma o dată mai mult independența. După unii cercetători⁴, stema „cu labe de leu” ar fi aparținut în chip cert lui Litovoi, iar înscrierea ei într-un armorial european ca stemă regală ar însemna recunoașterea statutului său de suveran. Originea labelor de leu, singura mobilă a scutului „regelui Vlahiei”, a fost căutată fie în animalul heraldic întreg, socotit emblema de familie a Asăneștilor și perpetuat în heraldica bulgară, fie în leul ce apare pe stema Cumaniei, constituite pe teritoriul locuit de români la nord de Dunăre și intrat ulterior în componența Țării Românești. Modelul pieselor onorabile ale scutului, burelele alternând aur cu roșu, a fost identificat în fasciile ce alternează argint cu roșu de pe stema regelui Ungariei, reprezentată și ea, de două ori, în armorialul Wijnbergen (Nr. 594 și Nr. 1305); prin înlocuirea argintului cu aur, metal superior, fie Asăneștii, fie Litovoi ar fi căutat să-și marcheze independența față de coroana ungară. A fost evocată chiar posibilitatea ca Litovoi să fi primit,

³ Din bibliografia problemei cităm, pe lângă lucrările amintite mai sus: M. Sturza-Săucești, *Anciens blasons roumains du XIIIe siècle*, comunicare rezumată în *XIII-th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences, 31 August–7 September 1976, Proceedings*, Londra, 1979, p. 52–53; Maria Dogaru, *Stema voievodului Litovoi*, în „Magazin istoric”, XIX, 10, 1985, p. 6–7; R. Șt. Ciobanu, *Les chroniqueurs français de la IVe Croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale*, în „Nouvelles Études d'Histoire”, VII, București, 1985, p. 157–176.

⁴ Maria Dogaru, *loc. cit.*

pe cale de concesiune heraldică, scutul burelat în culorile regelui Ungariei, ca vasal al acestuia, pentru ca mai târziu, în semn de emancipare, să fi procedat la substituirea argintului cu aur, în vreme ce Asăneștii ar fi imitat numai armele vecinului lor ungur, obținând același rezultat. Toți cercetătorii care s-au ocupat de stema „regelui Vlahiei” afirmă că elemente ale acesteia au supraviețuit, într-o formă sau alta (leul sigilar al lui Mircea cel Bătrân, fasciile de pe scutul Basarabilor), în heraldica dinastică a Țării Românești.

Din mulțimea considerațiilor și ipotezelor formulate în legătură cu stema „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen și a căror varietate e numai sugerată în rândurile de mai sus, se desprinde ideea că originile îndepărtate ale heraldicii dinastice din Țara Românească trebuie căutate în aceea a țaratului Asăneștilor, recunoscut o vreme, pe plan european, ca „regat al Bulgariei și al Vlahiei”, țarat de care ar fi fost într-o oarecare măsură dependente primele înjghebări de stat românești din nordul Dunării. Cercetarea heraldică duce așadar la reabilitarea tezei de mult contestate a lui Dimitre Onciul privitoare la desprinderea Țării Românești din țaratul româno-bulgar din care ar fi făcut inițial parte⁵, iar armorialul Wijnbergen devine documentul hotărâtor în sprijinul acestei reabilitări istoriografice⁶.

⁵ Teza lui D. Onciul, expusă și argumentată începând din 1884 și până la sfârșitul vieții acestui istoric, în 1923, în diferite lucrări, dar mai ales în *Radu-Negru și originile principatului Țării Românești*, în *Scrieri istorice*, ediția A. Sacerdoțeanu, I, București, 1968, p. 326–428 și în *Originile principatelor române*, în aceeași ediție, I, p. 560–713, a fost combătută viguros de B.P. Hașdeu, *Negru Vodă*, în *Etymologicum Magnum Daco-Romaniae*, IV, București, 1898, p. L și de A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ediția I. Vlădescu, II, p. 231–256 și III, p. 223–230. Izvoarele invocate de D. Onciul în sprijinul tezei sale s-au vădit fie neautentice, fie greșit interpretate, astfel încât posibila suzeranitate a țaratului din Târnovo asupra ținuturilor românești de la nordul Dunării nu și-a găsit o confirmare documentară sigură. Pentru bibliografia chestiunii, v. St. Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae*. În jurul genezei și semnificației termenului „Vlachia” din titulatura lui Ioniță Asan, în „Revista de istorie”, 33, 1980, 4, p. 651–674 și N.Ș. Tanașoca, *Din nou despre geneza și caracterul statului Asăneștilor*, în „Revista de istorie”, 34, 1981, 7, p. 1297–1305.

⁶ D. Cenovodeanu, *L'armorial Wijnbergen*, nu ține seama de criticile formulate la adresa tezei lansate de D. Onciul și continuă să afirme în chip eronat, pe urmele acestuia, că, în relatarea de călătorie a lui Guillaume de Rubrouck (1253), Vlachia lui Asan este situată la nordul Dunării. Textul izvorului arată limpede însă tocmai contrariul: „Ab orificio Tanais versus occidentem, usque ad Danubium, totum este subditum. Etiam ultra Danubium, versus Constantinopolim. Valachia, quae est terra Assani, et minor Bulgaria, usque in Solonomam omnes soluunt eis (i.e. Tartaris) tributum” (Hurmuzaki, I, 1, p. 265–266).

Dar este oare într-adevăr armorialul Wijnbergen un asemenea document? Aparține stema „regelui Vlahiei“ care figurează într-însul, fie și numai într-una din cele două variante ale sale, unei formațiuni statale românești nord-dunărene, în speță Vlahiei lui Litovoi? Faptul mi se pare cu totul improbabil, iar ipoteza heraldiștilor care-l susțin – o simplă speculație, cu nimic dovedită, oricât de seducătoare ar părea considerațiile *deduse* din această premiză. Nu mi se pare verosimil ca un armorial occidental din secolul al XIII-lea să acorde titlul de rege lui Litovoi sau altui voievod stăpânitor peste o formație românească din nordul Dunării. Spațiul extracarpatic locuit de români intra, potrivit opiniei unanime a lumii catolice angajate în cruciadă în această vreme, în sfera de dominație și expansiune a regatului Ungariei. A atribui unui voievod român din acest spațiu, fie el cât de puternic și de ilustru, cum a fost Litovoi, titlul de rege însemna a contesta implicit legitimitatea veleității de suzeranitate asupra sa la care regii Ungariei nu s-au gândit nici un moment să renunțe. De ce ar fi făcut un asemenea lucru anonimul sau anonimiile autori francezi ai armorialului Wijnbergen? Lumea căreia ei îi aparțineau nu avea nici legături deosebite cu spațiul românesc nord-dunărean, nici interese proprii aici. Este chiar greu de crezut ca această lume să fi avut cunoștințe directe despre românii din nordul Dunării; cele pe care le va fi avut putem presupune că proveneau în primul rând din informații ungurești și că erau comunicate în spiritul intereselor Coroanei Sfântului Ștefan.

Pare în schimb foarte plauzibil ca stema „regelui Vlahiei“, cu ambele sale variante, să aparțină unuia dintre reprezentanții dinastiei de origine românească, vlahă, a Asăneștilor. Începând cu Ioniță-Caloian (1197–1207), încoronat în numele papei Inocențiu al III-lea de către cardinalul Leon de Santa-Croce, Asăneștii au purtat titlul oficial și legitim de regi, „regi ai Bulgariei și ai Vlahiei“, „ai bulgarilor și ai vlahilor“. Mai mult decât atât, așa cum reiese limpede din corespondența între Ioniță și Inocențiu al III-lea, acest titlu le-a fost impus de papă, capul văzut al creștinătății potrivit concepției romano-catolice, pentru a le descuraja veleitățile imperiale și nu doar pentru a le consacra suveranitatea⁷. Sursele de proveniență occidentală dovedesc, cum era și firesc, larga răspândire a cunoștințelor despre statul Asăneștilor și despre

---

⁷ Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 1–50.

regalitatea lor în lumea catolică în care ei se încadraseră și cu care întrețineau relații multiple și directe⁸. Amintirea regatului vlahilor și al bulgarilor s-a păstrat, prin tradiție literară și, poate, din consecvență ideologică, în spiritul unei concepții legitimiste de organizare politică a lumii, până foarte târziu în istoriografia occidentală, supraviețuind transformării definitive a regatului vlahilor și bulgarilor în țaratul bulgar al lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241) și al succesorilor săi care abandonează o dată cu catolicismul roman și titlul regal acordat de papă, revenind la tradiția imperială bulgară⁹. Față de titlul oficial „rex Bulgariae et Blachiae“, „roi de Blaquie et de Bougrie“ care ne întâmpină la tot pasul în documente și cronici, forma prescurtată a acestuia, „roi de Blaquie“ nu apare numai în armorialul Wijnbergen, ci și în numeroase alte izvoare occidentale¹⁰. Același lucru se poate spune și despre coruptela „Blanq(u)e“ din armorial a termenului de uz curent „Blaquie“, frecventă și ea, între altele, în sursele narative și diplomatice ale vremii¹¹. Înscrierea stemei Asăneștilor într-un armorial occidental din secolul al XIII-lea est în deplin

⁸ V. în acest sens: Geoffroy de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, ed. Ed. Faral, Paris, 1938–1939, par. 202, 273, 276, 333, 371, 386 etc. („Johannis li rois de Blaquie et de Bougrie“), Robert de Clari, *La Conquête de Constantinople*, ed. Ph. Lauer, Paris, 1924, p. 65 („Jehans li Blakis... si envoia a Rome pour se corone, et li apostoiles y envoia un cardounal pour lui coroner: si fu coronés a roi“), p. 108 („Chus Burus – i.e. Boril – si fu après rois de Blakie“), Robertus canonicus S. Mariani Autossiodorensis, *Chronicon*, ed. Pertz, MGH, SS, XXVI, s.a. 1205 („Rex enim Blacorum et Bulgarorum – i.e. Iohanicus – cum Cumanis, Grecis et Turcis adversus eos pugnantes, Domino permittente, vicerunt“).

⁹ Cf., de pildă, Laurentii de Monacis Veneti Cretae Cancellarii *Chronicon de rebus Venetis...*, Veneția, 1758 (scrierea datează din sec. XV), p. 141: „Janucius rex Ulachiae unitus cum rege Bulgarorum“.

¹⁰ V. Villehardouin, *op. cit.*, par. 311, 345, 352, 354 („Johannis li rois de Blaquie“), par. 371, 374 („rois de Blaquie“ în unele manuscrise, „rois de Blaquie et de Bougrie“ în altele), Robert de Clari, *op. cit.*, p. 108 („Burus... rois de Blakie“, „li roiaumes de Blakie“).

¹¹ Așa, de pildă: „a Iohannicio Blancorum rege“ la Iohannes de Columpna, MGH, SS, XXIV, p. 280; „Iohannicus Bulgariae et Blackariae dominus“ la Albericus Trium Fontium, MGH, SS, XXIII, s.a. 1205; „a Iohanne domino Blactorum“ la Iohannes Longus de Ypra, MGH, SS, XXV, p. 824; „Blachentium Cumanorumque victoria“ în *Lectiones Longipratenses*, la Riant, *Exuviae*, II, p. 13; „a Blaccis captus“ la Salimbene de Adamo, MGH, SS, XXXII, s.a. 1205. Variante ale termenului „Blaquie“ în cronică lui Villehardouin, potrivit ediției critice a lui Ed. Faral: „Blacquie“ (par. 442), „Blasquie“ (par. 345, 404), „Blackie“ (par. 374), „Blakie“ (par. 386), „Plaquie“ (par. 414), „Blachie“ (par. 374, 404, 416).

acord cu informațiile sigure ale altor izvoare scrise potrivit cărora ei au adoptat simbolică occidentală a puterii regale și, desigur, limbajul heraldic european, atunci în plină înflorire: la încoronare, în 1204, Ioniță a primit din partea papei Inocențiu al III-lea sceptru, diademă și bandieră¹². În sfârșit, faptul că în armorialul Wijnbergen stema „regelui Vlahiei” apare de două ori nu trebuie să ne facă să credem că e vorba de două Vlahii deosebite, întrucât, în chip într-adevăr ciudat, datorită probabil împrejurărilor în care a fost redactat manuscrisul acestui rol de arme, și stema regelui Ungariei este figurată într-însul de două ori. Dacă mobila leonină nu a dispărut de pe al doilea scut heraldic din neglijența autorului armorialului, se poate presupune că variantele însemnului înfățișează două faze din evoluția lui¹³.

Armorialul Wijnbergen nu pare să fie, așadar, un document util pentru cunoașterea originilor heraldicii dinastice din Țara Românească. Coroborat cu celelalte izvoare diplomatice și narrative ale vremii, el atestă în schimb, și la nivelul heraldicii, cât de adânc a intrat în conștiința lumii europene țaratul Asăneștilor ca o creație politică a vlahilor, a românilor sud-dunăreni, ca un regat al Vlahiei și al Bulgariei și nu numai ca un al doilea țarat bulgar. Ca document despre romanitatea dinastiei târnovitane și despre însemnătatea rolului jucat de românii balcanici în restaurarea țaratului bulgar, el se rostește în perfect acord cu cronicile franceze ale lui Geoffroy de Willehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes, ca să ne limităm numai la câteva din cele ce provin din același mediu și reflectă aceeași mentalitate și atitudine.

---

¹² Hurmuzaki, I, 1, p. 38–39: „preter Regie dignitatis insignia... que tui serenitati dirigimus... vexillum... tibi duximus destinandum”; steagul trimis de papă este însă un steag de cruciadă purtând nu armele dinastului, ci crucea și cheile sfântului Petru. Cf. și Hurmuzaki, I, 1, p. 19.

¹³ Ediția comentată a armorialului Wijnbergen fiindu-mi inaccesibilă, nu am putut afla despre modul alcătuirii lui și despre izvoarele sale decât cele comunicate în lucrările citate mai sus, n. 1. Armorialul, de caracter informativ și nu normativ, a fost redactat în etape: o primă parte, cuprinzând armele vasalilor sfântului Ludovic, între anii 1265 și 1270, o a doua, cuprinzând arme ale seniorilor din Franța de nord, din Țările de Jos și Germania, ca și anexa *Ce sont tous roys*, între anii 1270 și 1285, în vremea lui Filip al III-lea. În principiu, cred că trebuie să se acorde mai multă atenție istoriei armorialelor, atunci când ele sunt folosite ca documente pentru istoriografie.

Interpretat în lumina unui izvor narativ încă nefolosit de heraldiști, armorialul Wijnbergen pare însă apt să ne dezvăluie și alte date de natură heraldică și istorică privitoare la țaratul Asăneștilor. Este vorba de o cronică anonimă flamandă, cunoscută sub titlul *Balduinus Constantinopolitanus*, care face parte din compilația *Chronicon comitum Flandrensium*, elaborată în secolul al XV-lea¹⁴. Ea cuprinde biografia, întrețesută cu elemente legendare, a primului împărat latin din Constantinopol, Balduin conte de Flandra și Hainaut (1204–1205). Privită de unii istorici cu multă neîncredere, din pricina evidentelor inexactități și a relațiilor fanteziste pe care le încorporează¹⁵, cronica este totuși apreciată și folosită de alții ca un izvor vrednic de atenție, transmitător de știri plauzibile, absente din alte izvoare¹⁶. *Balduinus Constantinopolitanus* nu se recomandă, desigur, nici prin erudiția, nici prin spiritul critic al celui care a conceput acest text. E mai curând o narațiune naivă și pitorescă, reflectând evenimentele din punctul de vedere al unui om obișnuit, sensibil la zvonuri și exagerări, lipsit de scrupulul situării exacte în timp și spațiu a celor povestite. În această privință ea se aseamănă cu alte scrieri narative legate de a patra cruciadă, cum ar fi, de pildă, cronica lui Robert de Clari sau chiar cea a lui Alberic de Trois Fontaines. Față de acestea, ea mai are și dezavantajul elaborării târzii, prin compilație. Ea nu poate fi privită totuși ca operă de pură ficțiune, căci valorifică atât narațiuni anterioare, în parte cunoscute, din cronică contemporane, cât și tradiții născute chiar în secolul al XIII-lea. O dovadă în acest sens este faptul că, asemenea tuturor cronicilor occidentale contemporane restaurării țaratului, ea vorbește despre Ioniță ca despre un rege al Vlahiei și despre români, despre vlahi, ca despre un factor important în statul creat de Asănești. Nu numai cronicile franceze mai sus citate,

¹⁴ Editată de J.J. De Smet, *Corpus Chronicorum Flandriae*, Collection de Chroniques Belges inédites, Bruxelles, 1837, I, p. 130–140. Am putut consulta acest volum numai în timpul unei scurte călătorii în Franța, în 1979, datorită regretatului Profesor Fredy Thiriet și colegilor de la Universitatea din Strasbourg.

¹⁵ Cf. R.L. Wolff, *Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death and Resurrection, 1172–1225*, în „Speculum“, XXVII, 1952, p. 321–322, n. 167.

¹⁶ Cf. G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219*, München, 1972, p. 13, n. 6 și A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Constantinopoli (1204–1261)*, Bologna, 1978, p. 10–11.

dar întreaga tradiție istoriografică flamandă, cu rădăcinile în primul cerc al curții imperiale latine constantinopolitane, cel al cavalerilor aflați sub directa oblăduire a lui Balduin, implicați direct și profund în conflictul acestuia cu Ioniță, se exprimă în același sens în privința romanității dinastiei din Târnovo și a rolului românilor în istoria statului condus de aceasta¹⁷. Ca toate izvoarele de acest gen, ea se vedește utilă cercetătorului modern numai dacă e folosită cu prudență.

Vorbind despre organizarea Imperiului latin de către Balduin, după cucerirea Constantinopolului, cronica relatează că, îndată după încoronare, în a doua jumătate a lunii septembrie 1204, noul împărat a convocat în capitala sa pe toți nobilii din vechile provincii ale Imperiului bizantin în vederea prestării omagiului feudal, în cadrul unor festivități care au durat treizeci de zile. În prima zi a lunii octombrie, a douăsprezecea a sărbătorilor și ospetelor, Balduin creează peste 600 de cavaleri, oferind unora dintre ei domenii sau slujbe din al căror venit să-și poată întreține statutul social, condiție necesară pentru buna îndeplinire a îndatoririlor lor militare. Împăratul dă nobililor săi sfaturi în privința corectei aplicări a legilor și cutumelor în spiritul respectării privilegiilor feudale și este înfățișat de cronică drept un adevărat restaurator al libertăților și datinilor vechilor atenieni și greci, încălcate de tirania bizantină! Toți acești noi cavaleri primesc, de asemenea, din partea împăratului latin o „livrea onorifică“, piesă vestimentară cu valoare heraldică; este vorba, după cum reiese din text, de jambiere sau pantaloni de culori și cu desene diferite pentru fiecare picior, anume pentru dreptul – de culoare neagră și cu broderii figurând labe de leu aurii, pentru stângul – de două culori: de la genunchi în jos de culoare albă cu broderii figurând labe de leu negre, de la genunchi în sus de culoare neagră cu broderii figurând labe de leu aurii¹⁸. După încheierea tuturor ceremoniilor, Balduin pornește în călătorie prin Imperiu pentru a primi omagiul orașelor sale.

¹⁷ Cf. *Chronicon Flandriae* scriptum ab Adriano de Budt monacho Dunensi sub finem saeculi decimi quarti, în Smet, *op. cit.*, I, p. 293 („rex Bulgarorum et Blaquorum cum Romanis, Graecis ac Turcis... Balduinum cepit“), *Rymkronyk van Vluenderen* naer het Comburgsche Handschrift, în Smet, *op. cit.*, IV, p. 744 („Enege seiden in ware saken, // Dattene vinc eer Jan Blake“).

¹⁸ *Balduinus Constantinopolitanus*, în Smet, *op. cit.*, I, p. 136: „Balduinus imperator, statim post coronationem suam, honorificam dedit omnibus nobilibus suis liberatam de caligis dextram nigram insertam aureis pedibus leonum, sinistram divisam in colorem, subtus albam pedibus leoninis nigris, mixtam a genubus et supra nigri coloris cum pedibus leoninis aureis“.

Chiar dacă această narațiune relatează, în mare măsură, fapte închipuite de fantezia literară, esența ei este cât se poate de adevărată. Cronica consemnează o realitate istorică incontestabilă: restructurarea, în spiritul feudalismului apusean, a raporturilor sociale și politice din lumea bizantină supusă de latini prin crearea de către noul împărat constantinopolitan a unei ierarhii feudale și, o dată cu aceasta, implantarea artei heraldice în teritoriile bizantine cucerite. Amănuntul privitor la folosirea labelor de leu ca mobilă heraldică menită să indice dependența feudală a arhonților din vechiul Bizanț, deveniți baroni ai Imperiului latin, de Balduin de Flandra și Hainaut pare foarte verosimil: leul era doar animalul heraldic al casei conților de Flandra. Rămâne ca viitoare cercetări, pe care nu le-am putut întreprinde, să stabilească dacă celelalte date heraldice transmise de cronică cu privire la „livrea onorifică” însăși și la culori corespund uzanțelor secolului al XIII-lea ori constituie un anacronism, proiecția în trecut a unor realități ceva mai noi¹⁹.

Folosită cu toată prudența științifică, cronică despre *Balduinus Constantinopolitanus* oferă cercetătorului stemei „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen măcar două sugestii utile: cea dintâi, de ordin mai general, este de a căuta originile și semnificația heraldicii asenide în raporturile pe care lumea vlaho-bulgară le-a avut cu oamenii cruciadei a patra; cea de a doua, de natură mai particulară, este de a interpreta labele negre de leu de pe această stemă ca semn heraldic al intrării regatului Vlahiei și Bulgariei în sfera de influență, dacă nu chiar sub suzeranitatea politică, a Imperiului latin din Constantinopol.

Pare neîndoielnic, așa cum s-a afirmat, că piesele onorabile de pe scutul heraldic al „regelui Vlahiei”, cele zece burele care alternează aur cu roșu, sunt inspirate de fasciile, în număr de opt, alternând argint cu roșu, de pe stema regelui Ungariei. Se poate pune întrebarea dacă nu cumva asemănarea celor două steme nu este rezultatul unei concesiuni de arme din partea regelui

---

¹⁹ Relatarea ceremoniilor și a omagiului feudal, în *Balduinus Constantinopolitanus*, la De Smet, *op. cit.*, I, p. 137–138. Heraldistul Ioan Mănescu vede în „livrea onorifică” pantaloni bicolori de un tip care a fost introdus târziu după secolul al XIII-lea. Îi mulțumesc și pe această cale pentru prețioasa observație. Anacronismul acestui detaliu, deloc surprinzător într-o asemenea cronică, nu afectează însă, cred, esența informației transmise de ea: Balduin a concedat nobililor săi însemne pe care autorul compilației le înfățișează în spiritul vremii sale, actualizând lucrurile.

Ungariei către „regele Vlahiei“. Pe urmele lui D. Onciul, L. Tăutu²⁰ a încercat să identifice Vlahia Asăneștilor într-o regiune care se întinde de-a dreapta și de-a stânga Dunării, cuprinzând vechiul Sirmium, Severinul, Oltenia. Această regiune, veche posesiune bizantină, cucerită de unguri, a fost multă vreme un obiect de litigiu între Bizanț și Ungaria. Disputa ar fi fost rezolvată în 1185, când Vlahia a fost dată ca zestre Margaretei, fiica regelui Ungariei Bela al III-lea, căsătorită atunci cu împăratul bizantin Isaac al II-lea Anghelos. După răzvrătirea fraților Petru și Asan și constituirea noului stat balcanic, româno-bulgar, stăpânirea asupra acestui teritoriu ar fi devenit pricina conflictului dintre Asănești și Ungaria. Dacă așa ar sta lucrurile, ar fi îngăduită presupunerea că regii Ungariei ar fi concedat familiei Asăneștilor, frunțași în această Vlahie, scutul burelat de zece piese, alternând însă argint cu roșu; multiplicarea pieselor heraldice ale seniorului pe scutul vasalului său – în cazul de față cele opt fascii devin zece burele – este obișnuită în heraldică. Ulterior, vrând să-și marcheze pe scut emanciparea, ieșirea din condiția de vasali, Asăneștii ar fi înlocuit argintul cu aurul, metal superior, pentru a-și sublinia independența. Dar până acum ipoteza lui L. Tăutu nu a fost confirmată, iar argumentele lui D. Onciul, la care el aplează, au fost înlăturate de cercetarea critică a izvoarelor, Vlahia Asăneștilor fiind situată de istorici numai la sud de Dunăre și în afara autorității Ungariei²¹. Nu se poate deci susține cu argumente temeinice ipoteza unei concesiuni de arme – și altfel greu de admis la această dată – din partea regelui Ungariei către „regele Vlahiei“.

Nu se poate spune nici când, nici cum au fost adoptate, după model unguresc, piesele onorabile ce încarcă scutul „regelui Vlahiei“. Singurul lucru care poate fi deslușit cu un grad mai mare de probabilitate este semnificația substituirii argintului de pe stema ungară cu aur, simbol de suveranitate. Se știe că, de-a lungul întregului secol al XIII-lea, Ungaria, putere de prim ordin a frontului catolic în Europa răsăriteană și de sud-est, a manifestat tendința

---

²⁰ L. Tăutu, *Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202–1204)*, în „Mélanges E. Tisserant“, III, Vatican, 1964, p. 367–393.

²¹ Cf. C.C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneștilor*, în „Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj“, IV, 1931, p. 109–124.

de a-și extinde dominația asupra Peninsulei Balcanice, încercând să pună în serviciul Țelurilor ei cruciada însăși. În virtutea acestei tendințe, regele Emeric al Ungariei (1196–1204) nu a șovăit să recurgă la forță pentru a-l opri din drumul său către Târnovo, unde urma să procedeze la încoronarea lui Ioniță în numele papei Inocențiu al III-lea, pe cardinalul Leon de Santa-Croce și a împiedica astfel stabilirea unei legături directe, nu mijlocite de el, între Roma și noul regat balcanic. A fost nevoie de toată energia și severitatea suveranului pontif pentru ca această tentativă a regelui Ungariei de a acapara misiunea apostolică în Sud-Estul Europei să fie zădărnicită, iar regatul vlahilor și al bulgarilor consacrat ca o formațiune politică echivalentă regatului ungar, menită să contribuie la asigurarea în zonă a unui echilibru de forțe controlat strict de papalitate²². Aurul burelelor de pe scutul „regelui Vlahiei” afirmă, așadar, în limbaj heraldic, suveranitatea deplină a acestuia și contestă pretenția regelui Ungariei la suzeranitate asupra sa, iar admiterea blazonului într-un rol de arme occidental exprimă recunoașterea independenței regatului Bulgariei și Vlahiei de către lumea feudală europeană. Dacă ipoteza mai sus dezvoltată este corectă, atunci stema „fără labe de leu” a „regelui Vlahiei” poate să fi aparținut lui Ioniță însuși ca prim însemn dinastic al Asăneștilor.

Nu-i nicidecum mai lesne de deslușit care anume dintre Asănești a fost „regele Vlahiei” care și-a încărcat scutul cu labele negre de leu desprinse de pe stema familială a conților de Flandra. În lumina sugestiei pe care am reținut-o din *Balduinus Constantinopolitanus*, apariția acestei mobile heraldice ar marca vasalizarea regatului Bulgariei și Vlahiei față de Imperiul latin constantinopolitan. Este adevărat că, încă de la începuturile sale, Imperiul latin și-a formulat răspicat pretenția la suzeranitate asupra tuturor centrelor de putere din spațiul dominat cândva de Imperiul bizantin. Erijându-se în moștenitor legitim al acestuia, el a înțeles să revendice întreg patrimoniul imperial „grecesc” pe care, preluându-l, să-l remodeleze în spiritul concepției sale de organizare politică a lumii. Potrivit acestui program, latinii au desfășurat, îndată după cucerirea Constantinopolului, mari eforturi diplomatice și militare pentru

²² Cf. G.I. Brătianu, *Asăneștii, în Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1915, p. 53–82, James Ross Sweeney, *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy*, în „Church History”, 42, 1973, p. 320–334.

a-și supune regatul vlahilor și al bulgarilor²³. Contracarând această tentativă, Asăneștii au reactualizat, la rândul lor, vechiul program imperial bulgar, al cărui obiectiv maximal era cucerirea Constantinopolului și substituirea Bizanțului, odinioară grecesc, acum latin, prin propriul lor țarat. Rivalitatea dintre latini, pe de o parte, vlahi și bulgari, susținuți de cumani, pe de alta, este unul dintre aspectele cele mai caracteristice ale istoriei balcanice în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Cunoaștem din izvoarele narative de toate proveniențele momente de aprigă înfruntare între cele două puteri: răsunătoarea înfrângere a latinilor, la Adrianopol, la 14 aprilie 1205, de către Ioniță care-l capturează pe Balduin de Flandra însuși, zdrobirea de către latinii lui Henric de Hainaut a lui Boril, la Filipopol, la 1 august 1208 și altele. Nici un izvor scris nu a păstrat însă amintirea vreunui contract de vasalitate încheiat între un rege al Vlahiei și Bulgariei și un împărat latin din Constantinopol și este cert că o asemenea legătură feudală nu putea să existe între Balduin de Flandra și Ioniță, angajați într-un conflict ireductibil, sfârșit cu moartea celui dintâi. Mărturia armorialului Wijnbergen, citit în lumina informației din cronica flandreză, fiind vagă și îndoielnică se impune concluzia că nu există temeieri documentare sigure pentru interpretarea mobilei leonine de pe scutul „regelui Vlahiei“ ca un semn de vasalitate față de împăratul latin din Constantinopol.

Este totuși cu putință, cred, ca leul flandrez să-și fi lăsat urma pe scutul heraldic asenid într-un eventual moment de strânsă apropiere între regele Bulgariei și Vlahiei și Imperiul latin. Asemenea momente au existat, iar papalitatea a îndemnat statornic atât pe vlahi și bulgari, cât și pe latini, să cultive bunele relații între ei, opunându-se veleităților lor de expansiune imperială, din același scrupul de păstrare a echilibrului de forțe în formula de ea concepută care i-a dictat și atitudinea față de conflictul vlaho-bulgaro-ungar²⁴.

---

²³ Cf. *Innocentii III Papae Gesta*, CVIII, în *Izvori za bălgarskata istorija*, XII, Sofia, 1965, p. 378: „Praefatus vero Ioannitus, sive Caloioannes, rex Bulgarorum et Blacorum, respondit, quod ipse audita captione regiae civitatis, miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet; sed ipsi ei superbissime responderunt, dicentes, quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terram ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserit violenter etc.“ Cf. R. L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople*, în *A History of the Crusades*, II, Madison, University of Wisconsin Press, 1969², p. 187–233

²⁴ Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 54–56 (scrisori ale papei Inocențiu al III-lea către Ioniță și Henric, invitându-i să facă pace între dânsii).

Dintre toți suveranii Vlahiei și Bulgariei, acela care s-a situat cel mai statornic alături de latini și a legat cele mai strânse raporturi cu ei a fost Boril (1207–1218), succesorul lui Ioniță. La începutul domniei sale, el a încercat să continue politica ofensivă față de noul Imperiu a predecesorului său și să dea chiar statut imperial autorității sale, în spiritul tradiției primului țarat bulgar. Înfrânt însă la Filipopole, la 1 august 1208, de Henric de Hainaut (1206–1216), fratele și urmașul lui Balduin pe tronul constantinopolitan, Boril a optat în cele din urmă pentru alianța cu lumea catolică. În 1210, el înăbușă, cu ajutorul militar al regelui Ungariei Andrei al II-lea (1205–1235), răscoala supușilor săi din Vidin, în 1211, întrunește sinodul antibogomil, participând la campania împotriva ereziilor dualiste inițiată de papalitate, în 1213, își căsătorește fiica pe Maria, cu împăratul Henric însuși²⁵, iar în 1214, probabil, își încredințează altă fiică drept soție nevârstnicului fiu al regelui ungar, viitorului Bela al IV-lea²⁶. Până la detronarea sa, în 1218, de către Ioan Asan al II-lea, venit cu sprijinul cuman și rusesc, Boril va rămâne credincios alianței cu latinii. Politica externă a lui Boril era, până nu de mult, puțin cunoscută și relațiile sale strânse cu lumea catolică au fost puse în lumină numai de ultimele cercetări. Nu e imposibil, dar pare improbabil ca viitorul să aducă revelația vasalității, de la un moment dat, a lui Boril față de Imperiul latin, confirmând presupunerea că labelle de leu sunt totuși semnul acestei vasalități și că armele figurate în armorialul Wijnbergen i-au fost lui concesate de împăratul Henric. Oricum, alianța lui Boril cu Henric și încuscrierea cu el pot explica, deși normele stricte ale heraldicii nu o impun, adoptarea de către acest „rege al Vlahiei” a mobilei de obârșie flandreză ce-i împodobește scutul²⁷. I s-ar putea atribui deci lui Boril stema nr. 1289 din armorialul francez.

²⁵ După unele izvoare, Maria era chiar fiica lui Boril, după altele, mai plauzibile, ea era fiica lui Ioniță și devenise, prin căsătoria văduvei acestuia cu Boril, fiica vitregă a celui din urmă, cf. I. Bo ilov, *Familijata na Asenevci. Genealogija i prosopografija*, Sofia, 1985, p. 93–94.

²⁶ Cf. Géza Erszegi, *Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils*, în „Bulgarian Historical Review”, 1975, 2, p. 91–97.

²⁷ Rămâne desigur de cercetat soarta leului flandrez în armele succesorilor lui Balduin pe tronul constantinopolitan. E drept că, făcând portretul lui Henric, atunci când descrie lupta de la Filipopol, Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, în *La conquête de Constantinople* par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes, ediția Natalis de Wailly, Paris, 1872, p. 328, îi atribuie alte însemne heraldice: „et por se reconnisanche il ot vestu

Un alt membru al familiei Asăneștilor, Alexie Slav, Alexios Sthlavos în izvoarele bizantine, Esclas în cele franceze, merită să fie luat în considerare și el ca deținător al însemnului heraldic al „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen. Nepot de fiică al bătrânului Asan, văr primar deci cu Boril, Slav, desemnat ca vlah de izvoare bizantine contemporane, era, probabil, conducătorul unei Vlahii din munții Rodope, avându-și cartierul general la Melnic. După moartea lui Ioniță și urcarea pe tron a lui Boril, Slav a intrat în conflict cu acesta din urmă și, îndată după lupta de la Filipopol, în august 1208, el a prestat omagiul feudal față de Henric, devenindu-i nu numai vasal, ci și ginere: a primit mâna unei fiice naturale a împăratului latin. Totodată, Henric i-a făgăduit lui Slav senioria Vlahiei Mari, după alte manuscrise ale cronicii lui Henri de Valenciennes, de la care deținem informația, chiar „regatul Vlahiei”²⁸. Slav a fost un vasal credincios al Imperiului latin. Oricât ar fi de ispititor să i se atribuie lui însemnul heraldic din armorialul Wijnbergen, argumente puternice se opun totuși acestui lucru. Dacă în textul francez e vorba de Vlahia Mare tesalică, așa cum e mai probabil, e greu de crezut ca Henric să fi ridicat guvernământul acestei provincii la rangul de regat. Dat fiind că Slav e numit în unele izvoare și despot, titlu ce i-ar fi fost acordat de împăratul latin²⁹, corespunzător întru totul, potrivit tradiției bizantine, poziției sale în familie imperială, e de presupus că i s-a promis o funcție corespunzătoare, la rândul ei, acestui titlu, adică tocmai conducerea Vlahiei Mari tesalice, cârmuită în mai multe rânduri, în cursul istoriei, de despoți³⁰. Dacă însă în cronică e vorba de regatul Vlahiei și Bulgariei, încă necucerit de latini, dacă i s-a făgăduit

---

une cote de vermeil samit a petites croisetes d'or; et tout d'autre tel maniere estoit li hyaumes ke il avoit ou chief... et fist devant lui porter s'oriflambe, de tels desconnissances menues com vous avez oi”. E vorba deci de cruciulițe de aur presărate pe un câmp roșu, elemente heraldice din armele de stat ale Imperiului latin, cunoscute și pe alte căi; emblema familială a casei de Flandra rămâne totuși leul negru, asociat lor pe stema imperială a lui Balduin.

²⁸ Henri de Valenciennes, *op. cit.*, p. 332: „Et si vous octroi avec, Blakie-le-Grant, dont je vous ferai segnour, se Dieu plaist et jou vif”, în manuscrisul G: „et li dist que il li donroit le royaume de Blaquie se il le pooit conquerre”.

²⁹ Pentru discuția în jurul titlului de despot al lui Slav, titlu acordat de Henric, după unii cercetători, de Ioniță însuși, după alții, v. Bo ilov, *op. cit.*, p. 96–97

³⁰ Cf. G. C. Soulis, *The Tessalian Vlachia*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, VIII, 1, Belgrad, 1963, p. 271–273.

adică lui Slav tronul lui Boril, ceea ce e mai puțin probabil, această promisiune nu s-a împlinit niciodată și rapida ameliorare a raporturilor dintre Constantinopol și Târnovo ar fi împiedicat, numai ea, admiterea presupuselor arme de pretenție și concesiune totodată ale lui Slav într-un armorial francez³¹.

Al treilea și cel mai ilustru Asenid căruia i s-ar putea atribui stema „regelui Vlahiei“ este Ioan Asan al II-lea (1218–1241)³². Deși lui i se datorează ruptura cu Roma și cu Imperiul latin și, împreună cu revenirea la ortodoxia bizantină, reactualizarea în forme impresionante și definitive a tradiției imperiale bulgare, Ioan Asan al II-lea a fost ultimul cărmuitor din dinastia Asăneștilor care a purtat efectiv titlul de rege al bulgarilor și al vlahilor, numindu-se pe sine însuși și fiind numit astfel în corespondența oficială cu Sfântul Scaun³³. El a întreținut multă vreme strânse relații cu Imperiul latin, a fost căsătorit chiar cu Maria, fiica regelui Ungariei Andrei al II-lea și a Yolande de Courtenay, aceasta din urmă, la rândul ei, născută din căsătoria împăratului latin Pierre de Courtenay (1217) cu Yolanda, sora lui Balduin I de Flandra și Hainaut. Ioan Asan al II-lea era așadar înrudit prin alianță cu Balduin al II-lea al Constantinopolului (1228–1261), ultimul împărat latin, fratele soacrei sale, Yolanda a Ungariei. Profitând de minoratul acestuia și de criza Imperiului latin, el a încercat să devină protectorul Constantinopolului latin și tutorele suveranului, logodindu-și fiica, pe Elena, cu acesta din urmă. Reacția opoziției latine a zădărnicit proiectul și a contribuit la ruptura lui cu oamenii cruciadei, apropiindu-l de Imperiul niceean. După ruptură, Ioan Asan al II-lea a fost supus celui mai aspru tratament din partea papalității: țara lui a fost „dată în pradă“, împotriva lui a fost lansată cruciada, regele Ungariei a fost autorizat să-și însușească titlul, de multă vreme râvnit, de rege al Bulgariei și să-și subordoneze politic și ecleziastic posesiunile Asăneștilor³⁴. Nu este imposibil ca, prin căsătoria cu o descendentă a casei de Flandra, Ioan Asan al II-lea să fi putut adopta mobila heraldică figurând labele negre de leu pentru propriile-i arme. El s-a afirmat totuși prea viguros ca zelator al ideii imperiale bulgare și criza pe care a declanșat-o în raporturile sale cu lumea catolică a fost prea adâncă pentru ca

³¹ Despre Slav, v. Bo ilov, *op. cit.*, p. 95–98.

³² Pentru viața și cariera sa, v. Bo ilov, *op. cit.*, p. 77–92 cu bibliografie.

³³ Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 159, 164, 165.

³⁴ Cf. Hurmuzaki, I, 1, p. 166–168, 168–169, 169–170, 170, 173, 175–176, 177.

aceste realități istorice să nu fi avut un ecou în activitatea heraldiștilor francezi. Mi se pare, de aceea, mai puțin probabil ca stema din armorialul Wijnbergen să-i aparțină.

Urmașii direcți ai lui Ioan Asan al II-lea, Căliman I Asan (1241–1246) și Mihail al II-lea Asan (1246–1256), acesta din urmă fiind născut, de altfel, dintr-o soție greacă, epirota Irina, nu au arborat titlul de „regi ai Vlahiei“. Nu este deci de crezut ca lor sau altor coborâtori, prin femei, din aceeași dinastie să le aparțină însemnul discutat.

Considerând, în lumina sugestiei cronicii flandreze *Balduinus Constantinopolitanus*, că mobila heraldică de obârșie flandreză, labelle negre de leu de pe scutul „regelui Vlahiei“ din armorialul Wijnbergen marchează strânsa apropiere dintre posesorul acestor arme și un împărat latin constantinopolitan din casa de Flandra, dacă nu chiar un raport de vasalitate, mi se pare așadar cea mai probabilă ipoteza ca stema în discuție să fi aparținut lui Boril. Ea reflectă situația politică a regatului Bulgariei și Vlahiei în lumea sud-est europeană din al doilea deceniu al secolului al XIII-lea, dominată atunci de Imperiul latin din Constantinopol, cârmuit de Henric de Hainaut. Armorialul Wijnbergen, asemenea celor engleze mai recente și unor izvoare literare, nu oglindește deci realități strict contemporane, ci consemnează, așa spune, o tradiție și trebuie folosit, din această pricină, cu mai multă prudență științifică decât s-a făcut îndeobște. Armorialul nu poate fi invocat ca un document privitor la heraldica Țării Românești, el nu se referă nici la Litovoi, nici la un alt voievod, conducător de Vlahie, de țară românească, din nordul Dunării, ci privește numai armele Asăneștilor, „regi ai Vlahiei și Bulgariei“ la sud de fluviu, încadrați în lumea catolică a cărei ierarhie au acceptat-o și al cărei limbaj heraldic l-au adoptat. Alături de celelalte izvoare cunoscute, armorialul Wijnbergen dovedește cât de adânc a pătruns în conștiința contemporanilor statul Asăneștilor ca o creație politică a românilor, a „vlahilor“ și confirmă astfel, dacă mai era necesar, și la nivelul heraldicii, romanitatea dinastiei care a restaurat țaratul bulgar.

Comunicare susținută în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, la 22 aprilie 1986, publicată în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol“ din Iași, XXIV, 1, 1987, p. 59-70

II. AROMÂNII

AȘEZAREA AROMÂNILOR ÎN REGIUNEA VERIEI. UN IZVOR INEDIT: CRONICA LUI PETRE BADRALEXI

Manuscrise aromânești inedite. Am avut prilejul să parcurg și să copiez în parte, în adolescența mea, trei manuscrise aromânești, redactate, către sfârșitul secolului al XIX-lea, de Petre Badralexi (1837-1919), fratele străbunicului meu matern Dumitru (Tușu) Badralexi, aflate în posesia nepoților lui de fiică, frații și surorile Tanașoca, veri primari ai tatălui meu, stabiliți în orașul Constanța. N-am mai avut prilejul să le consult până ce, într-o zi – sunt mulți ani de atunci – ele mi-au fost dăruite, împreună cu o serie de fotografii de familie, de ultima rămasă în viață dintre aceștia, mătușa mea Domnica Tanașoca, „teta Toncă“ cum o numeau apropiații, care s-a sfârșit între timp. Sunt trei fascicule, broșate de autor, care cuprind 27 de povestiri cu caracter moralizator și un scurt text istoriografic, o cronică a întemeierii așezării aromânești *Călivele al Badralexi (Selia)*, azi *Kato Vermion*, din preajma Veriei, a cărei transcriere a fost prima mea aventură filologică! Caligrafiate îngrijit, cu cerneală violetă, în alfabet latin, cele trei manuscrise ne dezvăluie existența unui scriitor dialectal altminteri necunoscut și ne prilejuiesc o incursiune în istoria aromânilor din zona Veriei.

Autorul, Petre Badralexi (1835-1919), era fiul lui Gheorghe Badralexi, unul dintre feciorii celnicului Alexi Bardă sau Badralexi și al unei aromânce din familia Pirpindac din Blața. Petre Badralexi și vărul său primar, Pavel

Badralexii, fiul lui Mitri (Dumitru), celălalt fecior al lui Alexi, au urmat liceul grec și ar fi făcut, se spune, asemenea vărului lor primar, junimistul Ioan Caragiani, profesor de limba elină la Universitatea din Iași și membru fondator al Academiei Române, studii la Universitatea otomană din Atena, ceea ce rămâne de dovedit. Însușindu-și aspirațiile și idealurile tineretului grecesc al vremii, cei doi veri au participat activ, conspirând împreună cu episcopul Nikolaos de Kitros, la organizarea revoltei antiotomane din Macedonia, din 1878, al cărei obiectiv era alipirea Macedoniei la regatul elen. Ei i-au mobilizat și condus în această revoltă pe aromânii din regiunea Veriei și nu au ezitat să-și vândă propriile turme de oi și capre pentru achiziționarea de armament. Revolta a fost înăbușită de turci, iar cei doi au fost nevoiți să se autoexileze, împreună cu alți frunțași aromâni, la Atena, pentru mulți ani¹. În această vreme, se declanșase și mișcarea de renaștere națională a aromânilor, ca români, inițiată, organizată și susținută de guvernul României în înțelegere cu autoritățile otomane. Fratele lui Petre Badralexii, Dumitru Badralexii fusese inclus de arhimandritul athonit Averchie și de Prof. Ioan Caragiani, rudele sale, în grupul de adolescenți care au fost trimiși la București, spre a fi formați acolo ca institutori pentru viitoarele școli românești din Imperiul otoman, în cadrul Institutului macedoromânesc înființat la mănăstirea Sfinții Apostoli. Dumitru Badralexii a întemeiat prima școală românească din comuna Selia². În aceste împrejurări, grațierea lui Petre Badralexii și revenirea lui din exilul ateniian au fost obținute în urma intervenției autorităților consulare românești pe lângă cele otomane. Petre Badralexii este reprezentantul tipic al acelei categorii de aromâni care, conștienți de identitatea lor etnică și dornici să și-o păstreze și cultive, nu au fost mai puțin, în pofida părerii contrare general răspândite, zelatori înflăcărați ai idealurilor politice de independență și unitate ale națiunii elene, pentru realizarea cărora a militat cu lealitate și devotament. Este înmormântat în cimitirul din Veria.

¹ Despre răscoala din Macedonia și despre participarea la ea a aromânilor, sub conducerea celor doi veri, Petre și Pavel Badralexii, vezi Evangelos Kophos, *He epanastasis tes Makedonias kata to 1878*, Tesalonic, 1969 și, de același, *O antartes episkopos Kitrous Nikolaos, Ta apomnemonemata tou kai e exegerse tes Pierias to 1878*, Dodone, Atena-Ianina, 1992, unde sunt reproduse și pagini din corespondența acestora.

² Cf., în volumul de față, studiul *Christian Tell* și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite.

Valoarea textelor ca documente lingvistice rămâne să fie stabilită de specialiști printr-o cercetare adecvată. Pentru moment, mă voi mărgini să notez că ele sunt scrise în graiul aromânilor din zona Veriei, caracterizat, printre altele, prin puternice influențe neogrecești, mai ales pe tărâm lexical. Ca mai toate textele culte aromânești ce se înscriu în mișcarea literară dialectală pornită în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în legătură cu dezvoltarea școlilor românești pentru aromânii din Peninsula Balcanică, ele vădesc totodată puternice influențe din partea limbii române literare, a dacoromânei actuale. Ortografia, stângace pe alocuri, este influențată deopotrivă de cea românească, încă latinizantă și de cea grecească, mai ales în ce privește punctuația. Ea reflectă dubla formație intelectuală a autorului textelor, grecească, prin școlile pe care le-a urmat și românească, în calitate de autodidact.

Valoarea literară a textelor este modestă. Majoritatea povestirilor și snoavelor așternute pe hârtie de Petre Badralexi nu sunt decât prelucrări în aromână ale unor teme narative, cu tâlc moral, de largă circulație în mediul cultural balcanic al vremii. Modelele imediate rămân să fie identificate, dacă e cu putință, fie în folclorul balcanic, fie în „cărți populare“, fie chiar în manuale școlare. Titluri precum *Un evropeu tu Africă* (Un european în Africa), *Un lordu cu iconomia lui fece mare bunetă* (Un lord a făcut mare binefacere prin prevederea lui) indică în chip cert surse literare scrise, foarte probabil periodice sau almanahuri grecești, ce preiau, la rândul lor, modele occidentale. Nu-i de exclus ca autorul să se fi inspirat și din publicații românești.

Cu adevărat și în întregime original este numai textul amintitei scurte cronici despre întemeierea Călivelor lui Badralexi prin așezarea la Selia a unui grup de aromâni originari din Avdela Pindului. Conducătorul acestor aromâni era celnicul Alexi Bardă, zis și Badralexi, bunicul autorului cronicii. După știința mea, această scurtă cronică, naivă, dar plină de pitoresc balcanic și vădind scrupulul exactității în stabilirea faptelor și a cronologiei lor, este cel dintâi text istoriografic dialectal aromânesc cunoscut până astăzi.

Textul scurtei cronici a lui Petre Badralexi. Transcriu aici întocmai textul acestei cronici, respectându-i intenționat și ortografia, cu toate particularitățile și inconsecvențele ei, și însoțindu-l de o transpunere liberă în limba literară.

Vinirea al Badralexii de la Apdela la Veria

Fugi di Apdela tu anul 1817 și trecu la Proiu ședzu până la anul 1821, vini tu părțile a Verie cânto ânveță că Ali Pașelu si acăță de partea a guvernului. Fuga de apdela éscă că Badralexii si ângăce cu omul ce avea Alipaselu ca subași ân hóră, el lega el deslega si numea Brahu, vru ună dzuă si dzăcă al Badralexii cu ândzurări multe, nâs era om cum se cade cu tinie tru ôră se aprése scóse hângiarul (cuțitul) lu arucă ânbade caftă sil lu chică tu hicate el purta multe asimur și deade pre asimur și nu putu si lu arupă. Altă ômin de ânhóră lu acătară și Brahu ascăpă! Aistă lu fêce tra si fugă că nu avea bană de Alipaselu, nóptea de aclo fugi tra si nu lu agiungă cu 30 famelii trecu de naparte de Vardariu și trapse la Proiu șidzu 4 ani, éarna si ducea hasandra veara Proiu. Earna de manapoi duse un căpetan ce lu aclima caramițu, duse la călivele lui tu timbul de feturea a oilor ce nu era bărbatlii la colibe, adunară mulieri tute luară ce avea prit case, adunară fărina dit colibe si' ngărură mulierile cu fărină și o aducea tu curabi că curabia era işiț acolo, Badralexii cum se ducea la colibe li află tu cale, ahurhi tras lă dzăcă multe zhóre de oculi si te acașă vre Caramițo pânea ce te am hărniță fure că optule dzăle va te află patrudzăcili nu va te află, el vârnu zhor nu li dzăcea mâș amin. Care vru dumnedzău nu ânglisi partudzăț de dzăle, și lu agudiră cu tuț soțâl alui. Alandă dzuă duse Badralexii se adună cu Caramițul curmară patrusute de lire xagurauă le dède și acși luă mulierile.

Acea prumuvéră anul 1821, vini Veria, vedzu că Niagustea avea scopo si mută epanastasi, el vedzu că póte si cheardă l<p.27> și ômeni si tutipotă si scolă si duse la Alobut

Venirea lui Badralexii de la Avdela la Veria

A plecat din Avdela în anul 1817 și a trecut la Proiu. Șezu acolo până în anul 1821. Veni în părțile Veriei, când află că Ali Pașa s-a luat la hartă cu guvernul. Plecarea din Avdela s-a întâmplat pentru că Badralexii s-a certat cu omul pe care-l avea Ali Pașa drept subași în sat; el lega, el dezlega; se numea Brahu. Începu într-o zi să-i vorbească foarte injurios lui Badralexii. Acesta era om cumsecade, de onoare, îndută se aprinse de mânie, scoase hangerul (cuțitul), îl repezi în jos, căută să i-l înfigă în piept. Acela purta multe podoabe de argint; și lovi cu cuțitul în argint și nu putu să-l rupă. Alți oameni din sat îl imobilizară și Brahu scăpă! Asta îl făcu să plece, că nu avea pace din pricina lui Ali Pașa. Plecă de acolo noaptea, ca să nu-l ajungă, împreună cu 30 de familii, trecu dincolo de Vardar și trase la Proiu, unde șezu 4 ani. Iarna se ducea la Casandra, vara la Proiu. În ultima iarnă se duse un căpitan pe care-l chema Caramiciu, se duse la colibele lui la vremea când e fătutul oilor, când nu erau bărbații la colibe; adunară mulierile toate, luară ce aveau prin case, adunară făina din colibe, muierile luară-n spinare făina și o duceau la corabie, căci veniseră acolo cu o corabie. Badralexii, care se ducea la colibe, dădu de ei pe drum; începu să le spună multe: „Ochii să ți-i vatăme, bre, Caramiciu, pâinea cu care te-am hrănit, furule, că opt zile ai să ajungi să mai trăiești, patruzeci nu!” Acela nici o vorbă nu îi zicea, decât „amin”. Vru atunci Dumnezeu și nu trecură patruzeci de zile și-l uciseră pe Caramiciu împreună cu toți soții lui. A doua zi, se duse Badralexii, se întâlni cu Caramiciu, hotărâră la 400 de lire răscumpărarea, i le dădu și așa luă mulierile.

În primăvara aceea, în anul 1821, veni la Veria. Văzu că Niagustea avea de gând să se răscoale. El își dădu seama că poate să piardă și oameni și avere, se sculă, se duse la Alobut Pașa de-i ceru permis de trecere ca să meargă

Păse de li căftă diataghii tra si se ducă Blața, luă diataghia garcă famelile si luo turmele de oi si înghisi calea duse Biața* pâna tómnă se asparse Niagustea se asternură lumea, tómnă se turnă tu ernatcul de Caterina si după ați cingi ani feace Calivele tu locul iu sunt asândză si aramase numa de Calive Badralexi. După fuga al Alobutpasia arămasa Arapocali ca dervenaga acel talia mân, țiuțore, spindzura, aungea oamin cu cătrane lă dădea foc de li ardea, tru aceale ori care si se afla aclo Badralexi li dadea tu știre de ună oră si ducea macă lu vedea Arapocali tru ora acea cu ântâiul zbor lu ascăpa, multă oamin ascăpă de taliare țiuțore, mân, spindzorare si de alte laeț. De care vedzu Arapocali de câte ori se afla el nu putea si facă ceva, ca cându li glidea gura, băgă cu mintea sil farmăcă, după puțân ani ce feace Calivele aclo duse Arapocali si nu duse ôspe la năsu că trapse la coliba al Nicola Zusu, duse Badralexi sil védă. A cafegilui li avea dzăsa si acși lu farmăcă, duse tru oară Niaguste la ghiatru nu putu sil facă ceva si asi li fu moarte amarilii om.

*calea iu se ducea trecundalui de Căliarlu la comuna Dibra si trapse cu familiile tute și cu turmele de oi la un loc ascumtu largu de cale, cu tute aceale si avea mintea că si nu vină ceva arbeneși, de ce si firea nu ascăpă, ved picolarlii det cărăuli că depun arbenes de âsus calea, el desteptu cum era și lo calea ânsus cu sareca âncap si plângea, lu vedzură arbenesli ca plânge, lu ândrebară ce plândze, el lă dzăse ce snu plângu me află un buluchi de arbenes ni luară oili, cali, tranili si cu tut familili ameli, că tru loră vre rumâne, l'aspuse ună cale si fugă pre largu si nu védă iu suntu, el tru oră luară calea ce la spuse năs și ascăpă ângărcă familiile luo si oili și duse Blața.(nota lui Petre Badralexi)

la Blața. Luă permisul, încărcă familiile pe cai, își luă turmele de oi și porni la drum, se duse la Blața.* Până toamna, se termină cu Niagustea, lumea se potoli. Toamna, el se întoarce la iernatecul de la Caterina și, după alți cinci ani, făcu Călivele în locul unde sunt astăzi și le rămase numele Călivele lui Badralexi. După plecarea lui Alobut Pașa, rămase Arapocali ca dervenaga. Acela tăia mâini, picioare, spânzura, ungea oameni cu catran și le dădea foc de-i ardea. Ori de câte ori se afla pe acolo Badralexi, îndată i se dădea de știre și îndată se ducea. Numai ce-l vedea Arapocali și, pe dată, cu prima vorbă pe care o scotea el, îl scăpa pe cel condamnat. Scăpă mulți oameni de tăierea mâinilor, picioarelor, de spânzurare și de alte răutăți. Dacă văzu însă Arapocali că, de câte ori se afla el de față, nu putea să mai facă nimic, de parcă îi închidea gura, își puse-n minte să-l otrăvească. După puțini ani de la facerea Călivelelor acolo, se duse Arapocali și nu trase ca oaspete la el, ci trase la coliba lui Nicola Zusu. Se duse Badralexi să-l vadă. Acela se înțelesese cu cafegiul și așa îl otrăvi. Badralexi se duse îndată la Niaguste, la doctor, nu putu să-i facă însă nimic și așa-i fu moartea marelui om.

*În vreme ce mergea pe calea pe care apucase, trecând de Căliarlu, la comuna Dibra, se trase, cu familiile toate și cu turmele de oi, la un loc ascuns, departe de drum. Cu toate astea, era preocupat să nu vină ceva arbănași. De ce se ferea, nu scăpă. Văd păstorii de caraulă că niște arbănași vin pe drum în jos. El, destept cum era, porni pe drum în sus, cu sarica în cap și plângea. Îl întrebă de ce plânge. El le zise: „Cum să nu plâng, m-am întâlnit cu o ceată de arbănași, mi-au luat oile, caii, straietele și toate familiile mele“. Și pe loc, bre române, le arătă pe unde să se îndepărteze și să nu vadă unde sunt ai săi! Ei o luară îndată pe calea pe care le-o arătase el și așa scăpă, încărcă familiile pe cai, luă și oile și se duse la Blața.

Valoarea istorică a scurtei cronici despre celnicul Badralexi. Aromânii din regiunea Veriei au păstrat atât amintirea originii lor pindene, avdeliate, cât și pe aceea a vechiului lor conducător, celnicul Alexi Bardă sau Badralexi, prin tradiție orală. Din această tradiție s-au informat și unii cercetători ai aromânilor, călători și oameni de știință, care au văzut în eroul narațiunii istorice reproduse mai sus, pe reprezentantul tipic al „celnicamei”, al păturii sociale conducătoare a aromânilor de odinioară și s-au referit adesea la el³. La datele tradiției, alterate de trecerea timpului, îmbogățite de imaginația sau deformate de prejudecățile oamenilor simpli care le-au transmis ori ale oamenilor de știință care le-au folosit, cronica datorată nepotului de fiu al celnicului adaugă date noi și unele precizări confirmate și de alte surse.

E vorba în primul rând de *precizări cronologice*. În locul aproximărilor eronate ale altor cercetători, care fixau evenimentele în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, legându-le în chip fantezist de distrugerea Moscopolei, cronica propune o cronologie precisă și foarte plauzibilă. Potrivit ei, avdeliații din falcarea lui Badralexi au părăsit Pindul în anul 1817, au început să ierneze în regiunea Veriei în anul 1821 și au ridicat la Selia, unde viețuirea altor păstori încetase, în împrejurări neștiute, *Călivele al Badralexi* în anul 1826. Faptul că, în anul 1821, Badralexi a cutezat să treacă înapoi Vardarul, pătrunzând în zona controlată anterior de Ali Pașa, se explică prin aceea că, tocmai atunci, satrapul din Ianina, răzvrătit împotriva sultanului Mahmud al II-lea, era asediat în capitala sa, unde va sfârși aventuroasa-i carieră, după o rezistență disperată, evocată admirativ, fie spus în treacăt, în romanul lui Alexandre Dumas, *Contele de Monte Cristo*! Iar faptul că Badralexi a preferat să treacă Vardarul și nu a rămas în preajma Niaguştei (Naousa), cum ar fi dorit, se explică, la rândul lui, prin aceea că locuitorii oraşului se pregăteau să participe la răscoala anti-otomană care a dus la formarea statului grec independent, dar care, după cum el bănuia, aici, a eşuat. O listă de contribuabili din Avdela, din anul 1824, publicată de Ioan Caragiani⁴, nu cuprinde numele lui Badralexi (Alexi Bardă), dovadă că, la acea dată, el părăsise într-adevăr localitatea pindeană.

³ Vezi, de pildă, G. Weigand, *Die Aromunen*, I, Leipzig, p. 219-220; I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, Bucureşti, 1929, I, p. 50-51; Th. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 55-56.

⁴ Listă extrasă din „catastihul lui Zeană”, întocmit la 13 august 1824, în Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, I, p. 38 și urm.

În al doilea rând, cronica ne furnizează informații precise privind *itinerariul* viitorilor selioți. Ei au parcurs un drum lung, din Pind până în nordul Peninsulei Calcidice, de la Avdela la Proiu (Poroi). Marea deplasare a fălcării lui Badralexi, deși urmează un traseu pastoral, e dictată de motive exterioare nevoilor vieții transhumante și anume de un conflict cu autoritatea locală. Deplasările ulterioare, de la Proiu în Peninsula Casandra, pe malul Egeei, și de la Selia la Caterina sunt tipice mișcări transhumante, pe făgașuri ce tind să se stabilizeze. Motive de natură conjuncturală determină, până la instalarea definitivă la Selia, stabilirea temporară la Blața, vechi centru pastoral aromânesc. Din Blața, cum am amintit, era originară mama lui Petre Badralexi, soția celnicului Gheorghe, feciorul lui Alexi Bardă, potrivit tradiției de familie⁵. Toate acestea ne dau o imagine vie despre ce însemna viața pastorală aromânească, cu deplasările la distanțe, adesea, foarte mari pe care le implica și cu legăturile întreținute între diferitele grupuri de aromâni pe care ele le prilejuiau.

În al treilea rând, sunt de reținut cele câteva *date de natură prosopografică* furnizate de cronică. Așa sunt, de pildă, numele oficialilor otomani locali din Pind și Macedonia: Brahu, *subași*, deci jandarm comunal, din Avdela, Alobut Pașa și Arapocali, *dervenagale*, comandanți de gardieni ai drumurilor, în vilaetul Salonicului. Între fruntașii din Călivele lui Badralexi, acum așezare aromânească stabilă, se numără Nicola Zusu, probabil un celnic care s-a alăturat, cu fălcarea lui, grupului de avdeliați întemeietori de sat. În sfârșit, e locul să amintim că *datele despre Alexi Bardă însuși* sunt completate în chip fericit de relatările învățătorului Ioan Șomu Tomescu despre viața părintelui Averchie, propriul său unchi, publicate cândva de Victor Papacostea⁶. Potrivit lui Ioan Șomu Tomescu, celnicul Badralexi și-ar fi inaugurat șederea în Călivele instalate în zona muntelui Vermion printr-o nouă izbucnire de mânie, de astă dată împotriva călugărilor athoniți. Tutore al lui Atanasie Iaciu Buda, viitorul

⁵ Cf. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, II, București, 1941, lista nr. 15 cu numele aromânilor din Blața, unde se găsesc menționați și doi *Perpendacu*. Mama lui Petre Badralexi, născută, potrivit tradiției orale, Pirpindac, făcea parte, așadar, din această familie.

⁶ Victor Papacostea, *Însemnările lui Ioan Șomu Tomescu cu privire la arhimandritul Averchie*, în „Revista aromânească”, I, 1, 1929, p. 42-44.

arhimandrit Averchie, ca frate al mamei acestuia, decedate timpuriu, aflând că nepotul său a fugit la Athos pentru a deveni călugăr, Badralexi ar fi scris monahilor din Sfântul Munte, amenințându-i că va veni să dea foc mănăstirii, dacă nu-l trimit înapoi acasă pe adolescentul în vârstă de 16 ani, plecat fără încuviințarea sa. Când Averchie a fost lăsat de călugării athoniți să vină acasă, pentru a le comunica însă alor săi că fusese hirotonit, celnicul, resemnat, le-a spus, nu fără humor, membrilor familiei sale că nu le mai rămânea acum nimic altceva de făcut decât să-i sărute mâna!

Cele mai importante sunt însă, fără îndoială, *aspectele etno-sociologice* puse în lumină de această cronică. Aflăm dintr-însa că fălcarea lui Badralexi era alcătuită din 30 de familii. Celnicul Alexi Bardă sau Badralexi a fost, așadar, numai conducătorul nucleului inițial de aromâni așezați în muntele Vermion, de lângă Veria, întemeietorii așezării căruia el i-a dat numele. Cifrele avansate de alți cercetători pentru numărul familiilor ce-i alcătuiau fălcarea – ele merg până la 600 – sunt deci cu totul exagerate. Nucleului inițial i s-au adăugat ulterior alte fălcări, ale altor celnici aromâni, veniți fie din Avdela (ca Buzbuchi, numit ulterior Hagigogu), fie din Samarina (Caprini, Hașotti), fie din alte părți, fie dinainte înrudiți, fie încuscriți abia după statornicirea lor în zona Veriei, cu familia celnicului Badralexi. Au mai fost întemeiate, la intervale mari de timp, alte două noi sate, *Xirolivadi* și *Doliani* (azi, Koumaria) – acesta din urmă prin cumpărarea de către aromâni selioți a moșiei unui bei turc și parcelarea ei – în care s-au strămutat și aromâni din vechile Călive. Că așa au stat lucrurile, o dovedește amintita listă de contribuabili din Avdela, din anul 1824, în care întâlnim numele unor familii stabilite mai târziu în regiunea Veriei: Buzbuchi, Bușiulengă, Toscă, Tanașiocă. Aceste fapte ilustrează felul în care s-a produs dispersiunea aromânilor în Peninsula Balcanică și s-au constituit satele lor. Relatarea episodului întâlnirii lui Badralexi cu ceata de albanezi pe care a reuși să-i îndepărteze printr-o stratagemă îndrăzneată, ca și evocarea conflictului lui cu piratul de coastă Caramiciu surprind condițiile de permanentă nesiguranță în care se desfășura viața păstorilor aromâni. Cea din urmă ne dezvăluie totodată stratificarea lor socială și ne furnizează date prețioase despre starea materială înfloritoare a *celnicamei*: suma de 400 lire aur plătite de Badralexi pentru răscumpărarea ostaticilor nu e deloc neînsemnată. Se explică astfel cum a putut celnicul Alexi Bardă să cumpere de la beii turci domeniile montane Beibunar și Sturnari, în întindere de circa o mie de hectare fiecare, aflate, în

mare parte, și azi în proprietatea unora dintre numeroșii lui descendenți. În sfârșit, cronica ne luminează și asupra pretinsului „nomadism” al aromânilor. Este evident că nu e vorba de peregrinări permanente, în căutare de pășuni bogate, inerente modului lor de viață pastoral, ci de deplasări accidentale provocate de alți factori decât dinamica internă a societății aromânești. În cazul de față, strămutarea aromânilor din Avdela în zona Veriei a fost impusă de conflictul celnicului Badralexi cu Brahu, reprezentantul local abuziv al pașalei din Ianina, autoritatea otomană de drept din regiunea Pindului. Altminteri, după ce pribegesc de nevoie, aromânii tind să se statornicească într-un ținut de munte, pentru a-și urma apoi, pe făgașuri stabile, pendularea sezonieră tipică, între acesta și iernatecele de pe malul mării. Patria lor rămâne însă tot muntele, unde își clădesc casele de piatră și achiziționează, când au posibilitatea, pășuni și păduri. Coliba, chiar dacă dă numele așezării, este numai o formă de locuință temporară.

Pe măsura trecerii timpului, aromânii din zona Veriei au pătruns însă și în oraș; urbanizarea lor, integrarea în viața *polis*-ului grecesc este un fenomen pe care cronica lui Petre Badralexi nu l-a surprins, dar pe care autorul ei, format în școlile grecești și angajat, ca întreaga sa familie, în frământările politice din Macedonia celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, l-a trăit din plin. Atât datele și împrejurările referitoare la modul de viață pastoral al aromânilor consemnate de această cronică scurtă, cât și destinul lui Petre Badralexi și al familiei sale, asupra cărora îmi propun să revin cândva mai pe larg, ne ajută să înțelegem mai bine, într-un fel pe care cititorul avizat îl poate lesne intui, istoria și destinul *vlahilor* din întreaga Peninsulă Balcanică.

Comunicare prezentată, în 1988, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, publicată sub titlul *Un izvor inedit privitor la istoria aromânilor din regiunea Veriei*, în „Almanah macedo-român”, Editura Fundației Culturale Române, București, 1992, p. 212-217

DIN ISTORIA „CHESTIUNII AROMÂNEȘTI“: O ÎNCERCARE EȘUATĂ DE COMPROMIS ÎNTRE ELENISM ȘI ROMÂNISM ÎN EPARHIA GRĂBENEI (1867)

*Domnului Petre Șerban Năsturel,
neobosit cercetător al romanității balcanice
la împlinirea vârstei de 80 de ani*

Documentele din Arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice referitoare la începuturile învățământului românesc pentru aromânii din Peninsula Balcanică, documente a căror editare în condiții științifice, inițiată cu decenii în urmă de profesorul Victor Papacostea, directorul Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București și de apropiatul său colaborator Mihail Regleanu, ne-am propus să o ducem la capăt¹, aruncă lumini noi asupra unui aspect încă insuficient cunoscut al istoriei Sud-Estului european: consecințele triumfului ideii naționale, ca temei de organizare politică și principiu de identitate culturală, în secolul al XIX-lea, asupra vieții aromânilor. Se știe că, în „secolul naționalităților“, aromânii, *vlahii* sau *cuțovlahii* izvoarelor bizantine

---

¹ Victor Papacostea și Mihail Regleanu pregăteau editarea unui volum de documente ale redeșteptării naționale a macedoromânilor, care n-a ajuns niciodată să fie încheiat și să vadă lumina tiparului, așa cum fusese anunțat. O parte dintre izvoarele descoperite și transcrise au fost valorificate de Victor Papacostea în *Revista aromânească* (*Revista macedoromână*). În arhiva lui Victor Papacostea se păstrează o mapă de *Documente macedoromâne*, transcrise după originalele aflate în Arhiva Națională a României, fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, pe care colectivul de istorie a romanității balcanice din Institutul de Studii Sud-Est Europene și-a propus să le valorifice și să le includă într-un viitor corpus complet de izvoare ale istoriei „chestiunii aromânești“. Documentele de care mă ocup aici fac parte din acest set.

și neogrecești au intrat într-un proces de accelerată deromanizare, de asimilare cu alogenii balcanici între care trăiau. Fără să țină seama de particularitățile lor lingvistice și etnice distincte, grecii, bulgarii, sârbii, albanezii s-au străduit în această vreme să și-i asocieze, fie prin persuasiune, fie prin constrângere, la efortul lor de a-și încheia state naționale cât mai întinse și mai omogene etnic pe seama Imperiului otoman în declin. Majoritatea aromânilor au optat pentru elenismul sub influența spirituală și culturală a căruia trăiseră vreme de secole, în sfera de stăpânire politică a căruia au sfârșit prin a intra cei mai mulți și cu care aveau mai puternice și mai evidente afinități. S-a dezvoltat însă între aromâni, din inițiativa intelectualilor pașoptiști români și sub patronajul statului român, și un puternic curent românizant, care năzuia la „redeșteptarea” și dezvoltarea conștiinței identității lor naționale românești, în numele comunității lor de origine și limbă cu dacoromânii. În virtutea acestui curent, care a dus la crearea, pe spezele și sub controlul guvernului din București, a unei rețele de școli și biserici românești în zonele balcanice ale Imperiului otoman locuite de aromâni, apoi la recunoașterea aromânilor ca minoritate națională românească, inițial de Imperiul otoman, ulterior de statele succesoare ale acestuia, o parte nu neînsemnată dintre aromâni s-au integrat națiunii române, emigrând în cele din urmă din locurile lor de baștină și statornicindu-se în România. Cei dintâi și cei mai activi animatori a ceea ce s-a numit de istoriografiile balcanice „propaganda românească” iar de istoriografia românească „apostolatul național românesc” între aromâni au fost, ridicați din rândurile lor, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, arhimandritul atonit Averchie (Atanasie Iaciu Buda) și învățătorul Apostol Margarit, fost institutor la o școală grecească, fondatorii și organizatorii rețelei de școli și biserici românești din Peninsula Balcanică a căror funcționare, sub tutela guvernului român, a durat neîntrerupt până în anii celui de al doilea război mondial².

² Pentru toate acestea și pentru bibliografie, a se vedea acum Max-Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, traducere autorizată <de autor> de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1994 (ediția germană, Viena, 1974), Neagu Djuvara și colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin*, București, 1996 (ediția franceză, Paris, 1989), *Bibliografie macedo-română*, (cu un Cuvânt înainte de P.Ș. Năsturel), Biblioteca Română - Freiburg i.Br., 1984 și volumul *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, coordonat de Stelian Brezeanu și Gh. Zbucnea, Arhivele Naționale ale României, București, 1997. A se vedea și A.M. Koltsidas, *Ideologike sygkrotese kai ekpaideutike organose ton hellenoblachon sto balkaniko choro (1850-1913)*, Salonic, 1994.

Această mișcare de afirmare a individualității etnice a aromânilor ca români balcanici sau, cu termenul consacrat, deși nu tocmai corect, ca *macedoromâni*, a provocat tensiuni și momente de criză în relațiile româno-grecești, iar pe plan științific aprige polemici. În evul mediu, când naționalitatea nu avea sensul și ponderea politică pe care le-a dobândit în vremurile mai noi, grecii bizantini, asemenea altor balcanici, fără să manifeste o deosebită simpatie față de aromânii denumiți de ei, asemenea tuturor românilor, *vlahi*, priviseră cu indiferență și înregistraseră cu obiectivitate realitatea individualității etnice și lingvistice romanice a acestora, ba chiar dizertaseră erudit despre comunitatea lor de origine și limbă cu românii, *vlahii* din vechea Dacie³. În epoca modernă însă, când principiul naționalității a început să legitimeze frontiere și să inspire acțiuni politice, mulți învățați greci au încercat, mai mult sau mai puțin vehement, să conteste, dacă nu romanitatea graiului, în orice caz originea traco-romană a aromânilor, existența la ei a unei conștiințe naționale proprii care să-i separe de restul lumii elenice și, mai ales, identitatea lor cu românii, denumiți acum *roumanoi*, de la nord de Dunăre⁴. Nu altfel au procedat cei mai mulți dintre istoricii sârbi, bulgari și albanezi când era vorba de *vlahii* din cuprinsul sau din istoria statelor lor, fie aromâni, fie aparținători la alte grupuri de români balcanici⁵. Motivul acestei schimbări de atitudine nu a fost nici incontestabila criză de identitate națională a aromânilor în epoca modernă, nici caracterul determinant al acțiunii intelectualității și a statului român pentru „redeșteptarea” unei conștiințe naționale românești la aromânii ruși de secole din trunchiul comun al românismului primitiv, ci temerea că aceștia ar putea deveni, prin adeziunea lor la ideea națională românească, un instrument menit să servească

³ Cf. de pildă Laonic Chalcocondyl, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București, p. 453 și 485. V. acum și N.Ș.Tanașoca, *L'image byzantine des Roumains*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” XXXIV, 1996, 3-4, p. 255-263

⁴ În acest sens, a se vedea T.M.Katsoughiannis, *Peri ton Vlachon ton Hellenikon choron*, I, Salonic, 1964, cu istoria chestiunii și A.Lazarou, *He Aromounike*, Atena, 1976. Primul istoric grec care susține că aromânii sunt vechi elini romanizați este C.Koumas, *Historiai ton anthropinon praxeon*, Viena, 1832. p. 522. Această teorie a fost reluată și dezvoltată în vremurile mai noi de A. Keramopoulos, *Ti einai hoi Koutsoblachoi*, Atena, 1939. Cf. replica lui Th.Capidan, *Originea macedoromânilor*, București, 1939.

⁵ Cf. Anca Tanașoca, *Caracterul etnic al vlahilor nord-vest balcanici*, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană” (edite de Universitatea din București, Institutul de Studii Sud-Est Europene), V, 1988, p. 41-47.

interesele României, poate chiar eventuala ei expansiune teritorială în Peninsula Balcanică, în detrimentul aspirațiilor naționale ale popoarelor de aici. Cei dintâi, grecii au combătut, din această pricină, propaganda românească între aromâni, socotind că ea va lipsi elenismul, cu deosebire în Macedonia, de unul dintre cei mai încercați și mai viguroși promotori ai săi. Pe măsura progresului ideii naționale românești în mediul aromânesc balcanic, încordarea și ciocnirile, uneori de o tragică violență, între greci și *vlahii grecomani* (aromânii care se socoteau greci) sau *helenoblachoi*, pe de o parte, români și *macedo-români* sau *blachoi roumanizantes* (aromânii care se declarau români), pe de alta s-au înmulțit, iar conflictul politic a avut puternice ecouri în literatura științifică în care a generat pagini de maximă subiectivitate și încrâncenată polemică.

Acuitatea acestor înfruntări, întreținute și astăzi, din păcate, de spirite excesive, a dus la neglijarea unor realități greu de negat. Este depreciat, de pildă, adesea, în favoarea aromânilor românzanți, numărul impresionant de aromâni care, fără să-și renege particularitățile lingvistice și culturale proprii, considerate secundare, s-au identificat deplin și conștient cu națiunea greacă și au contribuit în chip decisiv, uneori cu grele jertfe, la afirmarea politică și culturală a elenismului modern. Se uită, de asemenea, faptul că a existat întotdeauna și în lumea greacă, după cum și în lumea românească a existat, în alt fel, un curent caracterizat prin luciditate și moderație în „chestiunea aromânească” și că, prin biruința acestui curent, susținut de marele om de stat Elefterie Venizelos, Grecia a fost, totuși, în perioada interbelică a secolului nostru, singurul stat balcanic care și-a respectat cele mai multe din angajamentele asumate față de statul român după încheierea războaielor balcanice prin Tratatul de pace de la București (1913), tolerând existența școlilor și a bisericilor românești pentru aromâni. Sunt trecute cu vederea, în sfârșit, contribuțiile științifice ale unor eminente învățați greci, istorici și lingviști, care, relevând conștiința națională elenică a *vlahilor*, nu s-au gândit nici un moment să conteste nu numai romanitatea aromânilor, dar nici chiar comunitatea lor de origine și limbă cu dacoromânii și ipotetica lor origine nord-dunăreană, susținută multă vreme de unii cercetători⁶. Am socotit potrivit să reamintesc aceste adevăruri

⁶ Mă refer la învățați ca Panaiotis Aravantinos, *Chronographia tes Epeirou*, Atena, 1856, II, p. 32-33 și *Monographia peri Koutsoblachon*, Atena, 1905, p. 25, C. Paparigopoulos, N. Veis, C. Amantos, pentru care v. T.M.Katsoughiannis, *op.cit.*, p. 21-23.

în paginile de față, închinată unui român care, în vremea stăpânirii totalitarismului comunist în România, și-a găsit prin Grecia drumul către libertate și care și-a expus, chiar în publicații savante grecești, opiniile tranșante despre românitatea aromânilor, pentru a-mi exprima convingerea că este nevoie de un mare efort de obiectivizare și de foarte mult simț al nuanțelor din partea tuturor celor care tratează problemele complexe ale istoriei aromânilor.

În acest spirit, pe baza documentelor din Arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, la care mă refeream mai sus, am putut, cred, să sesizez, cu mai multă vreme în urmă, existența unui curent moderat în tratarea „chestiunii aromânești” în rândurile clasei politice românești în primii ani ai domniei lui Carol I. Am arătat că generalul Christian Tell însuși, unul dintre inițiatorii programului de redeșteptare națională a aromânilor și cel dintâi care luase contact cu arhimandritul Averchie, primul apostol al românismului în Balcani, a socotit necesară reconsiderarea politicii statului român în chestiunea aromânilor din Imperiul otoman. Scandalizat de exploatarea în beneficiu personal a „chestiunii aromânești” de către unele cercuri ale coloniei aromâne din România, dezamăgit de demisiunea de la datoria lor a unor tineri aromâni pregătiți în Institutul macedono-românesc din București, condus de arhimandritul Averchie, pentru a îmbrățișa cariera de învățători în comunele aromânești de la sud de Dunăre, ilustrul pașoptist a procedat, în calitate de ministru conservator al Cultelor și Instrucțiunii Publice, la măsuri radicale pentru reformarea sistemului de învățământ românesc din Peninsula Balcanică; el a desființat amintitul așezământ școlar special din Capitală, Institutul macedo-românesc de la mănăstirea Sfinții Apostoli, a dispus încadrarea bursierilor aromâni în școlile publice și internatele românești și a fixat drept scop al școlii românești din Balcani acela de a înlesni însușirea limbii române literare aromânilor domici să obțină, în virtutea prevederilor constituționale care-i priveau, ca români etnici din afara hotarelor, „naturalizațiunea cea mare”, adică cetățenia română⁷.

De această dată, vreau să mă opresc, pornind de la același fond de arhivă, asupra unei schimbări de atitudine în sensul moderației față de „chestiunea aromânească” din partea unui înalt ierarh grec din Peninsula Balcanică,

---

⁷ N.Ș. Tanașoca, *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*, în „Sud-Estul și contextul european”, Buletin editat de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, V, 1996, p. 7-16.

mitropolitul Ghenadie al Grebenei⁸. Asemenea întregului cler grecesc, mitropolitul Ghenadie fusese un adversar al „propagandei românești” în eparhia sa, în care aromânii erau majoritari și încercase, fără succes, în 1865, să împiedice plecarea tinerilor recrutați de Averchie din Macedonia către România, unde aceștia urmau să se instruiască pentru a reveni în patria lor ca dascăli de limba română. În vara anului 1867, în timpul unei inspecții în eparhia sa, după conversații repetate cu propovăduitorii românismului între aromâni, anume cu arhimandritul Averchie și cu Apostol Margarit, din toamna lui 1866 învățător la Avdela, unde ctitorise o școală românească, Ghenadie își modifică însă radical atitudinea față de promovarea limbii române între aromâni. El ajunge acum la concluzia că instruirea aromânilor în limba lor națională este benefică, deoarece contribuie la ridicarea nivelului lor cultural și religios, reprezentând așadar o operă creștinească și civilizatoare, de pe urma căreia *vlahii* din eparhie, fiii săi duhovnicești, nu au decât de câștigat și se declară gata să o susțină.

Motivele mărturisite ale schimbării sale de atitudine sunt două. Cel dintâi este de natură pedagogică. Instruirea tinerilor *vlahi* în propria lor limbă le va înlesni, socotește mitropolitul, nu numai însușirea învățăturilor necesare pentru viața în societate, dar și învățarea limbilor străine, printre care și a limbii grecești, a cărei cunoaștere este, crede el, indispensabilă în lumea răsăriteană. Nu altul fusese motivul pentru care, ca profesor de greacă în Vlaho-Clisura, la începutul carierei sale, Apostol Margarit însuși socotise necesar să se folosească și de dialectul aromânesc pentru a preda această limbă copiilor aromâni, spre scandalul înaltului cler grecesc al vremii care a cerut destituirea sa din învățământ⁹. Al doilea motiv este de natură ceva mai pragmatică. Prin concesii față de folosirea limbii române, mitropolitul încearcă, într-o eparhie săracă și puțin civilizată, să-și asigure, pe de o parte, concursul unor oameni capabili, al aromânilor care doresc să se instruiască în limba națională și al intelectualilor

⁸ Principalele documentele la care mă refer sunt: ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 102 (petiția lui Ghenadie către V.A.Urechia) ; ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 103 (raportul lui Ap.Margarit despre înțelegerea cu Ghenadie); ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 104 (certificatul mitropoliei și al eforiei școalelor din Grebena pentru Ap.Margarit); ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 126 (raportul arhimandritului Averchie asupra situației propagandei românești în Macedonia)

⁹ Cf. Peyfuss, *op.cit.*, p. 41-42

care le servesc cauza și să beneficieze, pe de altă parte, de eventuale ajutoare bănești din partea statului român pentru împlinirea nevoilor bisericii pe care o păstorește. Invocând aceste motive, el adresează, de altfel, din Grebena, la 15 iulie 1867, o cerere de ajutor ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, V.A.Urechia, în vederea construirii unei școli centrale, în care să se predea limba română și a unei biserici cu hramul Sfântul Ahile¹⁰.

Mai mult decât atât. Ca o dovadă a bune sale credințe, Mitropolitul Ghenadie invită pe Apostol Margarit să se strămute la Grebena și să predea acolo limba română în școala comunală. Din raportul pe care învățătorul aromân îl înaintează ministrului V.A.Urechia reiese că el s-a grăbit să accepte această invitație și, pentru a se face agreabil mitropolitului, în folosul cauzei naționale aromânești, s-a angajat să predea gratuit, pe lângă limba română, și limba greacă, câte o oră pe zi, „pentru copiii greci“. Margarit cere ca, în locul său, la Avdela, să fie titularizat, ca învățător subvenționat de statul român, Ioan Șomu Tomescu, un nepot al arhimandritului, care studiasse la București și fusese atestat cadru didactic. Această modificare în organizarea școlii românești din Balcani, edificatoare și asupra libertății de inițiativă acordate factorilor balcanici locali de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice din București, este justificată de Apostol Margarit prin dorința sa de a deveni un reprezentant eficient al intereselor aromânilor în orașul de reședință al mitropolitului, care era și capitala *kazalei*, sediul puterii civile otomane locale¹¹. În obișnuitul său raport asupra situației propagandei românești în Macedonia, adresat, la 5 octombrie 1867, ministrului V.A.Urechia, din București, arhimandritul Averchie confirmă, în esență, pe un ton mai puțin înflăcărat însă, cele relatate de Apostol Margarit și susține propunerile formulate de acesta¹². La rândul lor, mitropolia Grebenei, prin vicarul Benedict, și eforia școlilor din comună, prin Papa Dimitrie Economu, Andrei Economu și George Lada, certifică, la 1 septembrie 1867, că „domnul Apostol Margarit, profesor de limba română la Avdela, s-a mutat acum în aceeași calitate în școala comunei noastre, în care predă limba română fără nici un fel de plată, dând gratuit și cărțile didactice elevilor“¹³.

¹⁰ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 102.

¹¹ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 103.

¹² ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 126.

¹³ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 429/1867, f. 104.

Așa cum reiese din rezoluțiile așternute de V.A.Urechia pe aceste cereri și rapoarte, ministrul român a aprobat neîntârziat transferul lui Apostol Margarit la Grebena, dispunând să i se mulțumească pentru „inteligentele relațiuni” și a confirmat numirea lui Ioan Șomu Tomescu, în locul acestuia, la Avdela. De asemenea, el a recomandat să se dea curs cererii mitropolitului Ghenadie, propunând să i se acorde, cu acordul Domnitorului, în semn de mulțumire, o cruce arhierească, să fie îndemnat „să caute încă a ajuta deșteptarea românilor în acele părți în interesul creștinătății” și să se prevadă, în bugetul pe anul 1868, sumele necesare pentru ajutorarea mitropoliei Grebenei și construirea acolo a unei biserici românești. Nu știm în ce măsură aceste dispoziții au fost, toate, traduse în fapt.

În treacănt fie spus, înțelegerea dintre mitropolitul Grebenei și Apostol Margarit nu pare să fi avut totuși conținutul și sensul sugerate de învățătorul român în raportul său către ministru și care l-au entuziasmat pe V.A.Urechia. Din cererea, foarte prudent formulată, a lui Ghenadie nu reiese că ar fi fost vorba de crearea unei școli și de construirea unei biserici românești, ci numai de acceptarea limbii române, utile *vlahilor*, alături de limba greacă, ca obiect și chiar ca instrument de studiu, în programul de învățământ al școlilor comunale, aflate sub oblăduirea autorității bisericești grecești, dintr-o regiune locuită majoritar de aromâni. Așa cum aminteam mai sus, mitropolitul se arată convins că folosirea limbii române în școala frecventată de aromâni ar fi *mijlocul* potrivit pentru atingerea *scopului* principal care rămâne însușirea limbii grecești, socotite, aceasta din urmă, „indispensabilă în Răsărit”. De altminteri, Apostol Margarit este desemnat mereu, oarecum restrictiv, atât în petiția mitropolitului, cât și în certificatul emis de mitropolie și de eforia școalelor din Grebena, la fel ca în raportul arhimandritului Averchie și în propriile sale rapoarte și petiții către autoritățile din București, doar ca „profesor de limba română” (*tou Apostolou Margaritou didaskontos entautha ten blachiken glossan*, la Ghenadie ; *dl. Ap. Margarit, profesor de limba română*, la Averchie ; *didaskalos romanikes glosses*, în certificat). La rândul lor, referirile din raportul arhimandritului Averchie la absența totală a limbii române din slujba religioasă, săvârșită în grecește în bisericile comunelor pur aromânești, pe care o deplânge, pledând pentru introducerea ei, fie și parțială, când este vorba de citirea *Evangeliei* și a *Apostolului*, par să justifice concluzia că acordul încheiat cu mitropolitul Ghenadie privea numai o limitată introducere

a limbii române în școală și, poate, în biserică. Acestea urmau să rămână sub autoritatea mitropoliei și a eforiei, ca instituții creștine de limbă greacă; îngăduința de a se folosi în ele, într-o anumită măsură, și limba română nu le schimba nici caracterul fundamental elenic, recunoscut de autoritatea imperială otomană, nici dependența de forurile ierarhice tradiționale, dar le făcea mai atrăgătoare pentru populația aromânească și le deschidea perspectiva obținerii de ajutoare materiale din partea statului român. Limitele concesiilor lui Ghenadie față de aromâni sunt puse în evidență și de terminologia etnică pe care el o folosește chiar în petiția amintită. Pe aromâni mitropolitul îi numește vlahi, *Blachoi*, iar graiul lor *he blachike glossa*, în vreme ce românii sunt denumiți *Roumounoi*, iar statul lor *Roumounia*¹⁴. Nu-i de exclus ipoteza ca mitropolitul Ghenadie să fi fost de acord numai cu folosirea dialectului aromânesc, nu însă și a limbii române literare în școală. Dacă este așa, atunci poziția lui nu era alta decât a vestitului cărturar aromân Daniil Moscopleanul, din secolul al XVIII-lea, autorul unui celebru lexicon plurilingv balcanic, în care este cuprinsă și aromâna, un instrument de lucru menit să înlesnească aromânilor însușirea limbii grecești, nu însă și să contribuie la cultivarea propriului lor grai¹⁵. Aceste distincții și nuanțe etnonimice, foarte semnificative, cum arătăm, din punct de vedere politic și ideologic, sunt escamotate nu o dată de traducerea românească însoțitoare a textului grecesc, unde aromânii apar invariabil ca *români*. Putem crede că Apostol Margarit nu era străin de această traducere cel puțin ambiguă, dacă nu de-a dreptul tendențioasă și că spiritul lui de combinație, foarte viu, îl va fi determinat să prezinte în chip exagerat bunăvoința, mai mult sau mai puțin interesată, a mitropolitului Ghenadie față

¹⁴ În petiția sa, mitropolitul Ghenadie vorbește elogios și cu căldură despre *to eugenes kai adelphon ethnos ton Roumounon* (nobilul și frățescul neam al românilor), dar constant despre acele *chiliades Blachon* (mii de vlahi) de sub autoritatea sa, care așteaptă de la cei dintâi ajutor material.

¹⁵ Cf. Pericle Papahagi, *Scriitori români în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909 și Th. Capidan, *Daniil Moscopleanul*, în *Limbă și cultură*, București, 1943, p. 387-397. Iată cum definește Daniil, în versuri, scopul lucrării sale, instrument pentru învățarea limbii romaicești, adică grecești: „Albanezi, vlahi, bulgari, de altă limbă, bucurați-vă/Și pregătiți-vă toți să deveniți romei/Lăsând limba barbară, vocea și obiceiurile,/Ca să pară strănepoților voștri ca fabule./Veți onora neamul și patriile voastre/Prefăcându-le elinești din albanobulgărești. /Căci nu mai este greu romaicește să învățați ...Popoare, înainte de altă limbă, dar respectuoase de cele divine./Însușiți-vă limba și vorbirea romeilor etc.”cf. Papahagi, *op.cit.*, p. 112.

de aromâni și de propaganda românească, arogându-și, cu ostentație, în fața guvernului român, meritul de a fi contribuit personal la obținerea ei¹⁶. În sfârșit, invitarea lui Apostol Margarit la Grebena de către mitropolitul Ghenadie poate fi interpretată și ca expresie a dorinței ierarhului de a ține sub controlul său direct activitatea învățătorului aromân, reintegrându-l în structurile sistemului școlar grecesc, din care acesta fusese îndepărtat tocmai din pricină că folosise, din rațiuni pedagogice, dialectul aromân în lecțiile predate elevilor săi aromâni. Înțelegerea intervenită în 1867 între mitropolitul Ghenadie al Grebenei și Apostol Margarit nu era, așadar, rezultatul convertirii celui dintâi la cauza națională românească promovată de al doilea, așa cum pare să sugereze acesta din urmă, ci numai forma pe care a căpătat-o strădania ierarhului grec de a îndigui, prin concesii în favoarea aromânilor și a folosirii graiului lor și nu prin măsuri de severă reprimare, propaganda românească între aromâni, limitându-i pe cât era cu putință efectele asupra preeminenței elenismului în lumea ortodoxă în epoca declinului turcocrăției.

Cu toate ambiguitățile și rezervele mentale pe care le implica și care, s-o spunem din capul locului, aveau să o submineze, înțelegerea dintre mitropolitul Ghenadie al Grebenei și Apostol Margarit, aprobată, la recomandarea arhimandritului Averchie, de guvernul României, a constituit oricum o încercare reală de conciliere a intereselor elenismului cu acelea ale românismului în Peninsula Balcanică. În parte, ea pare să fi funcționat o vreme. Așa cum reiese, de pildă, din raportul asupra activității școlii românești din Avdela pe anul școlar 1868-1869, înaintat, la 17 septembrie 1869, de învățătorul Ioan Șomu Tomescu ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, în școala din această comună, limba română era predată, într-adevăr, *alături de limba greacă*, unui număr de șaptezeci de elevi¹⁷. Din raportul următor, pe anul școlar 1869-1870, al aceluiași, înaintat la 4 septembrie 1870, reiese că renumele bun al școlii ajunsese atât de mare, încât „chiar și grecii din comunele din prejur își trimit băieții lor în această școală”¹⁸. În același timp însă, această înțelegere

¹⁶ În traducerea petiției lui Ghenadie, termenul grecesc *blachoi*, vlahi, referitor la aromâni este tradus sistematic prin *români*, *he blachike glossa* este tradus prin *limba română* și apar chiar sintagme cu nuanțe patriotice românești care nu există în textul grecesc, precum „*româneasca inimă*” (a ministrului V.A.Urechia)

¹⁷ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 64

¹⁸ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 536/1870, f. 17

a încurajat, în felul ei, propaganda românească, astfel încât, în perioada imediat următoare, o serie de comune aromânești, de clerici și monahi aromâni din biserici și mănăstiri situate în părțile Macedoniei și Tesaliei îndrăznesc să se adreseze statului român, prin mijlocirea arhimandritului Averchie și a altor militanți aromâni pentru cauza națională românească, solicitând ajutoare materiale pentru acoperirea nevoilor cultului, dar și sprijin cultural în vederea formării de preoți apti să slujească în românește. Aceste inițiative și demersuri, de cele mai multe ori sub formă de scrisori redactate în greacă și însoțite de traduceri în română, ca și epistola mitropolitului Ghenadie, vădesc intimitatea autorilor lor cu fruntașii propagandei naționale românești, cu a căror ideologie sunt evident familiarizați, a căror retorică istorică și națională, de esență romantică, o adoptă, cu care colaborează și influenței cărora ei datorează probabil folosirea sistematică a termenilor *Romanoi* (români), *romanisti* (românește), *romanike glossa* (limba română) în textele grecești pentru a-i desemna pe aromâni și limba lor. Prin toate acestea, depășind cu mult intențiile mitropolitului Ghenadie, mișcarea în favoarea cultivării limbii române de către aromâni, tolerată de ierarh, se va întoarce împotriva planului său și, contribuind la dezvoltarea conștiinței naționale românești a aromânilor, va întări tendința desprinderii lor totale de elenism și va conduce la inevitabila ruptură între aromânii românizanți și greci. Radicalismul naționalismului romantic al propagandei românești pe de o parte, exclusivismul național elenic și intransigența altor clerici și intelectuali greci în „chestiunea aromânească” pe de alta, vor contribui deopotrivă la eșecul politicii de compromis promovate, în numele aripii moderate a clerului grecesc, de mitropolitul Grebenei, iar în numele statului român, de generalul Christian Tell¹⁹.

---

¹⁹ În raportul său din 18 iulie 1867 asupra activității sale ca „profesor de limba română” la școala din Avdela, Apostol Margarit se exprimă în termenii următori asupra scopului pe care-l urmărește: „Nu mă îndoiesc, Domnule Ministru, de a vă încredința că în puțin timp se va întinde limba noastră națională în toate școlile românilor și în curând va înlocui în dănsule pe cea greacă. Simțământul naționalității conservat în peptul românului atâți seculi de persecuțiune și de apăsare, astăzi se vede pur în toată firea lui la coloniile românești de aici. Însă totul depinde de la progresul și prosperitatea României libere, către care și-au întors ochii cu atențiune și pun speranțele lor cele mai dulci toți românii de aici, crezând că soarta și viitorul lor este strâns legat cu al fraților lor din Dacia Traiană” (ANR, Buc., Dos.nr. 429/1867, f. 79).

Să trecem în revistă faptele. La 20 august 1868, Benedict, egumenul mănăstirii Preasfânta Treime din Avdela, în eparhia Grebenei, o mănăstire lipsită de venituri, întreținută numai de credincioșii din regiune, sărăciți, se spune, de tulburările revoluționare din 1854, se adresează, împreună cu alți preoți și monahi, ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, D. Gusti, cerându-i să contribuie la susținerea sfântului lăcaș, anume pentru plata impozitelor și pentru repararea unui paraclis închinat Schimbării la Față a Mântuitorului. Autorii scrisorii arată că mănăstirea, situată între comunele aromânești Avdela și Perivoli (*metaxy dyo romanikon demon, Abellas kai Perivoli*) este frecventată de aromâni (*Romanoi*), că în biserică se cântă adesea doxologia și în limba română (*eis romaniken glossan*) de cei care și-au făcut studiile în România și își experimentează speranța că, în curând, sfânta Liturghie va fi în întregime făcută în limba română (*romanisti*)²⁰. Rezoluția pusă de ministrul D. Gusti („Se vor trimite trei sute de lei prin prof. A. Margarit de la Grebena“) arată, dacă mai era nevoie, implicarea lui Apostol Margarit în acest demers.

La 22 august 1868, Nicodim, epistatul mănăstirii Bunavestire, din Elasona, Tesalia, mulțumește ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru veșmintele preotești trimise în dar „prin preacuviosul arhimandrit d. Averchie, directorul școlii macedono-române și concetățeanul nostru, adică un stihar, un felon, un patrahil și o pereche de premanici“. Pentru îngrijirea ce arată aromânilor „de același neam“ (*homoethneis*), Nicodim adresează, în finalul scrisorii, urarea „să trăiască România cea de un neam și de o religie cu noi“ (*zeto he homoethnes kai homothreskos hemon Romania*). Într-un post-scriptum, el mai solicită un clopot și două sfeșnice pentru mănăstire²¹.

La 10 septembrie 1868, este rândul mănăstirii Maicii Domnului, din Vlaho-Clisura, să adreseze ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, Al. Crețianu, o scrisoare semnată de epistatul Ioachim Ghioza Clisoreanu, efimeriul Antim, monahul Meletie și monahul Dionisie, care se declară toți „români“ și „ca fii minori ai României libere, care este una și singura mamă a românilor de pretutindeni“ îi solicită sprijinul material, sub forma unui ajutor anual pentru „susținerea părinților din mănăstirea aceasta, care cu toți suntem în număr de

²⁰ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 28.

²¹ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 13.

douăzeci și cinci, cei mai mulți bătrâni, și pentru reparația și existența mănăstirii“. Solicitatorii invocă în sprijinul cererii lor „sacrul și neîntreruptul legământ de naționalitate și cult, prin care suntem strâns legați de natură și uniți prin sânge și inimă în eternitate cu frații noștri majori din România“. Amintind că mănăstirea este așezată lângă orașele „curat românești din Macedonia“ Vlaho-Clisura, Neveasta și Blața, ei făgăduiesc că vor ridica rugăciuni pentru „prosperitatea României și pentru prelungirea prețioșilor ani ai ilustrului ei suveran Carol I și pentru înflorirea și perpetuitatea glorioasei și strălucitoarei sale dinastii“. Intermediarul semnatarilor scrisorii în relațiile lor cu statul român este clisureanul G. Goga, stabilit în București, vechi militant pentru cauza renașterii naționale a aromânilor²². Lui îi adresează epistatul Ioachim o scrisoare personală, destul de amplă, mult mai bogată în detalii în privința intențiilor grupului de călugări clisureni de a face din mănăstirea Maicii Domnului „o vatră... în care să fie conservat și să se răspândească focul sacru al ortodoxiei și al naționalității noastre și ca un fel de seminar în care să se instruiască în limba națională, ca într-un internat, tineri români și, cu încetul, să se formeze preoți și cântăreți care să fie în bisericile românilor de pe aici, când bunul Dumnezeu va binevoi ca să fie laudat și în limba noastră“. Epistatul Ioachim se arată preocupat zi și noapte de aceste idei și de punerea lor în practică. Aflăm că, pe lângă scrisoarea către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, el mai adresează, tot prin G. Goga, o alta, către Camera Deputaților României, în același scop. Părintele Ioachim, „român prin natură, însă crescut și învățat în școale grecești“, declară că a devenit un fervent adept al cauzei renașterii naționale a aromânilor după ce a vizitat România și „am văzut că există o nație română care se servește de limba ei națională nu numai în administrațiune și comerț, ci și în biserică“. Din acel moment, el a fost „amăgit pentru limba română și impacient ca să o auz și în bisericile române de aici“. Atrăgând atenția asupra faptului că „bisericile și mănăstirile de aici depind de la patriarhii și de la mitropoliții care au o jurisdicțiune absolută și nemărginită asupra lor, fără ca să poată nici o altă autoritate a se amesteca în orice privește pe biserică și pe cler“, epistatul Ioachim recomandă discreție absolută în privința petițiilor trimise de el și cere ca acestea să rămână secrete, să nu fie dezbătute în ședință publică nici la Guvern, nici la Cameră, „căci altminteri se compromite chestia și nu putem face nimica“. „Se înțelege că școala de aici

---

²² ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 32.

nu va fi secretă - scrie părintele Ioachim lui G.Goga - însă ceea ce cer este să nu fie publicat că se trimite un ajutor din România pentru un asemenea scop. De aceea nici nu am scris nimica despre aceasta, lăsând pe Dvs. ca să dați confidențialmente deslușiri lămuritoare despre aceasta". Monahul își încheie epistola cu indicații precise privind modul de păstrare a contactului cu corespondentul său prin Vasile Papasoglu din Salonic²³.

În aceeași serie de inițiative și demersuri aromânești pe lângă statul român în vederea obținerii de ajutoare materiale și asistență culturală se înscriu și alte două scrisori, redactate în greacă și însoțite de traduceri în limba română, prin care fruntași ai comunei Perivoli, din eparhia Grebenei, cer Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice al României să-i sprijine în vederea introducerii limbii române în școală și biserică. La 7 septembrie 1869, perivoliții mulțumesc Ministerului pentru a se fi îngrijit de educarea la București, ca bursieri în Institutul macedono-românesc fondat de Averchie, a doi tineri bursieri originari din comuna lor, anume Apostol Theodorescu și Demetriu Șiumba; ei își exprimă bucuria de a fi aflat că aceștia s-au distins și au fost premiați și solicită ca Apostol Theodorescu, care urmează să termine gimnaziul în 1870, să fie numit învățător de limba română în comuna natală, comună ce numără 800 de familii aromânești, cu patru școli primare, în care însă, se spune în scrisoare, „copiii noștri învață o limbă străină ca papagalii, din pricină că nu avem un învățător de limbă a noastră maternă” (*ex aitiis den echomen didaskalon tes metrikes mas glosses*). Autorii scrisorii își exprimă în termeni fără echivoc nu numai conștiința națională românească, ci și aspirația de a se constitui, ca români, în grup național aparte în cadrul Imperiul otoman, atribuind astfel școlii românești din Balcani un țel politic precis: „scopul nostru ce ne-am trimis pe copiii noștri pentru a studia în școalele naționale de acia (*eis ta autothi ethnika scholeia*), este ca copiii, învățând și cultivând limba noastră maternă română (*spoudazontes kai kalliergountes ten romaniken metriken hemon glossan*), să se întoarcă în vatra lor ca să ne lumineze și pe noi, după cum sunt mai multe națiuni (*polla ethne*) ce se află sub sceptrul împăratului nostru, Sultanul Aziz”²⁴. La 15 octombrie 1869, alți locuitori din Perivoli adresează o nouă scrisoare ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, și aceasta în greacă și română, exprimându-și bucuria pentru progresul mișcării de

²³ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 1103/1868, f. 33.

²⁴ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 62.

redeșteptare națională între aromâni și solicitând, la rândul lor, să le fie trimis ca învățător Apostol Theodorescu. Autorii scrisorii cer însă și mai mult: „Dar ca să ajungem și noi a asculta numele lui Dumnezeu cântându-se în biserică în limba noastră <maternă> (*eis ten metriken mas glossan*), dorim ca să avem și preot român (*hierea romanon*) , cărțile bisericești române <mai exact: cărți bisericești în limba română> (*ekklesiastika biblia romanika*)“. În acest scop, perivoliții trimit la București pe Georgiu Perdichi, care a studiat româna cu Ioan Șomu Tomescu, învățătorul din Avdela, pentru a fi pregătit la București în vederea hirotonirii ca preot de limbă română al comunei. Merită notată emoția sinceră cu care locuitorii din Perivoli descoperă existența unei literaturi românești și a unui alfabet propriu limbii române: „nici nu bănuiam că există litere românești, că există o literatură românească“ (*mete exeuramen an hyparchosi romanika stoicheia, an hyparche romanike philologia*)²⁵.

Este neîndoielnic că eșecul politicii de compromis în „chestiunea aromânească“ poate fi imputat, în parte, și personalității lui Apostol Margarit însuși. La 31 august 1868, în condiții încă neelucidate, el părăsește Grebena și se mută la Vlaho-Clisura, comuna sa de baștină, unde reîncepe să funcționeze ca învățător de limba română, cerând, la 15 ianuarie 1869, ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice să-l confirme ca atare în post și solicitând insistent, ca întotdeauna, să i se plătească subvenția datorată²⁶. Aici, el se aruncă în dubioase combinații secrete, generatoare de universale suspiciuni, cu reprezentanții diplomați ai Austriei și agenții propagandei catolice franceze în Orient²⁷. Spiritul lui de aventură și permanenta agitație vor fi contribuit desigur și ele la degradarea gravă a raporturilor sale cu clerul grecesc, de ale cărui persecuții se plânge guvernului român²⁸. Dar chiar de n-ar fi fost neastâmpărul lui Apostol Margarit și lipsa lui de scrupule în alegerea mijloacelor pentru atingerea scopurilor urmărite, manifeste chiar în această primă fază a activității sale, concilierea intereselor elenismului cu acelea ale propagandei românești între aromâni nu putea avea șanse de succes. Ruptura între aromânii românizanti și greci era înscrisă în logica dezvoltării naționalismelor balcanice.

²⁵ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 148/1869, f. 461.

²⁶ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 6.

²⁷ Cf. M.D.Peyfuss, *op.cit.*, p. 43-44.

²⁸ ANR, Buc., MCIP, Dos.nr. 182/1869, f. 6, unde el vorbește de „strașnica persecutare ce-mi face clerul fanariot“.

CHRISTIAN TELL ȘI „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ” ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE

Insuficiențele politicii școlare românești în Imperiul otoman. De la începuturile ei, acțiunea românească în vederea dezvoltării culturii românești între aromânii din Peninsula Balcanică a fost grevată de insuficienta definire a scopului și a metodelor de folosit pentru atingerea lui. Cercetătorul care parcurge documentele din arhive este frapat de caracterul foarte adesea de improvizație al măsurilor privitoare la organizarea școlii românești din Balcani, ca să nu mai vorbim de insuficienta clarificare a statutului legal al acestor așezăminte de învățământ și a celui al cadrelor didactice. Dacă nu se poate contesta că statul român nu a precupețit fondurile pentru întreținerea acestui învățământ, nici unul din guvern necutezând să-și asume răspunderea refuzului de principiu, când a fost vorba de cereri venite din partea aromânilor, nu poate fi tecută cu vederea nici lipsa unei organizări coerente și stabile a sistemului școlar românesc balcanic. Nu numai condițiile locale – în speță reglementările otomane privitoare la școlile comunităților nemusulmane – au generat instabilitatea și precaritatea organizării școlare, ci mai ales indecizia organismelor guvernamentale românești abilitate să se ocupe de aceste școli, indecizie alimentată nu puțin de luptele dintre partidele politice, de conflictele dintre diferitele grupuri de interese aromânești, de tendința tot mai accentuată a persoanelor angajate în dirijarea școlilor de a face din generozitatea statului român obiect de speculă în interes personal. Mult prea adesea cauza

românismului a devenit paravanul demagogic care a acoperit insuficiențe personale, proastă gestiune fondurilor, lipsă de interes pentru îndeplinirea misiunii profesionale, ba chiar acte cu totul arbitrare; tot astfel, a fost invocată mai mult decât era cazul persecutarea corpului didactic aromânesc de către agenții elenismului, pentru a se justifica derogări de la legi și regulamente și mai cu seamă cereri, nejustificate altfel, de stipendii și subvenții, a căror gestiune era sustrasă oricărui control, susținându-se că, pentru combaterea acțiunii grecești, ar fi fost necesare acte de mituire a autorităților otomane, cu neputință de contabilizat după regulile obișnuite. Nu mai puțin gravă a fost permanenta oscilație între o orientare hotărât romanizantă dată învățământului românesc din Peninsula Balcanică, într-un spirit mult prea mult asemănător, dacă nu chiar identic, cu spiritul național promovat de școala din statul român, pe de o parte, și orientarea într-o direcție mai specific aromânească, în acord cu nevoile și aspirațiile aromânilor în condițiile locale. Nu mă gândesc aici la disputa între adepții învățământului în limba română literară și partizanii cultivării dialectului aromân în sensul transformării lui într-un instrument literar echivalent celei dintâi, dispută mai înverșunată astăzi decât în epocă și mai lipsită de utilitate decât oricând, meritând însă o discuție aparte. Am în vedere conținutul însuși al învățământului care, la un moment dat, s-a găsit în impas din pricina folosirii unor manuale ce glorificau, de pildă, luptele antiotomane ale românilor, ceea ce a stârnit reacția autorităților otomane. Nu se acorda locul cuvenit nici culturii și limbii grecești, totuși limba oficială a bisericii creștine din majoritatea regiunilor locuite de aromâni. S-a ajuns chiar la recomandarea opțiunii pentru limba turcă (în vremea junilor turci), ceea ce lega definitiv destinul aromânilor de Imperiul otoman într-un moment când acesta era, evident, sortit destrămării. Insuficiențele politicii școlare a statului român în Peninsula Balcanică, la fel ca unele insuficiențe ale politicii generale față de aromâni a României, au fost puse în lumină la vremea potrivită, cu vehemență adesea, în presă și dezbateri parlamentare, stârnind aprige controverse a căror istorie nu a fost încă suficient cercetată.

Christian Tell și începuturile mișcării de redeșteptare națională a aromânilor. Rupând vâlul de pietate romantică aruncat asupra începuturilor însele ale acțiunii românești în „chestiunea aromânească“, mă voi opri în cele ce urmează, cu titlu de exemplu, asupra unor aspecte inedite din istoria Institutului macedo-român de la Sf. Apostoli și, mai precis, asupra rolului lui

Christian Tell (1808-1884), unul dintre inițiatorii mișcării de redeșteptare națională a aromânilor, în evoluția „chestiunii aromânești” și a politicii școlare românești în Peninsula Balcanică. Revoluționarul pașoptist s-a numărat între cei dintâi români care au venit în contact, în cuprinsul Imperiului otoman, în timpul exilului de după eșecul Revoluției de la 1848, cu aromânii și se găsește, asemenea lui Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Ion Ionescu de la Brad, la originea mișcării în vederea redeșteptării lor naționale ca români. Învățătorul Ioan Șomu Tomescu a păstrat în scris în paginile sale memorialistice despre propriul său unchi, arhimandritul Averchie, editate cândva de Victor Papacostea¹, amintirea întrevederii ce a avut loc la Athos între Generalul Christian Tell și monahul aromân. Lunga lor convorbire, în chilia călugărului, a avut, se pare, rolul ei în punerea bazelor viitoarei mișcări de redeșteptare a românilor balcanici. În 1863, Generalul Christian Tell semnează, alături de D. Bolintineanu, C.A. Rosetti și Cezar Bolliac, de aromânii Dimitrie Cozacovi, Zisu Sideri și Iordache Goga, un manifest către românii din Macedonia, în limbile română și greacă, trimis în Albania, Epir, Tesalia și Macedonia și care-i îndeamnă la redeșteptarea conștiinței lor naționale.² În esență, manifestul reamintește aromânilor faptul că fac parte din marea „națiune română” și-i invită să-și cultive limba națională, în biserică, în cultură, în comerț, rezistând procesului de deznaționalizare. Lucru vrednic de reținut, dar trecut cu vederea de mulți istorici și militanți pentru cauza aromânilor, manifestul amintește că limba românească ar urma să fie învățată în paralel cu cea grecească, nuanță ce definește circumstanțiat specificitatea situației aromânilor, neglijată mai târziu. Totodată, manifestul, semnat și de Christian Tell, fixează ca obiective precise: 1) învățarea preceptelor religiei în limba națională „conform programei trasă de Ministerul Instrucțiunii Publice din capitala României” și 2) cultivarea limbii naționale în toate orașele și târgurile românești „astfel cum să vedem într-o zi pe toate 14 milioane de români având o singură limbă cultă, care nu poate fi alta decât cea din Dacia Traiană, care a ajuns a rivaliza în frumusețe cu limba italiană”. Din capul locului, așadar, Dacia Traiană este socotită, cum era și firesc, centrul unificator al întregii lumi românești, definite, la rândul-i, în granițele ei etnice, altele decât

¹ Victor Papacostea, *Însemnările lui Ioan Șomu Tomescu privitoare la arhimandritul Averchie*, în *Revista aromânească*, I, 1, 1929, p. 38-55.

² Manifestul a fost publicat în ziarul *Buciumul* nr. 3, 1863, p. 10.

cele politice ale momentului: „Frații noștri gemeni din Macedonia, Tesalia și Epir, cum și aceia din Elada liberă“, ar urma să recunoască ca atare, ca frați, pe cei dintre „Tisa, Dunăre, Marea Neagră și Dnistru“, toți făcând parte din marea „națiune latină“ care se întinde de la Oceanul Atlantic și până la Marea Neagră. Ca mijloc de realizare a idealului propus, manifestul recomandă aromânilor să formeze „comitete pe oriunde sunt românii mai concentrați, cari comitete în strânse legături cu comitetul central din București să lucreze în comun pentru realizarea scopului național“. Astfel concepută, redeșteptarea aromânilor nu era deci decât una din componentele procesului de redeșteptare și unificare națională, măcar pe plan cultural, a tuturor românilor, un mijloc de reintegrare simultană de către toți românii a marii familii europene a popoarelor „neolatine“, o datorie națională de împlinit prin mijloace și eforturi proprii, în conlucrare însă cu centrul național firesc, Bucureștiul, capitala statului român.

Criticile Generalului Christian Tell la adresa politicii școlare românești în Peninsula Balcanică. Generalul Christian Tell va avea prilejul să se pronunțe și să ia măsuri oficiale în materie de politică școlară românească în Peninsula Balcanică, începând cu toamna anului 1870, la solicitarea lui Petre P. Carp, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice și, mai apoi, până în 1874, ca ministru el însuși al Cultelor și Instrucțiunii Publice (14 martie 1871-9 ianuarie 1874), demnitate pe care o mai deținuse sub Cuza (30 decembrie 1862-26 mai 1863). La 15 septembrie 1870, așadar, la cererea lui P.P. Carp, Christian Tell întocmește un referat negativ asupra memoriului prin care Apostol Margarit propunea un plan de organizare a învățământului românesc din Peninsula Balcanică. Documentul este deosebit de important, întrucât marchează prima mare controversă de principiu între oameni de stat români – respectiv între liberali, susținătorii lui Margarit, și conservatori, cărora li s-a alăturat Generalul Tell – în privința propagandei naționale și acțiunii culturale românești în Balcani. Margarit, om cu gustul întreprinderilor grandioase și, mai ales, dornic să joace el însuși un rol politic de anvergură în Peninsula Balcanică, propusese să se înființeze un liceu românesc în centrul Macedoniei, să fie pregătiți, pe spezele statului român, profesori aromâni pentru acest liceu în liceul francez din Galata Sarai din Constantinopol, să fie trimis acolo și un profesor român, toate acestea pentru a se pregăti o clasă de intelectuali aromâni

adaptată condițiilor de viață din Imperiu otoman. Planul lui Margarit nu era, desigur, lipsit de justificare, întrucât el își propunea să fixeze elementul aromânesc, redeșteptat la viață națională proprie, în chiar locurile în care el trăia, de secole, sub oblăduirea otomanilor. Christian Tell se împotrivesc acestui plan, susținând următoarele: „Cauza pentru care s-a înființat aici, în capitală, internatul macedo-român a fost dorința exprimată de către cei mai însemnați români macedoneni aflați aici, în țară, cum și a celor din provinciile Epir, Thesalia și Macedonia, căci aceștia, după Constituția noastră, având dreptul de a dobândi naturalizațiunea cea mare, trebuie cu drept cuvânt să cunoască limba română astfel cum se vorbește în țările noastre. Și, fiindcă în menționatele provincii nu se găsesc institutori de limba română, să se înființeze un internat aici, în care să fie admiși numai juni din aceste provincii, ca, după terminarea studiilor lor, să poată fi institutori în comunele lor, institutori ținută cu spesele acelor comune. Iar cauza de li s-a făcut un internat aparte pentru acești juni și nu s-au admis în internatele statului este că năravurile locuitorilor din acele provincii diferind mult de ale noastre în ceea ce privește postirea, practica religioasă și alte năravuri sociale, acești viitori institutori, spre a putea împlini misiunea lor cu folos, trebuia să-și menție, cât se poate mai mult, năravurile lor provinciale, încât întorcându-se în comunele lor, să fie bine primiți și bine considerați, ducând cu dânsii de la noi numai bunurile noastre, de aceea s-a și pus în capul acestui internat arhimandritul Averchie, om venerabil macedono-român și care se bucură în acele provincii de multă stimă și considerațiune“. Potrivit lui Christian Tell, „planul acesta, menit să producă binele ce ne-am propus pentru considerentele mai sus-arătate, s-a smintit de către Ministerul de la 1867 și 1868, întâi că elevilor cari s-au înapoiat în comunele lor li s-au făcut retribuțiuni de către stat, ceea ce nu este nici drept, nici logic, căci aceștia trebuiau să fie plătiți de către comunele lor. Al doilea, că macedono-românii de aici, abuzând de generozitatea noastră și găsind oameni complezenți prin Ministerul Instrucțiuni Publice, au introdus în internatul acesta rude și patronați de-ai lor, care nu erau destinați a fi institutori în comunele din acele trei provincii mai sus menționate, făcând dintr-acele internat un obiect de speculă“.³ Concluzia raportului lui Christian Tell este că acceptarea propunerilor lui Margarit „ne-ar face să ne amestecăm în interese

³ ASB, MCI, 193/1870, f. 114.

străine, cu dauna noastră“. Referatul lui Christian Tell din 15 septembrie 1870 fixează, așadar, drept obiectiv al acțiunii românești în Peninsula Balcanică răspândirea cunoștințelor de limbă română între aromâni în vederea asigurării accesului mai lesnicios al acestora la calitatea de cetățeni deplini ai statului român, acces facilitat lor prin prevederile constituționale. Scopul Institutului macedo-român din București este limitat strict de Christian Tell la formarea de institutori pentru aromâni, meniți să propage limba română între aceștia. Totodată, Christian Tell consideră că efortul financiar de întreținere a acestor institutori trebuie să cadă exclusiv în sarcina comunităților aromânești din Peninsula Balcanică și nicidecum în aceea a statului român. Mi se pare că toate aceste precizări ale Generalului Tell sunt rodul unei reconsiderări din partea sa și a cercurilor conservatoare pe care le reprezintă a elementelor „chestiunii aromânești“ și marchează o modificare a atitudinii sale romantice, exprimate în manifestul din 1863. În bună măsură, cred, această modificare de atitudine a fost determinată de experiența, nu lipsită de decepții, a acțiunii pe tărâmul politicii școlare balcanice duse de guvernele României. Noua atitudine a Generalului Tell, critică și exigentă, se încadrează în spiritul general al modului conservatorilor de a concepe chestiunea aromânească, despre care, se știe, P.P. Carp vorbea ca despre o „chestiune a Hecubei“.

La 25 aprilie 1870, Christian Tell înaintase la cerere ministrului Instrucțiunii Publice, Petre P. Carp (interimar după Vasile Pogor, care demisionase fără a fi preluat funcția), un raport amănunțit privitor la criza prin care trecea Institutul macedo-român condus de părintele Averchie de la mănăstirea Sfinții Apostoli din București. Raportul este rezultatul unei inspecții întreprinse la fața locului, timp de mai multe zile, de general. Christian Tell consemnează că, între anii 1864 și 1867, internatul funcționase mulțumitor, iar rezultatele în Peninsula Balcanică în privința promovării limbii române erau satisfăcătoare. El constată însă că, din 1867, din vina ministrului de atunci (este vorba probabil de Dimitrie Gusti, urmat de Al. Crețiescu), internatul a devenit „centrul pasiunilor politice și intereselor meschine, căci colonia de macedoneni care se află aici în țară, partizani ai ministrului de atunci, și-au adus rude și prieteni juni care, după terminarea studiului, nu-și propuneau să se întoarcă în țara lor cu apostolatul cuvenit, ci își propuneau să învețe carte pe sarcina statului în detrimentul articolelor 165, 166, 167, 168 și celelalte din legea de instrucțiune și să rămâie pe urmă în țară, ca postulanți de funcționari, astfel încât numărul de doisprezece

a crescut peste treizeci (de elevi, n.n.). Elementul, dar, ce compunea acest internat s-a viciat; de aci intrigi între conșcolari, rudele și amicii coloniei macedonene de aici combătând pe cei aduși de părintele arhimandrit Averchie⁴. Tell amintește că această nefastă evoluție a dus la destituirea lui Averchie, reintegrat în postul său de director abia după căderea trecutului minister.⁴ Christian Tell propune să se restabilească ordinea în internat prin consolidarea autorității directorului, părintele Arvechie, chemarea la datorie a pedagogului și, eventual, exmatricularea unor elevi. El cere, în final, pentru sine însuși, dreptul extraordinar de a fi consultat în privința oricărei admiteri de elev intern recomandat de vreo persoană din colonia macedoneană din țară.⁵

La 29 aprilie 1870, Consiliul Permanent de Instrucțiune, compus din Aaron Florian, S. Marcovici, I. Zalomit, A. Marin și D. Petrescu, aprobă întru totul, cu mulțumiri, raportul lui Christian Tell.⁶

Devenit un soi de consilier permanent al Ministerului Instrucțiunii în probleme legate de școlile din Balcani, Christian Tell adresează, la 8 iulie 1870, ministrului Instrucțiunii Publice, aceluiași P.P. Carp, o propunere de trimitere în localități aromânești absolvenți a patru clase gimnaziale, după cum urmează: „Georgescu Dominic în comuna Perivoli în Epir; Georgescu Demetriu în Noua Abela în Macedonia (este vorba de Dimitrie Badralexi, fiul lui Gheorghe Badralexi, cu numele astfel românizat, iar Noua Abela este comuna Călivele lui Badralexi sau Selia, azi Kato Vermion, lângă Veria, întemeiată de refugiați din Avdela), Teodorian Apostol în comuna St. Marina din Epir; Popilian Nicolae în comuna Csiroli-Vadea în Macedonia (Xirolivadi) și Papinian Demetriu în comuna Băeasa în Epir“. Cei cinci reprezintă jumătate din numărul elevilor primei serii selectate de Averchie.⁷ Zece zile mai târziu, la 18 iulie 1870, Consiliul Permanent de Instrucțiune aprobă propunerea lui Christian Tell, cu specificația că viitorii institutori vor fi obligați să țină și să trimită la minister cataloage cu elevii ce vor frecventa școlile lor și cu notele meritate de

⁴ Averchie fusese destituit abuziv, în octombrie 1868, în pofida ezitărilor ministrului Gusti, după tulburările din institut din luna precedentă, cf. ASB, MCI, 148/1869, f. 30. El a fost reintegrat prin decret domnesc la 13 februarie 1869, cf. ASB, MCI, 148/1869.

⁵ ASB, MCI, 147/1870.

⁶ ASB, MCI, 147/1870.

⁷ ASB, MCI, 147/1870, f. 128.

aceștia la fiecare sfârșit de an,⁸ dar capul diviziunii școalelor, D.N. Nițulescu, referă că nu există disponibilități din fondul de 10.000 lei alocați pe anul în curs pentru școlile române din părțile Turciei, astfel încât absolvenții nu pot fi trimiși în condițiile în care sunt actualii învățători. Ministrul P.P. Carp dispune să li se dea fiecăruia câte 200 fr. din fondul de ajutoare pentru întoarcerea în Macedonia.⁹

La 17 octombrie 1870, Christian Tell este nevoit însă să întocmească un nou raport către ministrul Instrucțiunii în care arată că absolvenții aromâni, aflând că nu vor fi subvenționați de statul român, asemenea celor șapte institutori aflați în post în Peninsula Balcanică, refuză să mai plece, cu excepția lui Demetriu Georgescu (Dimitrie Badralexi), „care a primit cu plăcere a se întoarce în comuna sa”. Consecvent cu poziția adoptată și exprimată în scris, Christian Tell repetă că i se pare că „nu era nici drept, nici logic a plăti statul nostru institutori pentru țări străine, când noi nu avem institutori chiar pentru comunele noastre”, el găsește că e anormal ca acești absolvenți, formați în alt scop, să rămână în țară, cum speră, pentru „a deveni funcționari ai României” și reamintește că „au fost îngăduiți de către părinții lor a veni în acest internat numai pentru timpul de trei ani”, drept pentru care „părinții lor îi reclamă”. În consecință, Generalul propune măsuri severe pentru reintrarea în disciplina școlii: „Sunt de părere, Domnule Ministru, ca elevii aceștia să fie șterși din catalogul școlarilor acestui internat și, ca să nu vagabondeze pe străzilor Bucureștilor, să se întrebuițeze mijloace coercitive spre a se reîntoarce în sânul familiilor lor, ca astfel să se facă un exemplu salutar pentru ceilalți elevi din acest internat”.¹⁰

Măsurile drastice inițiate de Christian Tell, ca ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, pentru redresarea școlilor românești din Peninsula Balcanică. Desființarea Institutului macedo-român de la Sfinții Apostoli. În perioada ministeriatului său la Culte și Instrucțiune Publică, în cadrul guvernului Lascăr Catargiu (11 martie 1871-30 martie 1876), ministeriat ce se întinde de la 14 martie 1871 la 9 ianuarie 1874, Generalul Christian Tell a trecut

⁸ ASB, MCI, 147/1870, f. 127.

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ ASB, MCI, 147/1870, f. 175.

pur și simplu la lichidarea internatului macedo-român de la Sfinții Apostoli, convins acum, în lumina experienței, că este de preferat ca aromânii să fie integrați în sistemul ordinar de învățământ românesc. Operația a fost făcută în etape, în paralel cu o foarte serioasă încercare de a controla efectiv mersul procesului de învățământ în limba română din Imperiul otoman. Inițiativa lui Christian Tell, inițiator al mișcării de redeșteptare națională a aromânilor, a constituit o primă încercare de punere în bună ordine a rețelei de așezăminte școlare românești pentru aromâni, încercare din păcate trecută cu vederea de istoricii „chestiunii aromânești”.¹¹

La 21 martie 1873, Christian Tell înaintează Consiliului Permanent al Instrucțiunii, spre avizare, propuneri pentru realizarea unui control corespunzător asupra activității școlilor subvenționate de statul român în Peninsula Balcanică. Christian Tell propune ca agentul diplomatic român la Constantinopol să-i oblige pe învățătorii acestor școli să trimită ministerului, prin agenție, „atât cataloage lunare constatatoare de mersul învățaturii în acele școli spre a se putea controla și cunoaște folosul ce aduc în vedere cu subvențiunile ce primesc, cât și acte formale din partea locuitorilor comunelor în cari funcționează școalele, prin care să se constate că acei învățători își îndeplinesc datoriile”.¹² Prin avizul nr. 110 din 27 martie 1873, Consiliul Permanent aprobă aceste propuneri ale ministrului privitoare la școlile române din Epir, Macedonia și Turcia,¹³ iar Christian Tell, la rândul său, aprobă avizul. Într-adevăr, măsurile preconizate vor fi trecute în practică. La 14 iunie 1873, Dimitrie Athanasescu, cel dintâi ctitor de școală românească în Balcani, trimite un raport asupra progresului școlii românești ce conduce în comuna Târnova. Athanasescu salută inițiativa lui Tell, arătând că vede în ea un semn al interesului statului român pentru aceste școli din sudul Dunării, ce se considerau „abandonate și străine”, apoi apreciază ca mediocru atât progresul învățământului românesc în Balcani în sine, cât și progresul conștiinței naționale

¹¹ Cf. M.V. Cordescu, *Istoricul școalelor române din Turcia*, București, 1906; S. Țoiu, *Problema școlii românești din Balcani*, București, 1934; D. Velicu, *Institutul de la Sfinții Apostoli și începutul mișcării de redeșteptare a românilor macedoneni*, în *Revista istorică română*, XI-XII, 1941-1942, p. 272-286; M.D. Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, Viena, 1974.

¹² ASB, MCI, 2360/1873, f.37.

¹³ *Ibidem*. Semnatari: Aaron Florian, I. Zalomit, A. Marin, D. Petrescu. Chr. Tell aprobă avizul.

românești între aromâni. Pe scurt, motivele mediocrității acestui progres sunt, pe de o parte, sărăcia aromânilor, nevoiți sau ispitiți să-și retragă copiii de la școală după ce au dobândit oarecare învățătură, iar pe de altă parte, intrigile și persecuțiile venite din partea clerului grecesc, deținătorul absolut al protecției legale asupra românilor ortodocși potrivit legislației Imperiului otoman. La acestea se adaugă lipsa de cărți școlare: în anul școlar 1873–74, în curs, Athanasescu are la dispoziție numai cinci abecedare și atâtea geografii și gramatici câte a putut economisi, ceea ce face ca mai mulți elevi să învețe pe o singură carte. În contrast cu această situație, comitetele grecești din Constantinopol și din alte părți ale Imperiului „inundă comunele române și chiar orașele mixte (populate de români, bulgari, albanezi) cu mijloace pecuniare pentru susținerea profesorilor și profesoarelor de limbă greacă, precum și cu cărți didactice gratis”.¹⁴ Locuitorii comunei Târnova dau mărturia cerută despre buna activitate a institutorului Athanasescu, care timp de șase ani a prestat cu zel meseria de învățător în chip gratuit.¹⁵

În măsura în care ne putem informa din documentele aflate în arhiva Ministerului Instrucțiunii Publice, răspunsul la solicitarea imperativă a lui Christian Tell nu pare să fi fost nici foarte prompt, nici întru totul conform exigențelor. La 8 iunie 1873, locuitorii comunei Ohrida dau mărturie asupra activității învățătorului Filip Apostolescu, sub a cărui îndrumare, susțin ei, „școala noastră publică... progresează din zi în zi, conținând peste 90 elevi ce frecventează regulat, după cum se va vedea din alăturatul catalog”; ei adaugă că, din cauza lipsei de cărți, cele două biserici române din Ohrida sunt în dificultate, neputând face serviciul divin pe deplin în limba română.¹⁶ În schimb, nemulțumit, probabil, de faptul că i se cer rapoarte și dovezi formale, Filip Apostolescu adresează o lungă scrisoare arhimandritului Averchie, nu ministrului, formulând și observații critice asupra măsurii acestuia de a închide școala de la Sfinții Apostoli.¹⁷ În raportul pe care-l adresează ministrului abia la 12 decembrie 1873, institutorul G. Daute din Tesalia face o prezentare a întregii sale activități de la 1 septembrie 1868 până în momentul scrierii acestui

¹⁴ ASB, MCI, 2360/1873, f.46.

¹⁵ ASB, MCI, 2360/1873, f.48 din 10 iunie 1873.

¹⁶ ASB, MCI, 2360/1873, f.50.

¹⁷ ASB, MCI, 2340/1874, f.82 din 10 septembrie 1873.

document. Foarte interesant în sine, întrucât dă o imagine nuanțată, bogată în detalii asupra circumstanțelor locale în care se dezvoltă în Peninsula Balcanică învățământul românesc, dependent de atitudinea autorităților ecleziastice grecești, a autorităților civile otomane și chiar de bunul plac al proprietarilor turci ai locurilor de pășunat folosite de aromâni pentru turmele lor în timpul iernii, raportul lui Daute nu este totuși tocmai ce aștepta Christian Tell; i se comunică însă că va primi, prin Agenția română de la Constantinopol, o dată cu acest raport, și actele formale cerute din partea comunei și cataloagele.¹⁸ În general, felul în care pare să fi reacționat corpul de institutori români din Imperiul otoman la încercarea de control sever a lui Christian Tell nu era de natură să dea speranțe de instalare a unei riguroase administrări în acest sector al învățământului subvenționat de statul român, fie și numai din cauza condițiilor cu totul speciale în care se exercită asupra lui o autoritate, la urma urmelor limitată din capul locului.

La 9 iunie 1873, arhimandritul Averchie își dă demisia din funcția de director al școlii de la Sfinții Apostoli, invocând motive de sănătate și vârstă, al căror caracter diplomatic va fi pus în lumină de conduita lui ulterioară.¹⁹ În realitate, școala macedo-română fusese suprimată în bugetul anului 1874, iar Consiliul Permanent, prin avizul nr. 2010 din aceeași zi de 9 iunie 1873, opinează pentru primirea demisiei lui Averchie și propune, având în vedere că localul de la Sfinții Apostoli va fi reparat și acordat liceului Matei Basarab, ca elevii să fie repartizați în celelalte internate ale statului.²⁰ În urma dispozițiilor din 9 iunie 1873 ale ministrului, funcționarii Carol Buchholtzer și I. Râureanu procedează la preluarea celor 19 elevi ai internatului aromânesc, repartizându-i la internatele Sf. Sava (nouă elevi) și Matei Basarab (zece elevi). Totodată, ei constată că părintele Averchie nu are decât un singur inventar de obiecte, din anul 1872, pentru a cărui predare se face proces-verbal semnat de ambele părți și că elevi nu dispun decât de două cămăși și două izmene fiecare, indiciu, firește, de nu foarte riguroasă gestiune. Actele din arhiva școlii au fost și ele strânse, predate și sigilate cu sigiliul arhimandritului Averchie. Riguros, Christian Tell așterne o rezoluție pe raportul celor doi funcționari,

¹⁸ ASB, MCI, 2322/1873, f.6.

¹⁹ ASB, MCI, 2322/1873, f. 58

²⁰ ASB, MCI, 2322/1873, f. 58 v. din 9 iunie 1873, cu aprobarea lui Chr. Tell.

recomandându-le să facă o confruntare între inventarul de obiecte din minister și cel întocmit cu Averchie și să întocmească un dosar de actele existente.²¹ Un ultim episod din istoria lichidării Institutului macedo-român îl constituie mutarea elevilor repartizați la internatul Matei Basarab la internatul Sf. Sava, alături de colegii lor, în urma intervenției arhimandritului Averchie, solicitat de cei în cauză; motivul a fost preferința elevilor aromâni pentru o metodă de învățatură cu care erau desprinși și anumite înlesniri de deplasare la cursuri oferite de această cazare. Operația se face cu respectarea tuturor formelor birocratice și cu aprobarea lui Christian Tell, efectuându-se un transfer de elevi de la Sf. Sava la Matei Basarab dintre alți bursieri ai statului.²²

Închiderea școlii de la Sfinții Apostoli a fost rău primită de unii dintre aromâni. În scrisoarea, deja amintită, către arhimandritul Averchie, Filip Apostolescu, institutor la Ohrida, îi exprima acestuia, la 10 septembrie 1873, întristarea ce i-a provocat această știre: „Nu mai puțin însă și m-am întristat înștiințat fiind că școala macedoneană care de către neamicii românismului era privită ca o armă, știind că din acea școală au să iasă luptători s-a desființat“. Apostolescu descrie examenul de sfârșit de an al celor 70 de elevi, examen solemn la care au asistat și preoți și profesori bulgari din localitate. Este de reținut că acest latinizant care este tânărul aromân, fost elev al lui I. Massim, se arată profund nemulțumit de aspectul slavonizat al cărților de cult românești: „Cu bisericile însă... mergem foarte rău, cântându-se mai mult grecește. Ce putem face când n-avem cărți bisericești cu litere noi? Cele vechi sunt pline de ziceri slavone și ne este și rușine chiar a cânta cu dânsle, când vezi: slavă, viac, vecernie, utrenie și alte nenumărate“.²³ Desființarea internatului de la Sfinții Apostoli nu a însemnat însă încheierea cu totul a activității arhimandritului Averchie. La 29 iulie 1874, din București, bătrânul arhimandrit se adresează cu demnitate, vigoare și chiar oarecare indignare noului Ministru al Instrucțiunii Publice și al Cultelor din guvernul Lascăr Catargiu, lui Titu Maiorescu (7 aprilie 1874-30 ianuarie 1876), căruia îi repovestește întreaga sa „apostolie“ în serviciul românismului în Balcani, îi enumeră cu oarecare reținere, dacă nu cu discreție, sacrificiile personale făcute pentru școala

²¹ ASB, MCI, 2322/1873, f. 111.

²² ASB, MCI, 2360/1873 din 21 august 1873.

²³ ASB, MCI, 2360/1873, f.82.

românească între aromâni și-i amintește că, din numărul de 30 de locuri pentru viitori institutori aromâni ce urmează a fi pregătiți pe seama bugetului statului român, aproape jumătate, de nu mai mult, vor fi libere. El invită pe ministru să dispună ocuparea lor, fie cu „feciori“, fie cu „fete“ din sudul Dunării, amintindu-i că grecii se ocupă intens de recrutarea de tinere cadre didactice dintre aromâni. În spiritul severității instaurate de Christian Tell, la a cărei declanșare de altfel însuși contribuise, inimosul arhimandrit cere lui Maiorescu să-i gonească din țară pe acei foști elevi ai școlii macedo-române care nu s-au dus în Macedonia, ca și pe aceia care au dezertat din posturile lor de învățători, venind din România pentru a ocupa alte funcții publice, căci, spune el „altfel, orice cheltuieli sunt de prisos“. Pe memoriul acesta al „fatigatului bătrân“, cum însuși se desemnează, Titu Maiorescu pune rezoluția potrivit căreia arhimandritul va aduce tineri din Macedonia pentru ocuparea celor 13 locuri vacante, sub condiția ca, după trei ani, aceștia să se întoarcă în țara lor ca învățători.²⁴

În timpul ministeriatului său, Christian Tell a primit două rapoarte necerute și o petiție privitoare la situația aromânilor, a școlilor românești pentru aromâni și a școlii românești din schitul românesc de la Muntele Athos din partea lui Nifon Bălășescu, care se intitulează „vechi profesor de teologie în România și acum director al școalelor române din Turcia“. Nifon Bălășescu pomeneste despre aceste demersuri într-un memoriu adresat lui Titu Maiorescu, la nici o lună de la instalarea lui ca ministru al Instrucțiunii Publice. Plângându-se că nu a primit răspuns la memoriile sale din partea Generalului Christian Tell, Nifon Bălășescu le recomandă atenției succesorului acestuia, pe care caută să-l capteze prin flaterie și căruia îi indică datele și chiar numerele de înregistrare (26 mai 1872, memoriu despre românii din Turcia, cu cerere de ajutor; 12-24 iulie 1873, memoriu despre românii din Macedonia, Tesalia, Tracia, Epir și Albania cu critici la adresa școlilor românești, înreg. 12.035). Nifon arată că a atras atenția asupra faptului că nu toate școlile subvenționate funcționează, un adevăr cunoscut de Christian Tell, care declanșase opera sa reformatoare și de control. Ca și alți aspiranți la cârmuirea școlilor de peste Dunăre, Nifon Bălășescu, care scrie din Constantinopol, recomandă lui Maiorescu numirea – desigur subvenționată – a unui revizor școlar. El lansează acuzații și la adresa

²⁴ ASB, MCI, 2605/1874, f.40.

agentului român la Constantinopol care, înconjurat de „grecoței“, ar fi un om nesigur, așadar, incompetent.²⁵ Oricât de mare i-ar fi fost severitatea, Christian Tell s-a arătat la fel de puțin sensibil la asemenea manevre interesate, pe cât de sceptic s-a dovedit față de spiritul de aventură, combinațiile de amploare și pragmatismul lui Apostol Margarit.

I-a fost dat lui Christian Tell, omul care intrase cel dintâi în contact cu Averchie și semnase primul manifest românesc către aromâni, să-i ceară arhimandritului demisia și să închidă Institutul macedo-român de la Sfinții Apostol. Firește, nu abandonarea idealului la a cărui formulare participase, ci dorința de a pune seriozitate și ordine în efortul pentru realizarea lui, scrupulul față de cheltuirea banului public l-au îndemnat pe Christian Tell să procedeze cum a procedat. Acțiunea lui se încadrează în încercarea de asanare a vieții publice românești, întreprinsă de guvernul conservator al lui Lascăr Catargiu, după o perioadă, se știe, de avânt și dezordine romantică, duse până la anarhie și eșuate în demagogie și speculare a statului în interes personal de către politicieni. Acțiunea lui Christian Tell a fost continuată de oameni ca Titu Maiorescu și a creat un precedent de necesară rigoare și mai mult realism politic în întreaga acțiune românească printre aromânii din Peninsula Balcanică, precedent ce face mai ușor de înțeles și de încadrat istoric inițiativele de mai târziu ale unui Spiru Haret. Nu e mai puțin adevărat că, prin forța lucrurilor, linia aparent mai aventuristă și, în orice caz, mai puțin riguroasă sub raport strict profesional și etic, reprezentată de Apostol Margarit și caucionată de Partidul Național-Liberal, avea să aibă, o vreme, câștig de cauză și să înregistreze considerabile victorii pe plan pragmatic în promovarea ideii naționale românești între aromâni.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene,
„Sud-Estul și contextul european“, Buletin, V, București, 1996, p. 7-16

---

²⁵ ASB, MCI, 2640/1874, f.32. Memoriul către Titu Maiorescu datează din 11 mai 1874.

SPIRU HARET, TAKE IONESCU ȘI CRIZA ȘCOLII ROMÂNEȘTI DIN BALCANI LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE

După ce statul român și-a redobândit statutul de țară independentă și, în virtutea unui proces firesc de dezvoltare pe toate planurile, tindea să-și ocupe locul potrivit importanței sale reale pe scena politică a Sud-Estului european, rețeaua de școli românești din cuprinsul Imperiului otoman s-a dezvoltat în chip impresionant. Au contribuit la aceasta, în deceniile al optulea și al nouălea ale secolului al XIX-lea, mai mulți factori și anume: stabilizarea relațiilor de cooperare dintre Imperiul otoman și România, după războiul din 1877/1878, în virtutea coincidenței de interese dintre cele două state în contextul geopolitic dat; aderarea României la Tripla Alianță dintre Germania, Austro-Ungaria și Italia, alianță care a asigurat, între altele, statului român un sprijin diplomatic eficient în politica sa balcanică; prestigiul tot mai mare al României ca factor de progres, de civilizație și de pace în Sud-Estul Europei, spațiu în care ea nu avea, asemenea altor state, de satisfăcut revendicări teritoriale, ci numai aspirații culturale; afirmarea vocației României de factor de mediere în raporturile dintre puterile interesate în zonă și celelalte puteri europene; calitatea oamenilor de stat și de cultură români care au știut să conducă cu abilitate, suplețe, energie și într-un spirit modernizator acțiunea școlară în Peninsula Balcanică. Nu este de neglijat nici rolul personal al atotputernicului și controversatului inspector al

școalelor din Turcia europeană, Apostol Margarit, sprijinit direct de regele Carol I, în asigurarea succesului învățământului românesc în Balcani. Este un fapt că, în mare măsură, acțiunii lui se datorează sporirea spectaculoasă a numărului școlilor primare din Balcani după 1878, când a primit funcția de inspector general și ridicarea nivelului învățământului românesc pentru aromâni care a ajuns să numere între instituțiile sale așezăminte de rang gimnazial și liceal.

Cu toate acestea, către sfârșitul secolului al XIX-lea, învățământul românesc din Imperiul otoman a trecut prin momente de îngrijorătoare criză. Manifestarea cea mai frapantă a acestei crize au fost violentele conflicte dintre diversele coaliții de ambiții și interese în care se grupaseră profesori, părinți, elevi, susținători din țară ai acestora, conflicte potențate, deși mai puțin poate decât s-a spus, de disputele politicianiste de partid din România. Susținut de Ministerul Instrucțiunii și Cultelor și de Partidul Național Liberal, Apostol Margarit însuși, inspectorul general, care devenea, pe măsura înaintării în vârstă, partizanul tot mai îndârjit al unui sistem foarte centralizat și aproape discreționar de conducere era conducătorul uneia dintre aceste coaliții. Cealaltă, susținută de Consulatul general român, deschis de curând la Salonic, de celelalte consulate (Bitolia, Ianina) și, în mare măsură, de Partidul Conservator era constituită din profesorii și părinții adepți ai descentralizării și ai unui control sporit asupra școlilor din partea eforturilor comunale aromânești.

Manifestarea cea mai gravă a crizei era însă degradarea învățământului românesc din Peninsula: scăderea calității prestației didactice, împuținarea numărului elevilor, reaua gestiune a școlilor și, mai ales, abaterea acestora de la rostul lor fundamental care era consolidarea naționalității românești în Balcani. Căci, absolvenții aromâni ai școlilor românești, apoi chiar cadrele didactice apucau tot mai mult pe calea emigrării din locurile lor natale spre România, dar și spre alte zări. Ca și în trecut și la fel cum avea să se întâmple și mai târziu, rețeaua de școli românești din Peninsula Balcanică se dovedea a fi nu un instrument, de înaltă valoare instructivă și educativă, menit să contribuie la dezvoltarea comunităților aromânești, ca atare, în locurile lor de baștină, așa cum visase Nicolae Bălcescu, ci un factor de românizare și de pregătire a unei părți din aromâni în vederea emigrării lor în România. Desigur, după cum succesele învățământului românesc din Peninsula Balcanică nu se datorau numai calităților lui Apostol Margarit, nici defectele lui personale,

accentuate de bătrânețe – autoritarismul, comportamentul arbitrar, lipsa de scrupule – nu puteau fi singurele cauze ale eșecurilor înregistrate de acest sistem de învățământ.

Principalele și cele mai adânci cauze ale crizei acțiunii românești în „chestiunea aromânească” trebuie căutate în factorii de ineluctabilă agravare, în forme dramatice, a crizei orientale în general, în evoluția generală către rezolvarea pe cale violentă, brutală și inadecvată a problemei orientale de către cei interesați: popoarele balcanice, turcii, puterile europene. Închistarea balcanicilor în naționalism exclusivist și megalomanie imperială, refuzul obstinat al formelor de coeziune și cooperare internațională la nivel regional – considerate adevărate virtuți de către propagandele naționaliste – au configurat un câmp de forțe în care românii balcanici nu puteau să fie decât sacrificați. Depărtați geografic de statul român, lipsiți de protecția reală a unor factori politici sau spirituali cu autoritate efectivă, mai ales după ce Imperiul otoman intrase în declin, dispersați între alogeni care beneficiau de sprijinul unor structuri politice proprii relativ puternice și susținute de culturi naționale relativ dezvoltate, aromânii erau hărăziți unui rol secundar iar opțiunea lor pentru românism, în condițiile date, nu avea decât să accentueze drastic tendința către marginalizarea lor, dezvoltată de toate puterile balcanice. Ei nu puteau, cu alte cuvinte, decât fie să se lase asimilați de principalele națiuni balcanice care începuseră să-și dispute moștenirea Imperiului otoman încă înainte de destrămarea acestuia, fie să se lase anexați politicii românești, încadrându-și propria acțiune în limitele putințelor de intervenție ale României în viața politică a Balcanilor. Așa se explică, pe de o parte, ezitățile aromânilor de a se identifica masiv și spontan cu românismul. Așa se explică, pe de alta, tentația încercată de statul român de a-i neglija sau folosi pe aromâni în scopul satisfacerii propriilor sale interese, în funcție de conjuncturi. Așa se explică, în sfârșit, de ce au izbutit unii aromâni să speculeze, în beneficiu strict personal și chiar material, acțiunea României în Peninsula Balcanică.

Astfel stând lucrurile, nu poate fi îndeajuns prețuită atitudinea acelor oameni de stat români din Vechiul Regat care au încercat să lichideze scăderile politicii școlare românești în Balcani și care, fideli tradiției pașoptiste naționale, dar pătrunși totodată de respect față de valorile intelectuale și morale autentice, au avut sentimentul răspunderii de a le promova prin acțiunea lor administrativă. Între aceștia se numără liberalul Spiru Haret și conservatorul Take Ionescu,

doi mari miniștri ai Instrucțiunii publice în guvernele de la sfârșitul secolului al XIX-lea¹. Ei au încercat, ca altădată Christian Tell², să cunoască exact realitățile școlii românești din Balcani și să-i remedieze insuficiențele, oricare ar fi fost prețul ce trebuia plătit, mergând chiar până la renunțarea la aceste școli, dacă ele se vor fi dovedit iremediabil inadecvate funcției pe care fuseseră destinate să o îndeplinească.

Din primele luni ale ministeriatului său la Instrucțiune și Culte, Spiru Haret simte nevoia să se informeze temeinic și complet asupra situației întregii rețele de școli, de toate gradele, din Imperiul otoman, asupra personalului lor didactic, asupra clericilor slujitori ai bisericilor românești din Macedonia, Epir și Albania și asupra școlilor proiectate a se înființa. În arhiva Ministerului Instrucțiunii și Cultelor se păstrează o amplă și detaliată listă conținând toate aceste informații, întocmită la 6 iulie 1897³. La această dată, erau în funcțiune: un liceu de băieți la Bitolia, o Școală Normală de fete tot aici, un gimnaziu de băieți la Ianina și un altul la Berat, ca școli secundare, cu un corp profesoral și pedagogic de 44 persoane. Învățământul primar număra: 35 școli primare în Macedonia, 20 școli primare în Epir, 12 școli primare în Albania, în total 83 școli primare, cu un personal didactic și ajutător de 145 persoane. Clerul bisericilor românești din Macedonia, Epir și Albania număra 53 persoane, preoți (41), cântăreți (10),

---

¹ Spiru Haret (1851-1912) a fost ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice în guvernele lui D.A. Sturdza, de la 31 martie 1897 la 30 martie 1899, de la 14 februarie 1901 la 20 decembrie 1904 și de la 12 martie 1907 la 27 decembrie 1908 și apoi în guvernele lui Ion I.C. Brătianu, de la 27 decembrie 1908 la 28 decembrie 1910. Take Ionescu, (1858-1922) a fost ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice în guvernele Lascăr Catargiu, de la 27 noiembrie 1891 la 3 octombrie 1895 și G.Gr. Cantacuzino, de la 11 aprilie 1899 la 9 ianuarie 1900. Cf. Ion Mamina și Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866-1916)*, București, 1994, p. 205 și 207. Nu ne oprim aici asupra disputelor care au avut loc în Parlamentul României între Spiru Haret și Take Ionescu în privința felului, după liberali nesatisfăcător, în care a fost tratată problema școlilor românești din Balcani de către conservatori, respectiv de cel din urmă. Cf., de pildă, *Discursurile rostiți în ședințele din 8 și 10 decembrie 1901 ale Camerei Deputaților în chestiunea macedoneană* de D. Spiru Haret, ministrul Instrucțiunii Publice și al Cultelor și de D. Dimitrie Sturdza, președinte al Consiliului de miniștri, ministru de Externe și ad-interim la resbel, București, 1902.

² Vezi, în volumul de față, studiul *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*.

³ ASB Min. Instr. Dos 40, vol. I, 1897.

un arhimandrit și un arhiereu mitropolit în Albania (din 1896). Erau proiectate alte 16 școli primare. Între aceleași hârtii din arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice se numără și o listă de chirii ce se plătesc pentru localurile școalelor române din Turcia în exercițiul 1897-1898, semnată de Apostol Margarit, potrivit căreia aceste chirii se ridică, pentru 50 de localuri, la suma de 15.360 lei pe un an⁴. La 31 iulie 1898, în numele Ministrului Afacerilor Străine, N. Mișu comunică faptul că este necesară reînnoirea contractului de închiriere pentru localul mitropoliei române în curs de deschidere la Constantinopol, încercare ratată, cum se știe din studiile lui M.D. Peyfuss; la 6 august 1898, Haret aprobă achitarea în două rate anticipate a chiriei de 2760 lei anual. Alăturat este anexată o listă a personalului mitropoliei române ce cuprinde 5 persoane, anume: Antim I, mitropolit, Papa Ioan Spala, preot, George Cazana, cântăreț, George Mije, paracliser, Ioan Mije, portar⁵.

Aflat la Constantinopol de foarte multă vreme, unde se ocupa de diverse aspecte ale „chestiunii aromânești“, în primul rând de problema înființării mitropoliei aromânilor, neglijând însă funcțiile sale principale de inspector general al școlilor din Macedonia, fapt ce stârnise reacții negative vehemente și reclamații din partea corpului didactic, Apostol Margarit a trimis ministrului Spiru Haret, cum se obișnuia, proiectul de buget al școlilor și bisericilor române din Turcia pe exercițiul 1 septembrie 1898 – 31 august 1899. Acest fapt a prilejuit lui Spiru Haret prima reacție de autoritate în vederea redresării situației din învățământul românesc din Peninsula Balcanică. El a elaborat o foarte amplă și categorică *Rezoluție* asupra proiectului lui Apostol Margarit, în care examinează, rând pe rând, situația financiară a fiecărei școli în parte, a fiecărui cadru didactic și propune atât amendamente la buget, cât și măsuri severe de intrare în legalitate, ordine și normalitate. Spiru Haret constată grave deficiențe: lipsa unor catedre de primă importanță (religie, geografie, matematică curs inferior, limba română curs inferior, noțiuni de drept, igienă - la liceul din Bitolia); prezența în corpul didactic a unor profesori care nu cunosc limba română (Maria Georgiade, Ida Menzini, Maria Damianovici, institutoare la liceul de fete din Bitolia); prezența în corpul didactic a unor persoane lipsite de calificarea necesară (Victoria Petru care nu are decât patru clase primare și

⁴ ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898, datată 16 martie 1898, Constantinopol

⁵ ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898, f.5

face oficiul de institutoare la clasa a II-a la școala normală de fete din Bitolia); prezența în școli a unor persoane netrecute în buget. Spiru Haret decide înlăturarea din postul de director a liceului din Bitolia a Prof. I. Ciulli care nu-și îndeplinește sarcinile ordonate de minister, nu poate justifica anumite cheltuieli și înlocuirea sa cu Dr. P. Pucerea, fost intern al Spitalelor Civile din București. Sunt numiți ca profesori alți aromâni cu studii universitare în România: Toma Constantinescu, pentru limba elină, M. Dafin, pentru muzică, Dr. P. Pucerea însuși pentru științe fizico-chimice și igienă. Totodată, ministrul cere ca programele de învățământ să fie pe cât posibil acordate cu cele din țară pentru ca absolvenții școlilor secundare din Balcani să-și poată continua, în România, studiile universitare. El se întreabă dacă nu cumva ar fi necesar ca liceele existente sau unul dintre ele să fie transformate în școli comerciale, adecvate trebuințelor locale. Judecând foarte aspru modul în care funcționează gimnaziile din Ianina și Berat, Haret se întreabă dacă nu ar fi mai potrivit ca, având în vedere și deficiențele liceului din Bitolia, să fuzioneze toate cele trei așezăminte școlare într-unul singur, dotat cu internat, cu secție comercială de gradul I și, astfel, cu o cheltuială poate mai mică, să se obțină *„o școală bună și completă în loc de trei ficțiuni de școală“*. În ce privește salarizarea corpului didactic, Haret propune instaurarea unui regim coerent, unitar, riguros, cu criterii precise de vechime și calificare, cu un sistem echitabil de retribuții, cu penalizări severe pentru cei neglijenți, cu recompense adecvate pentru sarcinile suplimentare și succesele deosebite în activitate. Fixând termene precise, Spiru Haret cere să i se trimită, pe baza unui chestionar unic, statistici și analize clare și aprofundate, bogate în date privitoare la școlile, învățătorii și situația școlară a elevilor din fiecare comună românească, cu referiri la populația totală a comunelor și importanța lor, recomandând să se folosească în acest scop instrumente cartografice de nivel european: harta „cea mare a Peninsulei Balcanice din Kiepert“ și bibliografia existentă, iar în caz de lipsă, „relații directe luate la Consulatele române din partea aceea“. Modificând circumscripțiile școlare, Haret creează două revizorate, unul pentru Macedonia și altul pentru Epir și Albania, încredințând titularilor lor – îl numește pentru Epir-Albania pe V. Diamandi – sarcini precise de inspecție, retribuții și, sub condiția pedepsei cu destituirea, stabilirea unor raporturi directe de comunicare cu Ministerul, căruia sunt trimiși a-i trimite rapoarte detaliate, în materii precis indicate (numărul școlarilor, rezultatele lor, observații etc.). Invocând

necesitatea economiilor, Spiru Haret respinge propunerile de cheltuieli suplimentare pentru clădiri de școli și biserici făcute de Apostol Margarit, fără să respingă posibilitatea unor asemenea cheltuieli în viitor. Era de fapt, cred, o nouă dovadă de neîncredere în gestiunea inspectorului general. În același sens, Haret cere explicații lui Apostol Margarit pentru evidente nereguli constând din plăți fictive. Ministrul refuză plata salariului unor preoți și cântăreți care refuză să slujească în limba română (Papa Ciubuchi din Turcia și Papa Riza din Avdela), dovedind că era tot atât de bine informat asupra situațiilor locale, pe cât de riguros în mărirea banului public în scopurile legal fixate. Cât de severă era judecata lui Spiru Haret asupra situației învățământului și a Bisericii românești din Peninsula Balcanică se vede din scurta recomandare așternută de el pe aceeași rezoluție, la 28 august 1898. Cerând să se întocmească, pe baza ei, o decizie ministerială, el recomandă ca această decizie să fie precedată de considerentul „*că ea este dictată de trebuința ce este de a se pune o dată un început de organizare a școlilor și bisericilor române din Macedonia*”. Iar indicația suplimentară ca măsurile propuse aici să fie aduse la cunoștința lui Apostol Margarit prin Ministerul de Externe arată cât de gravă era judecata lui Haret asupra persoanei inspectorului. O a doua însemnare autografă pe rezoluție, din 29 august 1898, cere serviciului contabilității să găsească un mod mai expeditiv și mai lesne de controlat de plată a salariilor; era, și aceasta, o problemă viu discutată în mediul corpului didactic aromânesc⁶.

Că Spiru Haret nu era animat decât de dorința de a îmbunătăți cu adevărat școala românească din Peninsula Balcanică și nu de aceea de a face economii cu orice preț sau de a suprima din cine știe ce motive această formă de învățământ, că el nu era animat de ostilitate politică împotriva lui Margarit, ci numai de exigența față de activitatea acestuia, se vede din rezoluția pe care o pune, la 28 septembrie 1898, pe raportul din 22 septembrie 1898 prin care inspectorul general, aflat la Constantinopol, îi cere să numească un profesor de limba română la liceul din Galata Sarai, unde reușise să dobândească de la autoritatea otomană dreptul de a se înființa și o catedră facultativă de limba română, pe lângă cele de predare a altor limbi balcanice (sârbă, greacă, bulgară). Nu numai că aprobă suma dacă „fondul este prevăzut în bugetul aprobat de noi”, dar este de acord și cu persoana profesorului propus de Margarit, un domn

⁶ ASB Min Instr Dos 40, vol. I/1898.

Teodoru, fost elev al institutului elen din Galați, bun cunoscător de română, în acel moment profesor de franceză și matematici la liceul imperial din Galata Sarai⁷. Nu este mai puțin adevărat că, începând din momentul reorganizării revizoratelor, poziția lui Apostol Margarit ca inspector al școlilor române din Turcia era cu totul slăbită; el nu mai figura decât formal ca deținător al acestei demnități, din care avea să fie, de altfel, curând pensionat.

Spiru Haret a declanșat o amplă *revizie generală a tuturor instituțiilor școlare și bisericești subvenționate de statul român în Imperiul otoman*. Această „lucrare importantă” a fost încheiată în timpul ministeriatului succesorului său, conservatorul Take Ionescu. Într-o primă etapă a acțiunii, începute după 1 septembrie 1898, revizorii G. Ghica Papa (Macedonia) și Vasile Diamandi Aminceanul (Epir, Tesalia, Albania) au întocmit și înaintat ministrului, la sfârșitul lui 1898, rapoarte generale privitoare la starea școlilor din cuprinsul regiunilor aflate sub controlul lor, inspectate cu scrupulozitate în ultimul trimestru al anului 1898. Pe baza acestor prime rapoarte, după primirea cărora Spiru Haret decide, la 26 ianuarie 1899, deblocarea salariilor revizorilor, ministrul liberal cere să se întocmească foi de informații pentru fiecare dintre localitățile în care statul român întreține școli sau biserici. Fixând termene, Spiru Haret cere să i se prezinte un chestionar tip pe care să-l aprobe și care să fie luat ca model de revizori în a doua fază a acțiunii lor. Scopul acțiunii era informarea exactă asupra școlilor și bisericilor amintite „pentru a întări cum trebuie pe cele care pot trăi și a suprima sau amâna pe cele care nu pot decât vegeta”⁸.

Ni s-au păstrat rapoartele și răspunsurile revizorului G. Ghica Papa, răspunzător de școlile din Macedonia, la amintitul chestionar. Din ele se desprinde o imagine exactă și nuanțată a situației acestor școli în contextul vieții generale a localităților în care ele se găsesc. Departate de a fi flatantă, această imagine este, mai curând, penibilă; ea contrazice categoric atât retorica entuziastă a celor ce proclamau biruința cauzei românismului în Peninsula Balcanică, cât și admirația nostalgică a unor istorici superficiali ai „chestiunii aromânești”. Dincolo de observațiile de natură pur tehnică privitoare la funcționarea în condiții mai mult sau mai puțin bune a sistemului de

⁷ ASB Min Instr Dos 40, vol. II/1898.

⁸ ASB Min Instr Dos 43/IV/1899, f.20.

învățământ, la calitatea prestației cadrelor didactice și a școlarilor, faptul istoric important care reiese frapant din aceste rapoarte este fără îndoială *persistența și chiar predominanța adevărului majorității aromânilor din numeroase localități la elenism*. Această situație nu era numai efectul acțiunilor, incontestabil numeroase, de intimidare exercitate asupra aromânilor de clerul și intelectualitatea greacă, a căror poziție privilegiată de autoritate în rândurile creștinilor ortodocși din Imperiul otoman era asigurată de secole prin legislația otomană, ci și consecința dezamăgirilor încercate de ei în legătură cu acțiunea României în Peninsula Balcanică: aceia care, îmbrățișând cauza românilor, nu doreau să și emigreze în România erau nevoiți să constate că viitorul lor în locurile în care s-au născut este neliniștitor de incert. Selectez în cele ce urmează câteva dintre datele mai importante comunicate de revizorul G. Ghica Papa Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor din București.

Dând curs Ordinului seria B nr. 59.950, din 21 septembrie 1898, al lui Spiru Haret, G. Ghica Papa a inspectat, rând pe rând, localitățile: Perlepe (7 octombrie), Crușova (9 octombrie), Magarova (13 octombrie), Târnova (14 octombrie), Resna (15 octombrie), Ohrida (17 octombrie), Iancoveți (19 octombrie), Moloviște (21 octombrie), Gopeși (22 octombrie), Nijopole (24 octombrie), Bitolia (27 octombrie), Vlaho-clisura (3 noiembrie), Hrupiște (4 noiembrie), Neveasta (7 noiembrie), Belcameni (9 noiembrie), Pisoderi (14 noiembrie), Veria (18 noiembrie), Caterina (20 noiembrie), Cataha și Palaticea (23 noiembrie), Velea (25 noiembrie), Usküb (27 noiembrie), Cumanova (30 noiembrie), Coceani (3 decembrie), Giurmaia de Sus (5 decembrie), Cupa (8 decembrie), Fetița (11 decembrie). A amânat, din pricina unui incident grav – asasinarea unui grec – inspectarea localităților Birislav, Lunguța, Huma și Livezi. Potrivit statisticii întocmite de Ghica Papa cu acest prilej, *la 22 decembrie 1898, funcționau, în Macedonia, 43 școli primare, cu un număr total de 2027 elevi, înscriși în 161 clase (V-I și o clasă de începători); erau 27 școli de băieți, 8 școli mixte, 8 școli de fete*⁹. În linii mari, revizorul constată o bună funcționare a școlilor și, pe alocuri, progrese. Există totuși situații critice, ca la Usküb, unde institutorii M. Mărăcine și C. Constante comiseseră grave nereguli, însușindu-și banii pentru chiria școlii și plecând cu ei în România. În unele cazuri, revizorul semnalează

⁹ AS Min Instr Dos 43/IV/1899, f. 34.

regresul școlilor grecești, concurate de școala românească, dar se întâmplă și situația inversă: la *Vlaho-Clisura*, școala de fete a pierdut mai bine de jumătate din numărul elevilor (din 133 rămân 65), întrucât silogul grecesc a deschis o școală de fete; la *Belcameni și Pisoderi*, boicotați de clerici din ordinul ierarhului local, aromânii au renunțat să-și trimită în număr la fel de mare ca până atunci copiii la școala românească. O situație bizară apare la *Oșani*, unde școala a trebuit închisă deoarece proprietarul moșiei pretindea el însuși leafă de la statul român ca să permită funcționarea școlii românești. În *Neveasta*, un personaj care se bucură de simpatia generală, a aromânilor românizați ca și a grecomanilor, era profesorul Chirzidis, de limbă greacă; el este gata să predea greaca la școala română, dar numai dacă primește o leafă de 80 lei, nu de 50 lei; comunitatea nu este în măsură să-i asigure acest salariu.¹⁰

Începând de la 13 februarie 1899 și până la 3 iunie 1899, revizorul școlilor române din Macedonia G. Ghica Papa a trimis, pe baza chestionarului primit, mai întâi lui Spiru Haret însuși, apoi lui Take Ionescu, succesorul acestuia la conducerea Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor rapoarte detaliate cu privire la situația fiecăreia dintre școlile subvenționate de statul român în Macedonia. Rapoartele comunică numărul aproximativ al populației din fiecare localitate, structura ei etnică, numărul românilor (aromânilor), numărul copiilor români de vârstă școlară, numărul celor care frecventează școala română și, respectiv, al celor care frecventează alte școli (greacă, bulgară, sârbă), numărul alogenilor care frecventează alte școli decât cele românești, modul în care aceștia ar putea fi atrași de școala românească. Sunt comunicate, de asemenea, date privind susținerea sau nu a școlii, pe plan material, de către comunitățile aromânești. Se dau informații precise privind starea localurilor pentru școli. Sunt prezentați profesorii și institutorii, cu referiri amănunțite la vechimea și pregătirea lor, la procedura numirii lor în post, la felul în care-și fac datoria, la modalitățile de retribuire a corpului didactic și la nivelul salariilor. Se raportează despre manualele folosite și, în general, despre materialul didactic. Se fac aprecieri asupra felului în care sunt păstrate arhivele școlare. Sunt evaluate, de asemenea, pe baza examinării elevilor, rezultatele activității didactice.

---

¹⁰ ASB Min Instr Dos 43/IV/1899, f. 20.

De la Ghica Papa s-au păstrat rapoarte privitoare la școlile din Bitolia, Gopeși și Moloviște¹¹; Vlaho-Clisura¹²; Livezi¹³; Huma¹⁴; Oșani¹⁵; Lugunța¹⁶; Liumnița¹⁷; Berislav¹⁸; Cumnaova¹⁹; Skoplje (Usküb)²⁰; Caterina²¹; Veles²²; Hrupiște²³.

În tabelul de mai jos, sistematizez câteva dintre datele statistice mai importante cumulate în rapoartele amintite ale lui G. Ghica Papa.

Nr. crt	Localitatea	Total populație	Total români	Număr copii români de vârstă școlară	Frecvențează școala română	Frecvențează școli străine
1.	BITOLIA	60.000 (români, turci, bulgari, catolici, israeliți, protestanți)	15.000	2.000	70 (30 b., 40 f., 4-5 străini)	1.400 (greacă)
2.	GOPEȘI	2.600	2.600	280	196, (90 f.)	70 (gr.)
3.	MULOVIȘTE	2.500	2.500	250	150	80 (gr.)
4.	VLAHO-CLISURA	6.000	6.000	480	210 b.f.	250 (gr.)
5.	LIVEZI	2.500	2.500	150 b.	70-80 20 neregulat	40-50 (gr.)

¹¹ 13 februarie 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 1.

¹² 25 martie 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 42.

¹³ 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 21.

¹⁴ 27 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 30.

¹⁵ 31 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 44.

¹⁶ 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 46.

¹⁷ mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 47.

¹⁸ 1 iunie 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 48.

¹⁹ 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 50.

²⁰ 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 51.

²¹ 3 iunie 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 53.

²² 30 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 54.

²³ 5 mai 1899, ASB Min Instr Dos 40/I/1899, f. 73.

Nr. crt	Localitatea	Total populație	Total români	Număr copii români de vârstă școlară	Frecvențează școala română	Frecvențează școli străine
6.	HUMA	750	750	90 b.	30-40 regulat	–
7.	OȘANI	1.200	1.200	130	95 regulat	15-20 (gr.)
8.	LUGUNȚA	750	750	70-80	60 b. f.	3 (gr.)
9.	LUMNIȚA	2.000	2.000	120 b.	25-30 regulat	50-60 (gr.)
10.	BERISLAV	400	400	50	30 regulat	–
11.	CUMANOVA	4.500 (români, bulgari, turci)	200	–	20 b. f.	15-20 (sârbă)
12.	SKOPLJE	35.000	500	100	35 regulat 10 străini	60 b.f. (gr.)
13.	CATERINA	12.000 (români, turci, greci, țigani)	750	200	30 (anterior 70)	150 b.f. (gr.)
14.	VELES	20.000 (români, turci, bulgari)	450	120	30 b.f. 10 neregulat 11 străini	30 (gr.)
15.	HRUPIȘTE	3.000 (români, turci, bulgari greci)	600	130	48	70 b.f. (gr.)

Nu numai în orașele mai mari (Bitolia, Skoplje, Caterina, Veles), dar chiar în comunele mici (Vlahoclisura, Muloviște, Hrupiște, Lumnița) și, fapt încă mai frapant, în acelea dintre ele care au o populație exclusiv aromânească, școala greacă reușea, în 1899, să atragă un număr considerabil, dacă nu chiar majoritar de copii aromâni. Spiru Haret a fost atât de impresionat de raportul lui Ghica Papa, încât a notat pe cel referitor la Bitolia, la 4 martie 1899: „La Bitolia 70 de copii la o populație de 15.000. Este cu totul insuficient. Observație analogă se poate face și pentru cele mai multe din celelalte școli din Macedonia. Raportul de față se va avea în vedere la regularea bugetului școalelor dn

Macedonia pe anul școlar 1899-1900²⁴. Drept cauză a acestei situații, revizorul indică faptul că nicăieri comunitățile românești nu sunt recunoscute ca atare; veniturile comunale sunt folosite, potrivit legilor otomane, de biserica greacă în beneficiul cauzei culturale elenice. Iată de ce, drept soluție, Ghica Papa repetă neconținut că este necesară crearea unui episcopat românesc de care să depindă toți aromânii și care să îndrepte veniturile comunale către școala românească. Evident că nici una dintre comunitățile aromânești nu era dispusă să plătească de două ori taxe pentru nevoile culturale; de aceea, în toate rapoartele revizorului, apare expresia stereotipă: „comunitatea românească nu dă nici un ajutor școlii“. La aceasta se adaugă, în anumite cazuri de nefrecventare regulată a școlilor, nu motivații de natură națională, ci pur și simplu sărăcia părinților, lipsa lor de interes pentru școlarizarea copiilor, folosirea acestora la muncă, ba chiar mișcările periodice de transhumanță care fac dificilă frecventarea regulată a școlilor și le subminează stabilitatea. Rămâne totuși un fapt, semnalat și de alți cercetători și publiciști din epocă, acela că, în orașele mari, *burghezia aromânească nu a fost foarte sensibilă la propaganda românească, rămânând atașată cauzei elenismului*. Câtă vreme comunitățile aromânești nu puteau să dispună liber de venituri comunale pentru învățământ, în condițiile de paupertate și lipsă de interes pentru cultură din partea masei pastorale și rurale de aromâni, efortul financiar pentru întreținerea școlilor românești trebuia preluat în întregime de guvernul român. Dacă nu dobândeau fie dreptul de a avea propriul lor episcopat, fie concursul – de neconceput în această privință – al grecilor, aromânii atașați românismului rămâneau dependenți de București, iar speranța că eforturile vor avea posibilitatea să administreze școlile rămânea deșartă. Așa se explică intensitatea luptei pentru crearea unei ierarhii autonome românești în Imperiul otoman și, poate, felul în care Apostol Margarit s-a devotat acestei lupte, neglijând îndatoririle sale obișnuite de inspector: episcopatul era singurul care putea garanta însăși existența și dezvoltarea învățământului românesc în Turcia.

În ce privește *calitatea corpului didactic*, ea este foarte inegală, iar formația intelectuală și profesională a celor care-l compun foarte diversă. Așa, de pildă, la Bitolia, corpul de institutori este alcătuit din: Filip Apostolescu, directorul școlii, care are patru clase gimnaziale la Sf. Sava; Petre Mihăilescu, absolvent

²⁴ ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 1.

al liceului român din Bitolia, care are un an de practică la școala normală din Câmpulung; G. Perdichi care nu are nici un act, se spune că ar fi absolvent a trei clase primare de la Sf. Apostoli din București, dar nu vrea să prezinte certificatul; Al. Națco, absolvent al gimnaziului grecesc și absolvent a patru clase ale liceului român din Bitolia. Nici unul dintre aceștia nu are ordin de numire. Fiecare dintre ei a funcționat, la răstimpuri, în diferite comune. La Gopeși, sunt învățători: D. Pița, absolvent al liceului român din Bitlia, cu un an de practică la școala normală din Câmpulung; Stere Dimitrescu, absolvent al liceului Sf. Sava din București; G. Caracota, absolvent a trei clase ale liceului român din Bitolia și Tașcu Papa-Mihale, absolvent a trei clase de gimnaziu grecesc. Nici unul nu mai știe numărul ordinului prin care a fost numit în post. La școala din Vlaho-Clisura, institutorii și institutoarele au următoarele titluri de studii: C. Ghica, directorul școlii de băieți, a fost elev al școlii normale grecești din Salonic și a absolvit liceul român din Bitlia; G. Cupelu a absolvit școala normală greacă din Salonic, liceul grecesc din Bitolia și liceul român din Bitolia; A. Dimciu a absolvit liceul român din Bitolia; N. Nacea a terminat clasa I gimnazială din Bitolia; Olga Cernesky a absolvit azilul Elena Doamna din București; Marița Binescu, clasa I a Școlii normale de fete din Bitolia, iar Atina Binescu clasa a doua a aceleiași Școli normale. La Cumanova, funcționează ca institutor Gușu M. Nijopolian, absolvent a patru clase gimnaziale grecești la Magarova și al clasei a II-a liceale la liceul român din Bitolia, nu are registre, nu are număr de ordin de numire, dar este foarte sânguitor. La Skoplje, funcționează: Elena Pocletar, directoare a școalei de fete, absolventă a Școlii normale din Iași; V. Petrescu, director la școala de băieți, absolvent al liceului imperial din Galata Sarai și D. Gramota, absolvent al liceului român din Bitolia. Oprindu-ne aici cu enumerarea titlurilor de studii ale institutorilor și institutoarelor, trebuie să observăm cât de mare este ponderea în învățământul românesc a unor oameni care și-au făcut studiile în școli grecești – chiar numai grecești – și pe care, probabil, numai nevoia sau numai avântul național i-a determinat să-și facă un rost în școala românească. Ei aparțin oricum mediului cultural balcanic.

În schimb *manualele*, ale căror liste sunt întocmite minuțios de revizor provin, mai toate, din România. Elaborate fără nici un fel de intenție de a fi puse în mâna aromânilor, trăitori în 'cu totul alt mediu, ele nu fuseseră nicidecum adaptate împrejurărilor de viață balcanice, așa cum vor cere, pe bună

dreptate, atât Spiru Haret, cât și Take Ionescu. S-a ajuns chiar la conflicte cu autoritățile Imperiului otoman, unde funcționau școlile pentru aromâni, din pricina inoportunelor exemple gramaticale din cartea lui Manliu, unde, din motive patriotice, se făceau referiri ostile la turci, la barbaria acestora și la luptele eroice purtate împotriva lor de români. Numărul manualelor destinate școlilor aromânești era, pe de altă parte, cu totul insuficient.

Liceul din Bitolia, considerat cea mai înaltă instituție de învățământ românesc din Imperiul otoman, a reținut în chip deosebit atenția lui Spiru Haret și a lui Take Ionescu. Noul director, Dr. P. Pucerea, numit de Spiru Haret, care constatase numeroase iregularități în funcționarea acestui liceu sub directoratul lui Ion Ciuli, a încercat și a și reușit, în mare măsură, să dea acestui așezământ școlar o viață nouă, normală. La 15 martie 1899, el îi adresează lui Spiru Haret un raport prin care arată necesitatea suspendării din funcție a trei profesori, anume Mihai Pinetta, ginerele lui Apostol Margarit, Hyppart și Dr. Popovici, care nu-și legalizaseră certificatele profesionale, după cum cerea legea statului turc. Pornind de la acest caz, Dr. P. Pucerea pune în discuție întreaga situație a liceului din Bitolia și se oprește asupra câtorva principii de bază ce trebuie respectate de învățământul românesc din Imperiul otoman. Este vorba mai întâi de grija ca școala să funcționeze în conformitate cu legile Imperiului otoman, fără a provoca autoritatea turcească prin abateri de la aceasta. Dr. P. Pucerea arată că, dintre toate școlile nemusulmane din Bitolia (grecești, sârbești, bulgărești), numai liceul românesc nu manifestă scrupulul de a se conforma legislației otomane pentru a funcționa nestingherit; or însuși acest fapt – patent în cazurile Pinetta, Hyppart, Popovici – pune în primejdie chiar autorizarea funcționării liceului. Raportul evocă și dificultatea de a găsi suplinitori adecvați²⁵.

Într-un al doilea raport, din 20 iulie 1899, adresat lui Take Ionescu, succesorul lui Spiru Haret, Dr. P. Pucerea relatează despre îmbunătățirile care s-au produs sub directoratul său și despre marele succes public înregistrat prin serbarea sfârșitului de an, însoțită de împărțirea premiilor pentru elevii care s-au distins. Organizată cu concursul autorității otomane, în speță al lui Vassaf-bey, președintele Consiliului Instrucțiunii Publice al vilaetului, care a înmănat premiile, serbarea a marcat un moment important, de răscruce, în viața liceului.

²⁵ ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 10

Au asistat la ea toate notabilitățile orașului, corpul consular, români din toate straturile societății, înalți funcționari civili și militari. Serbarea – în fapt examenul public de sfârșit de an, organizat festiv – a avut loc nu în vechiul local al liceului de băieți, situat în clădirile misiunii catolice lazariste, ci în localul școlii de fete, mult mai îngrijit și spațios. Liceul ieșea astfel, susține Dr. P. Pucerea, din ambiguitatea în care-l ținuse Apostol Margarit, căci vechea coabitare cu lazariștii părea să justifice acuzațiile nedrepte de a fi în slujba propagandei catolice, formulate împotriva aromânilor românzanți de clerul grecesc. Cât privește rezultatele didactice, ele dovedeau deopotrivă un spor de cunoștințe din partea elevilor și de exigență din partea profesorilor. Din 164 înscriși, au rămas elevi ai liceului 154, 10 părăsindu-l, iar dintre cei rămași, au promovat 116, 25 fiind declarați corijenți, iar 13 repetenți. Dr. P. Pucerea reușise, într-adevăr, să dea asistenței sentimentul că liceul românesc este „o instituție de o valoare culturală reală” care „stă mai presus de celalalte școli secundare străine din Bitolia” și că el este în egală măsură o instituție loială Imperiului otoman și profund ortodoxă²⁶.

Cel mai important demers al Dr. P. Pucerea este însă raportul asupra îmbunătățirii stării liceului din Bitolia pe care-l înaintează, la 11 august 1899, ministrului Take Ionescu. După ce pune în evidență importanța acestui liceu, pepinieră de cadre didactice românești pentru Macedonia, principal reprezentant al curentului românizant în centrul unde acționează toate propagandele balcanice (grecească, sârbească, bulgărească), Dr. P. Pucerea face un adevărat rechizitoriu la adresa modului în care românii s-au ocupat de acest așezământ. Spre deosebire de ceilalți balcanici, în primul rând de greci și bulgari, spune el, „noi am lăsat ca liceul nostru să stagneze, ba chiar, în unele vremuri, să dea îndărăt, dând, cu modul acesta, întregii chestiuni verdictul de osândire și făcând ca, în special, liceul să fie scârbit și evitat sistematic sau desconsiderat din partea populației care nu putea să ne îmbrățișeze nici școala, nici cauza, în condițiunile cu totul inferioare și deplorabile în care ele se prezentau”. Din această pricină, constată Pucerea, „astăzi, după 19 ani de existență a școalelor românești în Bitolia, abia numărăm, printre bituleni, 15-20 familii românești care să ne agreeze, în vreme ce grosul populației românești din acest oraș e devotată cu trup și suflet cauzei urmărite de

²⁶ ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 49.

propaganda grecească“. Autorul raportului susține că, în ultima vreme, s-a înregistrat un reviriment al propagandei românești „grație măsurilor salutare – deși cu totul incomplete – luate în toamna anului trecut de către domnul Haret... Dar pentru ca opera d-lui Haret să poată dăinui și aduce rezultatele dorite, e absolut necesar, domnule Ministru, ca ea să fie completată și dusă înainte. În consecință, și mai presus de orice – lăsând la o parte, pentru moment, chestiunea bisericească, a cărei rezolvire favorabilă, de altfel, ar imprima un având imediat și nespus de mare întregii chestiuni –, mai presus, zic, liceul din Bitolia ar trebui să fie cât mai neîntârziat obiectul preocupărilor Domniei voastre“. În termeni de-a dreptul patetici, Dr. P. Puterea pledează în favoarea bunei stări a liceului ca indiciu al nivelului de civilizație al națiunii române, ca dovadă a respectării tradiției înaintașilor. El dezvoltă ideea potrivit căreia de prestigiul învățământului românesc din Balcani, voit de înaintași, depinde prestigiul și succesul politicii statului român între aromâni, în Peninsulă.

Constatările și judecățile critice sunt urmate de propuneri de redresare a stării liceului. Pucerea face 22 de propuneri care merg de la pledoaria în favoarea clădirii unui nou local pentru liceu și internat și de la propuneri de noi salarii pentru corpul didactic până la sugestii privind schimbări de personal, modificări ale structurii catedrelor și programelor, dotări cu aparate și material didactic și la propuneri foarte precise de modificări în toate capitolele bugetului. Take Ionescu răspunde la fiecare dintre aceste propuneri, punct cu punct, aprobându-le pe cele mai multe, în frunte cu propunerea de cumpărare a unui teren și de alocare a unei sume potrivite pentru construirea a unui nou local. În acest moment a făcut Take Ionescu și faimoasa propunere personală, ridiculizată de parlamentarii opoziției, de a se cumpăra biciclete pentru elevi, ca un mijloc de atragere a acestora și de stimulare a strădaniilor lor la învățătură.

În luna august 1899, Take Ionescu emite o decizie, pe linia lui Spiru Haret, privitoare la reorganizarea școlilor românești din Peninsula Balcanică. În principal, el hotărăște: să se întocmească, până la 1 ianuarie 1900, proiecte de regulamente pentru administrarea școlilor secundare și primare din Macedonia de către Consiliul profesoral al liceului român din Bitolia în unire cu revizorii școlari, însărcinați fiind cu avizarea lor directorii din Minister M.B. Calloianu (pentru învățământul secundar) și C. Meissner (pentru cel primar); să se întocmească de către Consiliul profesoral din Bitolia proiecte de programe pe cinci ani pentru școlile de toate nivelele; să se refere de același consiliu și

de revizori asupra manualelor folosite și să se facă propuneri de viitor; să fie însărcinați tineri intelectuali macedo-români cu alcătuirea de cărți de citire adecvate, adaptate condițiilor locale, inclusiv cenzurii otomane; să fie reorganizate, în sensul transformării lor în școli comerciale, gimnaziile din Ianina și Berat; să fie sprijinită deschiderea de noi școli; să se introducă norme severe de disciplină pentru corpul didactic; să se facă demersuri de către Ministerul Afacerilor Străine pentru reînnoirea autorizației otomane de deschidere a Școlii comerciale din Salonic, inițiate de Take Ionescu în vremea precedentului său ministeriat (1895); să se faciliteze preoților aromâni pregătirea în mănăstiri din România și la schitul românesc de la Sfântul Munte, astfel încât ei să se deprindă cu slujba românească; să fie însărcinat Naum Maimuca, fost profesor la liceul din Bitolia, cu înființarea unei tipografii și librării românești în acest oraș, poate chiar a unui ziar în limbile română și turcă²⁷.

În vederea traducerii în fapt a acestei decizii, emise la 1 septembrie 1899, sub numărul 59754, Take Ionescu se adresează, la 28 august 1899, Ministrului Afacerilor Străine, Ion Lahovari, căruia îi deslușește sensul operei de reorganizare și revigorare începute. Take Ionescu face critica stărilor de lucruri din învățământul românesc și arată că reforma propusă are în vedere să-i pregătească pe aromâni *pentru a duce o viață normală în locurile lor de baștină*, disuadându-i să aspire la poziții de funcționari în țară sau de cadre didacticei în școlile românești din Balcani, cum se întâmplase până atunci cu absolvenții acestor școli. Reiese limpede din acest document că Take Ionescu a fost preocupat de transformarea școlii românești din Balcani în sensul adaptării ei la specificul local și în sensul sporirii utilității ei, prin apropierea de școlile cu programă de secție modernă din țară. El declară că intenționează să provoace conlucrarea și mobilizarea tuturor aromânilor cu titluri academice la această operă. În sfârșit, din rațiuni practice, date fiind regulamentele în vigoare, el cere ministrului Afacerilor Străine să se îngrijească, prin consulatul din Bitolia, de operarea transformărilor cerute în buget și de eliberarea sumelor destinate școlilor²⁸.

---

²⁷ ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 125

²⁸ ASB Min Instr Dos 43/I/1899, f. 123

Trecând peste aluziile la propria-i activitate din primul său ministeriat la Instrucțiunea Publică, prin care Take Ionescu vrea să-și aroge meritul principal al operei reformatoare, trecând peste grandilocvența cu care el vorbește de „o nouă eră” pentru învățământul românesc din Turcia și Bulgaria și despre „studiile întreprinse” pe teren – ele fuseseră declanșate, de fapt, așa cum am văzut mai sus, de Spiru Haret – este evident că, în pofida a tot ce au putut spune și scrie, în epocă și mai târziu, persoane marcate de propriile lor opțiuni politice de partid, atât liberalul Spiru Haret, cât și conservatorul Take Ionescu au fost în egală măsură conștienți de neajunsurile învățământului românesc din Peninsula Balcanică și, într-o desăvârșită continuitate de efort administrativ, cu egală devoțiune, în perfectă unitate de vederi, au contribui la înfăptuirea necesarei reforme a acestui învățământ. Acțiunea lor a avut drept rezultat o incontestabilă ameliorare a calității școlilor din Peninsula Balcanică, contribuind la formarea unei elite intelectuale și tehnice aromânești, cu sentimente românești, care însă nu a putut modifica radical, în favoarea românismului, raportul de forțe dintre influența română și cea grecească asupra masei aromânilor. Această acțiune a reușit totuși să recupereze în beneficiul națiunii și statului român o seamă de energii aromânești, sortite altminteri înstrăinării. Soarta românismului în Peninsula Balcanică nu depindea însă numai de calitatea școli, ci și de alți factori istorici, cu neputință de conjurat: involuția Imperiului otoman, singurul protector real al românismului balcanic, concurența naționalismelor balcanice, inflexibile în acțiunea lor de omogenizare etnică a statelor din Peninsulă, opoziția Patriarhiei ecumenice, atașate cauzei elenismului, față de orice încercare de emancipare bisericească a aromânilor de sub tutela ei, capacitatea limitată a statului român de a imprima o orientare mai fermă politicii sale balcanice în favoarea aromânilor.

1997

Comunicare științifică inedită, susținută în cadrul Institutului de Studii Sud-Est
Europene al Academiei Române

IDEALISM ȘI REALISM ÎN „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ“. UN EPISOD DIPLOMATIC DIN VIAȚA LUI GEORGE MURNU ÎN LUMINA CORESPONDENȚEI SALE INEDITE (1913)

„Chestiunea aromânească“ și criza balcanică din anii 1912-1913. Criza balcanică din anii 1912-1913 a deschis o etapă nouă în evoluția „chestiunii aromânești“¹. Înlocuirea autorității otomane asupra teritoriilor locuite de cea mai mare parte dintre aromâni prin autoritatea statelor naționale balcanice impunea statului român și aromânilor câștigați de ideea națională românească reconsiderarea acțiunii lor politice în raport cu noua situație din Peninsula Balcanică. Se punea problema recunoașterii drepturilor la autonomie culturală și religioasă, acordate anterior acestor aromâni de Imperiul otoman, de către statele naționale balcanice creștine ce-și disputau moștenirea lui și a garantării

---

¹ „Chestiunea aromânească“ a fost acea problemă a diplomației balcanice și europene care consta în definirea identității naționale a aromânilor și garantarea statutului lor ca minoritate națională aparte în cadrul Imperiului otoman, apoi al statelor naționale care i-au luat locul. Ea era o componentă a marii chestiuni orientale, a problemei lichidării Imperiului otoman și a reglementării succesiunii sale politice. Cea mai amănunțită și luminoasă expunere a istoriei acestei chestiuni până la încheierea crizei balcanice din 1912-1913 se datorează lui Max-Demeter Peyfuss, *Die aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Viena-Köln-Graz, 1974 (Versiune românească cu o postfață a autorului: *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, traducere autorizată <de autor> de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1994). Merită să fie consultată încă lucrarea de ținută superioară a Dr. S. Țovaru, *Problema școalei românești din Balcani*, București, 1934.

acestor drepturi prin tratatele internaționale ce urmau să statornicească noua ordine politică din Sud-Estul european. Angajată în apărarea identității românești a aromânilor, a cărei afirmare o inițiasse și patronase începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, cu concursul Imperiului otoman, România se simțea obligată să contribuie la găsirea unei soluții a crizei balcanice în măsură să satisfacă aspirațiile acelor aromâni care, bucurându-se de sprijinul ei, se declarau români. În același timp, modificarea ordinii politice sud-est europene consfințite, după războiul ruso-româno-turc, de Congresul de la Berlin dădea prilej României să-și spună cuvântul în privința trasării noilor frontiere de stat din Peninsula Balcanică, în scopul construirii unui echilibru de forțe în zonă care să-i asigure securitatea și interesele fundamentale. În acest sens, statul român aspira la modificarea frontierei sale sudice prin înglobarea așa-numitului Cadrilater dobrogean, revendicat fără succes în fața Congresului de la Berlin. Imperativul moral și național al protejării aromânilor, socotiți români balcanici și rațiunea de echilibru european a unei judicioase împărțiri a teritoriului balcanic între statele din zonă au fost cele două argumente prin care România și-a justificat intervenția diplomatică și, apoi, militară, în criza balcanică din anii 1912-1913. Obiectivele sale politice precise erau garantarea liberei dezvoltări a individualității etnice românești a aromânilor printr-un statut adecvat, de autonomie culturală și bisericească, eventual chiar de autonomie politică, pe de o parte și rectificarea fruntariei dobrogene în favoarea statului român, pe de alta. În pofida celor ce s-au spus și s-au scris însă, în epocă și mai târziu, fie de către oficialități, fie de către istorici, în preocupările guvernului conservator al României condus de Titu Maiorescu, care deținea și portofoliul externelor, prioritară a sfârșit prin a deveni, dacă nu a fost cumva încă de la începutul crizei balcanice, nu „chestiunea aromânească”, ci problema alipirii Cadrilaterului dobrogean la România.²

² Intervenția diplomatică și militară a României în criza balcanică din anii 1912-1913 a făcut obiectul tezei de doctorat susținute recent, în cadrul Facultății de istorie a Universității din București, de Gheorghe Zbucnea, *România și lumea sud-est europeană în ajunul primului război mondial*. Autorul acordă în această importantă lucrare un spațiu larg „chestiunii aromânești”, valorificând numeroase documente inedite din arhivele românești. Despre reglementarea acestei chestiuni prin Tratatul de pace de la București, din 1913, Gh. Zbucnea a publicat articolul *Românii din Peninsula Balcanică și tratatul de pace de la București din anul 1913*, „Dimândarea”, în.2, 1995, nr. 1.

Acest lucru este dovedit de întreaga evoluție a evenimentelor și a negocierilor, oglindită în *Cartea Verde* publicată de guvernul român după lichidarea crizei, de declarațiile oficiale și neoficiale ale fruntașilor politici români, dar mai ales de cuprinsul *Tratatului de pace* de la București, din 28 iulie/10 august 1913.³ În vreme ce punerea României în posesia Cadrilaterului făcea obiectul articolului al II-lea al acestui tratat și al unui important *Protocol* adițional referitor la definirea și alinierea traseului noii frontiere bulgaro-române, „chestiunea aromânească“, neamintită câtuși de puțin în textul propriu zis al tratatului, era reglementată numai prin scrisori schimbate între șefii guvernelor Bulgariei, Serbiei și Greciei, pe de o parte și premierul României, pe de alta. Ca răspuns la o notă a guvernului român, statele semnatare ale tratatului se obligau să asigure dreptul aromânilor la școli și biserici proprii, să admită înființarea de episcopate pentru aromâni și să permită subvenționarea școlilor și bisericilor lor de către statul român. Aceste scrisori constituiau o anexă la tratat, nici măcar reprodusă în varianta românească a amintitei *Cărți Verzi* a guvernului român. Dacă ne gândim că, ulterior, statele balcanice, cu excepția, într-o anumită măsură, a Greciei, nu și-au respectat angajamentele luate în privința drepturilor aromânilor, trebuie să recunoaștem că vorba lui Take Ionescu, potrivit căreia aromânii au constituit o monedă de schimb pentru Cadrilater, putea să pară, după încheierea Păcii de la București, deplin îndreptățită.

---

³ Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques. Les événements de la Péninsule Balkanique. L'action de la Roumanie*, septembre 1912 - août 1913, Bucarest, 1913 și *Le Traité de Paix de Bucarest du 28 juillet (10 août) 1913 précédé des Protocoles de la Conférence*, Bucarest, 1913. Versiunea românească, din păcate nu lipsită de erori de traducere: *Documente diplomatice Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acțiunea României (septembrie 1912-august 1913)*. *Cartea Verde. Textul Tratatului de la București (1913)*, traduceri de Vintilă M. Ivănceanu, București, 1913. Vezi de asemenea, acum, Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice și Cadrilaterul*, volum editat de Stelian Neagoe, București, 1995, unde, alături de extrase din *Cartea Verde* și din *Tratatul de Pace* din 1913, desemnate inadecvat drept „documente diplomatice secrete“ și de discursul rostit de Titu Maiorescu în Parlamentul României, la 4 decembrie 1913, în replică la discursul polemic al lui Ion I.C. Brătianu, cu prilejul dezbaterilor în vederea ratificării Tratatului de pace de la București, se publică, pentru prima dată, importante *Însemnări politice zilnice inedite (1/14 septembrie 1912 - 1/14 august 1913)* ale lui Titu Maiorescu (p. 11-159), traduse din limba germană de Tudor Bucur.

Misiunea delegației Societății de Cultură Macedoromână în capitalele europene. În cursul negocierilor diplomatice vizând soluționarea crizei balcanice din anii 1912-1913, guvernul Titu Maiorescu a făcut totuși, în limitele pe care i le impuneau prudența și strategia adoptată, tot ce a crezut că era necesar pentru a-și salva onoarea și pentru a da aromânilor cu sentimente naționale românești, susținuți de opinia publică, posibilitatea de a-și spune cuvântul și de a face cunoscute factorilor europeni de decizie și presei internaționale aspirațiile lor. Cu ajutorul guvernului român, dar fără a angaja în nici un fel răspunderea lui⁴, din februarie până în aprilie 1913, o delegație a Societății de Cultură Macedoromâne a întreprins un turneu diplomatic în principalele capitale europene pentru a susține soluțiile propuse de această organizație neguvernamentală în vederea rezolvării crizei balcanice în așa fel încât drepturile câștigate sub regimul otoman ale românilor balcanici să fie salvardate. Delegația era alcătuită din George Murnu, Iuliu Valaori și Nicolae Papahagi, toți trei figuri reprezentative ale aromânilor cu sentimente naționale românești, personalități ale vieții intelectuale și publice din România și fruntași ai Societății de Cultură Macedoromâne.

Ce urmărea să obțină din partea puterilor europene delegația aromânească? Revendicările ei priveau garantarea de către statele succesoare ale Imperiului otoman și de către puterile europene a drepturilor dobândite de la otomani ale aromânilor și organizarea unui cadru politic propice liberei dezvoltări naționale a aromânilor, ca români balcanici, în contextul modificat al Sud-Estului european. Varianta maximală a acestor revendicări, preconizată într-un *Memoriu* elaborat de Societatea de Cultură Macedoromână și semnat de conducătorii acesteia – Dr. A. Leonte, George Murnu, Iuliu Valaori, C. F. Robescu, Dr. V. Dudumi - era cea care dă și titlul broșurii ce cuprinde acest

---

⁴ Cf. *Cartea Verde*, nr. 123, p. 125-126, Londra, 14/27 martie 1913, Ministrul plenipotențiar al României la Londra către Ministrul Afacerilor Străine: „Am onoare a vă informa că d-nii Murnu, Valaori și Papahagi, delegații macedo-românilor, au sosit la Londra și că, în urma demersurilor mele, au fost primiți de Sir Edward Grey și de toți ambasadorii, afară de cel al Rusiei, care este bolnav. Au văzut însă la ambasada Rusiei pe d-l. de Etter, consilierul ambasadei...În intervenirile ce am făcut pentru primirea susmenționaților domni, am observat întotdeauna că misiunea lor nu are nici un caracter oficial și că spusele lor nu pot angaja cât de puțin guvernul român“.

text: *Macedonia macedonenilor*.⁵ Era vorba de organizarea Macedoniei ca un stat autonom, neutru, de tip cantonal, în cadrul căruia toate naționalitățile conlocuitoare, vorbitoare de limbi și mărturisitoare de confesiuni diferite, inclusiv aromânii, să se bucure de drepturi egale, potrivit principiului naționalităților și normelor democrației moderne, după modelul Elveției. Mandatul încredințat delegației aromânești de către Societatea de Cultură Macedoromână era să susțină această formă de organizare politică a Macedoniei, popularizată încă din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea de presa românească și aromânească din România și care se bucura de o destul de largă susținere și în alte cercuri balcanice și europene. Formula *Macedonia macedonenilor* nu era însă îmbrățișată de factorii politici de decizie din Europa, iar guvernul României, care o privise la început favorabil, a dezavuat-o apoi categoric, pe căi diplomatice confidențiale, spre marea satisfacție, în primul rând, a Puterilor Centrale.⁶

Din capul locului, delegația aromânească, în cadrul căreia George Murnu juca rolul esențial, și-a dat seama de zădărnicia stăruinței în susținerea acestei formule pe lângă cancelariile europene. Iată de ce, din motive de oportunitate, fără să renunțe nici o clipă să creadă și să susțină că numai crearea unei Macedonii a macedonenilor constituie soluția optimă a „chestiunii aromânești”, delegația și-a luat totuși, din inițiativa lui George Murnu, libertatea de a promova și o altă formulă de organizare a cadrului politic de viață al aromânilor, anume crearea unui *stat federal albano-aromânesc*, care să includă, eventual sub forma unui canton ori sub altă formă de asociere, întreg teritoriul locuit masiv de aromâni din zona Pindului, *Terra Vlachorum*, constituit într-o autonomie. Această soluție alternativă a „chestiunii aromânești”, preconizată și ea de unele cercuri aromânești, românești și albaneze spre sfârșitul secolului al XIX-lea,

---

⁵ *Memoriul Societății de Cultură Macedoromână*, București, 1912 și *La Macédoine aux Macédoniens*, București, 1912. De curând, Arhivele Naționale ale României au publicat documente și extrase din documente editate și inedite privitoare la acțiunea Societății de Cultură Macedoromână în acest sens în volumul *Românii de la sud de Dunăre, Documente*, coordonată (sic!) de prof. univ. dr. Stelian Brezeanu, dr. Gh. Zbucnea, București, 1997. Extrase din amintitul memoriu sub nr. 103, p. 229-232.

⁶ La 4/17 iulie 1913, ministrul plenipotențiar al României la Berlin, Beldiman comunică premierului Titu Maiorescu: „secretarul de stat a constatat cu satisfacție că autonomia Macedoniei nu face parte din programul românesc”, *Cartea Verde*, nr. 211, p. 215.

fusese de fapt concepută și a fost susținută oficial de guvernul român condus de Titu Maiorescu încă de la sfârșitul anului 1912.⁷ Adoptând-o, delegația aromânească nu făcea decât să se supună direcției date politicii balcanice a României de guvernul conservator condus de Titu Maiorescu, de care, de altfel, George Murnu era, direct sau prin legăturile sale cu junimiștii, destul de apropiat.

Correspondența inedită a lui George Murnu referitoare la misiunea delegației aromânești. Atestat de numeroase alte izvoare, dar încă insuficient studiat⁸, turneul diplomatic al delegației aromânești a fost relatat de însuși

⁷ Ministrul plenipotențiar al României la Sofia, D. J. Ghika, comunica, la 4/17 noiembrie 1912, premierului Titu Maiorescu: "...am putea pretinde Bulgariei să sprijine vederile noastre pentru ca dorințele cuțovlahilor ... să fie realizate și ca grupul românilor din Macedonia, atât de la Pind cât și de la Meglen să fie alăturat pe lângă această Albanie, necristalizată încă, pe care va trebui s-o împartă și să-i redea autonomia(sic!) < traducerea corectă: care va trebui croită ca un stat autonom>, soluție pe care Bulgaria, cu toată solidaritatea ei actuală cu aliații, nu poate s-o vadă cu ochi răi, deoarece întrevede posibilități realizabile mai târziu ...", *Cartea Verde*, nr. 12, p. 16. V. de asemenea dispozițiile premierului Titu Maiorescu, ministru al afacerilor străine către ministrul plenipotențiar român la Londra, Nicolae Mișu, din 15 noiembrie/2 decembrie 1912: „La o eventuală participare a României la reuniunea ambasadurilor, veți căuta a apăra mai înainte de toate interesele aromânilor. În acest sens poate fi vorba de o Macedonie și de o Albanie autonomă, eventual de o Albanie cât de mare. ...”, *Cartea Verde*, nr. 18, p. 21. Despre participarea României, începând din ultimele luni ale anului 1912, la schimburile de vederi internaționale cu privire la crearea statului albanez și raporturile lui speciale cu aromânii și statul român, încurajate de Austro-Ungaria și Italia, cf. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 116-119. Menționez, în treacăt, că, încă din 1904, un diplomat român, care și-a păstrat anonimatul sub pseudonimul „un latin“, emisese, într-o broșură publicată la Paris, ideea constituirii, din toate statele foste vasale ale Imperiului otoman și din toate posesiunile lui balcanice, a unei Confederații orientale, patronate de regele Italiei, în cadrul căreia Albania, cu capitala la Scutari, Macedonia, cu capitala la Salonic și Turcia europeană, cu Adrianopole și Constantinopol urmau să intre ca provincii organizate după sistemul cantonal elvețian, cf. T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914, nr. XCIX, p. 434-435.

⁸ Cf. S. Țovaru, *Problema școlii românești din Balcani*, p. 49-50. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 116-117, n. 83; Gh. Carageani, *Gli aromeni e la questione aromena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del ministero degli Affari Esteri italiano (1891-1916)*, II, în „Storia contemporanea“, a, XXII, n. 4, agosto 1991, p. 653-654. Gh. Zbucnea s-a ocupat pe larg, în teza sa de doctorat, citată mai sus, de misiunea delegației Societății de Cultură Macedoromână, folosind documentele existente în arhiva acesteia și în arhiva Ministerului de Externe român. El a publicat, acum în urmă, în volumul citat, *Românii de la sud de Dunăre*, o parte din aceste izvoare.

conducătorul acesteia, George Murnu, în termeni oficiali, în rapoartele sale prezentate Societății de Cultură Macedoromână care-l mandatasese⁹. Până acum necunoscută, corespondența întreținută de George Murnu, pe parcursul călătoriei, cu familia, reflectă însă pe un ton mai personal și cu detalii anecdotice nu lipsite de interes și culoare desfășurarea misiunii delegației aromânești. Alături de alte documente inedite din arhiva lui George Murnu legate de acest episod, ea trebuie adăugată dosarului istoric al problemei acțiunii diplomatice a României în vremea crizei balcanice și constituie totodată o sursă importantă pentru cunoașterea deplină a personalității învățatului.¹⁰

Desfășurarea misiunii aromânești în lumina corespondenței inedite a lui George Murnu. Prima capitală vizitată de delegația aromânească a fost **Budapesta**. Aici, ea a poposit patru zile, între 9/22 februarie și 13/26 februarie 1913. Înconjurată cu multă bunăvoință și sprijinită de reprezentanții diplomați ai României, delegația aromânească a fost primită de G. Lukács, premierul guvernului ungar și de contele I. Tisza, președintele Camerei, care i-au dat asigurări de simpatie și susținere. Ea a avut, de asemenea, contacte cu presa. În capitala Ungariei, unde tatăl său funcționase ca preot la Biserica greco-română și unde avea atâtea legături, George Murnu a întâlnit numeroși cunoscuți și prieteni, intelectuali și clerici români.¹¹

---

⁹ Extrase din aceste texte oficiale au fost recent publicate de Gh. Zbucă în volumul de documente mai sus citat, *Românii de la sud de Dunăre*, sub nr. 115, p. 252-255 (expunere publică a lui George Murnu din 20 aprilie 1914) și nr. 116, p. 255-257 (raportul privind activitatea delegației, din 20 aprilie 1914).

¹⁰ Regretata Doamnă Iulia Murnu, fiica lui George Murnu, mi-a pus la dispoziție și mi-a permis, cu deosebită amabilitate, să folosesc 13 scrisori din arhiva familiei referitoare la acest episod diplomatic din viața părintelui domniei sale. Este vorba de 5 scrisori adresate de George Murnu tatălui său, preotul Ioan Murnu (Viena, 13/26 februarie 1913; Londra, 5/18, 6/19 și 13/26 martie 1913; Berlin, 17/30 martie 1913), 6 scrisori adresate soției, Beatrice Murnu (Viena, 15/28 februarie 1913; Paris, 24/9, 26/11 și 28/13 februarie/martie 1913; Londra, 13/26 martie 1913; Berlin, 16/29 martie 1913), o scrisoare adresată fratelui său, Demeter Murnu (Roma, 14/27 aprilie 1913) și de o scrisoare de răspuns adresată de preotul Ioan Murnu fiului său George (București, 18/3 februarie/martie 1913). La acestea se adaugă o scrisoare primită de George Murnu de la consilierul guvernamental Emil Kayser (Sablon bei Metz, 4 aprilie 1913), cu sugestii privind cooperarea politică albană-română, aflată acum în fondul Bibliotecii Academiei Române, filiala Cluj-Napoca.

¹¹ G. Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Viena, la 15/28 februarie 1913: „La Budapesta am stat patru zile. N-am fi stat acolo deloc, dacă nu ne-ar fi reținut acolo consulul

La **Viena**, între 13/26 februarie și 20 februarie/5 martie 1913, delegația aromânească, instalată la Hotel Residenz, în Feinfaltstrasse 6, s-a bucurat, de asemenea, de toată solitudinea corpului diplomatic român, în frunte cu ministrul Edgar Mavrocordat, care i-a înlesnit o întrevedere cu baronul C. Macchio, șef de secție în Ministerul de Externe, ministrul titular, contele Leopold Berchtold, fiind bolnav. Oficialul austriac a lăsat delegația aromânească să creadă că privește cu interes ideea Macedoniei macedonenilor, socotită o noutate. Ca urmare, George Murnu a ajuns la concluzia că numai întârzierea începerii campaniei pe această temă, de care face vinovat guvernul român, a dus la eșecul acestei idei. Și aici, contactele cu presa austriacă, engleză și italiană, mijlocite de reprezentanții diplomatici români, au fost încurajatoare. Românii din capitala Austriei, între care grupul deputaților bucovineni și unii vechi cunoscuți ai lui George Murnu, și-au arătat simpatia pentru cauza aromânilor, au căutat prilejuri de întâlnire și fraternizare, iar societatea *România jună* a studenților români din Viena a organizat o recepție la care a fost invitat cunoscutul romanistul Wilhelm Meyer-Lübke și s-au rostit discursuri.¹²

nostru Derussi, care ne-a deschis un oarecare câmp de acțiune favorabilă pentru misiunea noastră. În afară de contactul cu presa (interviuri, informațiuni, articole) am putut vedea și unele personaje înalte. Ne-am prezentat prim-ministrului Lukács și lui Tisza, care ne-au asigurat de simpatiile lor pentru cauza noastră și ne-au promis sprijinul lor. Dl. Derussi a fost de o nespusă gentilețe și a făcut tot posibilul ca să avem un succes; mi-a plăcut foarte mult, e un om simpatic și energic, cum sunt puțini dintre reprezentanții noștri în străinătate. Ne-a oferit o masă la dânsul, unde am făcut cunoștință cu Dna. Derussi, o femeie foarte gentilă. Tot el mi-a dat scrisori de recomandatie către diplomați și publiciști din Viena. În Budapesta am venit în conact și cu mulți cunoscuți și prieteni de ai noștri. Am văzut, printre alții, pe părintele Bogoevici, pe Ciocan, pe Alexici, pe Moldovan etc. Dar acela care ne-a servit mai mult și ne-a făcut șederea la Pesta cât mai plăcută a fost Augustin Paul, vice-consulul și secretarul consulatului nostru. El ne-a însoțit pretutindeni și ne-a îndrumat în toate privințele cu o bunăvoință și o dezinteresare care ne-a obligat foarte mult. Ba mai mult, cu spiritul și glumele sale am uitat adeseori grijile noastre.“

¹² G. Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Viena, la 15/28 februarie 1913: „Sosind la Viena, ne-am prezentat la legațiunea noastră, la ministrul E. Mavrocordat. Am făcut cunoștință cu tot personalul legațiunii, cu dl. Carp, fiul lui Petre Carp, și Ghermani, nepot al lui Menelas Ghermani, cu Moroianu, atașatul comercial și cu fratele lui Brăileanu, care e interpretul legațiunii, de asemenea și cu maiorul Eremia, atașatul militar. / Toți au fost binevoitori. Ministrul a intervenit la Ministerul de externe ca să ne primească. Din nenorocire, contele Berchtold, ministrul de externe, se afla bolnav și n-avem speranța că-l vom mai revedea în persoană. La intervenția legațiunii a rămas să ne primească șeful de secție, baronul Macchio,

La **Paris**, delegația aromânească a poposit între 21 februarie/6 martie și 1/14 martie 1913, trăgând alături de Operă, la Grand Hôtel, 12 Boulevard des Capucines, hotel de rangul întâi, cu „toate îndemânările“, între care lift, calorifer, seră și sală de lectură cu toată presa la dispoziție. La 25 februarie/10

care e al doilea factor, pe lângă Berchtold, în acest minister. / Azi ne întâlnim la Cameră cu deputații români din Bucovina și acolo se va hotărâ ce vom mai face. Ieri, conduși de dl. Carp, am fost la *Neue Freie Presse* și am stat vreo oră și jumătate în convorbiri cu un redactor. Convorbirile noastre au fost publicate azi în această foaie. Am mai vorbit și cu alți ziariști, în chestia noastră s-a făcut destul zgomot în ziare. Pot spune că chestiunea noastră a început să se popularizeze. Speranțe mari de reușită nu sunt. Toți au afirmat că e cam târziu; dacă am fi început campania noastră acum vreo 2-3 luni, ar fi fost cu totul altfel. Toți acuză pe bărbații de stat ai României, care n-au știut să pună problema Macedoniei. Noi tot nu desperăm și mergem înainte. Nu știu dacă vom rămâne pe aici mai mult. Se pare că de aici ne vom îndrepta spre Londra ...”. G. Murnu către tatăl său, preotul Ioan Murnu, din Viena, la 18 februarie/3 martie 1913: „Cu Macchio am stat de vorbă vreo trei sferturi de oră. I-am arătat situația și doleanțele noastre în chestiunea macedoromână. El a fost binevoitor și s-a arătat cunoscător al lucrurilor. Cât despre ideea autonomiei Macedoniei, în sensul conceput de noi, el a spus că aceasta e o idee nouă, care merită să fie luată în considerare. Ne-a promis că el va comunica tot ce am vorbit șefului său, Berchtold; noi considerăm că misiunea noastră e terminată aici și chiar mâne suntem hotărâți să plecăm spre Londra, unde e mai mare grabă. / În vremea asta ne-am întâlnit și ne-am consultat și cu alte personaje. Toate ziarele mai de seamă au scris de noi și cererile noastre. În special am vorbit cu redactorul de la *Neue Freie Presse*. Asemenea cu o mulțime de corespondenți de la cele mai mari ziare engleze și italiene. Cu unul Stend de la *Times* din Londra, foarte bine pus la punct și foarte priceput. El a examinat cu multă imparțialitate și luare aminte dorințele noastre. Ca concluzie ne-a spus că puterile pot lua măsuri efective pentru apărarea minorităților din Macedonia, constituind un fel de tribunal, din care să facă parte reprezentanții diferitelor puteri și a cărui sarcină să fie de a supraveghea și a garanta libera dezvoltare a naționalităților din Macedonia pe baze egale (aceasta se înțelege într-un teritoriu neutru. așa bunăoară cum l-am arătat noi pe hartă). / Deși ni s-a spus că acțiunea noastră e cam târzie, că trebuia să preparăm terenul acum 2-3 luni, noi avem credința că se poate face ceva pentru existența neamului nostru. Până când n-am vizitat toate capitalele statelor mari pentru a ne prezenta miniștrilor respectivi de externe nu putem ști rezultatul. Datoria noastră e să facem totul pentru ca, în cazul când nu se va putea face nimic, să fim cu conștiința împăcată. / Aici ne-am întâlnit cu mai mulți cunoscuți și și am făcut noi cunoștințe. Ieri, duminică, am fost la biserica lui Boldea. A slujit un cleric din Cernăuți. Părintele Boldea, când m-a văzut, m-a sărutat. După slujbă am trecut într-o cameră alăturată de capelă, unde ne-am tratat cu un pahar de țuică. Părintele Boldea a albit și arată respectabil. A fost foarte bucuros când m-a văzut. La biserică am cunoscut pe generalul Lupu, pe un colonel Herbery, pe Dr. Ciurcu și mulți alții. / Astă seară, luni, se dă o serată din partea *României june*, studențimea

martie 1913, emisarii Societății de Cultură Macedoromână s-au întâlnit cu Pompiliu Eliade, care le-a încredințat un studiu personal privitor la cererile României în problema Silistrei și a Macedoniei, cerându-le opinia asupra lui. Cu ajutorul ministrului României la Paris, Al. Lahovari, fost ministru la Constantinopol și, ca atare, excelent cunoscător al „chestiunii aromânești”, delegația a obținut, pentru ziua de 27 februarie/12 martie 1913, o audiență la Jonnart, ministrul de externe al Franței.¹³ În cursul audienței, George Murnu a fost acela care, timp de zece minute, a expus ministrului francez situația aromânilor, amenințați de schimbările iminente din Sud-Estul Europei și i-a solicitat sprijinul pentru interesele „singurului element latin din Peninsula Balcanică”. Jonnart a făgăduit acest sprijin, declarând că va da instrucțiuni corespunzătoare lui Paul Cambon, ambasadorul Franței la Londra; el și-a exprimat speranța că Anglia va susține și ea, la îndemnul Franței, interesele

---

română de aici, în onoarea noastră. Ia parte și vestitul romanist, profesorul de la Universitate Meyer-Lübke, care are să vorbească. Am să vorbesc și eu... La legațiune am fost în câteva rânduri. Ministrul Mavrocordat ne-a primit foarte bine și chiar sâmbătă ne invitasese la masă, acasă la el, dar noi, aflând că soția sa (sora doamnei Filipescu) era cam indispusă și fiind realmente foarte ocupați, am refuzat. În schimb am primit invitația secretarului legației, Nicolae Ghermani, nepotul lui Menelas Ghermani. Un tânăr foarte gentil și bogat (are moșii în țară), aducându-și aminte de originea macedoneană, a crezut de datorie să ne dea o masă la restaurantul Sacher. Au luat parte ministrul, atașatul militar, atașatul comercial și al doilea secretar Telemac (prieten cu Ary <pictorul Ary Murnu, fratele lui George Murnu n.n.>). A fost o masă boierească ...“

¹³ George Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Paris, la 26 februarie/11 martie 1913: „Ieri ne-am pomenit cu cartea de vizită a lui Pompiliu Eliade. Ne ruga să ne întâlnim la el, la hotel, aproape vis-à-vis de al nostru. Ne dăduse rendez-vous după orele opt seara la o cafenea cu muzică. Petrecuse mai multe luni la Cannes. Pregătise o lucrare. Ne-a arătat un studiu despre cererile României cu privire la Silistra și la Macedonia. Mi l-a dat să-l revăd și să-mi dau părerea. Ei sunt plecați de mult cu copiii din București. La moartea lui Haret n-au fost acolo. Pomenind pe răposatul ministru, Dna. Eliade a început să plângă, atâta sânge rău i-a făcut moartea lui Haret. Dna. Haret stă singură și foarte amărâtă, deși au chemat-o să vină la ei, n-a vrut să plece din București.../ Azi suntem la masă la ministrul nostru Lahovary, împreună cu Eliade și soția sa. Lahovary fusese ministrul nostru la Constantinopol și cunoaște foarte bine chestiunea macedoromână. Și a mai fost și la Viena, e un om foarte distins și cu pricepere pentru treburile diplomatice, la orele 12 1/2 suntem la el.../ Ne-a anunțat că mâne suntem primiți de Jonnart, ministrul de externe al Franței. Închipuie-ți friguri! După răspunsul său și după ce vom vorbi și cu reprezentanți ai presei, suntem gata cu misiunea noastră la Paris“.

aromânilor. Înainte de plecare, George Murnu a ținut să atragă atenția asupra faptului că garanțiile pentru aromâni pe care aveau să le dea statele balcanice, garanții aduse în discuție de ministrul francez, nu vor fi niciodată sigure fără participarea efectivă a Marilor Puteri. Entuziasmat de amabilitatea interlocutorului său, George Murnu ajunge un moment să creadă că „nobila cauză a aromânilor” va fi sprijinită deopotrivă atât de Tripla Înțelegere, cât și de Tripla Alianță.¹⁴ Entuziasmul său era pripit. Chiar în ziua audienței, la 27 februarie/13 martie 1913, Edgar Mavrocordat comunica din Viena lui Titu Maiorescu că ambasadorul Franței în Austro-Ungaria „nu crede că dorința

---

¹⁴ George Murnu către soția sa, Beatrice Murnu, din Paris, la 28 februarie/13 martie 1913: „Azi suntem în ajunul plecării noastre din Paris. Dar mai întâi de toate să-ți vorbesc despre audiența noastră la ministrul de externe al Franței, Dl. Jonnart, audiență ce o așteptam de mai multe zile și care ne-a fost acordată miercuri 10 1/2 a.m. Deși departe de hotelul nostru, lângă Sena, ne-am dus în câteva minute cu automobilul. Am fost introduși într-o sală de așteptare, o sală impunătoare, frumos mobilată și decorată, unde am stat aproape o oră, întârziere care ne pusese pe gânduri. În sfârșit, șeful de cabinet anunță: „La délégation macédonumaine”. Noi am intrat în cabinetul ministrului și în vreo zece minute am expus situația macedoromânilor, am arătat primejdia în care se găsesc în umbra schimbărilor din Balcani, am formulat interesele noastre, făcând apel la generoasa Franță pentru singurul element latin din Peninsula Balcanică. / Ministrul francez, om în vârstă mijlocie, o figură simpatcă, evident mișcat, mai întâi s-a scuzat că a întârziat, că ne-a făcut să așteptăm, apoi, intrând în miezul problemei, ne-a spus că Franța nu poate să facă decât să sprijine cererile noastre și că dsa. va da personal instrucțiuni ambasadorului Franței la Londra, Cambon, ca să ne susție, ceea ce, crede el, va fi cu atât mai ușor, cu cât speră că și Sir Grey va fi de acord, dat fiind legăturile excelente dintre Franța și Anglia. De asemenea ne-a spus că, prezentându-ne la ambasadorul Franței, să-i precizăm pretențiunile noastre, căci Dsa. e numit să ne ia apărarea la conferința ambasadorilor care va avea loc la Londra. / Când noi ne-am sculat să plecăm, Dl. Jonnart ne-a mai ținut câteva minute în picioare, vorbindu-ne foarte familiar. Venind vorba despre garanțiile ce vor avea de gând să ne dea statele balcanice pentru elementul macedoromân, i-am spus că aceste garanții nu vor fi niciodată sigure „sans participation effective des Puissances”. / Noi considerăm rezultatul acestei audiențe un succes, fiindu-ne drumul deschis, prin Franța, acolo unde ni se păreau porțile închise. De Tripla Alianță suntem siguri; era vorba să avem cu noi și Tripla Înțelegere, pe care sperăm s-o avem acum, grație bunăvoinței franceze .../ Ieșind pe stradă după audiență, parcă și Parisul îmi părea mai frumos ... În glasul ministrului am recunoscut generozitatea proverbială a Franței față de oprimați. / Azi am făcut cunoscut lui Lahovary rezultatul audienței noastre. Și dsa. s-a bucurat și mi-a spus că și Jonnart a fost mulțumit de felul cum am pledat cauza noastră, căci și el se întâlnise ieri cu dânsul...”

cuțovlahilor de a fi constituiți într-un stat-tampon autonom să aibă vreun sort de izbândă¹⁵, iar la 1/14 aprilie 1913, de la Londra, Nicolae Mișu comunica premierului român că Franța și Rusia susțin Grecia în chestiunea frontierei sudice a Albaniei și, în consecință, incorporarea unui mare număr de sate aromânești la Grecia, soluție către care înclină majoritatea puterilor.¹⁶

Între 1/14 martie și 14/27 martie 1913, la **Londra**, unde avea loc Conferința ambasadurilor în vederea soluționării crizei balcanice, s-a consumat etapa cea mai importantă, dar și cea mai dificilă a misiunii delegației aromânești. După ce a fost găzduită, în condiții excelente, la Hôtel Russel, în Russel Square, delegația a luat de îndată legătura cu Nicolae Mișu, ministrul plenipotențiar al României în capitala britanică, el însuși aromân de origine, cu care avea să colaboreze foarte strâns. De mare ajutor pentru delegați, ca interpret și ghid în capitala britanică, s-a dovedit a fi și tânărul diplomat, viitorul cărturar român și scriitor dialectal aromân Marcu Beza, cunoscut abia acum de George Murnu. Din nefericire, popasul la Londra al delegației aromânești a coincis cu sărbătorirea Paștelui în lumea creștină occidentală, ceea ce a întârziat organizarea unor întâlniri utile. Cu sprijinul lui Nicolae Mișu, delegația a avut până la urmă întrevederi cu toți ambasadorii marilor puteri, cu excepția celui al Rusiei, care era bolnav și a fost înlocuit de un consilier. După Paște, ea a fost primită cu asigurări de „simpatie” și de Sir Edward Grey, ministrul de externe britanic și președintele Conferinței ambasadurilor. Îndată după primirea delegației aromânești, este audiat de Conferință și ministrul Nicolae Mișu, pentru a expune vederile guvernului român în privința încorporării teritoriilor locuite masiv de aromâni din Pind în viitorul stat albanez. El ține să-i informeze imediat pe delegații aromâni de desfășurarea acestei audieri. Cu toate aceste dovezi de simpatie și cinstire, delegația aromânească s-a simțit mai curând dezamăgită de rezultatele activității ei la Londra. Mai mult și mai dureros decât oricând, ea a putut să-și dea seama de limitele capacității ei de influență asupra deciziilor marilor puteri. Pentru George Murnu a devenit acum limpede că autonomia Macedoniei este cu desăvârșire exclusă din calculul cercurilor politice europene, negocierile concentrându-se asupra problemei alipirii zonei Pindului la Albania ori la Grecia. Nu numai proiectul Societății

¹⁵ *Cartea Verde*, nr. 110, p. 115.

¹⁶ *Cartea Verde*, nr. 129, p. 130-131.

de Cultură Macedoromână nu este însă acceptat de Conferința ambasadurilor, dar chiar rostul unor demersuri directe ale aromânilor pe lângă forul european este pus sub semnul întrebării: Conferința recomandă delegației aromânești să înncredințeze guvernului român reprezentarea intereselor acestora.¹⁷

Sentimentele de oboseală, de frustrare, de amărăciune, de revoltă, exprimate de George Murnu în scrisorile de la Londra sunt explicabile. Totuși, fire robustă, el continuă să creadă că bătălia pentru cauza aromânească nu e definitiv pierdută. Asemenea guvernului român de altfel, el scontează pe conflictul iminent între aliații balcanici, prevestit de asasinarea regelui Greciei, imputabilă, după opinia sa, bulgarilor.¹⁸ Foarte critic față de modul în care guvernul român și-a condus politica balcanică până în acel moment, judecată, potrivit lui, împărțită și de membri ai corpului diplomatic român, George Murnu afirmă că România ar trebui să profite mai bine, în viitor, de un atare conflict, pentru a-și impune voința. În sfârșit, cu oarecare naivitate, el se consolează cu gândul că soluția anexării zonei Pindului la Albania a fost concepută de delegația aromânească și că intervenția acestei delegații, apreciată de Edward Grey și de ambasadori, a determinat convocarea lui Nicolae Mișu pentru a expune „chestiunea aromânească” în fața Conferinței.¹⁹ În realitate,

---

¹⁷ Ministrul Plenipotențiar al României la Londra <N.Mișu> către Ministrul Afacerilor Străine <T.Maiorescu>, Londra, 14/27 martie 1913: „Toți ambasadorii le-au pus în vedere că este mai bine să înncredințeze cauza lor guvernului român, care este ascultat în consiliul european și este mai în măsură a lua apărarea intereselor lor, prin prestigiul de care România se bucură și prin mijloacele de care guvernul regal dispune de a se ocupa de soarta conaționalilor săi din Peninsula Balcanică”, *Cartea Verde*, nr. 123, p. 126.

¹⁸ Regele George al Greciei a fost asasinat la 5/18 martie 1913, la Salonic.

¹⁹ Dau aici extrasele cele mai semnificative din cele trei scrisori adresate, din Londra, de George Murnu tatălui său, preotul Ioan Murnu. La 5/18 martie 1913, el scrie: „...Deși acum e a patra zi, încă n-am început colindările noastre. Ne-am prezentat la Dl. Mișu, care a și intervenit pentru a fi primiți de ambasadori și de Sir Grey. Credem că în 5-6 zile să isprăvim și aici./Mișu ne-a întors vizita la hotel. Noi am tras la hotelul Russel, unul din cele mai bune de aici. Stăm pe etajul al 5-lea (mai e și al 6-lea) și plătim 6 shillingi (shillingul - 1 fr. 25 bani). Hotelul e luxos, are o sală de lectură și una de masă splendidă. Simți o nespusă plăcere când vezi ordinea și curățenia asta exemplară. Într-un asemenea local poți primi și pe un prinț...” La 6/19 martie 1913: „Prea iubitul meu tată, astăzi e a șasea zi de când suntem în Londra și încă n-am putut face mare lucru. Mișu a intervenit să ne priimească ambasadorii și Sir Grey. Cambon al Franței și Imperiali al Italiei o să ne priimească chiar mâne. Dar cu ceilalți va fi mai greu. Sir Grey a răspuns că ne poate primi mâne, dar mai bine ne-ar primi marția viitoare, adică după Paști. Nenorocirea e că suntem în ajunul

audierea ministrului plenipotențiar român fusese obținută, cu greu, de aliații României, Austro-Ungaria și Italia.²⁰

Paștelui și ambasadorii pleacă pe câteva zile din Londra. Cei de aici se duc de obicei pe la țară, la vilele lor. Așa de exemplu Sir Grey, care de altfel / e foarte ocupat cu Camera. De mâine, ce e drept, începem colindările noastre, dar ele vor fi în curând întrerupte din cauza acestor sărbători. Deci nu putem ști cât vom sta pe aici. Minimum ar fi până miercuri viitoare. Se poate întâmpla însă să fie nevoie ca să mai rămânem vreo zi-două și după aceea, căci poate nu toți ambasadorii ne vor primi până atunci. Așa că pierdem și vreme, pierdem și bani și cel puțin dacă ar fi perspectiva de-a face ceva în chestia românilor noștri. Autonomia Macedoniei este cu desăvârșire exclusă din calculul cercurilor politice de aici. Noi însă contăm pe un conflict al aliaților balcanici, lucru cu puțință după cele ce știm noi și după simptomele de până acum. Aseară a sosit știrea că regele Greciei a fost asasinat în Salonic. Bănuim că e mâna bulgărească la mijloc, cu toate că lucrul nu e confirmat până acum: chiar dacă nu e vorba de un omor politic în cazul de față, vor veni alte cazuri mâine și vor arăta prăpastia sufletească ce desparte pe aliați. De-ar fi însă România trează și pregătită ca să poată profita de un asemenea conflict ! Până acum ea s-a arătat chineză în politica europeană - toată lumea râde și ne deplânge. Chiar reprezentanții noștri oficiali recunosc gafele politicii românești. Mișu e foarte gentil și afabil față de noi. Până acum ne-a făcut toate înlesnirile. La Legațiune e și un macedoromân - unul clisurean, Beza, care studiază pe aici de vreo trei ani și deci știe englezește și cunoaște Londra bine. El ne conduce prin oraș și ne pune în curent cu multe lucruri... "La 13/26 martie 1913: „Dragă tată, îți scriu în fuga condeului, fiindcă e deja orele 11 1/2 seara și mâine dimineața, joi, la orele 6 1/2, trebuie să mă scol ca să plecăm spre Berlin. Începusem să scriu devreme, însă a venit Mișu între orele 9 1/2 - 9 1/2 acum seara și m-a întrerupt de la scris ... Mișu a venit să ne vadă și să ne comunice despre ceea ce a relatat în sânul conferinței ambasadorilor, unde a fost chemat chiar azi ca să expună vederile României cu privire la Albania acum când e vorba de fixat hotarele acestei țări./Detalii îți voi comunica la sosirea mea. A fost un mare bine că ambasadorii nu hotărâseră până acum să cheme pe reprezentantul țării ca să vorbească în această chestiune./Noi preparasem deja terenul și chiar am grăbit chemarea lui Mișu. Coincidența sau conlucrarea a fost binevenită și de mare folos. Nu putem prevedea rezultatul definitiv, dar cred că se va putea face ceva bun. Noi am văzut pe toți reprezentanții puterilor ; ieri, în sfârșit, am văzut pe Sir Grey, care ne-a declarat că avem toate „simpatiile sale“. Germanul și austriacul au fost cât se poate de binevoitori, precum de la sine se înțelege. Impresia noastră generală este că umbrelele noastre n-au fost de prisos. Neamul nostru era necunoscut și oarecum abstract în ochii Europei prin faptul că el nu făcuse cunoscută voința sa proprie. Acum Europa <știe> că noi existăm și chiar dorim să avem o viață a noastră proprie. Nu ne îndoim că la punerea la cale a lucrurilor din Macedonia ce se va face în viitor se va ține seamă și de noi...". V. și nota 21.

²⁰ Audiarea lui Nicolae Mișu în „chestiunea aromânească“, la 13/26 martie 1913, s-a datorat unui demers comun austro-italian, primit favorabil de Conferință abia la 6/19 martie 1913. Pentru România, a cărei reprezentare permanentă în Conferința ambasadorilor fusese cerută, în repetate rânduri, fără succes, încă din decembrie 1912, de aliații ei, Austro-Ungaria, Germania și Italia, această audiere era, mai curând, un gest compensatoriu și de curtoazie. Cf. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 118.

Trecând la **Berlin**, la 15/28 martie 1913, delegația aromânească a fost asistată, ca pretutindeni, de reprezentantul diplomatic al României, ministrul plenipotențiar A. Beldiman, care a făcut ca ea să fie primită și ascultată cu bunăvoință, în ziua de 19 martie/1 aprilie 1913, de secretarul de stat von Jagow de la Ministerul de Externe.²¹ Ultima capitală vizitată de delegația aromânească, în urma unei decizii, se pare, de ultim moment, a fost **Roma**. Asistată de ministrul României, C. Diamandi, delegația a fost primită, la 5/18 aprilie 1913, de subsecretarul de stat la ministerul afacerilor externe, principele Scalea, apoi de însuși ministrul de externe italian, marchizul di San Giuliano. Gh. Carageani a publicat de curând fragmente din memoriul încredințat de

---

²¹ George Murnu către tatăl său, preotul Ioan Murnu, din Berlin, la 17/30 martie 1913: „Prea scumpul meu tată, v-am telegrafiat din Londra și v-am tot scris cărți poștale din diferite locuri - așa încât ați putut ști că acum mă aflu în Berlin. / În Londra „u hearsim” <în aromână, „am fier-o”, „am bătut apa-n piuă”> cam mult. Ți-am scris care a fost motivul ; au intervenit sărbătorile de Paști și-au oprit pe loc demersurile noastre. În schimb însă am văzut pe toți ambasadorii și pe Sir Grey. Joi dimineața am plecat din Londra și după vreo două ceasuri eram la orașul Douvre (Dover), port la mare, de unde ne-am îmbarcat în vapor. Călătoria pe mare a durat vreun ceas (pe când la venire de la portul francez Boulogne până la portul englez Folkestone a durat vreun ceas și jumătate). Marea a fost de astădată liniștită și n-am suferit ca la ducere. / La Calais n-am stat decât puțin. Am plecat de acolo cu trenul și după amiezii, trecând în Belgia, am sosit în Bruxelles. Acolo am văzut tot ce era vrednic de văzut în vreo două ore și noaptea am plecat spre Germania. Dimineața am stat vreun ceas în Köln (Colonia). Am văzut o parte din oraș și mai ales celebra catedrală-n stil gotic: e una din bisericile cari m-au impresionat mai mult nu numai prin frumusețea execuțiilor detaliilor și efectul întregului, ci și prin măreția interiorului. Din Colonia până la Berlin am făcut 9 ceasuri. Am admirat cu deosebire extraordinara prosperitate a Westfaliei: orașe industriale mari, splendide. La 3 1/2 eram în Berlin, unde am tras la hotelul „Monopol”, care se află în centru și e unul din cele mai bune. Ieri, sâmbătă, ne-am plimbat prin oraș și dimineața la 11 1/2 eram la Legațiunea noastră pentru a ruga pe ministrul nostru de aici, Beldiman, ca să interviev la Ministrul de Externe de aici, Dl. Jagow, să ne primească. Dar Dl. Beldiman la acea oră a participat la înmormântarea a unui personaj însemnat, așa că nu l-am găsit la Legațiune. Am lăsat vorbă să ne înștiințeze la hotel despre ora când ne poate primi. Comunicându-ne că ne poate primi la orele 6 p.m., ne-am dus la el și ne-am înțeles cu el asupra audienței. Ne-a asigurat că ministrul german ne va primi până luni seara. Cu Beldiman am vorbit vreo trei sferturi de ceas asupra chestiei noastre ca și asupra lucrurilor din România. Voia să știe și părerea noastră. Ne-a făcut bună impresie; e un om inteligent și priceput./Dacă isprăvim mâne, luni, mai stăm încă o zi aici, și miercuri nădăjduim să ne întoarcem acasă. În cazul acesta e probabil că vom lua trenul accelerat prin Burdujeni. așa că joi spre seară putem fi la București...”

delegația aromânească marchizului di San Giuliano, datat 19 aprilie 1913 și care se păstrează, împreună cu o hartă, în arhivele ministerului afacerilor externe al Italiei. Potrivit memoriului, soluția optimă a „chestiunii aromânești” ar fi crearea unei Macedonii autonome. Pentru că ea nu a fost însă pregătită din vreme, se preconizează, ca soluție alternativă, crearea unui canton autonom aromânesc care să fie atașat într-un fel sau altul Albaniei. Argumentele în favoarea acestei propuneri sunt: importanța numerică a elementului aromânesc în zona Pindului (cca 70.000 aromâni), marea extensiune a teritoriului populat de ei, caracterul populației aromânești de masă omogenă compactă, vorbind aceeași limbă și având aceleași obiceiuri, neamestecată cu altă etnie, superioritatea culturală și materială a aromânilor asupra populațiilor învecinate, caracterul de unitate geografică naturală al spațiului locuit de aromâni, capacitatea lor de a-și întreține o administrație proprie, drepturile lor istorice decurgând din statutul de autonomie al Marii Vlahii existente aici în evul mediu, primejdia anihilării aromânilor după anexarea teritoriului respectiv la Grecia. Pentru a obține sprijinul Italiei, delegația a făcut apel și la latinitatea comună.²² Presa italiană a salutat cu entuziasm, se pare, aceste propuneri, astfel încât, deși foarte lucid în privința viitorului aromânilor în cadrul statelor naționale balcanice, George Murnu își regăsește încrederea în biruința finală a cauzei pentru care luptă.²³

Acțiunea diplomatică a guvernului român și misiunea delegației aromânești. Delegația aromânească a acționat, pe toată durata misiunii sale, ca reprezentantă a aromânilor cu sentimente naționale românești din Peninsula Balcanică, așadar ca exponentă a comunităților etnice românești, ce fuseseră recunoscute ca atare de Imperiul otoman și care-și vedeau acum periclitată situația de modificările politice din Sud-Estul Europei. Deși distinctă, acțiunea

²² Gh. Carageani, *Gli aromeni e la questione aromena nei documenti dell'archivio storico diplomatico del ministero degli Affari Esteri italiano (1891-1916)*, II, în „Storia contemporanea”, a. XXII, n. 4, agosto 1991, p. 653-654

²³ George Murnu către fratele său, Demeter Murnu, din Roma, la 14/27 aprilie 1913: „Mantegazza (ziaristul) cu care am vorbit mai deunăzi, a scris un articol călduros în acest sens într-o foaie de frunte de aici: el numește ideea noastră **genială**, fiindcă a înțeles importanța ei națională și politică. Cred că cercurile politice de aici vor da tot ajutorul pentru înfăptuirea acestui ideal. Știu că grecii se vor opune din răspuțeri, dar dacă puterile vor fi de acord, opunerea lor va fi de prisos...”

delegației aromânești nu putea să fie însă independentă de acțiunea guvernului României. Această delegație nu era emanația directă a comunităților aromânești din Peninsula Balcanică, ci a unui organism neguvernamental românesc, Societatea de Cultură Macedoromână din București, al cărui rol efectiv fusese și avea să rămână acela de organ consultativ pentru guvernul român în „chestiunea aromânească” și de mediator între statul român și aromâni. Guvernul român era acela care administra întreaga rețea de școli și biserici românești pentru aromâni, de la bugetul statului român erau subvenționate toate aceste școli și biserici, reprezentanțele diplomatice românești din Imperiul otoman și din țările balcanice erau cele care apărau eficient interesele și aspirațiile aromânilor cu sentimente românești din Peninsula Balcanică, iar fără patronajul statului român, o mișcare națională unitară a aromânilor în numele identității lor românești nu ar fi avut, cum s-a dovedit, sorti de izbândă.²⁴ De altfel, atât George Murnu, cât și Iuliu Valaori erau membri ai unei Comisii specializate a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice a guvernului României ce supraveghea buna funcționare a școlilor românești din Peninsula Balcanică. Nu de la aromânii care o adoptaseră, ci de la statul român care o inițiasse era de așteptat reorientarea generală și adaptarea politicii românești în „chestiunea aromânească” la evoluția împrejurărilor balcanice.²⁵

Divergențele de vederi dintre Societatea de Cultură Macedoromână și guvernul conservator român în privința modalităților de abordare și soluționare, în noul context balcanic, a acestei chestiuni, reflectate și de scrisorile lui George

---

²⁴ „Fiind dat stadiul de dezvoltare al românilor din Balcani, care constituie o fază premergătoare a adevăratei renașteri a simțământului național și în care o mică minoritate numai din totalul macedoromânilor a luat cunoștința solidarității lor etnice cu noi, fiind dat acest stadiu, situația cea mai bună, cea mai prielnică pentru opera noastră de redeșteptare etnică era domnia unui stat slab și tolerant, care să se arate totdeauna mai favorabil și mai simpatetic propagandei românești decât celorlalte influențe. Domnia turcă reprezenta un asemenea stat și de aceea eram foarte sinceri partizani ai *statului quo* cu care interesele noastre naționale se acordau astfel” spunea Ion I.C. Brătianu în discursul său, rostit în Senatul României, în ședința secretă de la 15 mai 1913, în numele opoziției național-liberale și făcut public după încheierea conflictului balcanic, cf. *Dezbaterile Senatului*, anexă la *Monitorul oficial*, nr. 5, 11 decembrie 1913, p. 17.

²⁵ Pe plan local balcanic, opțiunile politice ale aromânilor au fost, în timpul crizei balcanice, destul de diverse. În general, aromânii cu sentimente românești au susținut constituirea unui stat albanez, cei cu sentimente grecești s-au opus. Cf. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 115-116, pe baza rapoartelor consulilor austrieci.

Murnu, erau în fond divergențe asupra politicii externe a statului român între cetățeni ai acestuia și nicidecum expresia unei incompatibilități între aspirațiile politice ale aromânilor din Peninsula Balcanică, pe de o parte și ale românilor din România, pe de alta.²⁶ Iată de ce, cu toată stăruința în apărarea proiectului unei *Macedonii a macedonenilor* și în pofida reproșului nedrept că el nu a fost susținut din vreme și energic de guvernul Maiorescu, delegația aromânească a înțeles că trebuie să-și subordoneze acțiunea aceleia a statului român, al cărui instrument de persuasiune și presiune diplomatică internațională a devenit, pledând pentru crearea unui canton aromânesc al Pindului în cadrul statului albanez.

În ultima scrisoare inedită, trimisă din timpul misiunii, de la Roma, fratelui său Demeter Murnu, la 14/27 aprilie 1913, George Murnu exprimă concentrat, foarte lucid și foarte amar, fără iluzii, spiritul în care a acționat și formulează o judecată globală asupra sensului și perspectivelor misiunii pe care a condus-o: „Noi am făcut tot ce am putut ca să salvăm pe ai noștri. Ideea noastră de a se crea o Macedonie autonomă e irealizabilă: nicăieri în cercurile politice europene n-a găsit ecou. Toți ne-au spus că e prea târziu. Puterile nu se mai pot amesteca în Balcani și lasă statele balcanice stăpâne pe situație. Ele se interesează numai de Albania și de conflictul româno-bulgar. Așa fiind, noi am fost siliți să cerem cel puțin garanții **sigure** pentru existența și dezvoltarea noastră națională în Macedonia. Dreptul acesta ne-a fost recunoscut din partea puterilor și ele ne-au asigurat că vor ține seama de el la aranjarea definitivă a lucrurilor din Balcani. Noi însă ne dăm seama bine de ce însemnează garanții, chiar sigure, pentru școlile și bisericile noastre cu deosebire sub greci. De aceea temerea alor noștri că sunt pierduți în cazul când nu se crează o Macedonie autonomă cu totul este îndreptățită. Dar ce putem face noi mai mult când nu avem la spatele nostru câteva sute de mii de baionete! De vină sunt cei din București cari n-au știut pune chestia la vreme - vinovăția lor o știe azi și o recunoaște oricine. Că România <a suferit>o înfrângere din cele mai jalnice nu încape

²⁶ Și alte cercuri ale opiniei publice românești au fost în divergență cu guvernul Titu Maiorescu în privința politicii sale balcanice. Dacă Partidul Național Liberal reproșa guvernului conservator pasivitatea și-l acuza, prin Ion I.C. Brătianu, că „a pierdut trenul“, adică momentul unei intervenții eficiente în criza balcanică, slavistul Ilie Bărbulescu, de pildă, propunea, în 1912, o alianță între România, Grecia și Serbia împotriva Bulgariei, cf. M.D.Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 116-117.

îndoială. Nu numai a părăsit în chip laș elemen<tul> macedoromân, pe care l-a legănat ani îndelungați cu speranțe, ci a pierdut interese mari naționale și s-a umilit în fața bulgarilor. / Dată fiind această fatalitate, noi ne-am gândit în tot chipul să găsim o soluție cât de puțin mulțumitoare a problemei noastre naționale. O singură ocazie s-a prezentat acum când la Londra era vorba despre regularea frontierei sudice a Albaniei. Unii au cerut să treacă în Albania în mod oarecum necondiționat cât se poate mai multe comune aromânești. Eu știu, am toată convingerea că nici sub albaneji nu-i așteaptă pe aromâni vreun viitor mai bun. Albanezii vor fi și mai șoviniști decât ceilalți balcanici. Răul e la ei cu atât mai mare cu cât istoria lor e deplorabilă din toate punctele de vedere. Mă bucur foarte mult că se crează o Albanie, dar nu pentru aromâni, ci pentru albaneji, care e un popor cu multe calități (calități pe care cu tata le-am admirat adeseori), precum și pentru echilibrul din Balcani. Mă doare numai că această Albanie nu va fi destul de mare ca să poată rezista mai bine în viitor. În legătură cu Albania m-am gândit la o singură combinație pentru ai noștri (despre alta am scris și în „Luceafărul” înainte de-a pleca în străinătate) și anume să se creeze o provincie (un canton) cuprinzând pe românii din Pind și o parte cât s-ar putea mai mare din Macedonia, provincie care să fie exclusiv rezervată elementului aromân în fruntea căreia să fie un prefect aromân și cu o biserică autonomă românească; legătura ei politică cu Albania să fie bunăoară o uniune personală, constituind astfel în miniatură o Austro-Ungarie. În sensul acesta am lucrat și la Londra și aici. Ideea a fost primită și e posibil, mai ales dacă cei din țară vor stăruii și vor lucra în mod serios, e posibilă realizarea ei. Nici nu există alt mijloc de scăpare de criza prin care trece aromânismul. Dacă se crează această provincie, cred că ai noștri vor găsi în ea cel mai bun refugiu. Mai ales fiindcă sper că în acest caz se va face tot ce e cu putință pentru concentrarea aromânilor.“

Guvernul Titu Maiorescu a militat efectiv și stăruitor, pe plan diplomatic, în favoarea soluționării „chestiunii aromânești” prin anexarea zonei Pindului la Albania. La 9/22 martie 1913, Titu Maiorescu dă dispoziție lui Nicolae Mișu, ministrul plenipotențiar al României la Londra, să „ceară <Conferinței ambasadurilor> ca numeroasele comune macedo-române din Pind, între Samarina și Mețova, să fie încorporate la Albania“. El îi recomandă să insiste ca „în toate localitățile unde românii sunt în majoritate, limba administrativă

să fie română, tot așa în bisericiile și școlile românești: principiul general va trebui să fie înscris în Constituția Albaniei”.²⁷ La 13/26 martie 1913, ministrul plenipotențiar al României la Londra, conformându-se dispoziției primite, raportează că a cerut ca „regiunile dintre Ianina, Mețova, Grebena și muntele Gramos, până la Koritza, cuprinzând 36 de sate și târguri românești, cu o populație de mai mult de 80.000 de locuitori să fie incorporate la Albania. Pentru protecția individualității acestor români, Marile Puteri vor trebui să garanteze prin tratatul care va înlocui tractatul de la Berlin și prin Constituția albaneză, autonomia administrativă comunală și, pe cât posibil, politică a acestor români, întrebuintarea limbii românești în administrație, în școli și biserici, recunoașterea unui șef spiritual român, cu facultatea pentru guvernul român să întreție, ca în trecut, instituțiunile de cultură românească, fără nici o restricțiune”.²⁸ În *Pro-Memoria* remis la Foreign Office, în urma convorbirii cu Sir Edward Grey, la 14/27 martie 1913, același Nicolae Mișu, după ce își exprimă, în numele guvernului României, mulțumirea pentru crearea statului albanez, reia ideile amintite privitoare la statutul românilor din cuprinsul lui. El reamintește, făcând și o incursiune în istoria recentă, că „cele două versante ale Pindului de la muntele Gramos până la Agraфа, sunt ocupate în majoritate de români. O parte a acestei populațiuni a fost anexată Greciei după Tractatul de la Berlin. Românii au protestat atunci contra acestei anexări. Ar fi nedrept să se permită din nou despărțirea trunchiului compact românesc și să-l anexeze la alte state decât Albania. România este de părere că individualitatea lor națională va fi mai bine păstrată într-un stat albanez independent, sub garanția și contractul Marilor Puteri, ale cărui granițe ar trebui fixate într-un mod nediscutabil, pentru a se evita în aceste ținuturi tulburări în viitor”. În acest sens, „Guvernul român consideră că cele mai bune granițe naturale pentru Albania de sud ar fi munții Zagorei (Mitchikeli și Papingo); valea râului Inachos până la confluența cu râul Arta (Arachtos), până la izvorul acestui râu la Jug (Zygos); de aici la Metzovo și urmând granița actuală a Greciei, până la râul Venetiko și de aci până la confluența sa cu râul Bistritza (Aliakmon-Indje-Sou), să urmeze cursul Bistritzei spre Darda, Gramoste, Koritza, până la lacul

²⁷ *Cartea Verde*, nr. 120, p. 122.

²⁸ *Cartea Verde*, nr. 121, p. 123.

Prespa“. Astfel trasate, frontierele Albaniei de sud ar fi cuprins populație română, musulmană (români-mahomedani-Vlahades), albaneză și o minoritate greacă.²⁹

Titu Maiorescu era atât de convins că e util să lege soarta aromânilor de aceea a viitorului stat albanez, încât nu a luat în considerare nici una din ofertele Atenei de a garanta drepturile aromânilor cu sentimente naționale românești în schimbul încheierii unei alianțe formale româno-grecești împotriva extinderii teritoriale excesive a Bulgariei sau numai în schimbul recunoașterii de către România a extinderii Greciei și nu a Albaniei în zona Pindului.³⁰ Chiar atunci când, din inițiativa Franței, Angliei și a Rusiei, reprezentanții Marilor Puteri au sondat guvernul român asupra posibilității de a incorpora totuși zona de maximă densitate aromânească a Pindului Greciei, întrucât ea se oferise să garanteze drepturile aromânilor la cultivarea individualității lor

²⁹ *Cartea Verde*, nr. 122, p. 123-125.

³⁰ La 2/15 mai 1913, ministrul grec la București A.D.Papadiamantopoulos comunică lui Titu Maiorescu că guvernul elin este gata să dea libertate de funcționare în limba macedonoromână bisericilor și școalelor din regiunile ce vor fi anexate de Grecia și întreabă dacă guvernul român este dispus să încheie o alianță cu Grecia împotriva Bulgariei. Maiorescu amână răspunsul până la pronunțarea mediațiunii de la Sankt Petersburg și raportează regelui, cf. *Cartea Verde*, nr. 134, p. 136-137. La 10/23 mai 1913, Papadiamantopoulos revine cu aceeași ofertă în schimbul acordului României ca aromânii de pe ambele versante ale Pindului să fie atribuiți Greciei; Maiorescu amână răspunsul sub motivul reglării parlamentarea a Protocolului de la St. Petersburg, dar comentează în jurnalul său personal propunerea: „Ho! ho! Grecul obraznic“, cf. *Însemnări politice*, p. 110. La 26 mai/8 iunie 1913, Papadiamantopoulos propune o alianță formală cu România și Turcia contra Bulgariei, Maiorescu amână răspunsul până la înțelegerea balcanicilor între ei, informează pe ministrul Austro-Ungariei, Fürstenberg, cf. *Însemnări politice*, p. 120 și raportează regelui, cf. *Cartea Verde*, nr. 137, p. 139-140. La 25 iunie/8 iulie, Teotoki propune lui Maiorescu o alianță politică sau măcar o convenție militară, Maiorescu amână alianța invocând reminiscențele și simptomele urilor între cuțo-vlahi și greci, dar va susține conlucrarea militară și ia măsuri în acest sens, cf. *Însemnări politice*, p. 131. La 28 iunie/11 iulie 1913, a doua zi după intervenția militară română în Bulgaria, ministrul român la Atena, Filodor, este asigurat de Venizelos că Grecia va permite subvenționarea școlilor pentru aromâni de către România; premierul grec deplânge greșelile făcute în „chestiunea aromânească“ de Grecia în trecut, cf. *Cartea Verde*, nr. 197, p. 206. Iar la 18/31 iulie 1913, la București, consecvent cu anterioarele sale propuneri, Venizelos făgăduiește lui Maiorescu orice înlesniri pentru cuțovlahi, crede ca și acesta într-o cooperare politică și administrativă a lor cu grecii, cf. *Însemnări politice*, p. 149.

românești³¹, Maiorescu a exclus categoric, prin telegrama sa din 4/18 iunie 1913 către ministrul plenipotențiar Mișu, această posibilitate: „Instrucțiunile Dvs. pentru românii de la Pind nu pot fi schimbate. Între România și Grecia nu sunt discuții în această privință. Incorporarea la Albania este cea mai bună garanție pentru macedoromâni, dacă constituirea unei Macedonii autonome este imposibilă. România nu poate să părăsească punctul său de vedere“.³²

Stăruința lui Titu Maiorescu de a include cu orice preț pe aromânii din Pind în viitorul stat albanez nu a fost încununată de succes. La propunerea ministrului de externe britanic Edward Grey, președintele ei, Conferința ambasadurilor a amânat *sine die* rezolvarea problemei graniței albaneze, încredințând unei comisii speciale mixte cercetarea oficială a situației etnice din zonă; de altfel, starea generală de spirit a Conferinței era mai curând favorabilă Greciei³³, în beneficiul căreia avea să fie tranșată această problemă teritorială după primul război mondial. Rămâne un fapt că, în speranța unui mai bun tratament din partea Albaniei față de aromâni, dezmințită de naționalismul albanez îndată după primul război mondial, guvernul conservator român condus de Titu Maiorescu a lăsat să treacă ocazia de a obține din partea Greciei, partenerul firesc al României și pe acest teren, garanții formale temeinice pentru libera dezvoltare a conștiinței naționale românești la aromânii din cuprinsul acestui stat.

Tripla Alianță și soluționarea „chestiunii aromânești“ în cadrul statului albanez. Atât renunțarea guvernului Maiorescu la ideea creării unei Macedonii a macedonenilor, cât și neinspirata sa opțiune pentru încorporarea teritoriilor locuite masiv de aromâni în statul albanez au fost determinate nu neapărat de mai vechi resentimente și prejudecăți negative față de Grecia, nici de inițiative ale cercurilor balcanice sau bucureștene aromânești, ci de scrupulul premierului de a se încadra în strategia politică generală a Triplei Alianțe, la care România aderase. După ce au salutat cu deosebită satisfacție comunicarea confidențială a guvernului român potrivit căreia crearea unei Macedonii independente nu intră în programul acestuia, Germania, Austro-Ungaria și Italia, susținătoare ale creării unei Albanii cât mai mari, favorabile lor, au

³¹ Londra, 2/15 iunie 1913, Telegrama ministrului plenipotențiar al României la Londra <N.Mișu> către Ministrul Afacerilor Străine <T. Maiorescu>. *Cartea Verde*, nr. 146, p. 147-148.

³² *Cartea Verde*, nr. 150, p. 150.

³³ Mișu către Maiorescu, Londra, 5/18 iulie 1913, *Cartea Verde*, nr. 221, p. 222.

încurajat speranțele României în rezolvarea „chestiunii aromânești” prin încorporarea Pindului în Albania. Mai mult chiar, sprijinind candidatura prințului de Wied, nepotul reginei Elisabeta a României, la tronul noului regat, ele au sugerat că, în aceste împrejurări, statul român ar putea avea în viitor un cuvânt hotărâtor de spus în lumea balcanică³⁴.

O mărturie inedită din arhiva personală a lui George Murnu confirmă și ea cât de departe mergea imaginația unor reprezentanți ai opiniei publice, dacă nu chiar oficioși ai cercurilor guvernamentale germane, în privința apropierii politice albanano-române. La 4 aprilie 1913, consilierul superior guvernamental Emil Kayser din Sablon bei Metz îi adresează o scrisoare lui George Murnu, despre a cărei călătorie în Europa, împreună cu Iuliu Valaori și Nicolae Papahagi, în sprijinul cauzei aromânești era perfect informat din presă și-i propune constituirea, spre binele albanezilor, aromânilor și al Europei întregi, a unui stat federal nu doar albanano-aromânesc, ci de-a dreptul româno-albanez. Kayser vede posibilă o „uniune personală” a Albaniei cu România, sub sceptrul „înțeleptului și curajosului rege Carol”. El socotește că o asemenea idee ar trebui să aprindă nu numai inimile tuturor românilor, dar și pe ale germanilor. România ar putea astfel să joace un rol european major în Peninsula Balcanică, contribuind la pacificarea acesteia, spre satisfacția întregii lumi civilizate.³⁵

---

³⁴ La 8/21 iunie 1913, ministrul Austro-Ungariei la București, prințul Fürstenberg, îi vorbește premierului Titu Maiorescu despre candidatura prințului de Wied la tronul Albaniei, cf. *Cartea Verde*, nr. 153, p. 153 și Titu Maiorescu, *Însemnări politice inedite*, p. 123-124. M.D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, p. 116-119, se referă la documente din arhivele austriece care dovedesc cum Austro-Ungaria și Italia au susținut includerea Pindului în statul albanez și garantarea drepturilor aromânilor la păstrarea individualității lor românești cu sprijinul României, în acord cu regele Carol I, încă de la sfârșitul anului 1912.

³⁵ Emil Kayser, Oberregierungsrat către George Murnu, din Sablon bei Metz, la 4 aprilie 1913 (Pe plic: Abs. Oberregierungsrat Kayser, Sablon bei Metz/Seiner Hochwohlgeboren/dem Herrn Professor Murnu/Bukarest/Rumänien): „Sehr Geehrter Herr Professor! Den Tagesblättern entnehme ich die Nachricht daß Sie im Verein mit den Herren Professoren Valaori und Papahagi die Regierungen der europäischen Staaten fürdas Schicksal Ihrer Kutzowalachischen Stammengenossen zu interessieren suchen./ Ich möchte Ihnen einem Gedanken unterbreiten, deren Verwirklichung den berechtigten Wünschen der Kutzowalachischen Bevölkerung gerecht würde und zugleich geeignet wäre, die Ansprüche Rumäniens auf Berücksichtigung bei der bevorstehenden Neuverteilung der Machtverhältnisse

M-am referit mai sus și la entuziasmul cu care publicistul italian Vico Mantegazza, un specialist în chestiuni balcanice, a salutat ideea creării unui stat albano-aromânesc.

Dezamăgiri și iluzii aromânești. Demersurile delegației aromânești în capitalele europene nu au avut rezultate spectaculoase. Conducătorul ei, George Murnu, era cel dintâi convins de acest lucru, dar se mângâia cu sentimentul de a-și fi îndeplinit o datorie și de a fi atras atenția lumii politice asupra neamului său. „Impresia noastră generală este că umbletele noastre n-au fost de prisos. Neamul nostru era necunoscut și oarecum abstract în ochii Europei prin faptul că el nu făcuse cunoscută voința sa proprie. Acum Europa <știe> că noi existăm și chiar dorim să avem o viață a noastră proprie. Nu ne îndoim că la punerea la cale a lucrurilor din Macedonia ce se va face în viitor se va ținea seamă și de noi“ scrisese el, la 13 martie 1913, din Londra, tatălui său. Adevărul este că, dacă până la izbucnirea conflictului dintre aliații coaliției antiotomane, Grecia, Bulgaria și Serbia, „chestiunea aromânească“ figurase la loc de frunte în declarații, oferte și protocoale diplomatice, fiecare dintre aliați încercând să obțină în schimbul angajamentului de a respecta drepturile câștigate ale aromânilor, ieșirea României din neutralitate în avantajul său, după intervenția neașteptată a României în conflict, ea a trecut cu totul în umbră în favoarea chestiunii Cadrilaterului. Nu pentru că nu ar fi avut cunoștință de aromâni, ci

auf dem Balkan zu befriedigen./ Was ich empfehle, ist eine Personal-Union Rumäniens und Albaniens und Angliederung möglichs zahlreicher Kutzowalachischer Niederlassungen an den albanischen Staat./ Rumänien und Albanien unter dem Szepter des weisen und tapfern Königs Carol! Wäre das nicht ein Ziel, für das sich jedes rumänischen Herz begeistern müßte, und ich füge gern hinzu, das auch ein deutschen Herz höher schlagen lassen würde in der Freude über die Erstarkung des befreundeten rumänischen Staates./ Ich meine, der Gedanke müßte sich bei den Freunden eines starken Rumäniens und der Kultureller erhebung des rumänischen Gesamtvolkes eine warm Aufnahme sichern und ich meine weiter, zu den Freunden Rumäniens müßte sich ganz Europa, ja die ganze Kulturwelt gesellen Verheiße dieser Gedanke doch nicht nur die Befriedigung der Wünsche eines Staates und eines Volkes, die sich eine geachtete Stellung als Trager einer hohen Selbständigen Kultur zu schaffen gewußt haben, sondern auch die Herstellung des Gleichgewichts auf dem Balkan und damit die Beruhigung Europas! / Ich würde mich freuen, wenn meine Anregung die Sympathie der von Ihnen vertretenen Kreise fände, und bitte Sie, diese Zeilen als ein Zeichen der Hochachtung zu betrachten, welche ich für Rumänien und seinen König empfinde./Mit der Versicherung vorzüglicher Verehrung bin ich / Ihr sehr ergebener / E Kayser / Oberregierungsrat“.

pentru că rațiunea de stat dicta altfel, România însăși considera că nu este oportun să țină seama prea mult de aromânii pe care-i antrenase în urmă cu decenii într-o amplă mișcare romantică de renaștere națională, în numele originii și ființei lor românești.

Utopia constituirii, sub garanții internaționale, a unei autonomii politice aromânești în Peninsula Balcanică, fie în cadrul unei Macedonii a macedonenilor, fie sub forma unui stat federal albano-aromânesc, fie chiar sub forma unui stat aromânesc pur și simplu a continuat să domine spiritele unor cercuri aromânești până foarte târziu și să inspire inițiativele de politică balcanică ale Societății de Cultură Macedoromână. În ce-l privește, în pofida tuturor înfrângerilor și dezamăgirilor încercate, George Murnu, bardul național al aromânilor, nu a renunțat niciodată să creadă în această utopie și să militeze pentru ea, împotriva oricăror considerente de realism politic, așa cum am arătat, folosind piese inedite din arhiva sa personală, cu alt prilej.³⁶

1994

«Revista istorică», serie nouă, tom. VIII, 1997, Nr. 11-12, București, 1997, p. 719-738

---

³⁶ În comunicarea *George Murnu - propagandist al cauzei românești (Paris, 1917-1919)*, susținută public la sesiunea științifică a Institutului de Studii Sud-Est Europene din București, la 23 noiembrie 1988. Îmi propun să reiau, pe baza unei documentații mai ample, această temă.

RAPOARTELE DIPLOMATULUI NICOLAE ȚIMIRAȘ DESPRE AROMÂNII DIN ALBANIA

Omagiu Doamnei Matilda Caragiu-Marioțeanu

Om de știință, de inimă și de caracter, profesor devotat misiunii asumate și studenților săi, poetă inspirată, sensibilă și originală, Doamna Matilda Caragiu-Marioțeanu este astăzi, pentru comunitatea academică internațională, cea mai înaltă autoritate științifică românească în materie de aromânică. La rândul lor, aromânii de pretutindeni, de a căror unanimă încredere și dragoste se bucură, văd în Domnia sa una dintre personalitățile în cel mai înalt grad reprezentative pentru ei toți. Poate, într-adevăr, cineva să nu admire felul în care, înfruntând vicisitudinile vremurilor tulburi în care i-a fost dat să trăiască, doamna Matilda Caragiu-Marioțeanu a știut să rămână credincioasă principiilor tradiționale de rigoare științifică, onestitate morală și responsabilitate națională care au îndrumat nu numai studiile românești despre romanitatea balcanică, dar și atitudinea, cumpănită și demnă, a elitelor românești față de controversata „chestiune aromânească”? Deși a avut prilejul să simtă din plin gustul amar al acestei fidelități, proprie oamenilor de autentică vocație, Domnia sa nu s-a lăsat înduplecată să se abată de la comandamentele fundamentale ale celei mai exigente conștiințe profesionale nici de ispitele cu care a fost zadarnic îmbiată, nici de nedreptățile pe care a fost nevoită să le îndure. Indiscutabila autoritate intelectuală și morală astfel dobândită i-a îngăduit să formuleze, la vârsta desăvârșitei împliniri a personalității sale

spirituale, după ce elaborase lucrări fundamentale pentru cunoașterea romanității balcanice, acel memorabil *Dodecalog al aromânilor*, laconică însumare de certitudini științifice și înțelept îndreptar de conștiință identitară pentru neamul de oameni din care provine și căruia i-a consacrat întreaga ei ființă și viață.

Ca un omagiu adus sărbătoritei, voi încerca să arăt, în aceste pagini, printr-un exemplu cules din arhivele Ministerului Afacerilor Externe, că iubirea de adevăr și simțul răspunderii intelectuale, trăsături definitorii pentru opera științifică și culturală a doamnei Matilda Caragiu-Marioțeanu, au fost, chiar și în alte vremuri grele, repere morale constante nu numai pentru membrii corpului academic, dar și pentru cei ai corpului diplomatic românesc.

Rapoartele secretarului de legăție Nicolae Țimiraș despre situația aromânilor din Albania. Documentele, după știința mea nepublicate până acum, la care mă voi referi sunt trei rapoarte din 1941 ale secretarului de legăție Nicolae Țimiraș, fost, o vreme, gerant al Consulatului general al României de la Tirana, decedat acum câțiva ani, în exil, în Canada¹. Ele au fost incluse,

---

¹ Nu dispuneam la data publicării primei ediții a acestui studiu de alte date sigure despre viața, personalitatea și cariera lui Nicolae Țimiraș. A apărut între timp volumul Nicolae Țimiraș, *Rapsodii de vacanță. Călătorie în America de sud*, Fundația Culturală Memoria, București, 2002. Autorul *Cuvântului înainte*, Constantin Mihaescu, nepot de vară primară al diplomatului, comunică următoarele date. Nicolae Țimiraș (1912-1996), era strănepot direct al lui Ion Creangă, prin mama sa, Laetitia, fiica lui Constantin Creangă, unicul fiu al scriitorului. A studiat Dreptul și Literale la București și a obținut doctoratul în Litere, mult mai târziu, cu o teză de literatură italiană, la Universitatea din Berkeley, California. A intrat în diplomatie în 1936, a fost secretar de legăție la Budapesta, la Roma – de unde și calitatea sa de gerant al Consulatului român de la Tirana în vremea ocupației italiene a Albaniei – și însărcinat cu afaceri la Vatican până în 1947. Refugiat politic în Canada, apoi în Statele Unite ale Americii, a activat mai întâi ca avocat, apoi a funcționat mulți ani ca profesor de limbi romanice. S-a manifestat ca unul dintre factorii cei mai dinamici ai emigrației politice românești. A fost, împreună cu soția sa, Dr. Paola Țimiraș, cu Monseniorul Octavian Bârlea și cu Prof. Alphonse Juillard, unul dintre membrii fondatori ai Academiei Româno-Americane de Arte și Științe (ARA) de la Berkeley, apoi chiar Președintele și Vicepreședintele acesteia. A contribuit la menținerea acestei instituții la un înalt nivel academic. A scris și publicat numeroase articole pe teme naționale, istorice și filologice și a desfășurat o activitate literară apreciată, ca autor de amintiri și impresii de călătorie, unele rămase încă în manuscris. Bogata sa corespondență inedită cu personalități din diaspora românească este depusă la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași.

alături de alte surse (tabele statistice, hărți, rapoarte consulare și ale altor oficiali români implicați în problemele minorităților românești din afara granițelor țării, extrase din presă și din lucrări științifice românești și străine, mărturii ale unor reprezentanți ai minoritarilor români din țările vecine despre tratamentul la care sunt supuși de statele în care trăiesc și cereri de sprijin adresate de ei autorităților românești etc.), în anexele studiului intitulat *Românii de peste hotare*, elaborat de consulul Emil Opreșan, în 1945, în vederea fundamentării strategiei de politică externă a României în problema grupurilor minoritare românești din afara hotarelor țării și, mai precis, pentru definirea atitudinii în această problemă a delegației române la viitoarea Conferință de pace.

Primul raport, intitulat *Chestiunea minorității române din Albania*, cu nr. 379/P din 10 iunie 1941, adresat lui Vasile Grigorcea, Trimis Extraordinar și Ministru Plenipotențiar al M. S. Regelui la Roma, și înregistrat la Ministerul Afacerilor Străine cu nr. 48888 din 30 iunie 1941 prezintă, pe parcursul a 19 pagini, „informațiunile ce am putut culege până acum despre situațiunea minorității române din Albania“, grupate sub următoarele rubrici: *I. Număr și întindere; II. Situațiunea economică și politică; III. Biserica; IV. Școala; V. Atitudinea albaneză; VI. Atitudinea italiană în a) chestiunea bisericească și b) chestiunea școlară*. Acest raport este însoțit de copia raportului legației române din Tirana nr. 235, din 27 martie 1931, redactat de ministrul de atunci al României la Tirana, Vasile Stoica, considerat de Nicolae Țimiraș drept „singura prezentare a situațiunii românilor din Albania din punct de vedere economic, social și național care corespunde preocupărilor noastre“ și care poate fi de folos „pentru stricta orientare politică a guvernului“, spre deosebire de „studiile publicate până acum în ziare, reviste și lucrări de specialitate“ care „îmbrățișează mai mult domeniul literar și artistic al chestiunii și întrebuințează date contradictorii“.

Al doilea raport al lui Nicolae Țimiraș, intitulat și el *Chestiunea minorității românești din Albania*, cu nr. 440/P din 30 iunie 1941, înaintat, pe aceeași cale ierarhică, aceluiași minister, înregistrat cu nr. 33949 din 18 iulie 1941, cuprinde, în patru pagini, informații despre atitudinea puțin încurajatoare a autorităților italiene de ocupație față de aromânii cu sentimente naționale românești și despre eforturile diplomatului român de a-i susține pe lângă aceste autorități.

Al treilea și cel mai interesant raport al lui Nicolae Țimiraș este intitulat *Situațiunea românilor din Albania. Dare de seamă a vizitelor făcute în centrele românești în cursul lunii iulie 1941* și se întinde pe 47 de pagini. Redactarea a fost încheiată la 10 august 1941, iar nota de trimitere către Mihail Antonescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri și Ministrul Afacerilor Străine *ad interim*, este semnată de Consulul General al României la Tirana, D.M.Nicolau. A primit nr. înreg. 64595 din 1 septembrie 1941 și a fost îndrumat către ministrul Vasile Stoica, în acea vreme Directorul Oficiului de studii al Ministerului, autor el însuși, cum aminteam, în 1931, al unei prezentări a situației aromânilor din Albania. Este vorba, de fapt, de un adevărat studiu științific, unul dintre cele mai importante de care dispunem asupra acestui subiect, redactat pe baza unei cercetări sistematice de teren. Nicolae Țimiraș a investigat personal mai toate comunele aromânești din Albania, culegând direct și, când nu se putea altfel, prin intermediari, date statistice privind: "1) Numărul caselor românești dintr-o comună în raport cu numărul total al populației; 2) Modul cum sunt grupate, pe cartiere, casele românești; 3) Posibilitățile de comunicație ale comunei cu cele mai apropiate centre comerciale; 4) Profesiunile și starea materială; 5) Starea sanitară; 6) Influența străină; 7) Situațiunea bisericii din comună; 8) Situațiunea școlii din comună."

Rapoartele lui Nicolae Țimiraș atestă, fără îndoială, pe lângă o adevărată pasiune personală pentru tema cercetată, creșterea interesului diplomației românești față de situația elementului aromânesc din Albania. Ea trebuie pusă în legătură cu evoluția situației politice din Balcani. După ce ocupase Albania și o anexase, prin uniunea personală din 12 aprilie 1939, transformând-o într-o adevărată bază de operații militare ofensive în Peninsula Balcanică, Italia atacase Grecia, la 28 octombrie 1940, dar înaintarea trupelor ei fusese respinsă de armata elenă, care le determinase să se retragă, în noiembrie 1940, pe pozițiile lor din Albania. La 6 aprilie 1941, se declanșează o puternică contraofensivă italiană, susținută de trupele germane, ungare și bulgărești, care atacă simultan, pe mai multe fronturi, Iugoslavia și Grecia. Campania, un adevărat *Blitzkrieg*, se va încheia oficial prin capitulările Iugoslaviei, la 17 aprilie 1941 și a Greciei, la 23 aprilie 1941, urmate însă de izbucnirea eroicului război de partizani. Pe seama celor înfrânți, au loc modificări însemnate de frontiere în favoarea Italiei, Germaniei, Ungariei și aliaților balcanici ai Axei. Albania dobândește regiunea Kosovo și zone din Epir, Bulgaria - Tracia și mari

părți din Macedonia². Teritoriile smulse țărilor înfrânte erau locuite, între alții, de aromâni. Angajată de la începuturile existenței ei ca stat național și unitar modern, din secolul al XIX-lea, într-o politică susținută de recuperare a aromânilor, prin cultivarea sentimentului apartenenței lor la națiunea română, cu ajutorul rețelei de școli și biserici românești finanțate de la bugetul de stat, România, care aderase la Pactul tripartit germano-italo-nipon, la 23 noiembrie 1940, dar care nu a participat la intervenția militară italo-germană în Balcani și nici nu a profitat politic de remodelarea frontierelor statelor balcanice, era preocupată să-și adapteze acțiunea în „chestiunea aromânească” noilor condiții³. Rapoartele din iunie-august 1941 ale lui Nicolae Țimiraș sunt expresia acestei preocupări.

Valoarea acestor rapoarte, ca izvoare istorice de primă mână, constă în aceea că ele oferă informații veridice asupra câtorva aspecte ale „chestiunii aromânești” și anume: 1) Numărul, răspândirea și condiția socială a aromânilor din Albania în anul 1941; 2) Conștiința lor identitară; 3) Politica Albaniei față de aromânii din cuprinsul hotarelor ei; 4) Atitudinea autorităților fasciste italiene față de aromânii din Albania; 5) Soluțiile preconizate de factorii responsabili de politica României pentru rezolvarea „chestiunii aromânești” în contextul istoric dat.

Numărul, răspândirea și condiția socială a aromânilor din Albania în 1941. Potrivit minuțioaselor observații și calcule statistice ale lui Nicolae Țimiraș, numărul total al aromânilor din Albania ar fi fost de circa 31.394 suflete și nu de 70.000 – 80.000 cum se estima în presă și chiar oficios⁴. Fără să conteste că, în trecut, numărul lor fusese, foarte probabil, mult mai mare, diplomatul român crede că nu trebuie luați în considerare „cei asimilați cu desăvârșire, despre cari numai documentele istorice ne pot încredința”. El

² Cf. L.S.Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1959, p. 709 - 760.

³ Pentru situația aromânilor din Balcani în timpul celui de al doilea război mondial și politica României în „chestiunea aromânească” în această perioadă, v., pe larg, Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică. Secolul XVIII-XX*, București, 1999, p. 195-225.

⁴ Pentru estimările curente în epocă ale numărului aromânilor din Albania, v. de pildă articolul lui R. Seișanu, *Românii din Albania. Regimul sub care au trăit până ieri*, în *Universul* din 15 aprilie 1939, unde se dă ca sigură cifra de 80.000 – 100.000 din totalul de 850.000 locuitori ai țării. Cf. de asemenea Gh. Zbucnea, *op. cit.*, p. 195-199, cu evoluția aproximărilor statistice până astăzi, când se propune de unii cercetători chiar și cifra neverosimilă de 300.000!

afirmă judicios și responsabil: „Evident că tragicul proces de asimilare din trecut poate sprijini o eventuală acțiune diplomatică din partea noastră. Dar amestecul cifrelor prezente cu cele trecute nu poate provoca decât exagerări nereserioase și deci păgubitoare oricăror demersuri politice”⁵.

Cifra de 31.394 este obținută de Nicolae Țimiraș prin însumarea aromânilor din cele nouă unități geografice și economice distincte în care trăiau grupați aceștia, unități sau „cercuri” – cum le numește - pe care el consideră că le poate identifica, pe care le-a străbătut și pe care le descrie în raportul său, pe unele chiar de-a lungul mai multor pagini, și anume: *I. Regiunea Durazzo și Tirana* cu orașele Durazzo și Tirana și comunele Sinăvlas, Reth, Pieșchița, Shejak, Sukthi, cu un total de 360 familii, ceea ce, calculând în medie pentru o familie 6 suflete, înseamnă 2170 suflete. *II. Regiunea Cavaia și Lușnia*, cu localitățile Cavaia, Lușnia, Cărbunari, Grădiștea, Cerma, Vila, Colonia, Ciplaca – vizitate direct și Ugurza, Ghermenicioc, Grabiana, Bisticiuc, Deviacă, Cricuchi, Potov, Bubulina, Libovșa – despre care a cules date indirect, cu un total de 440 familii, adică, potrivit aceleiași metode de calcul, 2640 suflete. *III. Regiunea Fieri*, cu orașul Fieri și comunele Poiani, Rodoștine, Peștani, Driza, totalizând 589 familii, adică 3534 suflete. *IV. Regiunea Valona*, cu orașul Valona și comunele Scrofotina, Selenița, Bonavia, Mecat, Armen, Bișiște, Cercovina, Bestrova, Risălia, Pițari, totalizând 306 familii, adică 1836 suflete. *V. Regiunea Berat*, cu orașul Berat și comunele Cuciova, Chelbanic, Schepi, Coricean, Chicias, Posnie, Protodor, Luani, Ciuriani, Voivod, Calfani, Cutalia, Zasa, Ducasi, Malibar, Polijan, Vântop, Bracula, Voinic, Polovina, Conisbalta, Perondi, Ujanic, Dobronic, Bilcea, totalizând 726 familii, adică 4366 suflete. *VI. Regiunea Permeti*, cu orașelul Permeti și comunele Frășeri, Kutali, Bodar, Kosina, Kilarișt, la care se adaugă localitățile Kosova, Suropuli, Hotova, Badelon, Micean, Coblar, Zavalan, Trebozișt, Nevoșeli, Lupsca, Gorășani, Tremișta, precum și alte sate nementionate pe nume în care sunt răspândiți aromâni, în număr de 494 familii, adică 2764 suflete. *VII. Regiunea Corcea*, cu orașul Corcea, „centrul celei mai dezvoltate tradiții românești din Albania”⁶ și comunele Pleasa de Sus, Dișnița, Lunca, Grabova, Nicea, Șipsca, Moscopole, Boboștița, Vitcuchi, Lubonia, Beala Mare, Beala Mică, Struja, ultimele trei din fosta Iugoslavie, cu un total de 839 familii, adică 5034 suflete. *VIII. Regiunea*

⁵ Raport 532/P. p. 1-2.

⁶ Raport 532/P, p. 28.

Elbasan, cu orașul Elbasan și comunele Niceare (Tănăcioți) și Țîric, totalizând 310 familii, adică 1860 suflete. IX. *Românii nomazi*, organizați în 70-75 grupuri de câte 10-15 familii, cunoscutele *fălcări*, conduse de câte un *celnic*, totalizând 523 familii a câte 8 membri în medie, în cazul lor, adică 4184 suflete. Potrivit lui Nicolae Țimiras, care a stabilit și lista numelor a 40 din cei 70-75 de celnici, aromânii nomazi din Boboștița susțin că ar mai trăi în regiunea Arghirocastro încă 350 familii de nomazi, pe care ei nu le cunosc individual. S-ar putea estima astfel că trebuie adăugate încă 2800 suflete la cele 4184, adică, totalul nomazilor ar fi de 7000 suflete.

Puține din aceste localități erau sau mai erau încă, în 1941, pur aromânești. Așa sunt Lunca, comună izolată lângă Pogradet, cu 62 familii aromânești, adică 372 suflete⁷, Grabova, la fel de izolată, cu numai 6 case, adică 36 suflete⁸, Colonia, sat exclusiv aromânesc, cu 21 familii, adică 126 suflete⁹. În marile orașe albaneze, aromânii sunt, evident, minoritari. Așa, în Durazzo, din circa 7000 de locuitori, numai 444 sunt aromâni¹⁰. În Tirana, capitala țării, din 35.000 locuitori, sunt aromâni 1500¹¹. În Cavaia, din 3000 locuitori, aromâni sunt 480¹². În Fieri, din 10.000, sunt aromâni 3000¹³. În Valona, din 7000 locuitori, numai 24 sunt aromâni¹⁴. În Berat, din 10.000 locuitori, sunt aromâni circa 3000, dar din aceștia aproape 1200 nu mai vorbesc aromâna, deși au vie conștiința originii lor, iar ceilalți, încuscriți cu albanezi, vorbesc și în casă albaneza¹⁵. În sfârșit, Corcea, oraș cu 25.000 locuitori, „centrul celei mai dezvoltate tradiții românești din Albania“, numără circa 1200 aromâni¹⁶. Dar și în localitățile mai modeste, în comune și sate, numărul aromânilor nu este, proporțional, foarte mare. În orașelul Shejak, trăiesc doar 24 de aromâni¹⁷; în

⁷ Raport 532/P, p. 30, 36.

⁸ Raport 532/P, p. 32.

⁹ Raport 532/P, p. 13.

¹⁰ Raport 532/P, p. 2, 6.

¹¹ Raport 532/P, p. 5-6, 7.

¹² Raport 532/P, p. 8, 14.

¹³ Raport 532/P, p. 15, 17.

¹⁴ Raport 532/P, p. 18, 19.

¹⁵ Raport 532/P, p. 20, 23.

¹⁶ Raport 532/P, p. 28, 36.

¹⁷ Raport 532/P, p. 5, 7.

Sukthi, din 1000 locuitori, sunt doar 10 aromâni¹⁸; în Cărbunari, din 250 de case, adică 1500 de suflete, sunt doar 35 aromânești, așadar 210 persoane, grupate într-un cartier separat de al musulmanilor¹⁹; în Poiani, din 45 familii, numai 25 sunt aromâne, așadar 150 suflete²⁰. Există, desigur, și localități în care aromânii sunt majoritari: în Bodar, din 18 case, 12 sunt aromânești, în Kosina, din 53 de case, sunt aromânești 47²¹. În Nicea, din 60 de familii, 55 sunt aromânești, adică 330 suflete²². Nu se poate vorbi așadar de zone întinse de compactă locuire exclusiv sau majoritar aromânească, ci numai de localități în care aromânii pot fi, pe alocuri, majoritari.

Diferențele dintre datele statistice furnizate de raportul lui Nicolae Țimiraș și cele din raportul, mai sus amintit, cu nr. 235, din 27 martie 1931, al lui Vasile Stoica, pe care diplomatul l-a prețuit în chip deosebit, referindu-se la el ca la un model, pot fi explicate prin evoluția situației reale a aromânilor și prin sporul de acribie a cercetării, nicidecum prin exagerări subiective sau metode de calcul probabilistic eronate. Astfel, cifra de 31.394 propusă de Nicolae Țimiraș pentru totalul populației aromânești din Albania în 1941, după anexarea de către acest stat a unor teritorii în care trăiau aromâni, este mai mică decât cea indicată de Vasile Stoica, adică aproximativ 40.000. Examinând cifrele date de cei doi pentru câteva orașe și comune, nu putem spune însă că Nicolae Țimiraș ar diminua, din prudență sau prejudecată, numărul aromânilor. Dimpotrivă, în cazul Tiranei, pentru care Vasile Stoica dădea cifra de 850 aromâni, Nicolae Țimiraș înregistrează 1500, la un total de 35.000 locuitori²³, ceea ce se poate explica prin progresul procesului de urbanizare a aromânilor și de creștere a capitalei Albaniei în cei zece ani care s-au scurs între cele două estimări. În schimb, pentru străvechea Moscopole, vestitul centru urban ruinat, devenit un sat, Vasile Stoica putuse aprecia numărul locuitorilor, exclusiv aromâni, la 700, pe când Nicolae Țimiraș indică cifra de 558 locuitori, care trăiesc sub presiunea tot mai mare a influenței străine, fără biserică românească și cu o școală primară

---

¹⁸ Raport 532/P, p. 5, 7.

¹⁹ Raport 532/P, p. 10, 14.

²⁰ Raport 532/P, p. 15, 16.

²¹ Raport 532/P, p. 25, 26.

²² Raport 532/P, p. 33.

²³ Raport 532/P, p. 5, 7.

românească etatizată, foarte slabă²⁴; diminuția numărului locuitorilor se poate explica, în acest caz, prin progresiva degradare a fostului burg balcanic și, totodată, prin accelerarea procesului de deznaționalizare a aromânilor, declanșat de statul albanez. În Corcea, oraș de circa 25.000 locuitori, ar exista, după Nicolae Țimiraș, vreo 200 case românești, adică 1200 suflete, dintre care, precizează el, 60% sunt originari din Frașeri, grupați într-un cartier al lor, iar circa 40% din Moscopole sau din comune de munte vecine, răspândiți în tot orașul²⁵, în vreme ce, după Vasile Stoica, ar fi existat, în 1931, 2.500 aromâni²⁶; pare evident aici sporul de precizie al informației lui Nicolae Țimiraș. În unele cazuri, diplomatul consemnează discrepanța dintre cifrele statistice exagerate, vehiculate în opinia publică, când este vorba de aromânii din anumite localități și cifrele reale, culese la fața locului. Așa, de pildă, Pieșchița, din regiunea Durazzo-Tirana, „despre care fusesem informat că ar fi locuită de o puternică majoritate de români, nu mai păstrează astăzi decât trei familii, restul de circa 40 case s-au răspândit în câțiva ani prin toate colțurile țării, parte din cauza mizeriei, cei mai mulți din cauza exproprierilor făcute de societatea hidraulică italiană SELPA. ... Există în sat încă 150 de mahomedani, cari îndură cu toții aceeași mizerie”²⁷.

Condiția socială a aromânilor din Albania este evocată și ea, exact și nuanțat, după regiuni și localități, cu o evidentă cunoaștere directă a diferitelor situații locale. Structura socială a lumii aromânești din Albania este foarte variată, cu importante diferențe de nivel de trai și avere, de stare sanitară și civilizație între cei care o compun. Există aromâni orășeni, unii foarte înstăriți, dedicați comerțului, meseriilor, profesiilor liberale, funcționari, dintre care unii ocupă posturi dintre cele mai înalte în aparatul de stat, preoți și învățători, muncitori, agricultori, păstori stabili care se îndeletnicesc și cu industria casnică a laptelui și a lânii, păstori nomazi. Starea materială a aromânilor diferă de la regiune la regiune. În anumite zone, ca la Sinăvlaş, lângă Durazzo, aromânii care au mai rămas sunt lipsiți de proprietăți rurale, obligați să muncească pe pământul altora și să-și întregească venitul prin salahorie la lucrările de șosele

²⁴ Raport 532/P, p. 34, 36.

²⁵ Raport 532/P, p. 28, 36.

²⁶ Raport nr. 235, p. 1.

²⁷ Raport 532/P, p.4.

și tăiatul lemnului, câștigând circa 100 franci lunar de familie; la aceste neajunsuri se adaugă ravagiile pe care le face malaria în toată regiunea Durazzo-Tirana²⁸ și conflictele cu coloniștii mahomedani aduși din Kosova²⁹. În schimb, aromânii dintr-un mare oraș, ca Tirana, se bucură de o stare materială foarte bună; din cele 250 familii aromânești de aici, 50 sunt comercianți, chiar mari comercianți, 20 funcționari, restul muncitori, specializați în prelucrarea aramei, cu un nivel de trai mai modest. Dintre înalții funcționari din Tirana, sunt de origine aromână un ministru, un secretar general, un deputat, un consilier de stat, un vice-federal³⁰. Starea materială și sanitară a aromânilor din regiunea Cavaia și Lușnia este multumitoare; cei mai mulți se îndeletnicesc cu comerțul de lână, de brânză și cu diferite meșteșuguri, fiind la origine munteni veniți dinspre sud și se vădesc foarte atașați de tradițiile lor pastorale dând chiar și cartierului în care trăiesc în oraș un aspect rustic, alții sunt agricultori prosperi³¹. Nu foarte bună este situația materială a tuturor aromânilor din regiunea Corcea. Cu excepția familiilor de moscopoleni din oraș, mai înstărite, ceilalți duc o viață destul de grea, ca și păstorii nomazi fărșeroți din zonă.³² Condițiile de izolare specifice unor localități din această zonă muntoasă, ca Lunca, integral aromânească, formată din crescători de vite, agricultori, zidari și tâmplari, dificultățile transportului produselor la târgul din învecinatul Pogradet, afectează grav calitatea traiului³³. Foarte interesante sunt datele adunate de Nicolae Țimiraș despre starea românilor ziși nomazi, a păstorilor fărșeroți: diplomatul a făcut un adevărat recensământ neoficial nu numai al oamenilor, dar și al oilor și cailor fiecărui grup de familii, consemnând și locurile de vâratec și iernatec ale acestor aromâni. Așa, de pildă, fâlcarea celnicului Nașu Jarcali, compusă din 25 familii, avea 4000 de oi și 150 de cai, vâratecul la Milet (Corcea) și iernatecul la Xamil (Port Edda); cea a lui Iorghi Nași, compusă din 8 familii, avea 1500 de oi și 40 de cai, vâratecul la Cucăză (Corcea) și iernatecul

---

²⁸ Raport 532/P, p. 7.

²⁹ Raport 532/P, p. 3.

³⁰ Raport 532/P, p. 5.

³¹ Raport 532/P, p. 8-14.

³² Raport 532/P, p. 28.

³³ Raport 532/P, p. 30.

la Delvino, une coborau și Tak Dămăreli și Nahi Tașcu, cu 8 familii, 800 de oi și 30 de cai, venind din Vitanchi (Corcea). În total, cele 523 familii de nomazi aveau 77.900 de oi și 2720 de cai³⁴.

Conștiința identitară a aromânilor din Albania. În anul 1931, Vasile Stoica constata cu amărăciune că majoritatea aromânilor din orașele Albaniei, deși foarte întreprinzători și energici, au o „conștiință națională șubredă“, că „spiritul de jertfă pentru crearea sau menținerea de instituții românești n-a existat niciodată; mișcare românească s-a făcut numai când și întrucât ajutoarele bănești ale Statului român se împărțeau cu îmbelșugare între conducătorii de aici“³⁵. Despre agricultorii aromâni, același diplomat afirma că „sentimentul românesc la dâșii e foarte puțin dezvoltat, limba românească pe care o vorbesc e săracă și încărcată cu cuvinte albaneze“³⁶. Numai aromânii munteni din regiunea Corcea și fărșeroții nomazi sunt animați, potrivit lui Vasile Stoica, de un puternic sentiment al identității lor și de dorința de a și-o păstra. Există totuși o deosebire între aceste din urmă două grupuri. La cei dintâi, întreprinzători și prosperi cândva, „conștiința românească este dezvoltată și în trecut dâșii au dus o luptă foarte energică pentru păstrarea caracterului lor românesc“; decepționați de răul tratament aplicat lor, ca și tuturor alogenilor, de majoritatea albaneză, în pofida promisiunilor făcute de aceasta și a rolului pe care ei înșiși l-au jucat în lupta pentru independența Albaniei, ei râvnesc să emigreze în România, unde s-au și stabilit majoritatea intelectualilor ieșiți din rândul lor. În schimb, fărșeroții, lipsiți, din pricina modului lor de viață migrator, de cultură superioară, de o conștiință națională dezvoltată și de sentimente românești pronunțate, au o conștiință identitară primară, ei „își păstrează cu energie limba, credința și obiceiurile lor strămoșești și nu se încuscesc nici odată cu elemente de alt neam“, dar vor fi supuși deznaționalizării o dată cu renunțarea la păstoritul de tip nomad³⁷.

³⁴ Raport 532/P, p. 40-42.

³⁵ Raport Stoica 235/1931, p. 2.

³⁶ Raport Stoica 235/1931, p. 3.

³⁷ Raport Stoica 235/1931, p. 5-6. Evident, vorbind de „nomadismul“ fărșeroților, diplomatul se referă la tipul de transhumanță practicat de aceștia, care implică deplasarea sezonieră de la munte la șes cu întreaga familie și tot inventarul gospodăriei, nu la deplasări permanente, neregulate, în orice direcție. În acest sens, v. Th. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926.

Confirmând, în esență, constatările lui Vasile Stoica, Nicolae Țimiraș este mai complet și mai nuanțat în descrierea manifestărilor conștiinței identitare a aromânilor din Albania anului 1941, supusă ocupației italiene. El respinge teza oficială, susținută atât de autoritățile italiene, cât și de cele albaneze, potrivit căreia minoritatea aromână se bucură de un tratament de favoare și „*nici nu dorește școli și biserici proprii*”. Constată însă că „minoritatea română, stăpânită de interese materiale și fără suficientă conștiință națională, cu excepția locuitorilor centrului Corcea, *nu cere asemenea drepturi decât dacă are în prealabil siguranța că regimul italian le pregătește un tratament de favoare*”³⁸. Cu alte cuvinte, Nicolae Țimiraș consideră că *aromânii din Albania anului 1941 au conștiința identității lor proprii, dată de comunitatea de limbă, religie, obiceiuri tradiționale, ei nu au însă sau nu au cu toții în aceeași măsură nici dorința de a dobândi statutul de minoritate etnică, nici conștiința identității lor românești și aspirația de a și-o dezvolta în plan cultural cu sprijinul statului român, al școlilor și bisericilor de limbă română*.

Variatatea pe care o înfățișează din punctul de vedere al conștiinței identitare lumea aromânească din Albania este într-adevăr impresionantă, iar informația oferită în privința ei de Nicolae Țimiraș foarte instructivă și pertinentă. Există localități, nu neapărat omogene etnic, în care atașamentul aromânilor față de identitatea proprie este deosebit de puternic, solidaritatea de grup etnic foarte strânsă, mergând uneori până la interzicerea sau evitarea încuscririlor cu alogeni. Așa se întâmplă la Chelbenic, un sat mixt cu numai 10 case aromânești dintr-un total de 25, ai cărui locuitori se ocupă cu agricultura și păstoritul și, deși lipsiți de școală și biserică română, sunt „cei mai mari naționaliști români ce am cunoscut în Albania, gata să facă orice sacrificiu pentru limba și credința lor, păstrată cu atâta dârzenie”³⁹. La fel, în Kosina, pe șoseaua Permeti, sat cu 47 de familii aromânești dintr-un total de 53; „acești români, meseriași și plugari, cu multe lipsuri materiale, nu au decât biserică și școală albaneză și cer în unanimitate drepturi minoritare”⁴⁰. În regiunea Corcea, conștiința românească a aromânilor, care au fost supuși unor atacuri sângeroase din pricina ei, este atât de puternică și dârză, încât, prin derogare

---

³⁸ Raport 440/P, p. 1.

³⁹ Raport 532/P, p. 21.

⁴⁰ Raport 532/P, p. 25.

de la legea care desființase școlile și bisericile românești, statul albanez a fost nevoit să tolereze existența de biserici românești în 7 comune și de învățători români în 6 comune⁴¹. În comuna Pleasa de Sus, din aceeași regiune, ai cărei locuitori aromâni foarte numeroși s-au mutat la oraș, au rămas numai 7 case locuite de aromâni crescători de vite. „Nu numai că își păstrează dialectul aromân, dar aproape nici nu știu albaneza”⁴². În izolata Lunca, comună exclusiv aromânească, cu 62 de familii, „tradiția națională este din cele mai dezvoltate”⁴³. În Poiani, sat cu 45 de familii, dintre care 25 aromânești, aromânii, păstori, ocupați și cu industria casnică a lânii și laptelui, „păstrează o vie conștiință națională, respingând orice amestec cu albanezii”⁴⁴. Chiar și în orașe, mai mici sau foarte mari, aromânii cu o conștiință identitară puternică se grupează în cartiere proprii, separate de ale albanezilor sau nu se încuscesc cu ei. Așa se întâmplă în Cavaia, orașel cu circa 3000 locuitori, unde 60 de familii aromânești, la origine păstori din sud, ocupați în industria laptelui și a lânii, trăiesc grupate într-un cartier, „într-o atmosferă de solidaritate ce ar putea sta la baza unei bune organizări minoritare. Conștiința lor națională este dintre cele mai puternice, cu mult mai puternică decât cea a românilor din Durazzo și Tirana. Dialectul român este păstrat cu sfințenie în familie, unde se respinge ideea unor încuscrii cu femeii albaneze. Copiii vorbesc numai limba părinților și învață foarte slab limba albaneză”⁴⁵. La fel în Lușnia, orașel cu 7500 de locuitori, cele 150 familii de români negustori, stăpâni pe piața întregii regiuni, în permanentă legătură cu producătorii români din cele 16 sate aromânești din împrejurimi, își păstrează vie conștiința identitară, limba și credința creștin-ortodoxă, refuzând propaganda unor preoți uniți care, cu sprijin italian, au improvizat o biserică⁴⁶. Chiar la Tirana, aromânii dispersați în oraș se încuscesc de preferință numai între ei⁴⁷.

⁴¹ Raport 532/P, p. 28.

⁴² Raport 532/P, p. 29.

⁴³ Raport 532/P, p. 30.

⁴⁴ Raport 532/P, p. 15.

⁴⁵ Raport 532/P, p. 8.

⁴⁶ Raport 532/P, p. 9.

⁴⁷ Raport 532/P, p. 5.

Încuscrirea aromânilor cu albanezii, practică în anumite localități, duce de cele mai multe ori la abandonarea dialectului aromânesc, o primă treaptă pe calea asimilării, mai lente sau mai accelerate. Așa se întâmplă în orașul Fieri⁴⁸. Cum am amintit, în Berat, oraș cu circa 500 de familii aromânești, aproape 200 de familii au uitat să vorbească aromâna, dar își afirmă totuși, chiar și în fața autorităților, conștiința originii lor; dintre cei aproape 300 de capi de familie care vorbesc dialectul, 150, însurați cu femei albaneze, vorbesc în casă limba soției⁴⁹. Există totuși cazuri în care, femeile albaneze măritate cu aromâni învață ele aromâna. Așa s-a întâmplat la Pogradec, din fosa Iugoslaviei, unde jumătate din cele 40 de familii românești sunt încuscrute cu albanezii⁵⁰. Un fenomen și mai curios este consemnat la Lușnia, mai sus amintită, unde din pricina contactului cu negustorii aromâni atotputernici pe piața comercială din regiune și cu numeroșii producători aromâni de acolo, unii albanezi, legați prin interese comerciale cu ei, au ajuns să vorbească „limba noastră”⁵¹. Factorul cel mai important de albanizare a aromânilor este însă frecventarea școlii și a bisericii albaneze. Așa, la Kutali, lângă Permeti, pe șoseaua Permeti-Tepeleni, copiii celor 36 de familii românești „vorbește din ce în ce mai greu dialectul aromân” din pricina influenței școlii albaneze⁵². Dificultatea deprinderii limbii române de către copiii aromâni crește prin existența unor grădinițe de copii albaneze în orașe mari precum însăși Corcea⁵³. Chiar acolo unde învățarea limbii române mai este tolerată, sub controlul strict al statului, copiii aromâni nu ajung întotdeauna să o deprindă bine din pricina lipsei de metodă a personalului didactic, care, de frica autorităților, tratează foarte superficial predarea acestei limbi. Examinat de Nicolae Țimiraș, un elev din satul Dișnița s-a scuzat că nu înțelege textul din manualul în uz, deoarece este scris „pe limba cea curată” din București, iar nu pe limba stricăată vorbită de ei. Diplomatul român sugerează aducerea din țară, prin Consulat, a unor manuale speciale pentru aromâni⁵⁴. El se raliază astfel aceluia care, fără să preconizeze în chip absurd renunțarea

---

⁴⁸ Raport 532/P, p. 17.

⁴⁹ Raport 532/P, p. 20.

⁵⁰ Raport 532/P, p. 35.

⁵¹ Raport 532/P, p. 9.

⁵² Raport 532/P, p. 25.

⁵³ Raport 532/P, p. 29.

⁵⁴ Raport 532/P, p. 30.

la folosirea limbii literare în școala românească din Balcani, cereau, în spiritul tradiției și rostului dintru început al acestei școli, folosirea, la începutul ciclului instructiv, și a aromânei.

Nicolae Țimiraș nu uită să identifice, între cauzele abandonării limbii române de către aromânii din Albania, comportamente oportuniste și interesate ale aromânilor înșiși. În orașul Durazzo, tineretul aparținând minorității aromânești, alcătuite din 74 familii, în general foarte înstărite, din rândurile cărora s-au ridicat comercianți dintre cei mai puternici din Albania, fără să-și fi pierdut conștiința identității etnice, nu mai vorbește aromâna, căreia îi preferă albaneza și italiana, deprinse în școlile din țară și din Italia, unde a fost trimis la studii superioare. Presiunea asimilatoare a mediului alogen este favorizată, în acest caz, afirmă Nicolae Țimiraș, de nevoile profesiei care îi duc pe aromâni la înregistrări cu albanezii și de preferința acordată Italiei, în detrimentul României, pentru desăvârșirea studiilor. „Interesele comerțului – spune el – au înăbușit interesele naționale”⁵⁵. La fel, la Tirana, fruntașii comunității aromânești, mai ales funcționarii de stat, „de teama de a nu-și risca posturile ... nu întreprind nici o acțiune pentru dobândirea de drepturi minoritare a conaționalilor lor. Ba încă, pentru a complace Guvernului, acești funcționari, în frunte cu Ministrul Economiei Naționale, lasă să circule, contra convingerilor lor, cunoscuta teză oficială după care populația românească nici n-ar considera în interesul ei să ceară drepturi școlare și bisericești”.⁵⁶ Nicolae Țimiraș acordă, în schimb, o mare atenție și prețuire inițiativei singulare a unui grup de tineri aromâni din Tirana (studenți, comercianți, mici funcționari) care și-au propus să trezească conștiința națională românească a comunității lor prin diverse manifestări cu caracter cultural, publicații și, cu timpul, prin cereri adresate autorităților italiene. Scopul acestei mișcări ar fi de a obține înființarea unei școli românești cu internat la Tirana și introducerea limbii române ca limbă liturgică într-o biserică din capitală. Pe această cale, Tirana ar putea deveni centrul de atracție culturală și redeschidere națională al românilor din Albania. Proiectul pare să fie agreat și de Mitropolitul Primat al Albaniei care ar căuta, într-un târziu, în 1941, sprijinul României împotriva amenințărilor ce planează – probabil din partea catolicismului și uniaticismului – asupra ortodoxiei albaneze⁵⁷.

⁵⁵ Raport 532/P, p. 2-3.

⁵⁶ Raport 532/P, p. 5.

⁵⁷ Raport 532/P, p. 5-6. Cât de importantă socotea N. Țimiraș această acțiune se vede și din Raport 440/P, p. 2, unde el spune: „Dacă acțiunea reușește la Tirana, lupta este ca și câștigată pentru celelalte regiuni din Albania”.

Atitudinea statului albanez față de minoritatea aromânească. De la apariția sa ca stat independent, recunoscut ca atare pe plan internațional la 2 august 1919 și până în momentul izbucnirii războiului italo-grec, la 28 octombrie 1940, statul albanez independent a dus o politică de deznaționalizare și asimilare a aromânilor⁵⁸. Mijloacele cele mai eficiente folosite în acest scop au fost desființarea autonomiei școlilor și bisericilor românești, interdicția pentru cadrele didactice și preoții care nu sunt cetățeni albanezi de a preda în școli sau sluji în biserici, îngrădirea drastică a folosirii limbii române în școlile etatizate. Lor li s-au adăugat măsuri de natură economică și socială, colonizări și împrăștierea discriminatorii pentru aromânii cu sentimente naționale românești. Toate aceste măsuri contraziceau normele și convențiile internaționale, acceptate de Albania prin *Declarația* solemnă din 2 octombrie 1921 în fața Societății Națiunilor, privitoare la drepturile minorităților, dar și des invocatele raporturi de prietenie tradițională dintre România și Albania, datoriile de recunoștință contractate de cea din urmă față de cea dintâi pentru sprijinul acordat ei de statul și societatea românească în lupta pentru constituirea într-un stat independent și pentru obținerea autocefaliei bisericii creștine ortodoxe din Albania, ca să nu mai vorbim de vechile proiecte comune de creare a unei formațiuni balcanice mixte, de tip confederal, în care să intre, cu drepturi egale, albanezi și aromâni. Scopul real urmărit de statul albanez era omogenizarea, pe cât posibil, a conținutului său național, altminteri foarte eterogen din punct de vedere confesional (existau trei confesiuni – creștină ortodoxă, creștină catolică, musulmană), etnic (erau trei etnii bine reprezentate – albaneză, greacă și română), cultural (trei culturi – austriacă, greacă, română) și lingvistic (două dialecte albaneze – gheg și tosc, limbile și dialectele minoritare); se dorea, cum foarte exact sesizează Nicolae Țimiraș, evitarea, declanșării unor crize pe probleme minoritare. Pretextul invocat de Albania față de România „prietenă” pentru măsurile potrivnice instituțiilor bisericești

---

⁵⁸ Despre evoluția atitudinii Albaniei față de aromânii din cuprinsul ei au alcătuit studii documentare pertinente: Vasile Stoica, Raportul 235/1931 și studiul *Românii macedoneni*, întocmit în 1941, parțial reprodus în Arhivele Naționale ale României, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, volum coordonat de Stelian Brezeanu și Gh. Zbucnea, București, 1997, nr. 147, p. 315 urm. precum și Mihail A. Blenche, *Românii de peste hotare*, martie 1935, p. 1-16, reprodus parțial în Brezeanu-Zbucnea, *op.cit.*, 139, p. 295-296. Important este și studiul citat mai sus al lui Emil Opreșan, *Românii de peste hotare*, 1945, p. 83-87.

și școlare românești era reala imposibilitate juridică și politică de a nu aplica acestora măsurile pe care statul albanez se declara nevoit, din interese de siguranță națională, să le ia față de minoritatea greacă, a cărei puternică prezență etnică, religioasă și culturală, mai ales în regiunea Arghirocastro, putea alimenta eventuale revendicări teritoriale. Tactica aplicată de Albania în relația cu România pentru a nu-i provoca reacții ostile pe plan internațional pe tema atitudinii față de aromâni a fost o anumită toleranță, niciodată legalizată, față de administrarea de către statul român a unor școli sau biserici, din ce în ce mai puține. Politica de deznaționalizare a aromânilor și de limitare a influenței românești asupra lor prin demantelarea rețelei de școli și biserici a Bucureștiului a fost însă urmărită cu tenacitate chiar și după ce Grecia fusese înfrântă de Axă și pretextul amenințării grecești nu mai putea fi invocat. În total, din 17 școli primare câte existaseră pe teritoriul Albaniei în vremea Imperiului otoman, în iunie 1941 nu mai funcționau, în condiții precare, decât șase școli primare etatizate, la Cocea, Dișnița, Șipsca, Moscopole, Nicea și Lunca, cu învățători numiți, controlați și plătiți de autoritățile albaneze (ei primeau și o mică indemnizație suplimentară din partea statului român), care le dăduseră consemnul confidențial „ca predarea obiectelor de studiu să nu se facă în condițiunile cele mai strălucite”⁵⁹. Cât privește Biserica, nu mai existau decât opt biserici românești, în regiunile Corcea și Elbasan; preoții, plătiți teoretic de comunități, erau în fapt salariați de statul român, cu consimțământul tacit al albanezilor⁶⁰. Raportul lui Nicolae Țimiraș din august 1941 consemnează detaliat efectele acestei politici în fiecare din localitățile cercetate, situația bisericilor și a școlilor rămase, a celor părăsite sau distruse, a celor care funcționau exclusiv în limba albaneză.

Importanța pe care Nicolae Țimiraș o acordă inițiativei tinerilor aromâni cu sentimente naționale românești din Tirana nu este disproporționată în raport cu realitățile. Posibilitățile României de intervenție în vederea susținerii dezvoltării conștiinței și culturii naționale la aromâni erau limitate juridic, în cazul Albaniei, de lipsa unui acord bilateral la nivel de stat. Albania nu semnase, asemenea Greciei, Iugoslaviei și Bulgariei, tratatul de pace, din 1913, de la București și nici scrisorile anexate acestuia, prin care cele trei țări

⁵⁹ Raport 379/P, p. 4-6.

⁶⁰ Raport 379/P, p. 2-4.

balcanice se angajau să recunoască minorităților lor aromânești dreptul la liberă dezvoltare națională, iar statului român dreptul de a le susține direct. După Primul Război Mondial, chiar și aceste se considerau eliberate de obligațiile asumate prin acordurile oficiale din 1913, de la București, declarându-se legate numai de prevederile referitoare la minorități din tratatele de pace din 1919-1920, la care Albania nu era parte. Așadar, singura bază legală pentru a cere Albaniei respectarea drepturilor minorității aromânești era amintita *Declarație* solemnă din 1921, făcută în fața Consiliului Societății Națiunilor, ale cărei prevederi fuseseră înscrise în Constituția albaneză. În aceste condiții, era necesar ca, în Albania, aromânii înșiși – și nu statul român în numele lor – să-și ceară drepturile minoritare în baza legislației internaționale. Or, din diverse motive, masa aromânilor din Albania nu revendica statutul de minoritate etnică. De aici speranțele puse de Nicolae Țimiraș în inițiativa tineretului aromân din Tirana, cu atât mai mult cu cât, în opinia sa, în împrejurările anexării Albaniei de către italieni, guvernul italian ar fi fost mult mai receptiv față de revendicările unui grup minoritar aromânesc conștient de identitatea sa și energic decât față de intervențiile guvernului român în favoarea unei minorități inerte.⁶⁷

Atitudinea autorităților fasciste italiene față de aromânii din Albania. Spre deosebire de anumite spirite înfierbântate sau numai visătoare de la București, care mai puteau crede realizabilă și de dorit utopia unui stat albano-român sub auspiciile Italiei și Germaniei⁶⁸, Nicolae Țimiraș, aflat în contact direct cu reprezentanții Locotenentei de la Tirana și cu alți oficiali italieni, și-a dat seama foarte curând că autoritățile italiene sunt mai interesate să susțină punctul de vedere albanez în privința aromânilor decât pe cel românesc. Consulul general Meloni, care urma să devină, se spunea, Secretar General al Locotenentei, deci al doilea om în stat, se declara convins că aromânii din Albania, cu destul de mulți reprezentanți în guvern, nu doresc să se declare o minoritate și nici să ceară introducerea limbii române în școli și biserici. La replica lui Țimiraș care-l îndemnase să ia contact cu minoritarii aromâni pentru

⁶¹ Raport 440/P, p. 2-3. Cf. Emil Oprișan, *Românii de peste hotare*, cu date precise despre regimul juridic al minorităților românești din fiecare stat străin în care acestea există, inclusiv Albania.

⁶² V. în această privință Gh. Zbucnea, *op.cit.*, p. 213-220.

a afla ce vor și cum sunt terorizați de albanezi, Meloni l-a făcut să înțeleagă că nu are de gând să fie acuzat de albanezi că trezește o problemă considerată inexistentă⁶³. Trecând apoi pe terenul istoriei, înaltul oficial italian a ținut să-i precizeze lui Nicolae Țimiraș că, după opinia sa, numai aromânii din Durazzo și Elbasan, de origine italică, și-au păstrat rasa latină, în vreme ce aromânii din sud preferă greaca⁶⁴. În privința chestiunii bisericești, italienii au dezvoltat, potrivit informațiilor furnizate de Nicolae Țimiraș, o întreagă doctrină vizând legitimarea combaterii ortodoxiei și încercării de convertire a albanezilor creștini ortodocși la catolicism, prin uniaticism. Italienii afirmău că Grecia bizantină a folosit în lupta contra Romei, care avea drepturi mai vechi asupra Balcanilor, arma religioasă a ortodoxiei; creștinii ortodocși ar fi fost deci simpatizanți ascunși ai elenismului. Numai dominația bizantină a putut aduce la ortodoxie pe albanezi, inițial adepți ai Bisericii romano-catolice. Revenirea la confesiunea romană ar fi însemnat deci o *restitutio in integrum*. În felul acesta, s-a pregătit terenul pentru unirea bisericii ortodoxe albaneze cu Roma, idee împărtășită de mulți ortodocși, albanezi și aromâni, precum consilierul eparhial aromân Gogeamani, care o apăra cu argumente politice⁶⁵. Nici școala românească nu avea de așteptat mult bine de la Italia, care prefera să înlesnească propagarea limbii și culturii italiene, nu a limbii și culturii românești în Albania. În această ordine de idei, Țimiraș amintește că s-au suspendat chiar și vizele de întoarcere în Albania a tinerilor albanezi și aromâni plecați la studii în România⁶⁶.

Soluțiile preconizate de Nicolae Țimiraș pentru rezolvarea „chestiunii aromânești”. Lucid și realist, Nicolae Țimiraș face guvernului României o serie de propuneri, precise, concrete și rezonabile în contextul dat, privind îmbunătățirea soartei aromânilor cu sentimente naționale românești din Albania. Aceste propuneri sunt împărțite în două categorii: cele a căror realizare depinde de guvernul italian și cele a căror realizare depinde de guvernul român. Majoritatea celor dintâi vizează introducerea sau reintroducerea limbii române în bisericile și școlile din localitățile în care trăiesc aromâni, enumerate și

⁶³ Raport 379/ P, p. 11.

⁶⁴ Raport 379/ P, p. 12.

⁶⁵ Raport 379/ P, p. 12-15.

⁶⁶ Raport 379/ P, p. 15-17.

grupate pe regiunile de locuire aromânească distinse de diplomat. Este vorba, în fapt, de refacerea rețelei de școli și biserici românești de pe teritoriul Albaniei din vremea Imperiului otoman și chiar de redobândirea statutului de autonomie al acestor instituții. Alte propuneri se referă la necesitatea obținerii unor despăgubiri de război pentru aromânii care au suferit daune de pe urma operațiunilor militare și la aplicarea unor măsuri punitive împotriva unor reprezentanți nedemni ai administrației care tolerează abuzuri împotriva locuitorilor aromâni (înlocuirea primarului din Nicea, de pildă). Propunerile a căror realizare depinde de guvernul român privesc, în general, acordarea de către România a unor ajutoare materiale sub formă de burse pentru studenți aromâni care să studieze teologia în țară, pensii pentru slujitori ai școlii românești, fonduri pentru a acoperi, măcar parțial, reconstruirea unor biserici și școli, sume pentru achiziționarea de veșminte bisericești și cărți liturgice și pentru salarizarea unor cântăreți bisericești. Se mai recomandă crearea unui curier periodic care să facă legătura dintre Consulatul General din Tirana și diversele centre aromânești, dotarea unor școli cu manuale didactice și elaborarea unor manuale speciale adaptate nevoilor aromânilor, necesității resimțite de ei de a-și însuși treptat limba literară⁶⁷.

În rapoartele sale, Nicolae Țimirăș nu-și ascunde scepticismul în privința determinării Italiei fasciste de a sprijini dezvoltarea românismului în Albania, nici neîncrederea în disponibilitatea aromânilor din Albania de a declanșa o acțiune masivă în scopul dobândirii drepturilor prevăzute de legislația internațională ca minoritari români, nici indignarea față de neglijența cu care oficialii români tratează, adesea, „chestiunea aromânească“. El se simte totuși dator nu numai să informeze exact guvernul român despre situația aromânilor din Albania, ci și să propună soluții pentru rezolvarea unora dintre nevoile urgente ale acestora, a căror satisfacere, e convins, ar reprezenta pentru ei o încurajare, iar pentru statul român un argument moral în favoarea dreptului „de a vorbi în numele lor atunci când momentul ne-o va permite“⁶⁸. Din rapoartele și propunerile sale reiese clar că, asemenea altor diplomați români ai vremii - Vasile Stoica, Mihail A. Blenche, Emil Opreșan - Nicolae Țimirăș era convins că acțiunea României în „chestiunea aromânească“ nu trebuie să

⁶⁷ Raport 532/P, p. 44-47

⁶⁸ Raport 532/P, p. 47

renege spiritul în care a fost concepută de înaintași și să transgreseze cumva limitele pe care i le-a fixat tradiția politicii externe românești. Scopul acestei acțiuni nu era dobândirea de teritorii, nici subminarea statelor balcanice sau tulburarea păcii în zonă, ci numai protejarea identității naționale a aromânilor și sprijinirea liberei lor afirmări umane, în acord cu aceste state și în respectul dreptului internațional. Este sigur că Nicolae Țimiraș a fost un factor de continuitate în politica balcanică a României chiar și în anii de cumplite încercări și derută ai celui de al doilea război mondial.

Studiu publicat în volumul omagial
Carte de iubire pentru Matilda Caragiu-Marioțeanul/Carti di vrearî trâ Matilda,
Societatea Culturală Aromână, Editura Sammarina, București, 2002

IDENTITATE AROMÂNEASCĂ ȘI IDENTITATE BALCANICĂ

Cu riscul de a fi acuzat de cinism, voi cuteza să afirm, asemenea regretatului Tache Papahagi, savant renumit și înflăcărat militant pentru drepturile aromânilor, că stingerea acestora mi se pare inevitabilă¹. Căci dispariția aromânilor se înscrie într-un proces istoric general: acela al stingerii romanității balcanice, ai cărei ultimi supraviețuitori importanți istoricește sunt ei. Reamintesc, în treacăt, că vlahii din muntele Haemus, ca și cei din vechea Iugoslavie au dispărut de secole, că meglenoromânii și istroromânii, drastic împuținați, nu mai sunt decât o curiozitate etno-lingvistică și că ultimul vorbitor de dalmată s-a stins acum câteva decenii. Declanșat acum mai bine de un mileniu, sub șocul invaziilor slavă și bulgară, care au dislocat vechea populație romanizată ce constituia un bloc unitar instalat pe ambele maluri ale Dunării, intensificat ceva mai târziu de completa elenizare a Imperiului roman de răsărit, accelerat tot mai mult de împrejurările politice, sociale și economice ale vieții moderne, acest proces ireversibil se va încheia, probabil, nu peste multă vreme. Romanitatea răsăriteană nu va mai fi atunci reprezentată decât de români, creatorii unui stat național și ai unei culturi scrise originale în spațiul vechii Dacii.

Adevărată fosilă vie, aromânii și-au păstrat identitatea romanică vreme de secole, la adăpostul tradiționalului lor mod de viață pastoral, dar n-au ajuns niciodată să devină o națiune, nici să creeze o cultură națională proprie mai

---

¹ Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, 1974 (ed. II-a), p. 5-7 și urm.

presus de nivelul folclorului. Dispersați, în urma deplasărilor lor ca păstori transhumanți, cărăuși sau negustori, în toate regiunile Peninsulei Balcanice și chiar în țările Europei Centrale, ei au trăit întotdeauna în simbioză cu toate popoarele balcanice. Pe măsură ce s-au integrat în viața economică, politică și culturală a mediului urban, dominat de alogeni, ei au contribuit din plin la dezvoltarea tuturor națiunilor balcanice. Iată de ce, Dušan Popović, istoricul care le-a relevat rolul deosebit de important în dezvoltarea capitalismului și a clasei burgheze în Serbia, spunea că aromânii sunt cel mai balcanic dintre toate popoarele balcanice². Păstrându-și cu tenacitate identitatea romanică, idiomul propriu și obiceiurile, practicând, până în secolul XX, cea mai strictă endogamie, ei sunt, totodată, aproape toți, bilingvi, dacă nu poligloți și participă activ la două sau mai multe culturi balcanice. Există chiar și în zilele noastre familii aromânești care numără între membrii lor inși deveniți, în diversele țări balcanice ai căror cetățeni au ajuns să fie, greci, bulgari, sârbi, slavi macedoneni ori albanezi, fără să-și piardă, din această pricină, conștiința de familie și sentimentul datoriei de solidaritate familială pe care strânsa lor înrudire îl implică în virtutea unei străvechi tradiții. *Agenți dinamici ai proceselor de aculturație, aromânii au fost, așadar, un important factor creator de identitate balcanică.*

Dezvoltarea națiunilor moderne și a ideologiilor naționaliste în Balcani, în secolele XIX-XX, a marcat destinul aromânilor³. Ei au devenit obiect de controverse și confruntări între națiunile balcanice și statele succesoare ale Imperiului otoman, care intenționau să-și însușească, în numele principiului naționalităților, firește, teritorii locuite, în număr mare, de aromâni. De dragul cauzei naționale pentru care luptau, grecii, bulgarii, sârbii, albanezii disimulau statistic prezența aromânilor în regiunile pe care și le disputau, încercau să le diminueze numărul, să minimalizeze vigoarea sentimentului propriei identități de care erau animați și nu șovăiau să-i marginalizeze pe aceia dintre ei care stăruiau să-și afirme această identitate. Naționaliștii balcanici mai subtili puneau

² D. Popović, *Les Aroumains*, în „Revue internationale des études balkaniques“, VI, Belgrad, 1937, p. 611

³ Max-Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage*, Viena, 1974 (= *Chestiunea aromânească*, trad. rom. de N.Ș. Tanașoca, București, 1994) este astăzi lucrarea de referință privitoare la soarta aromânilor în epoca naționalităților.

în evidență – adesea pe drept cuvânt, dar niciodată cu nuanțele de rigoare – conștiința națională elenică, bulgărească, sârbească ori albaneză a aromânilor, iar cei mai hotărâți dintre ei se străduiau să-i determine să o îmbrățișeze, prin convingere sau prin constrângere. În ce-i privește, românii, care i-au socotit întotdeauna congeneri balcanici vorbitori ai unui dialect al limbii române, au pornit, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o vastă acțiune diplomatică și de propagandă în scopul „redeșteptării” conștiinței naționale românești a aromânilor și pentru a obține din partea Sublimei Porți recunoașterea caracterului lor etnic românesc și a dreptului lor la „autonomie culturală”. România urmărea să inculce aromânilor sentimentul apartenenței lor la națiunea română, să determine Imperiul otoman și Patriarhia ecumenică să le garanteze aromânilor dreptul de a folosi limba română în învățământ și în cultul religios și să obțină pentru ea însăși statutul oficial de putere protectoare a aromânilor, împreună cu privilegiul de a întreține și administra școli și biserici românești pentru ei în Peninsula Balcanică. După ce a depus mari eforturi diplomatice și a trecut prin momente de grave disensiuni cu statele balcanice, în primul rând cu Grecia, România a dobândit în cele din urmă câștig de cauză. O *irade* (constituție) imperială otomană care le acorda statutul de *millet* (națiune) le recunoștea oficial, în 1905, aromânilor identitatea românească și legifera situația lor privilegiată. Confirmate formal după războaiele balcanice, dar niciodată integral respectate de statele succesoare ale Imperiului otoman, cu excepția Greciei, care a tolerat existența bisericilor și a școlilor românești pentru aromâni pe teritoriul ei, fără să recunoască însă diplomele eliberate de acestea din urmă, statutul de minoritate etnică românească al aromânilor și dreptul lor la autonomie culturală au fost abolite după al doilea război mondial de guvernele comuniste din țările balcanice intrate în sfera de influență a Uniunii Sovietice, iar guvernul de la București s-a grăbit să-și declare dezinteresul față de „chestiunea aromânească”. De altminteri, succesul acțiunii românești vizând „redeșteptarea națională” a aromânilor nu fusese decât parțial și, mai ales, de prestigiu; școlile românești din Balcani erau mai degrabă pepiniere de emigranți către România decât institute de educație capabile să dea viitorilor cetățeni de etnie română ai țărilor balcanice o formație culturală adecvată condiției lor istorice. Neizbutind să-și atingă scopul declarat, acela de a consolida și stabiliza minoritatea aromânească în țările balcanice, acțiunea României în Balcani a sfârșit prin a-i izola pe aromâni de mediul lor natural și a-i încuraja

să-și părăsească patriile. Triumful naționalismului a fost urmat și de sciziunea aromânilor înșiși în tabere învrăbite. Întrucât aromânii erau legați, în primul rând, de greci prin relații istorice și afinități culturale deosebit de puternice, nucleul lor etnic fiind de altfel enclavat în teritoriul elenic, fractura cea mai importantă a fost aceea care i-a separat pe aromânii *românizanti* de așa-numiții *grecomani*. Românizantii, sprijiniți de statul român, propovăduiau integrarea aromânilor în națiunea română, invocând comunitatea de origine și limbă cu dacoromânii, dovedită cu argumente istorice și lingvistice, în vreme ce grecomanii, susținuți de Atena, își proclamau devotamentul exemplar față de cauza elenismului, invocând, cu mândrie, fapte de arme, acte de cultură, acțiuni politice, prin care ei și înaintașii lor o serviseră întotdeauna. *Instrumentalizați de diversele naționalisme, aromânii erau amenințați, așadar, în epoca naționalităților, să-și piardă identitatea romanică împreună cu particularitățile etno-lingvistice specifice prin care ei se deosebeau atât de celelalte popoare latine, cât și de dacoromâni și riscau totodată să-și rateze vocația balcanică.*

Studiile științifice asupra lor au avut de suferit din această cauză. În societățile balcanice, ei deveniseră un subiect tabu. În general, savanții balcanici evitau să întreprindă cercetări sistematice privitoare la aromâni, iar dintre cei care se încumetau la așa ceva foarte puțini dădeau dovadă de obiectivitate. Nu numai istoria aromânilor, dar și aceea a celorlalți *vlahi* din Peninsula Balcanică, de mult dispăruți ori încă existenți, era rescrisă în spiritul celui mai neînfrânat naționalism romantic. În vreme ce oamenii politici încercau să omogenizeze conținutul etnic al statelor balcanice, încurajând asimilarea aromânilor de către națiunile dominante, istoricii atribuiau, în chip anacronic, un caracter național cu totul modern și, adesea, contrazis de datele furnizate de izvoare, trecutului medieval al acestor state. Istoricii bulgari făceau bulgari din *vlahii* trăitori în Haemus care contribuiseră decisiv la crearea „regatului bulgarilor și al vlahilor” în secolul al XIII-lea, istoricii sârbi îi socoteau pe *vlahii* menționați de izvoarele medievale sârbești drept o categorie socio-profesională de slavi, istoricii albanezi nu pomeneau nimic despre caracterul etnic românesc al aromânilor din Epir, pe care-i prezentau drept albanezi, imensa majoritate a erudiților greci susțineau că aromânii, desemnați cu termenul peiorativ *cuțovlahi* („vlahi șchiopi”), nu ar fi decât vechi eleni romanizați, redeveniți, în epoca modernă, greci pur și simplu, în vreme ce majoritatea istoricilor români nu se arătau câtuși de puțin dispuși să țină seama de particularitățile care-i deosebeau pe

aromâni de dacoromâni, atribuindu-le un sentiment național românesc modern pe care cei dintâi nu-l cunoscuseră și trecând cu vederea mult prea ușor legăturile lor speciale cu elenismul bizantin și postbizantin. Preocupați să nu pară șovini, istoricii balcanici recunoșteau caracterul etnic romanic, ba chiar românesc, vlahilor din oricare țară balcanică alta decât a lor. Bulgarii contestau vehement romanitatea vlahilor din istoria lor medievală, pe care-i socoteau ciobani bulgari, dar îi țineau de români pe aromânii sau cuțovlahii din Grecia. Tot astfel, sârbii și croații puneau la îndoială romanitatea vlahilor din regatele lor medievale, dar recunoșteau caracterul etnic românesc al vlahilor din Haemus și al aromânilor. La rândul lor, grecii acceptau identitatea vlahilor din Serbia și Bulgaria medievală cu vlahii din Ungrovlahia și Moldovlahia, așadar cu românii, dar contestau caracterul etnic românesc al vlahilor sau cuțovlahilor din Marea Vlahie tesaliană, adică al aromânilor. *Spiritul partizan al istoriografilor balcanice din epoca naționalităților a împiedicat dezvoltarea studiilor privitoare la aromâni și la întreaga romanitate balcanică.*

Europa se conformează astăzi doctrinei drepturilor omului. Asumând sarcina de a apăra drepturile minorităților naționale, lingvistice și altele, Uniunea Europeană pretinde țărilor pe care le grupează să se preocupe, între altele, de salvagardarea identității, limbii și culturii tradiționale a aromânilor. Recomandarea din 1997 a Consiliului Europei privitoare la „chestiunea aromânească”, avatar al unei vechi recomandări a Organizației Națiunilor Unite, lasă să se înțeleagă, fără a o afirma expres, că aromânii ar fi un popor romanic distinct de români și că idiomul lor nu ar fi un dialect al limbii române, ci o limbă romanică de sine stătătoare. Această teză, lansată după Al Doilea Război Mondial de unii reprezentanți ai diasporei aromânești din Europa și cele două Americi – în fapt, foști cetățeni români, formați în școlile românești din Peninsula Balcanică, emigrați în Apus din pricina opoziției lor față de regimul comunist – a devenit acum lozinca, dacă nu și crezul autentic, al unei adevărate mișcări internaționale. Militanții ei își propun să determine statele balcanice, inclusiv, la nevoie, România, să recunoască existența unei minorități naționale aromânești pe teritoriile lor și se străduiesc să creeze o limbă națională și o cultură aromânească scrisă. Sub înaltul patronaj al Universității din Freiburg, ei au și elaborat ortografia – din capul locului controversată și generatoare de aprige polemici – a acestei noi limbi romanice. În ce mă privește, socotesc că o națiune nu se improvizează și mi se pare straniu ca ea

fie constituită numai din etnici dispersați, ca grupuri minoritare, în mai multe țări. *Mai curând sceptic în privința rezultatului final al demersului european în favoarea aromânilor, sunt înclinat să cred că el nu va reuși să le împiedice dispariția, ci doar, cel mult, să o întârzie.*

Aparent, atitudinea statelor balcanice față de aromâni s-a schimbat, în realitate ea nu s-a modificat fundamental. Aceste state recunosc acum existența *vlahilor* și a particularităților lor lingvistice și culturale, fără să le confirme însă statutul de minoritate etnică. Anumite state balcanice, precum Republica Macedonia și Albania își arogă meritul de a proteja, prin mijloace juridice și culturale adecvate, libera dezvoltare a identității lor, ceea ce, în fapt, nu este tocmai exact. În Grecia, unde elogiile aduse aromânilor pentru rolul important pe care l-au jucat în istoria elenismului abundă – și pe bună dreptate – în lucrările istoriografice și în presă, calitatea de *vlah* pare să fie, pentru multă lume, astăzi, spre deosebire de alte timpuri, echivalentă unui titlu de noblete, dar a devenit mai greu decât altădată să-ți dai seama exact ce valoare semantică are termenul *vlah*. În orice caz, în nici o țară balcanică, nu e de bun gust, dacă nu și mai grav, să susții că aromânii ar fi etnici români, iar graiul lor un dialect al limbii române. În Serbia și în Bulgaria, este contestată până și românitatea *vlahilor*, cu certitudine români, vorbitori de dacoromână, de pe valea Timocului și din regiunea Vidinului, deosebiți cu multă prudență de *românii* din Voivodina, recunoscuți ca atare printr-un vechi tratat bilateral și de *aromâni*. Oficialitățile balcanice evită cu grijă să definească net caracterul etnic al aromânilor și gradul lor de înrudire cu românii, de teamă să nu justifice anticipat eventuala relansare a propagandei românești între ei. În ce privește atitudinea statului român, după prăbușirea regimului totalitar comunist, el mai șovăie încă între două extreme: să-i identifice pe aromâni, fără a-i consulta în prealabil, cu românii, erijându-se, ca odinioară, în protector al acestor „frați din Balcani“, cu riscul de a provoca o nouă criză balcanică ori să-i definească drept „veri romanici“, lăsându-i în voia soartei, ceea ce i-ar atrage, din partea opiniei publice, imputarea că rupe cu tradiția națională în această privință. Personal, consider că le aparține aromânilor și numai lor dreptul de a-și hotărî, acolo unde trăiesc, viitorul. Istoricul are însă și el dreptul să se îndoiască de posibilitatea apariției unei eventuale națiuni aromâne. *Lipsiți de un teritoriu care să poată adăposti o formație politică viabilă, dispersați în diversele state balcanice care le menajează, astăzi, particularitățile pentru a și-i atașa, fiecare,*

cât mai strâns, fără să dispună nici de siguranța, nici de coeziunea pe care numai autoritatea unanim recunoscută a unei puteri politice interesate să ocrotească într-adevăr dezvoltarea identității lor latine și coerența unei doctrine naționale bine articulate și general acceptate ar fi putut să li le furnizeze, lipsiți, de asemenea, și de o cultură scrisă în propriul lor grai, este cu totul îndoielnic că aromânii vor da vreodată naștere unei noi națiuni române.

Preocuparea Uniunii Europene de a salva de la pieire minoritățile etnice, lingvistice și culturale amenințate să dispară pare să stimuleze, în schimb, dezvoltarea studiilor de aromânistică. Constatăm, într-adevăr, în zilele noastre, în toate țările balcanice și pretutindeni în lume, o recrudescență a interesului oamenilor de știință pentru aromâni⁴. Nu-mi propun să fac aici nici inventarul publicațiilor recente privitoare la istoria, graiul și obiceiurile acestor ultimi supraviețuitori, cei mai numeroși și cei mai dinamici, ai romanității balcanice, nici critica lor⁵. Mi se pare totuși util să deslușesc, pe cât posibil, cele mai izbitoare dintre trăsăturile lor comune. Este evidentă, în primul rând, preocuparea autorilor de a se documenta cât mai temeinic. Istoricii scormonesc arhivele publice și private în căutare de documente pe care le supun unui examen critic mai sever decât altădată și întocmesc colecții de izvoare⁶. Folcloriștii, etnografii și lingviștii merg pe teren să culeagă informații precise despre graiurile, cultura orală, obiceiurile și datinile aromânilor. Filologii se ostenesc să stabilească noi ediții, dacă este cu putință, critice ale textelor, puțin numeroase, ce-i drept, scrise în aromână. Este, apoi, incontestabilă năzuința

⁴ Chiar și în Japonia se manifestă interes pentru soarta aromânilor, cf. Tadasu Hagiwara, *Reaffirmation of the Aromanians' rights and dialect*, în „Bulletin of the Language Institute of Gakushuin University”, 21, 1997, p. 14-24 (în japoneză, cu rezumat în limba engleză).

⁵ Sub titlul *Bibliografie macedo-română*, Institutul român de cercetări din Freiburg i.Br. a publicat, în 1984, o amplă bibliografie a studiilor privitoare la aromâni, însoțită de o precuvântare de P.Ș.Năsturel. Cf. recenzia critică a lui Gh.Carageani, *Studii lingvistice sull'aromeno*, Cluj-Napoca, 2002, p. 171-200. Pentru studiile mai recente v. Neagu Djuvara (coordonator) și colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin*, București, 1996.

⁶ A se vedea, de pildă, Stelian Brezeanu și Gh. Zbucnea, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, București, 1997; Gh. Carageani, *Studii aromâne*, București, 1999. Acum, în urmă, Adina Berciu-Drăghicescu și Maria Petre, *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1864-1948)*.

autorilor de a depolitiza studiile aromâne, renunțând la prejudecățile ideologice atât de nocive demersului științific. Tarele ancestrale ale istoriografiilor balcanice persistă totuși și autorii se mulțumesc, din păcate, destul de des, să-și critice colegii străini, acuzați că recurg la poncife naționaliste, dar se arată mai puțin exigenți în această privință față de ei înșiși. Este, de asemenea, de remarcat tendința specialiștilor de a valorifica în lucrările lor achizițiile cele mai recente de ordin teoretic ale disciplinelor lor, de a-și înnoi utilajul conceptual și metoda, ceea ce le dă posibilitatea de a pune într-o nouă lumină obiectul cercetărilor lor. Subtilele distincții între limbă istorică și limbă funcțională stabilite de regretatul Eugen Coșeriu i-au înlesnit, de pildă, Matildei Caragiu-Marioțeanu să redefiniească mult mai nuanțat locul aromânei în ansamblul limbilor romanice și gradul ei de înrudire cu limba română⁷. În sfârșit, câteva lucrări recent apărute atestă o propensiune către sinteză, ce trebuie neapărat încurajată. În Grecia, Asterios Koukoudis a publicat o amplă monografie în patru volume consacrată aromânilor⁸, iar N.I.Mertzos o frumoasă carte, bogat ilustrată cu fotografii, despre contribuția lor la dezvoltarea statului și a civilizației grecești moderne⁹. În Bulgaria, o echipă de istorici și etnografi au elaborat, sub coordonarea doamnei Ivanička Georgieva, cea dintâi monografie consacrată vreodată aromânilor din această țară¹⁰. Kopi Kyçyku, rezident la București, a tipărit o monografie în limba albaneză privitoare la aromânii din Albania¹¹. Este totuși regretabil că cei mai mulți dintre specialiștii amintiți își mărginesc cercetarea asupra aromânilor la propriul orizont național, interesându-se, cu precădere, numai de aromânii care trăiesc pe teritoriile țărilor lor. Or, aromânii, realitate umană prin excelență balcanică, trebuie cercetați în perspectivă general balcanică. E ceea ce fac atât profesorul britanic Tom J.

⁷ Cf. Matilda Caragiu-Marioțeanu, *À propos de la latinité de l'aroumain*, in „Revue Roumaine de Linguistique“, XXXIII, 1988, 4, p. 237-250.

⁸ Asterios I. Koukoudis, *Μελίτες για τους Βλάχους*, I-IV, Tesalonic, 2000-2001.

⁹ N.I.Mertzos, *Αρμάνοι. Οι Βλάχοι*, Tesalonic, f.a.

¹⁰ Prof.Dr. Ivanička Georgieva (coordonator), Anii Kirilova, Georgi N.Nikolov, Ženja Pimpireva, Iordanka Tjankova, Katja Atanasova, Plamen Mitev, *Armānite v Bālgarija. Istoriko-etnografsko izsledvane*, Sofia, 1998.

¹¹ Kopi Kyçyku, *Arumunët e Shqipërisë në kontekst ballkanik. Aromânii din Albania în context balcanic*, București, 1999.

Winnifrith, autorul unei schițe de istorie globală a *vlahilor* balcanici, în care atribuie aromânilor locul ce li se cuvine¹², cât și istoricii români Neagu Djuvara, împreună cu echipa coordonată de el, preocupați să încadreze istoria aromânilor în istoria ansamblului romanității balcanice¹³, Gh. Zbucnea, autorul unei scurte istorii a tuturor *românilor* din Peninsula Balcanică, inclusiv a aromânilor, în secolele XVIII-XX¹⁴ și însuși autorul paginilor de față¹⁵. *Studiile aromâne nu conțin, așadar, să progreseze și suntem îndreptățiți să nădăjduim că ele își vor redobândi locul cuvenit în sistemul științelor umane.*

Repetând propunerea pe care am făcut-o la București, în 1993, cu prilejul celei de a treizecea aniversări a Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, îmi iau libertatea de a sugera savantei noastre companii să înscrie între obiectivele ei prioritare încurajarea și coordonarea cercetărilor privitoare la aromâni. Și aceasta, din mai multe motive. În primul rând, pentru că aromânii sunt o temă de cercetare ce aparține, prin natură, balcanologiei. Este cu neputință să izolăm istoria aromânilor, a limbii și culturii lor de istoria celorlalte popoare, limbi și culturi din Sud-Estul european. *Studiile aromâne pun în lumină cu cea mai mare pregnanță valoarea și necesitatea abordării în spirit balcanologic a istoriei lumii balcanice, pe care nu vom putea niciodată să o înțelegem prin simpla juxtapunere a istoriilor naționale.* Apoi, pentru că această abordare balcanologică, recomandată de Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene chiar din momentul întemeierii ei, implică în chip necesar *cooperarea științifică internațională*. Încurajarea și coordonarea acestei munci colective la nivel balcanic și mondial este tocmai una dintre sarcinile fundamentale ale Asociației noastre. În sfârșit, *dacă aromânii sunt unul dintre factorii creatori de identitate balcanică, așa cum am afirmat, nu trebuie să*

¹² T.J. Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan People*, Duckworth, London, 1987.

¹³ Neagu Djuvara (coordonator), C.Poghirc, P.Ș.Năsturel, M.Cazacu, M.D.Peyfuss, Mihaela Bacu, Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Aromânii. Istorie, limbă, destin*, Bucarest, 1996 (ediția I, în limba franceză, Paris, 1989).

¹⁴ Gh. Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XX)*, București, 1999.

¹⁵ N.Ș.Tanașoca, *Aperçus of the History of Balkan Romanity*, în Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows (coordonatori), *Politics and Culture in Southeastern Europe*, București, 2001 (UNESCO-CEPES, Studies on Science and Culture).

uităm niciodată că Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene a asumat misiunea de a reda popoarele din Peninsula Balcanică, atât de grav încercate de experiența dureroasă a naționalismului și a totalitarismului, conștiința acestei identități.

Victor Papacostea, el însuși aromân, întemeietorul Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București și al revistei *Balcania*, scria, cu câteva decenii în urmă: „... omul din Peninsula Balcanică – din oricare parte a ei – participă, în fond, prin toată structura lui etnică, mentală și sufletească, la mai multe naționalități. Fără a nega, firește, diferența specifică care îl leagă de totalitatea membrilor națiunii în sânul căreia s-a născut și a cărei limbă o vorbește, vom constata totuși că, pe deasupra, el mai este membru – prin legături organice ce vin dintr-o complexă și îndelungată ancestratie – și al marii comunități balcanice”¹⁶. Suntem oare îndreptățiți să recunoaștem în acest portret al lui *homo balcanicus* chipul generic, oarecum idealizat, al aromânului? Eu cred că da. Vestiții evergheți aromâni din Viena, ca și profesorii luminați din Moscopol, de ale căror donații și de a căror învățătură au beneficiat toate popoarele balcanice, întruchipaseră, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, acest tip uman, pe care savantul de origine aromână din București, promotor al balcanologiei și al solidarității balcanice deopotrivă, socotea că are datoria să-l propună, în secolul XX, ca model compatrioților săi. Avem mai mult decât oricând datoria să-i urmărim îndemnul, năzuind să redăm astfel lumii balcanice, din nou divizate și învrăjbite, adevărata ei identitate.

Les Aroumains et la conscience identitaire balkanique, în Actes de la Conférence „Processus historique et développement de la communication au service de la paix: Le cas du Sud-Est européen des origines à nos jours”, UNESCO, Paris, 1-3 mars 2002, „Bulletin de l’Association Internationale d’Études du Sud-Est Européen”, 32-34, 2002-2004, București, 2004, p. 117-124

¹⁶ V. Papacostea, *Balcanologia*, manuscris, p. 4 (publicat postum în buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, „Sud-Estul și contextul european”, VI, 1996, p. 69-78, v. p. 71), cf. N.Ș.Tanașoca, *Balcanologi și bizantiniști români*, Editura PRO, București, 2002, p. 184.

III.

ROMÂNII BALCANICI ÎN CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ ȘI CONȘTIINȚA PUBLICĂ

MIHAI EMINESCU ȘI ROMANITATEA BALCANICĂ

Începând din anul 1876 și până în 1883, interesul lui Mihai Eminescu față de trecutul istoric, starea contemporană lui și perspectivele de viitor ale romanității balcanice a fost constant și pasionat. Acest interes este atestat de un număr nu foarte bogat de texte manuscrise și tipărite, dar foarte diferite prin cuprinsul și caracterul lor: excerpte din izvoare cunoscute direct sau prin mijlocirea altor lucrări care le folosesc, studii științifice străine, integral sau numai parțial reproduse în traducere sau rezumate, dări de seamă critice sau pur descriptive despre asemenea studii, articole de polemică științifică sau politică privitoare la soarta românilor balcanici, consemnări de fapte sau luări de atitudine și considerații generale asupra evoluției „chestiunii aromânești” ca parte a problemei orientale, aprecieri asupra unor personalități românești sau străine angajate în această problemă. Un loc aparte revine, între aceste texte, traducerii părților referitoare la istoria regatului româno-bulgar al Asăneștilor cuprinse în *Fragmentele din istoria românilor* ale lui Eudoxiu de Hurmuzachi, mai puțin relevantă în ce privește personalitatea poetului, altfel decât sub raportul temeiniciei culturii lui istorice și a metodei lui de lucru cu izvoarele.

Toate aceste texte, nu de mult analizate foarte atent de profesorul român Gheorghe Carageani, de la Institutul de Studii Orientale din Napoli, care valorifică și lucrările unor predecesori, nu fac desigur din Mihai Eminescu un autor de contribuții științifice la cercetarea istorică și lingvistică a romanității

balcanice ori un deschizător de noi direcții în politica balcanică a statului român din vremea sa. Ele ne ajută însă să cunoaștem mai bine și să apreciem mai drept pe acela care a fost un factor creator de conștiință și sensibilitate națională, cu un rol de excepție în evoluția culturii și a gândirii politice românești. Dacă cele câteva însemnări manuscrise ne înlesnesc pătrunderea în laboratorul eminescian și ne dezvăluie, într-o oarecare măsură, procesul înfiripării reprezentării romanității balcanice în spiritul lui, textele publicate în „Curierul de Iași” și „Timpul”, izvorâte din intenția de a inculca în spiritul public această reprezentare, de a trezi sentimente și de a imprima orientări în cugetarea și comportamentul politic al societății românești față de ultimii supraviețuitori ai romanității balcanice ilustrează, o dată mai mult, dintr-un unghi de vedere mai puțin bănuț, sensul acțiunii sale ca jurnalist, în înțelesul cel mai înalt și mai exigent al cuvântului, în contextul vremii.

Publicistica eminesciană privitoare la romanitatea balcanică urmărește integrarea acesteia în conștiința de sine a poporului român, inculcarea în opinia publică a ideii apartenenței de drept a romanicilor din Peninsula Balcanică la națiunea română, cultivarea sentimentului datoriei românilor din vechea Dacie de a contribui la menținerea ființei etnice a românilor balcanici. Pentru a-și atinge acest scop, Eminescu revine insistent asupra câtorva note esențiale, definitorii ale romanității balcanice. În primul rând, asupra *caracterului ei etnic românesc*. Romanicii din Peninsula Balcanică, vlahii, nu sunt altceva decât „bucăți rupte din naționalitatea noastră”, ei trebuie numiți români, români balcanici, români transdanubieni, români din dreapta Dunării, tracoromâni și nu altminteri. Poetul se arată scandalizat de faptul că, și în societatea românească, este folosit adesea, pentru a-i desemna pe aromâni, termenul grecesc peiorativ de *cuțovlahi* și relevă, cu drept cuvânt, caracterul impropriu al termenului de *macedoromâni*, mult prea restrictiv geografic. A doua notă definitorie a romanității balcanice este *caracterul ei unitar*. Trăsăturile de unitate covârșesc neesențialele deosebiri, pe plan lingvistic, etnografic, cultural, între grupurile care alcătuiesc romanitatea balcanică. Fără să treacă cu vederea aceste deosebiri, cum procedau unii dintre contemporanii săi, fără să-i confunde, așadar, pe aromânii din Pind, Epir, Tesalia și Macedonia cu vlahii de odinioară din Haemus sau cu morlacii din Bosnia și Herțegovina, cu istroromânii sau cu meglenoromânii, Mihai Eminescu revine insistent asupra faptului că toți alcătuiesc un singur popor românesc, răzlețit de împrejurările

istoriei. A treia notă esențială a romanității balcanice este, în concepția lui Mihai Eminescu, *vechimea ei*. Românii balcanici, descendenți ai tracilor romanizați din Peninsula, sunt, împreună cu daco-românii, urmași, aceștia, ai daco-geților romanizați de la nord de Dunăre, cei mai vechi locuitori ai Europei sud-estice, autohtonii autentici. În raport cu ei, toate celelalte popoare, cu excepția albanezilor, apar drept colonizatori și invadatori. Este argumentul principal pe care Eminescu îl opune grecilor, susținători, în acea vreme, ai tezei potrivit căreia aromânii ar fi imigranți de la nord de Dunăre, venetici stabiliți în părțile grecești ale Peninsulei Balcanice, după desprinderea lor de ceilalți români. Bine cunoscutul accent pus de Mihai Eminescu asupra autohtoniei și tracismului în etnogeneza tuturor românilor îl deosebește de reprezentanții latinizanti și romanizanti ai Școlii ardelenne și, pe linia inaugurată de Hasdeu, îl apropie de adevărul istoric, pus în lumină mai nuanțat de știința modernă. O altă notă caracteristică a romanității balcanice este, pentru Mihai Eminescu, *condiția ei tragică*, împărtășită, în bună măsură, și de restul românilor. Evocând procesul fatal de progresivă deromanizare și asimilare cu popoarele între care trăiesc la care sunt supuși românii balcanici, teoreticianul „păturii suprapuse” găsește prilejul să învinuiască aspru clasa conducătoare a societății românești, străină, potrivit lui, prin origine, de neamul românesc și nesocotitoare a intereselor acestuia, pentru faptul că nu-și îndeplinește datoria față de românii din Peninsula Balcanică, lipsindu-i de sprijinul pe care statul român, singurul centru național de putere politică în măsură să o facă, trebuie să li-l acorde, spre a le asigura dăinuirea. Atacurile sale sunt vehemente și, nu o dată, nedrepte, mai ales atunci când este vorba de personalități ca liberalul C.A. Rosetti, adversarul său de o viață, dar, în realitate, unul dintre cei mai activi luptători pentru cauza „redeșteptării naționale” a românilor balcanici. Ultimele articole ale lui Eminescu privitoare la romanitatea balcanică sunt marcate de cunoscutele sale accente de grecofobie, acum de o violență neobișnuită, mai curând semne ale epuizării nervoase a Poetului decât expresia ideologiei, cu incontestabile elemente de naționalism romantic exacerbat, de care a fost întotdeauna stăpânit.

Deși își propune să facă numai operă de publicist, Eminescu se informează și în privința romanității balcanice, la fel ca în toate domeniile cunoașterii pe care le-a abordat, cu rigoarea unui specialist. Se poate constata cu ușurință că el este la curent cu toate izvoarele privitoare la istoria românilor balcanici

cunoscute în vremea sa și cu cele mai importante lucrări științifice care le-au fost consacrate. Din notele sale de lectură, păstrate în manuscris, reiese, cum arăta Profesorul Alexandru Elian, că Mihai Eminescu este printre cei dintâi, dacă nu chiar primul intelectual român care a cunoscut, îndată după introducerea ei în circuitul științific mondial de către bizantinistul rus V.G. Vasilievski, în 1881, așa-numitul pe atunci *Strategikon*, scrierea parenetică intitulată convențional, mai potrivit, în vremea din urmă, *Sfaturi și povestiri*, datorată generalului bizantin în retragere Kekaumenos, din secolul al XI-lea. Această lucrare cuprinde câteva pasaje privitoare la aromânii din Tesalia de cea mai mare importanță pentru reconstituirea nu numai a istoriei lor, dar a întregului popor român. Kekaumenos reproduce cea dintâi diplomă imperială bizantină cunoscută privitoare la organizarea românilor din Tesalia într-o formațiune autonomă, încredințată cu paza trecătorilor și dotată, în schimb, cu anumite privilegii, el relatează despre cea dintâi revoltă a aromânilor, aliați cu bizantinii și bulgarii din regiunea Larisei, împotriva exceselor fiscului bizantin, el descrie, cu acest prilej, viața transhumanță a păstorilor aromâni în termeni apropiați de cei ai relatărilor mai noi și tot el consemnează tradiția cea mai veche referitoare la originea tracică a aromânilor și la coborârea lor dinspre nordul către sudul Peninsulei Balcanice. Mihai Eminescu a tradus, pentru uz personal, nu suntem siguri dacă direct după textul grecesc al operei, acest din urmă pasaj, invocat, ulterior, ca argument în favoarea tezei continuității românilor în Dacia, de către știința românească. Scrupulul informării istorice exacte, din cele mai bune surse, de care era stăpânit Mihai Eminescu este atestat și de alte două fragmente de izvoare bizantine, copiate, în traducere, în manuscrisele sale, după lucrări științifice contemporane care le citează. Masa informațiilor adunate din izvoare de toate categoriile și proveniențele pe care Eminescu le aruncă în polemica purtată cu publiciști greci pe teme de istorie a românilor balcanici este impresionantă și pare chiar disproporționată în raport cu mediocritatea adversarilor săi.

La curent cu întreaga literatură științifică, istorică și lingvistică, dar și cu relațiunile de călătorie ale unor oameni care au parcurs Peninsula Balcanică și i-au descris pe românii de pe întinsul ei, Mihai Eminescu se simte dator să pună în circulație, pentru cercuri largi ale societății românești, asemenea texte. El este cel dintâi care face cunoscut la noi, în versiune integrală, în paginile a două numere din ziarul „Timpul“ unul dintre cele mai importante studii istorice

despre întemeierea de către românii balcanici a statului româno-bulgar al Asăneștilor, viitorul țarat bulgar renăscut, contribuție datorată învățatului austriac Constantin von Höfler, apărută sub egida Academiei de Științe din Viena, în 1879. Acest studiu, apreciat și astăzi de specialiști drept unul dintre cele mai obiective, mai informate și mai cumpănite, a fost, așadar, introdus în circuitul public românesc de Eminescu, în 1882, cu o intuiție a valorii lui științifice care a lipsit altor cercetători români. Și tot Eminescu este cel dintâi care publică largi extrase referitoare la aromâni din relațiunile de călătorie în Peninsula Balcanică ale lui Felix Kanitz, Moltke sau Jakob Philipp Fallmeyer, sugerând astfel necesitatea întocmirii unui corpus de relațiuni de călătorie la românii balcanici, nerealizat nici astăzi de specialiști.

În ce privește atitudinea politică a lui Eminescu în „chestiunea aromânească“, ea se conformează, de la bun început, principiilor enunțate de pașoptiști, inițiatorii mișcării vizând renașterea națională a aromânilor, ca români, printr-o acțiune diplomatică și culturală adecvată a statului român. Mihai Eminescu pledează, așadar, pentru folosirea fondului mănăstirilor închinat în vederea susținerii materiale a redeșteptării și dezvoltării conștiinței naționale românești a aromânilor, prin crearea de școli și biserici românești în Imperiul otoman, el argumentează necesitatea înființării unui episcopat al românilor balcanici și precizează că acțiunea românească în Peninsula Balcanică trebuie să se mărginească la domeniul culturii naționale, rămânând departe de revendicări teritoriale absurde, pe nedrept atribuite ei de statele balcanice. Pare suprinzătoare totuși, pentru cine parcurge paginile lui Eminescu consacrate „chestiunii aromânești“, lipsa unor referințe mai ample la ceea ce se înfăptuise până atunci pe linia adoptată și de el. Încă și mai surprinzătoare sunt ironiile la adresa unora dintre fruntașii mișcării de redeșteptare națională a aromânilor, precum V.A. Urechia și C.A. Rosetti, acesta din urmă, cum aminteam, de-a dreptul nedreptățit prin acuzații care-i pun la îndoială buna credință patriotică. Toate acestea se explică, credem, prin atașamentul profund al lui Eminescu față de Partidul Conservator. Într-adevăr, mișcarea de redeșteptare națională a aromânilor, ajunsă la apogeu în vremea marii guvernări a lui Ion C. Brătianu din anii 1876-1888, a fost condusă, de la bun început, de reprezentanții Partidului Național Liberal. Conservatorii, care au îmbrățișat, în fapt, în această privință, orientarea liberalilor, au considerat că trebuie să rivalizeze cu ei și pe acest teren. În consecință, politica României în „chestiunea

aromânească“ a fost afectată de efectele negative ale politicianismului, iar rețeaua școlilor românești pentru aromâni din Balcani, creată, patronată și administrată de statul român, a trecut prin momente de criză. Este de remarcat că Mihai Eminescu se abține totuși de la excese polemice în această privință.

Reflecțiile lui Mihai Eminescu asupra „problemei aromânești“ l-au condus la încheieri de valoare mai generală privitoare la viitoarea întocmire a păcii între naționalitățile din cuprinsul Imperiului otoman, în evident proces de destrămare. El preconizează, în termeni lipsiți de echivoc, formularea unor principii de drept public care să asigure libera dezvoltare a tuturor naționalităților din Peninsula Balcanică, fiind convins că este cu neputință asigurarea păcii prin supremația unuia sau altuia dintre statele naționale balcanice. Foarte informat asupra situației etnografice complexe a acestei regiuni și încrezător în valoarea principiului naționalităților, Eminescu este unul dintre primii români care schițează proiectul unei federații balcanice, grupare a națiunilor libere din această zonă, ferită de orice imixtiuni din partea vreunei mari puteri străine, fie ea Austria, fie Rusia. Încurajarea naționalismului i se pare a fi o cale sigură către aservirea Peninsulei întregi față de una dintre aceste puteri, deopotrivă ispitite de posibila lor expansiune către sud. Până ce o asemenea federație ar putea deveni realitate, Poetul se arată a fi un susținător al Imperiului otoman, ca factor de echilibru necesar și, mai ales, favorabil menținerii în ființă a românilor balcanici. Așa cum observa Victor Papacostea, și pe terenul federalismului balcanic, conservatorul Mihai Eminescu se găsea, ca precursor al unei idei nobile și generoase, alături de liberalul Dumitru Brătianu.

Prefată la: *Mihai Eminescu, Istorie și destin.*
Contribuții la cunoașterea românimii sud-dunărene,
Antologie de Aurelia Dumitrașcu, Editura Porto-Franco,
Galați – Muzeul Literaturii Române, București, 1993

PE MARGINEA STUDIILOR LUI GHEORGHE CARAGEANI DESPRE ISTORIA AROMÂNILOR

Născut la București, la 10 octombrie 1939, licențiat al Facultății de filologie a Universității din București (1963), Gheorghe Carageani și-a început tot aici cariera universitară, ca asistent la Catedra de istoria limbii române (1963-1970), condusă de acad. Al. Rosetti, apoi de acad. Boris Cazacu. A fost numit, în 1970, lector de limba română la Istituto Universitario Orientale din Napoli. A ocupat, în 1982, prin concurs, postul de profesor asociat și a devenit, în 1986, profesor titular, șef al Catedrei de limba și literatura română la Departamentul de Studii Orientale de la Facultatea de litere și filosofie a acestui Institut, unde a succedat profesorului Onciulescu. Stabilat definitiv în Italia, suplinește, de mai bine de un deceniu, și postul de profesor de limba română la Facultatea de Științe Politice a Universității „La Sapienza” din Roma.

Activitatea științifică a Prof. Gh. Carageani a fost consacrată cu precădere studierii limbii, istoriei și culturii aromânilor, cărora el însuși le aparține, ca descendent al unei familii originare din Avdela Pindului, din care se trăgea și ruda sa, junimistul Ioan Caragiani, membru fondator al Academiei Române. Este autorul primei monografii sintactice dialectale a aromânei, intitulată *La subordinazione circostanziale ipotattica nella frase del dialetto aromeno (macedoromeno)*, Napoli, 1982 și al unui mare număr de studii, articole, comunicări și recenzii critice privitoare atât la cele mai diverse aspecte ale structurii, evoluției și poziției dialectului aromân în ansamblul Romaniei, cât și

la istoria aromânilor și a „chestiunii aromânești“, ca problemă a politicii europene, în secolele XIX-XX. Contribuțiile lui Gh. Carageani se disting prin erudiție, larg orizont teoretic, spirit critic și originalitate. Fiecare dintre ele propune un punct de vedere personal, deschide cercetării o perspectivă nouă, aduce în discuție material și informație științifică mai puțin sau deloc cunoscute. Nu este ultima însușire a lucrărilor sale calitatea superioară a stilului, limpede, sobru și elegant. Prof. Gh. Carageani este, de altfel, unul dintre cei mai activi propagatori ai valorilor literare românești în lumea italiană: singur sau în colaborare, a tradus și comentat pentru cititorii italieni mai multe volume de literatură și critică literară românească cuprinzând poeme de Marin Sorescu, *Jurnalul fericirii* al lui Nicolae Steinhardt, lucrări ale Prof. Paul Cornea și Z. Ornea. Este exemplară conlucrarea sa în acest domeniu cu distinsa sa soție, italianca Gabriela Bertini-Carageani, desăvârșită cunoscătoare a limbii și culturii noastre.

Cercetător avizat al graiului și istoriei aromânilor, a căror cunoaștere este indispensabilă pentru corecta înțelegere a istoriei limbii și poporului român în contextul lor sud-est european, Prof. Gh. Carageani este totodată un pasionat militant pentru menținerea în ființă și cultivarea dialectului aromânesc. El pare să-și fi propus a dezminți sumbra profeție a neuitatului învățat Tache Papahagi, potrivit căreia secolul al XX-lea va fi secolul dispariției aromânilor. Implicat în toate dezbaterile și prezent la mai toate întrunirile consacrate destinului aromânilor și aromânei, al căror nivel științific, amenințat nu o dată de mediocritate, a fost substanțial ameliorat prin participarea sa, Prof. Gh. Carageani s-a angajat în toate disputele pe care acestea le-au prilejuit. A făcut-o întotdeauna cu seriozitate, competență profesională și gravitate morală, dar și cu înflăcărare, uneori chiar cu vehemență în apărarea convingerilor sale personale. L-au atras deopotrivă toate temele fundamentale ale acestor dispute: individualitatea aromânilor și a graiului lor în raport cu românii și limba română, modalitățile de acțiune pentru salvagardarea acestei individualități, stabilirea responsabilităților pentru eșecul încercărilor întreprinse în această direcție, în trecut sau astăzi, problemele ortografiei aromânei, definirea și, mai ales, aprecierea rolului unor personalități controversate, precum vestitul Apostol Margarit, inspectorul general al școlilor române din Imperiul otoman, în istoria aromânilor.

---

* Gheorghe Carageani, *Studii aromâne*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999

Volumul de față* pune la dispoziția cititorului, în versiune românească, cinci studii ale Prof. Gh. Carageani, elaborate și publicate inițial în limba italiană, privitoare la individualitatea, istoria și destinul aromânilor. Autorul a lăsat deliberat deoparte contribuțiile sale cu caracter strict lingvistic, cu un caracter tehnic mai pronunțat, adresate unui cerc restrâns de specialiști.

Nu este rostul acestui *Cuvânt înainte*, pe care autorul însuși împreună cu Fundația Culturală Română mi-au făcut cinstea să mi-l solicite, să înfățișeze amănunțit și să analizeze critic studiile Prof. Gh. Carageani, aici adunate. Îndrăznesc să afirm însă că lectura lor atentă, de cel mai mare folos profesional pentru mine însumi, mi se pare de neocolit pentru oricine își propune să studieze graiul și istoria aromânilor. Și aceasta, pentru cel puțin trei motive. Mai întâi, pentru că autorul își informează complet, corect și critic cititorii asupra istoriei și stadiului actual al cercetărilor privind aromâna și pe aromâni, analizând cu pătrundere, subtilitate și egală obiectivitate cele mai diverse opinii și ipoteze, fără să le ocolească nici pe cele de-a dreptul extravagante, și aducând în discuție, nu o dată, informație inedită. Apoi, pentru că, valorificând rezultatele celor mai recente dezbateri, atât de însuflețite astăzi, asupra conceptelor de *națiune* și *minoritate națională*, *identitate etnică* și *identitate culturală*, *dialect* și *limbă*, pe care le definește nuanțat, în chip personal, el contribuie neîndoiește la modernizarea cercetărilor privitoare la aromâni și aromână și îmbogățește, în același timp, baza documentară a acestor dezbateri și reflecții de natură mai generală cu materialul faptic - lingvistic, cultural și istoric - aromânesc. Și, în sfârșit, pentru că, pionier în anumite sectoare ale specialității sale, el abordează teme noi și aduce la lumină documente inedite privind istoria aromânilor: a întreprins, de pildă, cea dintâi cercetare temeinică asupra interesului lui Mihai Eminescu pentru aromâni și a extras din arhivele Ministerului de Externe italian, investigate pentru prima dată atent și răbdător în acest scop, material documentar cu totul necunoscut despre aromâni și „chestiunea aromânească“.

Valoroase prin rezultatele obținute pe calea cercetării științifice obiective, studiile Prof. Gh. Carageani sunt, nu mai puțin, documente reprezentative pentru preocupările și frământările care însoțesc, chiar și azi, lămurirea și manifestarea conștiinței de sine a aromânilor. Ele exprimă nu numai opiniile intelectuale, dar și opțiunile existențiale ale unui învățat, se poate spune, fără

malitiei, italo-(a)român, care trăiește cu intensitate drama incontestabilei crize de identitate a celui mai puțin cunoscut grup romanic existent astăzi în lume. Încercător în vitalitatea aromânei ca dialect literar, a cărui propășire se simte dator să o încurajeze, Prof. Gh. Carageani oferă cititorilor un tablou foarte cuprinzător, solid întemeiat documentar și judicios încadrat istoric al încercărilor contemporane de cultivare a dialectului aromân, încercări întreprinse, în diferite părți ale lumii, de scriitori aromâni atașați graiului lor părintesc, ale căror realizări le comentează cu generozitate și simpatie, dar nu fără exigență critică, așa cum procedează, de altfel, și cu operele predecesorilor lor. Nu mai puțin lăudabilă este încercarea autorului de a-și informa exact și documentat cititorii asupra diverselor orientări din cadrul mișcării contemporane de afirmare a identității aromânilor, mișcare încheagată în ultima vreme, în ambianța internațională prielnică promovării drepturilor omului și eforturilor în direcția salvării grupurilor lingvistice și culturilor minoritare amenințate cu dispariția. O asemenea întreprindere este cu atât mai bine venită, cu cât aprigele divergențe dintre diferitele grupuri de promotori ai unei noi renașteri aromânești, unele întemeiate principial, altele generate de incompatibilități personale sau politice, îngreunează închegarea unei reprezentări clare și cuprinzătoare a acestei realități în spiritele celor mai puțin familiarizați cu lumea aromânească. În ce-l privește, Prof. Gh. Carageani se arată deplin edificat, asemenea tuturor specialiștilor care au abordat problema, asupra evidentei comunități de origină și limbă a românilor și aromânilor, dar este conștient deopotrivă și de particularitățile cu totul frapante pe care istoria le-a imprimat acestora din urmă, după ce i-a izolat de cei dintâi. Eliberat, prin luciditatea judecății raționale, de cele mai multe dintre iluziile și prejudecățile tradiționale ale societății românești, dacă nu și de toate resentimentele ei, în privința istoriei „chestiunii aromânești“, Prof. Gh. Carageani vede posibilă menținerea în ființă a individualității aromânilor numai și numai prin cultivarea idiomului lor, dialect atipic al limbii române – cum îl caracterizează – și prin perpetuarea tradițiilor specifice, cu mijloacele puse la dispoziție de civilizația modernă, prin școală, carte, presă, televiziune, radio, sub ocrotirea unei legislații europene, acceptate de toate statele ai căror cetățeni sunt și trebuie să fie, cu deplină lealitate, aromânii.

Această atitudine echilibrată, împărtășită de cei mai distinși cărturari români de origine aromână, dintre care se cuvine să amintesc aici pe doamna acad. Matilda Caragiu-Marioțeanu, autoarea cunoscutului *Dodecalog*, mi se pare legitimă și justificată de experiența istorică. Într-adevăr, nimeni nu poate contesta, cu mijloace științifice, comunitatea de origine și limbă care face din aromâni „frații” balcanici sau, cum spunea cândva eminentul cunoscător al Sud-Estului european René Pinon, „verii primari” ai românilor din vechea Dacie, dar nimeni, iarăși, nu poate neglija realitatea deosebirilor create de istorie între aceste două ramuri atât de îndeaproape înrudite ale romanității orientale. Iar dacă spectaculoasa acțiune de recuperare a aromânilor de către români, desfășurată în conformitate cu logica dezvoltării ideii naționale în Sud-Estul Europei, începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, generatoare cândva de grave tensiuni diplomatice între România și statele balcanice, nu a avut, până la urmă, rezultatele scontate de inițiatorii ei, aceasta nu înseamnă că ar putea avea mai multe șanse de reușită încercarea, preconizată astăzi de unii intelectuali aromâni, mai toți, fie spus în treacăt, de formație culturală românească și trăitori în afara spațiului balcanic, de a face din aromâni o nouă națiune romanică. Națiunile nu se improvizează. Specificul aromânesc, păstrat cu remarcabilă tenacitate la nivelul culturii orale și al formelor elementare de comunicare, în obiceiuri și chiar instituții tradiționale, nu a putut constitui temeiul și factorul determinant al încheșării unei națiuni de sine stătătoare, creatoare de stat și de cultură proprii, care să-și fi ridicat graiul părintesc la demnitatea unei limbi literare puternic individualizate, suficiente pentru a da expresie întregii vieți sufletești și intelectuale a omului civilizat; el a rămas numai nota diferențiată secundară a unui grup romanic nevoit, în împrejurările balcanice date, să se asimileze cultural și politic diverselor națiuni dominante între care trăia. Diglosia, ba chiar poliglosia și o anumită complexitate a conștiinței identității lor naționale și culturale sunt trăsături permanente ale aromânilor; așa se face că întâlnim, în istorie, numeroase personalități balcanice de origine aromână, *vlahi* care, fără să-și renege sau disimuleze întotdeauna specificitatea, s-au manifestat ca elemente de elită ale națiunilor greacă, sârbă, albaneză, bulgară cu care s-au identificat integral și, nu o dată, patetic, până la sacrificiul de sine. Despărțindu-mă într-o oarecare măsură, în această privință, de Prof. Gh. Carageani, mă alătur celor care socotesc că, mai cu seamă în Peninsula Balcanică, în definirea și construirea identității naționale,

dincolo de originea etnică și de graiul părintesc, conștiința, sentimentul și voința personală liber exprimate joacă un rol esențial, de care trebuie ținut seama întotdeauna. Când descendenții atâtor „greci țarigrădeni“ imigrați în țările române au devenit, asemenea Cantacuzinilor, personalități reprezentative ale națiunii și culturii române, trebuie oare să ne surprindă numărul mare de aromâni care, asemenea unor Rigas Veleshtinis, Aristotel Valaoritis, Costas Krystallis, Branislav Nușici, sunt considerați, pe bună dreptate, figuri emblematice ale națiunilor greacă sau sârbă pe tărâm politic ori cultural?

Spre deosebire de romanitatea carpatică, a cărei forță de afirmare, expansiune și asimilare s-a manifestat tot mai puternic, în pofida tuturor vicisitudinilor, de-a lungul unei istorii încununate prin crearea națiunii, culturii și a statului român unitar, romanitatea balcanică, a cărei componentă mai rezistentă și mai creatoare sunt aromânii, a fost supusă neconținutei fragmentări și deromanizării progresive, treptate stingeri. Au dispărut, prin slavizare, vlahii din Serbia, Croația, Muntenegru și Bosnia, au dispărut, prin bulgarizare, vlahii din Haemus, dispar, prin elenizare, slavizare și albanizare, aromânii din Macedonia, Epir, Tesalia. Momentele de afirmare, în numele identității lor romanice, a unuia sau altuia dintre grupurile de *vlahi* din Peninsula Balcanică, a celui din Haemus, prin Asănești, în secolul al XIII-lea, a celui aromânesc, prin acțiunea statului român în secolele al XIX-lea - al XX-lea, nu mi se par a fi fost, la scara istoriei, decât ultime izbucniri de vitalitate. Nu numai presiuni politice și silnicii de necontestat, din perioada stabilizării teritoriale a statelor naționale balcanice moderne, ca în timpul confruntărilor pentru Macedonia, nu doar politica unor mari puteri interesate, ca Italia fascistă care a evitat să spijine, în Albania ocupată, elementul aromânesc, nici reacțiile disproporționate la excesele condamnabile ale unor veleitari aromâni care au pactizat cu agresorii țărilor ai căror cetățeni erau, ca în anii celui de al doilea război mondial în Grecia, dar și acțiunea de mare vechime și durată a altor factori sociali, economici și spirituali, cum este tendința către omogenizarea societăților, caracteristică civilizației moderne, ostile supraviețuirii particularismelor de grup patriarhal, explică, în cazul special al aromânilor, asimilarea lor.

Mai sceptic decât Prof. Gh. Carageani în privința posibilității de a schimba soarta aromânilor, mai puțin înclinat să demasc vinovății, acolo unde sunt nevoit să constat fatalități istorice, socotesc că orice eventuală tentativă a României de a asuma răspunderea politică a redeschiderii „chestiunii

aromânești“, fie și în alți termeni decât altădată, nu ar fi nici realistă, nici conformă cu rațiunea de stat, nici propice aromânilor. Iluștri bărbați de stat români, de talia și caracterul unui Petre Carp, au anticipat această atitudine. Mărturisesc convingerea pe care mi-am format-o că astăzi, ca și în trecut, ultimul cuvânt în definirea identității naționale și proiectarea viitorului lor nu poate fi rostit în chip legitim și credibil decât de înșiși aromânii care nu și-au părăsit locurile de baștină, potrivit îndemnurilor conștiinței lor, aspirațiilor lor autentice, chibzuinței lor politice. Sunt însă la fel de convins ca și autorul acestei cărți că orice efort onest, întreprins cu simțul măsurii și al răspunderii, în vederea menținerii dialectului și tradițiilor lor specifice trebuie respectat și susținut în spiritul vremii și că nu numai romaniștii, dar toți balcaniștii trebuie să acorde, în cercetările lor, de dorit concertate, atenția cuvenită rolului atât de însemnat pe care aromânii l-au jucat în viața tuturor popoarelor din Peninsula Balcanică, contribuției lor la configurarea fizionomiei ei inconfundabile.

Cuvânt înainte la Gheorghe Carageani, *Studii aromâne*,
Editura Fundației Culturale Române, București, 1999

CONTRIBUȚIA LUI SILVIU DRAGOMIR LA CERCETAREA ROMANITĂȚII BALCANICE

Reprezentată azi de trei grupuri de populație – istroromânii, megleno-românii, aromânii – cu graiurile lor, romanitatea balcanică a fost considerabil mai numeroasă și mai întinsă în evul mediu. Ea includea masa românilor nord-vest balcanici și a celor din Haemus, frecvent atestați în izvoare și care au jucat un rol important în viața economică, militară și politică a Peninsulei Balcanice, dar care au dispărut cu totul, prin asimilarea lor de către sud-slavi. În ansamblul ei, romanitatea balcanică este componenta sud-dunăreană a romanității carpato-balcanice, al cărei descendent direct este poporul român, iar graiurile vorbite de amintitele grupuri romanice din Peninsulă sunt considerate dialecte ale limbii române. Cercetarea romanității balcanice s-a vădit a fi indispensabilă tuturor acelor care, români ori străini, au încercat să lămurească aspectele complexe ale etnogenezei românești și ale dezvoltării istorice a poporului român în evul mediu. Aceasta, deoarece prin bogăția și importanța atestărilor scrise despre românii balcanici în perioada cea mai veche și mai obscură a istoriei românești, pe de o parte, prin vigoarea manifestărilor lor pe diferite planuri în această epocă, pe de alta „vlahii“, cum sunt numiți în izvoare, au fost cei dintâi români care au reținut mai stăruitor atenția istoricilor. S-a mers până acolo, încât o întreagă școală istoriografică, școala rösleriană, animată și de prejudecăți politice ostile, a încercat să identifice în Balcani patria primitivă a tuturor românilor și să argumenteze teza greșită a imigrării lor tardive în vechea Dacie. Fără să cadă în asemenea exagerări, cercetarea istorică

obiectivă a romanității balcanice, asociată cu studiul lingvistic al dialectelor balcanice ale limbii române, a contribuit în chip hotărâtor la adâncirea cunoștințelor noastre despre trecutul cel mai îndepărtat al poporului și al limbii române și reprezintă o direcție permanentă de investigație pentru oamenii de știință interesați de acest trecut.

Ducând la desăvârșire, potrivit exigențelor stricte ale științei europene moderne, preocupările inițiate chiar de primii noștri cronicari umaniști și continuate de învățați ca B.P. Hasdeu, D. Onciul, A.D. Xenopol, N. Iorga, dintre istorici, Al. Philipide, Ov. Densusianu, dintre lingviști, școala de istorie și lingvistică de la Cluj a dat la iveală, în anii '20-'30 a secolului nostru, studii fundamentale despre romanitatea balcanică. Rămân clasice studiile despre istroromâni ale fondatorului acestei școli, Sextil Pușcariu¹, lucrările despre aromâni și meglenoromâni ale lui Theodor Capidan². Știința românească datorează lui Silviu Dragomir³, reprezentant strălucit al școlii clujene, elucidarea deplină a individualității și rolului istoric al grupului românilor nord-vest balcanici, ale „românilor balcanici apuseni” cum erau ei numiți de învățatul clujean, români trăitori în Evul Mediu pe teritoriul fostei Iugoslavii și care au dispărut prin slavizare, supraviețuind numai prin puțin numeroșii istroromâni, așezați în peninsula Istria.

¹ Sextil Pușcariu (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici, A. Byhan, *Studii istroromâne*, I-III, București, 1906-1929.

² Th. Capidan, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, cu 40 ilustrații și 2 hărți, „Dacoromania”, I, 1924-1926, I, Cluj, 1927, p. 183-152; *Săracăceanii. Studiu asupra unei populații grecizate*, „Dacoromania”, IV, 1926, p. 923-959; *Fărșeroții – Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, „Dacoromania”, VI, 1929-1930, p. 1-210 și separat, București, 1931; *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932; *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942 (cu versiuni în franceză, italiană, germană); *Meglenoromânii*, I-III, București, 1925-1935.

³ Silviu Dragomir s-a născut la 13 martie 1888, în comuna Gurasada, județul Hunedoara. Și-a făcut studiile secundare la Blaj și Novisad. A absolvit Universitatea din Cernăuți, unde și-a luat și doctoratul în teologie. Și-a desăvârșit pregătirea științifică urmând cursuri și făcând cercetări în arhive la Viena, Carlovitz (Sremski Karlovci), în Rusia și la Budapesta. A fost profesor de istorie bisericească la Seminarul Andreian din Sibiu (1911-1919), profesor agregat și apoi titular de istoria popoarelor sud-est europene la Universitatea din Cluj (1919-1923, 1923-1947). A fost, până în 1948, unul dintre membrii permanenți ai Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București, fondat de Victor Papacostea. Ultima sa funcție științifică

Înainte de Silviu Dragomir, oamenii de știință români nu au luat în considerare cu atenția cuvenită nici întreaga documentație privitoare la „românii apuseni”, nici toate aspectele istoriei lor reflectate în izvoare, ei nu au urmărit programatic și sistematic, ci numai întâmplător și în treacăt destinul acestor români. Mai mult decât atât, a stăruit multă vreme o anumită incertitudine chiar în privința particularităților care-i diferențiază pe „românii apuseni” de ceilalți români balcanici, ei fiind confundați adesea cu aromânii, topiți în masa indistinctă a unui vag românism balcanic.

În schimb, cercetătorii străini – îndeosebi slaviștii – slavi și neslavi s-au aplecat mai îndelung și mai metodic asupra românilor apuseni. Amintind pe cei mai de seamă dintre ei, trebuie să-l evocăm în primul rând pe marele învățat ceh Constantin Jireček⁴, profesorul lui Silviu Dragomir în vremea studiilor acestuia la Viena. Jireček a fost acela care a pus cel dintâi în lumină ponderea cu totul deosebită a populației romanice din nordul Peninsulei Balcanice în etnogeneza sârbilor. Se știe că el a insistat asupra faptului că pretutindeni în Peninsula Balcanică, în zonele de munte mai ales, au existat până la cucerirea otomană „vlahi”, adică romanici, slavizați treptat, în intervalul dintre instalarea primelor triburi slave și venirea turcilor și care și-au lăsat urmele în onomastica și toponimia sud-slave. Fără să conteste rolul elementului romanic, dar

---

a fost aceea de cercetător, șef de colectiv, la Institutul de istorie și arheologie din Cluj (1957-1962). Membru corespondent al Academiei Române (din 1916), a devenit membru titular (în 1928), fiind însă înlăturat din motive politice în 1948. A fost secretarul Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, care a proclamat unirea Transilvaniei cu România (1918). A fost ministru pentru minorități în guverne din 1939-1940, a condus „Revue de Transylvanie” și a militat energic pentru menținerea integrității teritoriului de stat al României împotriva presiunilor puterilor totalitare care au dus la pierderea Basarabiei și a Bucovinei, a Cadrilaterului și Ardealului de nord. A fost întemnițat vreme de mai mulți ani, ca deținut politic, de regimul comunist. A încetat din viață în martie 1962. Despre personalitatea, viața și activitatea lui Silviu Dragomir, vezi acum monografia lui Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002, unde se fac trimiteri și la prima ediție a studiului de față.

⁴ Constantin Jireček (1854-1918) s-a ocupat în chip special de romanitatea balcanică în lucrările sale: *Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Praga, 1879; *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Praga, 1879; *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Viena, 1901-1903; *Geschichte der Serben*, I-II, Gotha, 1911-1918; *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I-IV, Viena, 1912-1919.

restrângând sever durata acțiunii lui ca atare, istoricul sârb Stojan Novaković⁵, s-a ocupat intens de cercetarea vlahilor din vechiul regat sârbesc, punând în circulație și interpretând, adesea însă în mod discutabil, o amplă documentație referitoare la ei. Vom aminti de asemenea pe istoricii croați Franjo Rački⁶, Vjekoslav Klaić⁷ și Radoslav Lopašić⁸, care au căutat să definească locul și rolul vlahilor în regatul croat, urmărind totodată deplasările lor și etapele procesului slavizării lor, probleme ale cercetării cărora le-au dat soluții personale. Contribuții notabile la cercetarea istoriei romanității balcanice, foarte diverse prin concluziile formulate, au adus învățatul ceh Karel Kadlec⁹ și istoricul maghiar Ludovic Thallóczy¹⁰ care, deși s-au situat pe poziții rösleriene, după opinia noastră eronate, în privința problemei continuității romanice în vechea Dacie, au enunțat, în schimb, multe adevăruri noi și au formulat ipoteze și sugestii utile despre viața și deplasările vlahilor de la sud de Dunăre. La rândul lor, cercetători italieni, ca G. Vassilich¹¹ și Attilio Tamaro¹², au cercetat, cu rezultate care rămân, originea și soarta românilor balcanici de pe coasta

⁵ Stojan Novaković (1842-1915), *Selo*, din lucrarea *Narod i zemlja u staroj srpskoh državi*, „Glas S.K.A.“, XXIV, Belgrad, 1891, 254 p + indici (lucrare fundamentală în care se discută toate aspectele vieții și rolului vlahilor în statul medieval sârbesc); *Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima*, Belgrad, 1893; *Les problèmes serbes. A l'occasion du livre „Geschichte der Serben von C. Jireček, Gotha, 1911“*, „Archiv für slavische Philologie“, 33-34, Berlin, 1911 (p. 438-466), 1912 (p. 203-233).

⁶ Franjo Rački (1828-1894), *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod*, „Rad J.A.Z.U.“, 56, 1881 și 57, 1881.

⁷ Vjekoslav Klaić (1849-1929), *Bribirski knezovi od plemena Subića do god 1347*, Zagreb, 1897; *Krčki knezovi Frankapani. I. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka*, Zagreb, 1901; *Povijest Hrvata od najstarijih do svršetka XIX stoljeća*, Knj I-III, Zagreb, 1899-1900.

⁸ Radoslav Lopašić (1835-1893), *Bihać i Bihaćka Krajina*, Zagreb, 1890 (ed. II-a, 1943), unde publică pentru prima dată legea vlahilor din 1436; *Hrvatski Urbani*, în „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, V, 1894, P. 1-8 (importantă introducere prefăcând ediția acestei legi).

⁹ Karel Kadlec, *Valaši a Valašske pravo*, Praga, 1916.

¹⁰ Ludovic Thallóczy (1854-1918), *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I-II, München-Leipzig, 1916, p. 38-62; *Die Theorie der walachischen oder rumänischen Frage*.

¹¹ G. Vassilich, *Sull' origine dei Cici. Contributo all' etnografia dell' Istria*, f.a.: *Sui Rumeni dell' Istria, Riassunto storico-bibliografico*. Estratto dall' Archeografo Triestino, Nuova Serie, vol. XXIII, fasc. I, Trieste, 1900, 80 p. + 1 h.

¹² Attilio Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, I-III, Roma, 1918-1919.

dalmată și din Istria. Cercetarea romanității balcanice a căpătat o bază documentară unică în felul ei în urma anchetelor antropogeografice ale școlii fondate de Jovan Cvijić¹³, școală reprezentată și continuată de elevii săi, în frunte cu I. Erdeljanović¹⁴ și Milenko Filipović¹⁵, până în zilele noastre. Școala lui Cvijić, ale cărei contribuții au fost publicate în cunoscuta colecție „Naselja“, în curs de apariție și astăzi, și-a propus să examineze, pe baza unui chestionar adecvat, toate aspectele de antropogeografie ale întregului teritoriu iugoslav (poziția geografică și structura așezărilor omenești, toponimia, structura etnică a comunităților existente, organizarea lor socială, aspecte etnografice și de mentalitate reflectate în folclor etc.). Evident, materialul documentar adunat a permis și permite încheieri referitoare la rolul și soarta elementului romanic. În sfârșit, cercetările romaniștilor iugoslavi, în frunte cu Petar Skok¹⁶, au supus discuției numeroase chestiuni legate de prezența urmelor romanice în limbile, onomastica și toponimia sud-slave, oferind istoricilor puncte de sprijin pentru reconstituirea unor situații din trecut, altminteri neatestate documentar.

¹³ Jovan Cvijić (1865-1927), *La Péninsule Balcanique*, Paris, 1918.

¹⁴ I. Erdeljanović (1874-1944), *Stara Crna Gora*, „Srpski Etnografski Zbornik: (Naselja, 24), XXXIX, Belgrad, 1926; *Kući, pleme u Crnoj Gori*, „Srpski Etnografski Zbornik“, VIII, Belgrad, 1908.

¹⁵ Milenko Filipović (1902-1969), *Visočka Nahija*, 1 h. + 10 p., „Srpski Etnografski Zbornik“, XLIII (Naselja, 25), Belgrad, 1928, p. 191-647; *Glasinac*, Antropogeografsko-Etnološka Rasprava, „Srpski Etnografski Zbornik“, LX (Naselja, 32), Belgrad, 1950, p. 1-287, precum și contribuțiile consacrate cercetării cătunului, vezi „Simpozijum o srednjovjekovnom katunu“, 24-25 novembra 1961, Sarajevo, 1963, p. 9-14, 45-112. V. și vocea *Cincar*, în *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1956, p. 278-380. Pentru o imagine generală a operei lui, vezi *Among the people. Nativ yougoslav Ethnography*, Ann Arbor, 1982.

¹⁶ Petar Skok (1881-1956), *Zur Kunde des romanischen Elemente in der serbokroatischen Sprache*, „Zeitschrift für Philologie“, XXXVI, 1912, p. 641-66, XXXVIII, 1914, p. 544-593, XLI, 1921, p. 147-152, 755-776 (continuate cu numeroase alte articole pe aceeași temă); legate direct de cercetările lui S. Dragomir, sunt, mai ales, recenzia la lucrarea lui Karel Kladeč, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, „Glasnik Z.M. za B.I.H.“, XXX, 1918, p. 295-316 (rămasă necunoscută lui Dragomir) și recenziile la lucrările lui Th. Capidan și S. Dragomir, cf. mai jos n. 19. Vezi și *Studi toponomastici sull'isola di Veglia. Toponimi e antroponimi d'origine romena*, „Archivio glottologico italiano“, XXVIII-XXIX, 1938; *Slovenstvo i romanstvo po jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja*, Zagreb, 1950; vocea *Vlah* din *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, Zagreb, 1971, p. 514-516.

Unul dintre meritele de căpetenie ale lui Silviu Dragomir, slavist cu temeinică pregătire, este tocmai acela de a fi asimilat critic întreaga literatură științifică – istoriografică, antropogeografică și lingvistică – referitoare la teritoriile balcanice pe care s-au dezvoltat statele și culturile sud-slave și de a fi valorificat tot ceea ce decenii de activitate științifică de peste hotare, în primul rând din Iugoslavia, puteau pune la îndemâna cercetătorului dispărutei romanități nord-balcanice, atât ca informație documentară, cât și ca rezultat al interpretării ei și, totodată, ca metodă. Acest efort de asimilare critică, unic în istoriografia românească, ar trebui reluat astăzi în vederea valorificării critice a cercetărilor științifice mai recente privitoare la acest domeniu. Pe lângă dimensiunea ei științifică remarcabilă, activitatea lui Silviu Dragomir are și calitatea de a ne reaminti mereu necesitatea dialogului și a cooperării internaționale pe tărâm intelectual între cercetătorii aparținând diferitelor popoare sud-est europene în vederea cunoașterii adecvate a realităților istorice complexe din această parte a lumii.

Principalele lucrări ale lui Silviu Dragomir referitoare la romanitatea balcanică sunt: *Vlahii din Serbia în secolele XII-XV*, comunicare citită în ședința publică a Academiei Române de la data de 27 ianuarie 1922, „Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj“, 1921/1922, Cluj, 1922, p. 277-299; *Originea coloniilor române din Istria*, „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice“, seria III, tom II, mem. 4, p. 201-220, București, 1924; *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, 136 p. + o hartă (Universitatea din Cluj. Publicațiunile Institutului de Istorie Universală); *Über die Morlaken (Mavroblachoi) und ihren Ursprung*, „Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique“, tome XI, Congrès de Byzantinologie de Bucarest, București, 1924, p. 115-126; *Scritorii raguzani și refrenul colindelor noastre*, „Anuarul Arhivei de Folklor a Academiei Române“, tom IV, București, 1937, p. 5-11; *La patrie primitive des Roumains*, „Balcania“, VII, 1, București, 1944, p. 63-101 și, în sfârșit, monografia cu caracter de sinteză care valorifică toate cercetările autorului, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, 227, p. + 2 hărți (Academia Republicii Populare Române. Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român, II). Această din urmă lucrare, elaborată, într-o primă formă, în deceniul al cincilea al secolului nostru pentru a fi publicată în limba franceză urma să apară sub auspiciile Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București, din al cărui nucleu diriguitor făcea parte și istoricul clujean, dar nu

a fost tipărită în forma proiectată din pricina rigorilor stalinismului căruia i-au căzut victimă acest institut științific și, apoi, prin înțemnițarea sa din motive politice, autorul însuși¹⁷.

Constituită din surse de diverse naturi și proveniențe, baza documentară a cercetărilor lui Silviu Dragomir este impresionantă prin volum și varietate. Dată fiind însă absența unui corpus de izvoare privitoare la romanitatea balcanică, efortul însuși de adunare a informației și de prezentare a ei pe larg reprezintă, putem spune, o contribuție de primă importanță. Lucrările lui Silviu Dragomir sunt un tezaur de informații și includ o adevărată schiță de proiect a acestui corpus, încă nepublicat¹⁸. Autorul a consultat toate marile colecții de izvoare diplomatice și narative existente la data când scria: actele de cancelarie ale regilor sârbi din secolele XII-XV, actele cancelariei croate și ale regatului maghiar din secolele XIV-XVI, actele venețiene privitoare la posesiunile de pe coasta dalmată ale Serenissimei republici, acte provenind din arhivele raguzane, izvoare diplomatice și narative bizantine, literatura umanistă croată, relațiunile călătorilor în Peninsula Balcanică până în secolul al XVII-lea etc. La acestea se adaugă rezultatele anchetelor antropogeografice publicate în colecția „Naselja” pe care, singur între învățații români, le-a cunoscut în amănunțime și le-a supus unei reinterpretări personale, după cum observă pe bună dreptate recenzenții săi iugoslavi, chiar atunci când îi resping opiniile¹⁹. Materialul antropogeografic folosit de Silviu

---

¹⁷ Despre Institutul de Studii și Cercetări Balcanice din București, fondat și condus de Victor Papacostea, care a funcționat între anii 1937-1948 și al cărui periodic a fost revista „Balcania”, vezi N.Ș. Tanașoca în *Introducerea* la V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 22-25, republicată acum, într-o versiune lărgită, în *Balkanologi și bizantiniști români*, Editura PRO, București, 2002. Silviu Dragomir a fost membru permanent al acestui Institut, alături de Al. Elian, Emil Condurachi, Emil Petrovici, Radu Vulpe și Petru Caraman.

¹⁸ Împreună cu N.Ș. Tanașoca am realizat, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, un corpus al izvoarelor diplomatice privitoare la vlahii din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în secolele XIII-XVI, lucrare încă nepublicată. Am realizat, de asemenea, împreună cu N.Ș. Tanașoca și Elena Scărlătou, un repertoriu al izvoarelor istorice și lingvistice referitoare la romanitatea balcanică în genere, precum și o bibliografie critică a literaturii științifice privitoare la această romanitate.

¹⁹ Petar Skok, Iz rumunske literature o balkanskim vlasima, „Glasnik S.N.D.”, Knj III, Skoplje, 128, p. 293-308 (despre *Vlahii și morlacii*, Cluj, 1924 și *Vlahii din Serbia în sec. XII-XV*, Cluj, 1921/22); Milenko Filipović, recenzie la Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, „Godisnak Balkanoloski Institut”, Knj. II, Sarajevo, 1961, p. 222-227.

Dragomir cuprinde toponime romanice și românești, elemente de onomastică romanice și românești, elemente etnografice și tradiții populare, particularități de port strict localizabile, date demografice privind mișcări de populație ș.a.m.d.

Investigația lui Silviu Dragomir a epuizat materialul documentar cunoscut în vremea sa. Sporul de informație de care dispunem astăzi a fost înregistrat după apariția ultimei sale lucrări. Ne gândim, în primul rând, la izvoarele diplomatice otomane referitoare la vlahii balcanici, editate și puse în valoare în ultimele decenii de Branislav Djurdjev²⁰, Nedim Filipović²¹, Nicoară Beldiceanu²² și elevii săi, Dušanka Bojanić²³ și alții.

²⁰ Br. Djurdjev (1908-), *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu“, I, 1941, p. 49-67; *O vojnucima*, „Glasnik Z.M.“, Sarajevo, II, 1947, p. 75-137; *O knezovima pod turskom upravom*, „Istoriski časopis“, I, 1-2, 1948/1949, p. 132-166; *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka*, „Istoriski glasnik“, 3-4, 1951, p. 93-99; *Značaj podataka o vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455 godine*, „Godisnjak D.I., B.I.H.“, XV, 1964 (1966), p. 63-67; *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka*, „Simpozijum“, Sarajevo, 1963, p. 143-169.

²¹ Nedim Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovni u XV i XVI vijeku*, în „Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku“, „Radovi A.N.U.B.I.H.“, knj LXXIII, 22, Sarajevo, 1983, p. 139-149.

²² Nicoară Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976 (retipărire a mai mult contribuții anterioare); *Sur les Valaques des Balkans slaves a l'époque ottomane (1450-1550)*, „Revue des études islamiques“, XXXIX, 1966, Paris, 1967, p. 83-132; *Însemnări asupra românilor din Balcani la lumina surselor otomane*, „Buletinul Bibliotecii Române“, XI (XV), 1984, Freiburg im Br., 1988, p. 1-14, în aceeași revistă, XIV (XVIII), 1987-1988, p. 83-102; *Les Roumains des Balkans dans les sources ottomanes*, „Études Roumaines et Aroumaines“ sous la rédaction de Paul Stahl, Paris-Bucarest, 1990, p. 11-19; în colaborare cu Irène Beldiceanu-Steinherr și P.S. Năsturel, *Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzegovine*, „Turcica“, XX, p. 159-171. Vezi și P.S. Năsturel, *Lettre ouverte a M. Nicoară Beldiceanu pour son prochain 70e anniversaire*, „Buletinul Bibliotecii Române“, XV (XIX), Freiburg im Br. 1989, p. 97-106.

²³ Dušanka Bojanić, *Jedan rani Kanun za vlahe Smedereskog sandžaka*, „Vesnik Vojnog Muzeja“, 11-12, Belgrad, 1966, p. 146-160; *Negotinska krajina u vreme turske vladavine (na osnovu izvora iz XV i XVI veka)*, „Glasnik Etnografskog Muzeja“, Knj 31-32, Belgrad, 1960, p. 65-109; *Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni*, „Istorijski časopis“, XVIII, Belgrad, 1971, p. 255-269; *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kursevacku i vidinsky oblast*, Belgrad, 1974, 177 p.; *Vidin i Vidinski sandžak prez 15-16 vek. Documenti ot arhivite na Carigrad, i Ankara*. Pod redakcijata na Vera Mutafchieva i Mihaila Stajnova, Sofia, 1975, p. 5-14, 55-222; *Zaječar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV-XVIII vek)*, „Glasnik Etnografskog Muzeja“, Knj 42, Belgrad, 1978, p. 23-77; *Sta znače podaci o Sjeničkim Vlasima u popisu iz 1455 godine*, „Istorijski časopis“, Knj XXXIV, 1987, p. 97-112.

În ce privește metoda de cercetare, ea este adecvată obiectului cu totul aparte al acesteia. Având de reconstituit trecutul îndepărtat al unei populații care și-a pierdut în timp caracterul etnic și care nu a dispus nici de formațiuni de stat, nici de o cultură scrisă proprii, ci a trăit sub diferite stăpâniri alogene și s-a exprimat, în măsura în care a făcut-o, în formele culturii dominante, de limbă slavă, istoricul a practicat o cercetare interdisciplinară, îmbinând critica izvoarelor scrise cu inducțiile permise de materialul antropogeografic și lingvistic. Nevoit să devină antropogeograf și etnolog, istoricul este astfel în măsură să reconstituie evenimentele specifice pentru viața populației predominant pastorale și de chirigii de care se ocupă, evenimente ce nu sunt surprinse ca atare întotdeauna de izvoarele scrise (mișcări de transumanță sezoniere și mici migrații impuse de mari evenimente istorice, precum invazia slavilor sau cucerirea otomană). Silviu Dragomir studiază, așadar, nu atât evenimente și personalități politice sau culturale, cât fenomene mai curând sociologice și etnologice, fenomene de masă și de lungă durată.

Identificarea așezărilor românilor din nordul Peninsulei Balcanice atestate documentar sau prin toponime și tradiții și așezarea lor pe hartă în vederea reconstituirii ariei de răspândire a *vlahilor* a fost una dintre problemele pe care și-a propus să le rezolve Silviu Dragomir. Cercetând pe rând documentația referitoare la Serbia medievală, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, Croația cu comitatul Lika și coasta dalmată cu insula Veglia (Krk) și peninsula Istria, istoricul ajunge la concluzia că, pretutindeni în aceste teritorii, au existat sate și cătune de vlahi, indicate ca atare fie de textele izvoarelor, fie de caracterul pur romanic sau romano-slav al numelor topice și de persoane sau comunități specifice, desemnate, acestea din urmă, după numele conducătorilor lor.

Aria de răspândire a localităților „vlache” din nordul Peninsulei Balcanice coincidea, în linii mari, cu vechea arie de răspândire a romanității nord-balcanice, adică spațiul traco-iliric romanizat în urma cuceririi lui de către Imperiu, până în secolul al VII-lea. Această coincidență dovedește, potrivit lui Silviu Dragomir, vechimea și autohtonitatea românilor din Peninsula Balcanică. Ei nu sunt, cum admit unii cercetători, veniți de la nord de Dunăre, ci autohtoni, urmași ai vechilor traci și iliri romnizați, după cum susțin unele tradiții istorice (Kekaumenos, Preotul din Dioclea) și dovedesc cercetările dialectologilor.

Configurația elementului vlah în Peninsula Balcanică, în interiorul vechiului spațiu de romanizare, relativ stabilă în secolele XIII-XVI, așa cum rezultă ea din izvoarele scrise și din harta toponimelor romanice, este însă rezultatul unor modificări intervenite de-a lungul timpului. Este meritul lui Silviu Dragomir de a fi arătat, de la caz la caz, pentru fiecare dintre regiunile balcanice sud-slave vechimea și originea populației vlahe, prezente într-însa la o epocă sau alta. El a putut să discearnă, în urma unui răbdător studiu, straturile mai vechi și mai noi de populație romanică din diferitele zone ale teritoriului nord-balcanic. Silviu Dragomir a reușit astfel să identifice principalele nuclee expansive ale românilor balcanici și să definească principalele direcții ale expansiunii lor. Masa originară a românilor balcanici era concentrată, așa cum susține și tradiția istorică amintită, într-o zonă ce atingea la nord Dunărea, venind în contact cu zona locuită de dacoromâni, iar la sud Skopje. Această masă originară a fost dislocată de invazia slavă și împinsă către sud, iar nucleele romanice formate ulterior au roit, la rândul, lor sub imperiul dinamicii interne a pastoritului transhumant și al factorilor istorici conjuncturali, cum ar fi cucerirea otomană.

Astfel, ca să dăm un singur exemplu, pentru un proces demografic și istoric altminteri greu de surprins, Silviu Dragomir a dovedit, combătând părerile altor învățați, că vlahii și morlacii din Croația și Dalmația, în descendența cărora se numără strămoșii rumerilor sau istroromânilor, români ajunși, în cele din urmă, în peninsula Istria, nu sunt continuatorii imediați ai vechii populații autohtone romanizate pe loc, ci provin dintr-o revărsare românească ulterioară dinspre zonele muntoase centrale ale Peninsulei Balcanice, anume din zona Moravei. Oricare vor fi fost mișcările vlahilor pe harta Peninsulei Balcanice, ele nu au urmat însă decât direcția dinspre Dunăre spre sud și de la Morava spre vest și apoi de-a lungul coastei adriatice spre nord-vest și niciodată de la Sudul Peninsulei spre Dunăre. Este un alt merit al lui Silviu Dragomir acela de a fi adus, prin această constatare temeinic argumentată, o dovadă în plus în sprijinul teoriei continuității românilor la nord de Dunăre, teorie contestată de adepții tezei imigraționiste.

O altă problemă care s-a impus cercetătorilor romanității balcanice a fost problema caracterului etnic al vlahilor din izvoarele medievale. Recunoscând că, prin numele de *vlahi*, slavii atestă caracterul romanic al populației astfel desemnate, ba chiar românitatea lor, cei mai mulți istorici iugoslavi consideră

însă că acest caracter etnic romanic a dispărut foarte de timpuriu, în urma slavizării respectivilor romanici. Ei socotesc că, la data menționării lor în izvoare, vlahii erau fie o categorie socio-profesională cu un statut aparte, o stare medievală ce îngloba păstori de diverse etnii, fie, cel mult, romanici bilingvi, în curs de accelerată slavizare. Analizând contextele în care apare în izvoare termenul „vlahi“, alături de „sârbi“, „croați“, „albanezi“, „latini“, dovedind, prin studiul comparat al surselor de diferite proveniențe referitoare la același grup, sinonimia termenilor „morlac“, „rumer“, „vlah“, „olah“ etc., invocând mărturiile unor călători străini care au sesizat romanitatea limbii vorbite de vlahi și aducând în sprijin coincidența ariilor de atestare a vlahilor cu acelea de mai mare frecvență a toponimelor romanice, în sfârșit, arătând specificitatea frapantă a statutului vlahilor din unele documente, precum „legea vlahilor“ de pe valea Cetinei (1436), Silviu Dragomir are meritul de a fi demonstrat în chipul cel mai convingător persistența caracterului etnic romanic al vlahilor până, cel puțin, în secolul al XVI-lea.

O altă problemă a cercetării romanității balcanice este aceea a reconstituirii formele de viață și de organizare socială specifice vlahilor balcanici atestați în izvoare. Abordată mai mult decât celelalte, chiar dacă numai parțial, și de alți istorici români (I. Bogdan, V. Bogrea, N. Iorga, G. Mumu, I. Nistor)²⁴, această problemă a fost pe larg tratată în istoriografia străină referitoare la Peninsula Balcanică și a generat o adevărată direcție de cercetare foarte productivă și azi, mai ales în spațiul iugoslav²⁵. Silviu Dragomir este singurul istoric român care s-a ocupat sistematic de ea, încercând să o epuizeze. Extrăgând din izvoarele scrise toate informațiile necesare, el a căutat să contureze cât mai nuanțat cadrul instituțional al vieții românilor balcanici în statele medievale slave.

---

²⁴ Prezentarea critică a contribuțiilor acestor istorici o face Silviu Dragomir în cuprinsul lucrării sale *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, de fiecare dată când ia în discuție probleme abordate de ei.

²⁵ Vezi, în acest sens, lucrările celor două simpozioane organizate la Sarajevo, în 1961 (despre cătun) și în 1973 (despre vlahi în secolele XV-XVI), mai sus citate și, de asemenea, mai recente contribuții ale lui B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*, în *Benkovački kraj kroz vjekove*, 2, Benkovac, 1988, p. 107-258 și A. Babić și Desanka Kovacević Kojić (capitole despre vlahi) în volumul *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1987, p. 37-47 și p. 138-144.

Sistematizând rezultatele cercetărilor anterioare, propunând interpretări noi și introducând în circuitul științific românesc surse importante („legea vlahilor“ din Croația, cuprinsă în privilegiul banului Hanz Frankapan, din 1436), el a pus în lumină marea varietate a legislației referitoare la statutul vlahilor pe teritoriul fostei Iugoslavii, a subliniat specificitatea românească și, în cadrul românesc, specificitatea balcanică, a unor instituții sociale, cum ar fi, de pildă, cătunul, formă elementară de organizare socială a păstorilor vlahi. Potrivit tabloului de ansamblu al vieții și organizării sociale trasat de Silviu Dragomir, vlahii nu au fost reduși în masă la servitute, cum afirmau unii cercetători, ei constituie o lume stratificată social, cu pături privilegiate și pături lipsite de privilegii, concentrată în comunități dependente direct de autoritatea centrală (rege, ban) sau de feudatari laici și ecleziastici (mănăstiri), alcătuind chiar, uneori, ca în Croația, o stare aparte, „universitas Valachorum“. Din punct de vedere economic, vlahii reprezintă un factor de producție important, creator de considerabile venituri pentru fisc, ca unii care se ocupă predominant cu păstoritul, prelucrarea și comercializarea produselor acestuia, lactate și textile, cu cărăușia, dar și cu agricultura. Ei asumă, de asemenea, pretutindeni îndatoriri ostășești care le justifică privilegiile. În anumite momente, ei s-au bucurat și de o organizare bisericească proprie, în general însă au fost înglobați în Biserica slavă, ceea ce le-a grăbit deromanizarea.

În viziunea lui Silviu Dragomir, „românii apuseni“, atestați prin documente scrise și urme toponimice în vechea Serbie, Muntenegru, Bosnia și Herțegovina, Croația cu coasta dalmată și peninsula Istria, constituie, așadar, un grup românesc balcanic bine individualizat, distinct, deosebit atât de aromâni și de revărsările lor ulterioare în fosta Iugoslavie, cât și față de dacoromâni, cu emigrările lor târzii peste Dunăre, în zona Timoc-Morava. Ei sunt mai apropiați de românii din Haemus, ai Asăneștilor, dispăruți și aceștia și cărora nu li s-a consacrat încă o cercetare echivalentă cu cea întreprinsă de istoricul clujean. De origine locală, descendenți ai traco-ilirilor romanizați din nordul Peninsulei Balcanice, „românii apuseni“ au o vechime incontestabilă, dar așezările lor, surprinse de documente, sunt rezultatul unor deplasări și roiri provocate de șocuri istorice (invazia slavă, cucerirea otomană) și favorizate de modul lor de viață transhumant. Răsfirarea lor și absența unor forme proprii de viață politică și culturală superioară le-a grăbit pierderea caracterului etnic, prin slavizarea care s-a produs însă pe parcursul mai

multor secole, încheindu-se abia în secolul al XVI-lea. Istroromânii sunt supraviețuitorii acestei ramuri balcanice a poporului român care a jucat un rol considerabil în viața economică și militară a slavilor de sud.

Contribuția lui Silviu Dragomir la cercetarea romanității balcanice a intrat în patrimoniul istoriografiei române. Ideile sale au fost acceptate integral, în esența lor, de toți cei care, în frunte cu Sextil Pușcariu, s-au aplecat asupra acestui domeniu de studii.

Opera lui Silviu Dragomir a oferit și oferă totodată, atât prin informația documentară pusă în circulație, cât și prin interpretările sale, o bază de plecare temeinică spre noi orizonturi. Fără investigațiile sale, ar fi fost de neconceput adâncirea unei probleme ca aceea a lui „*jus Valachicum*“, a sistemului de drept propriu comunităților românești integrate unor formațiuni de stat alogene, problemă strălucit tratată de regretatul Prof. Val. Al. Georgescu, care, recunoaște înaintașului său uriașele merite, chiar dacă se delimitează, în unele privințe, în chip critic, de concluziile lui.²⁶ Un cercetător al condiției vlahilor din Imperiul otoman de talia lui Nicoară Beldiceanu a găsit, la rândul său, în opera lui Silviu Dragomir punctul de sprijin necesar pentru afirmarea continuității instituționale în viața romanității balcanice din epoca stăpânirii bizantine până în cea otomană.

Lipsită, din nefericire, de traducerea într-o limbă de largă circulație internațională, opera lui Silviu Dragomir nu s-a bucurat de o receptare pe măsura valorii ei în mediile științifice. Învățații iugoslavi care au cunoscut-o (Petar Skok, Milenko Filipović) au recunoscut savantului român perfectă stăpânire a izvoarelor și a literaturii științifice iugoslave, dar, rămânând ancorați în prejudecata tradițională, potrivit căreia vlahii și-au pierdut foarte devreme caracterul etnic, au neglijat partea cea mai originală a operei lui Silviu Dragomir: relevarea locului „românilor apuseni“ în viața ansamblului romanității carpato-balcanice. Balcaniștii iugoslavi (M. Filipovic, Br. Djurdjev,

---

²⁶ Val. Al. Georgescu, recenzie la lucrarea lui S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, „Studii“, 2, 1961, p. 225-235; *Istoria dreptului românesc*, 1, București, 1980, p. 172-182 și lucrarea în manuscris *Ius Valachicum*, pe care am putut să o consultăm prin bunăvoința autorului. Am putut parcurge, după publicarea primei ediții a studiului de față, datorită regretatei Cornelia Papacostea-Danielopolu, care ni l-a pus la dispoziție, manuscrisul referatului critic al lui Victor Papacostea la această carte, elaborat la solicitarea Editurii Academiei și păstrat în arhiva familiei.

Ivan Bo ic și alții) au dus, în schimb, mai departe cercetarea sociologică și etnologică a vlahilor balcanici și a instituțiilor lor. Importantele lor contribuții merită, fără îndoială, să fie asimilate critic de știința românească, așa cum s-a întâmplat, datorită lui Silviu Dragomir, cu operele înaintașilor lor.

Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, „Sud-Estul și contextul european“, Buletin, II, București, 1994, p. 47-57

UN SIMPOZION DESPRE VLAHI LA VERIA

În zilele de 25-26 iunie 1994, a avut loc la Veria, în Grecia, simpozionul științific internațional cu tema *Vlahii în istoria elenismului: trecut și perspective*. Organizat din inițiativa primarului Veriei, dl. Andreas Vlazakis, care se găsește de doisprezece ani în fruntea administrației acestui municipiu, de un Comitet științific format din universitari din Salonic (doamna Vasiliki Papoulia, domnii A. Trakatelis, I. Chassiotis, I. Koliopoulos, I. Kazazis, A. Bousboulis) și de un Comitet executiv, format din reprezentanți ai Primăriei orașului Veria (domnii K. Asanoglou, D. Vlachopoulos, E. Panagiotidis), cu sprijinul Asociației vlahilor din Veria, simpozionul este cea dintâi reuniune științifică dedicată vreodată în Grecia, în chip exclusiv, vlahilor, adică aromânilor. Este vorba de un eveniment care, pe lângă însemnătatea sa științifică de netăgăduit, are și o semnificație mai largă, culturală și politică, pusă în evidență de participarea, între alte oficialități, a trei personalități de rang guvernamental (domnii Stelios Papathemelis, ministrul Ordinii Publice, Ioannis Anthopoulos, ministru adjunct al Educației Publice și Georgios Papastamkos, fost ministru adjunct al Afacerilor Externe).

Aromânii sunt unul dintre grupurile cele mai puternic individualizate ale celor pe care germanii, slavii și, apoi, grecii îi numeau *vlahi*, adică urmași ai cetățenilor vorbitori de limbă latină ai Imperiului roman de răsărit. Strămoșii lor alcătuiau cândva, împreună cu cei ai unor grupuri dispărute astăzi sau diminuate și cu înaintașii românilor din vechea Dacie, un masiv și relativ omogen bloc etno-lingvistic, străbătut de Dunăre. Împrejurări istorice asupra

căroră nu e locul să stăruim aici, în primul rând invazia și statornicirea slavilor și a bulgarilor în Peninsula Balcanică, au determinat dislocarea și dispersarea principalelor componente ale vechiului bloc romanic oriental. Dacă, la nord de Dunăre, românii au evoluat în sensul închegării lor într-o puternică națiune unitară, dispunând de un stat și o cultură superioară proprii, în Balcani, nici unul dintre grupurile de vlahi nu a izbutit o asemenea performanță. Intrați în sfera de autoritate și influență a unor centre de putere și civilizație alogene și alofone, ei au evoluat divergent, s-au identificat cu idealurile politice și culturale ale celor între care trăiau și au sfârșit, de cele mai multe ori, prin a se asimila total cu aceștia. Aromânii, cei mai numeroși, mai viguroși și mai dotați cu puteri creatoare dintre vlahi, au fost prinși de timpuriu în sfera de influență și autoritate a culturii, Bisericii și statului bizantin, grecesc, de care au rămas atașați cu osebire, practicând ca limbă de cultură limba greacă și folosind graiul propriu numai pentru comunicarea curentă și creația culturală orală, folclorică.

În perioada constituirii statelor naționale, laice și democratice din Sud-Estul Europei pe ruinele Imperiului otoman, aromânii, locuitori ai unor teritorii disputate în mare măsură între greci, bulgari și albanezi, au fost căutați ca aliați de competitorii la succesiunea turcilor, s-a încercat câștigarea lor prin persuasiune, ca și prin presiuni. De partea lui, statul român a încercat, în numele originii comune, al latinității, să și-i apropie și, într-o anumită măsură, a reușit să recupereze o parte dintre ei, prin rețeaua de școli și biserici românești, deschise, cu acordul Imperiului otoman, pentru aromâni, în Peninsula Balcanică. După definitivarea noii hărți politice a Sud-Estului european, în urma Primului Război Mondial, toate statele balcanice, năzuind la omogenizarea conținutului lor etnic, au purces, fără multe scrupule, la disimularea existenței aromânilor și suprimarea mijloacelor de asigurare a persistenței lor. Singură, Grecia a respectat integral înțelegerile cu statul român, tolerând existența școlilor românești care însă, prin conținutul programului de învățământ și prin statutul lor, erau, în fapt, instituții de pregătire a aromânilor pentru emigrarea în România.

Dacă instaurarea regimurilor comuniste în Europa de răsărit și în unele țări balcanice a impus, pentru multă vreme, tăcerea asupra existenței și istoriei aromânilor, fapt petrecut și în România, năruirea sistemului mondial comunist și dezmembrarea Iugoslaviei, criza balcanică născută din aceste evenimente majore, cu perspectiva îngrijorătoare a adâncirii și amplificării ei în continuare,

în Macedonia și în Epir, au readus pe aromâni în primul plan al atenției factorilor politici activi în Sud-Estul Europei. Din nou, ca în perioada destrămării Imperiului otoman, se scontează pe rolul care ar putea fi jucat de aromâni în beneficiul uneia sau alteia dintre părțile angajate în această criză. Dacă în Albania romanitatea aromânilor este redescoperită și reafirmată pentru a se contracara, în numele ei, o eventuală extindere a influenței Bisericii grecești asupra lor, în fosta Macedonie iugoslavă, caracterul de minoritate etnică al aromânilor este invocat pentru a se da consistență conceptului de „Macedonie a macedonenilor”, o formulă de organizare politică elaborată în urmă cu decenii, pentru a fi aplicată la o scară geografică mult mai largă decât a fostei Republici create de Tito. Și România este îmbiată, mai ales prin glasul și pana unor intelectuali aromâni de formație românească, din țară sau din exil, grupați în asociații culturale, reprezentative, desigur, numai pentru aromânii din aceeași categorie, să se implice direct în criza balcanică, în calitate de parte interesată, fie pentru a-și revendica, iarăși, rolul de protectoare a aromânilor ca români de peste hotare, fie pentru a asuma misiunea de ocrotitoare a unei noi națiuni romanice aromânești, căreia să-i facă recunoscut, mai întâi pe propriul ei teritoriu, statutul de minoritate națională.

Simpozionul consacrat rolului vlahilor în istoria elenismului, la Veria, cu participarea unui număr considerabil de specialiști greci, unii ei înșiși aromâni, în cercetarea istoriei, graiului și etnografiei acestor ultimi reprezentanți ai romanității balcanice (Phaidon Malingoudis, Eleutherios Alexakis, Achilleas Lazarou, Antonios Bousboukis, Antonios Koltsidas, V. Nitsiakos, Evangelos Avdikios) și în cercetarea relațiilor româno-grecești (V. Kioutsiouskas, Petros Liolios), alături de care au luat cuvântul, prezentând comunicări, și specialiști străini (austriacul Johannes Koder, britanicul Tom Winnifrith, românii Constantin Iordan și N.Ș. Tanașoca) a fost un bun prilej pentru a cunoaște nu numai noi rezultate ale cercetării științifice obiective întreprinse asupra aromânilor – ele sunt numeroase mai cu seamă în domeniile etnografiei și folklorului – ci și modul în care lumea greacă contemporană concepe locul și rolul aromânilor în evoluția ei și în evoluția generală a lumii balcanice.

Ideea centrală care a fost promovată de vorbitorii din cadrul simpozionului, de nivel desigur foarte inegal sub raportul strictei specializări, dar foarte reprezentativi cu toții pentru tendințele culturale și politice care-i unesc în chip impresionant, este aceea că vlahii din Grecia alcătuiesc o componentă extrem de

importantă a națiunii elenice, la a cărei propășire politică și culturală au adus, în toate timpurile, o contribuție fundamentală. Sublinierea pregnantă a acestei idei încununează evoluția conștiinței publice grecești din ultimii ani care nu mai manifestă nici un fel de reticență în a recunoaște originea vlahă, aromânească, a atâtor oameni de stat și de literă din trecutul național. A reieșit, în același timp, din lucrările simpozionului preocuparea lumii grecești de a asigura, prin mijloace adecvate, conservarea particularităților de grai și tradiție culturală ale aromânilor, dând astfel bogăție și varietate ansamblului cultural național. Și această preocupare, ilustrată prin chiar comunicările susținute, își găsește confirmarea în existența celor mai mult de 25 de asociații culturale ale vlahilor, grupate în Uniunea pelenă a asociațiilor culturale ale vlahilor, menite să salveze și cultive tradițiile aromânești și graiul și care organizează anual întâlniri și festivaluri folclorice în comunele aromânești, foarte adesea la Kato Vermion (Selia), lângă Veria. O a treia idee, pusă în evidență în chip insistent în cadrul și în afara lucrărilor oficiale ale simpozionului, mai ales de către aromânii din Grecia, mândri altminteri de individualitatea lor culturală și de numele lor autentic, este că ei nu alcătuiesc și nu doresc să alcătuiască o minoritate etnică, statut ce li se pare frustrant și jignitor, ci numai o grupare cu specificitate culturală. În legătură cu această frapantă dorință de a fi socotiți membri într-un tot egal cu ceilalți ai națiunii elenice, aromânii participanți la simpozion au ținut să respingă categoric orice eventuală încercare de reactivare a politicii de românizare, promovate în trecut, prin școală și Biserică, de statul român, au repudiat încercarea de a-i privi drept *români* (*Roumanoi*) și nu *vlahi* (*Vlachoi*) sau *aromâni* (*Armanoi*).

Dacă argumentele prin care unii vorbitori, mai cu seamă dintre membrii asistenței, au încercat să demonstreze fie originile străvechi, pur elenice, ale aromânilor, fie vechimea lor pe pământul Macedoniei, fie etimologia termenilor de *vlahi* și *ar(o)mâni* care-i desemnează au putut să pară stângace și naive, exagerate și neștiințifice, voința lor de a fi, păstrându-și specificitatea, membri deplin ai comunității naționale elenice este un fapt de însemnătate majoră, de care nimeni nu are dreptul să nu țină seama cu respect și seriozitate, cu atât mai mult, cu cât el are rădăcini adânci într-un trecut istoric pe care mulți dintre noi l-am perceput dintr-un unghi de vedere, totuși, unilateral.

Grecia este nu numai țara în care trăiesc cei mai mulți dintre aromâni, dar și cea în care se găsește cuprins nucleul cel mai vechi și mai compact de populație aromânească, acela din Pind, nucleul expansiv al Vlahiei Mari, care

a alimentat, prin revărsări succesive de valuri de aromâni, mai toate regiunile balcanice în care-i întâlnim astăzi. Grecia este țara în care, în pofida accidentelor istorice – și nu pot fi uitate ușor nici folosirea ca diversivune a „chestiunii aromânești” de către puterile Axei, în anii celui de Al Doilea Război Mondial, nici recurgerea la aceeași diversivune de către comuniști, în timpul războiului civil – aromânii au putut, mai bine decât aiurea, să-și împlinească aspirațiile și să-și mențină specificitatea. În sfârșit, Grecia este, pentru România, un partener și un aliat tradițional, de care o leagă afinități profunde și amintiri străvechi. Ar fi o neiertată greșeală dacă ne-am imagina că soarta aromânilor de oriunde și oricum i-am dori poate fi îmbunătățită împotriva Greciei sau fără ea.

Iată de ce cred că simpozionul de la Veria trebuie salutat ca un prilej de serioasă reflecție asupra aromânilor și a evoluțiilor balcanice deopotrivă, ca un eveniment ce poate deschide, cum spunea dl. Stelios Papatthemelis, un capitol nou în istoria relațiilor, dorite cât mai strânse, între România și Grecia.

Publicat în „Dilema”, anul II, nr. 78, 8-14 iulie 1994, p. 14

Cuprins

ABREVIERI	5
CUVÂNT ÎNAINTE	7
ESTE POSIBILĂ O ISTORIE A ROMANITĂȚII BALCANICE?	9
AFIRMARE ȘI ALIENARE ÎN ISTORIA ROMANITĂȚII BALCANICE	25

I. ROMANITATEA DISPĂRUTĂ

1. Românii balcanici apuseni	41
VLAHII BALCANICI APUSENI. IZVOARE ȘI PROBLEME ISTORICE	41
DESPRE ACCEPȚIUNILE TERMENULUI „VLAH“ ÎN ISTORIOGRAFIA IUGOSLAVĂ.	64
VECHIMEA ȘI RĂSPÂNDIREA „CĂTUNULUI“ VLAH ÎN PENINSULA BALCANICĂ ÎN EVUL MEDIU	77
CROAȚI ȘI VLAHI ÎN SECOLELE XIV-XV: KEGLEVIĆ CONTRA SILANIĆ	85
AUTONOMIA VLAHILODIN IMPERIUL OTOMAN ÎN SECOLELE XV-XVII ...	93
2. Românii din Haemus	117
O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ DE ISTORIE BALCANICĂ: PARTICIPAREA ROMÂNILOR LA RESTAURAREA ȚARATULUI BULGAR ..	117
SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A UNUI ÎNSEM N HERALDIC: STEMA „REGELUI VLAHIEI“ DIN ARMORIALUL WIJNBERGEN	155

II. AROMÂNII

AȘEZAREA AROMÂNILOR ÎN REGIUNEA VERIEI. UN IZVOR INEDIT: CRONICA LUI PETRE BADRALEXI	173
DIN ISTORIA „CHESTIUNII AROMÂNEȘTI“: O ÎNCERCARE EȘUATĂ DE COMPROMIS ÎNTRE ELENISM ȘI ROMÂNISM ÎN EPARHIA GREBENEI (1867)	182
CHRISTIAN TELL ȘI „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ“ ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE	197
SPIRU HARET, TAKE IONESCU ȘI CRIZA ȘCOLII ROMÂNEȘTI DIN BALCANI LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ÎN LUMINA UNOR DOCUMENTE INEDITE	211
IDEALISM ȘI REALISM ÎN „CHESTIUNEA AROMÂNEASCĂ“. UN EPISOD DIPLOMATIC DIN VIAȚA LUI GEORGE MURNU ÎN LUMINA CORESPONDENȚEI SALE INEDITE (1913)	230

RAPOARTELE DIPLOMATULUI NICOLAE ȚIMIRĂȘ	
DESPRE AROMÂNII DIN ALBANIA.	255
IDENTITATE AROMÂNEASCĂ ȘI IDENTITATE BALCANICĂ.	276

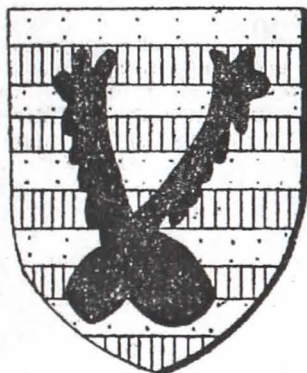
III. ROMÂNII BALCANICI

ÎN CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ ȘI CONȘTIINȚA PUBLICĂ

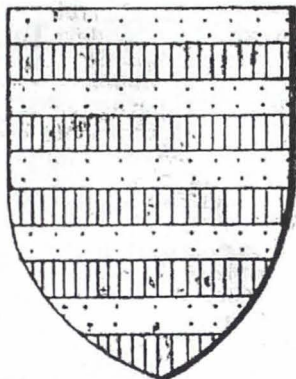
MIHAI EMINESCU ȘI ROMANITATEA BALCANICĂ	289
PE MARGINEA STUDIILOR LUI GHEORGHE CARAGEANI	
DESPRE ISTORIA AROMÂNILOR	295
CONTRIBUȚIA LUI SILVIU DRAGOMIR LA CERCETAREA	
ROMANITĂȚII BALCANICE	302
UN SIMPOZION DESPRE VLAHI LA VERIA	316

STEMA „REGELUI VLAHIEI“

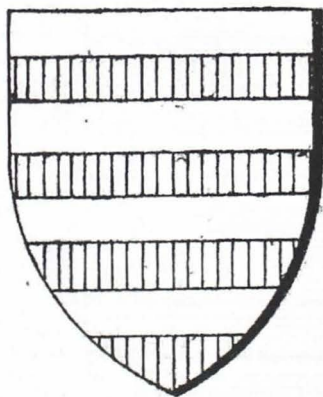
WIJNBURG 1289
„ROI DE BLAQUIE“

WIJNBURG 1307
„ROI DE BLÁQE“

ARMORIAL ENGLEZ (SEC. XV)
„ROY DE BLAQUI“

WIJNBURG 594 ȘI 1305
„ROY DE HONGRIE“

Editura Fundației PRO
Str. Jean Louis Calderon nr. 33
sect. 2, București
Tel. / Fax: 310.37.94 / 310.37.20

Tiparul executat la **S.C. IMP S.A.**
BRAȘOV – 500407 – str. Zizinului 110
tel.: 0268 332469 • fax: 0268 332499

Anca Tanașoca
Nicolae Șerban Tanașoca

UNITATE ROMANICĂ ȘI DIVERSITATE BALCANICĂ

Romanitatea este principalul factor care a conferit unitate structurilor de lungă durată ale tuturor vlahilor menționați de izvoare, în vreme ce împrejurările balcanice ale existenței lor istorice au fost acelea care au imprimat grupurilor de vlahi diversitatea, tot mai accentuată pe măsura divizării, dispersării și integrării lor în diferite ansambluri de viață politică, culturală și spirituală neromance. În pofida divizării, dispersării și simbiozei lor cu neromanicii, grupurile de vlahi balcanici au evoluat totuși sincron, în pulsațiile aceluiași ritm, care este ritmul devenirii istorice a popoarelor din întreaga Peninsulă.

